

В. П. Якобчук,
Ю. В. Богоявленская,
С. В. Тищенко

ІСТОРІЯ ЕКОНОМІКИ ТА ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

Видавництво
«Центр учбової літератури»
Київ – 2015

УДК 930.33+330.8(075.8)

ББК 65.02я73

Я 46

*Рекомендовано Вченою Радою
Житомирського національного агроекологічного університету
(протокол № 4 від 12.12.2014 р.)*

Рецензенти:

З. І. Галушка – доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри економічної теорії, менеджменту і адміністрування Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича;

Т. О. Зінчук – доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри менеджменту ЗЕД Житомирського національного агроекологічного університету;

В. К. Данилко – доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри економіки підприємства Житомирського державного технологічного університету.

Авторський колектив:

В. П. Якобчук – кандидат економічних наук, професор, завідувач кафедри економічної теорії та інтелектуальної власності Житомирського національного агроекологічного університету;

Ю. В. Богоявленська – кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри управління персоналом і економіки праці Житомирського державного технологічного університету;

С. В. Тищенко – кандидат економічних наук, доцент кафедри економічної теорії та інтелектуальної власності Житомирського національного агроекологічного університету.

Якобчук В. П. Історія економіки та економічної думки [Текст]: Навч. посіб. / В. П. Якобчук, Ю. В. Богоявленська, С. В. Тищенко – К.: «Центр учбової літератури», 2015. – 476 с.

ISBN 978-617-673-376-8

У навчальному посібнику вперше у вітчизняній науковій літературі у відповідності до нової структури курсу представлено результати дослідження щодо становлення і подальшого поступу світової та вітчизняної економічної думки, формування та розвитку історії економіки.

Авторами, використовуючи інструментарій методології історизму, проаналізовано досягнення різних країн через призму економічної думки, презентовано у рівні періоди часу видатними науковцями світу.

Метою навчального посібника виступило узагальнення історичних аспектів формування економічної науки, що охоплює період від XII тисячоліття до н.е. і до сьогодні

Запропоновано авторську методику викладення матеріалу курсу. Посібник побудовано згідно вимог кредитно-модульної системи. Містить узагальнення по розділах, контрольні та тестові питання.

Розрахований на студентів вищих навчальних закладів, які вивчають курси «Історія економіки та економічної думки», «Історія економічних вчень», «Економічна історія», магістрів, аспірантів, викладачів. Посібник може бути корисним для широкого загалу читачів.

УДК 930.33+330.8(075.8)

ББК 65.02я73

ISBN 978-617-673-376-8

© Якобчук В. П., Богоявленська Ю. В., Тищенко С. В., 2015.
© «Видавництво «Центр учбової літератури», 2015.

ЗМІСТ

ВСТУП	8
МОДУЛЬ 1. ДОКЛАСИЧНИЙ ПЕРІОД РОЗВИТКУ	11
РОЗДІЛ 1. Становлення економічної думки та еволюція ранніх цивілізацій (період до V ст. н.е.)	11
1.1. Становлення та розвиток історії економіки та економічної думки.....	11
1.2. Періодизація історії економіки.....	14
1.3. . Господарство первісного суспільства (період до VIII ст. до н.е.) та формування світових цивілізацій (VIII ст. до н.е. – V ст. н.е.).....	20
1.4. Господарський розвиток та економічна думка Стародавнього Сходу.....	23
1.5. Господарський розвиток та економічна думка Античного Світу.....	33
1.6. Господарський розвиток України у праісторичні часи.....	41
<i>Навчальний тренінг</i>	49
РОЗДІЛ 2. Розвиток господарства та економічної думки Європейської цивілізації в період середньовіччя (V–XV ст.).....	58
2.1. Економічний розвиток західноєвропейських країн в епоху Середньовіччя.....	58
2.2. Економічна думка Середньовіччя.....	65
2.3. Господарство українських земель у княжий період.....	70
<i>Навчальний тренінг</i>	77
РОЗДІЛ 3. Меркантилізм, формування передумов та становлення ринкової економіки (XVI–XVIII ст.).....	86
3.1. Меркантилізм.....	86
3.2. Господарство країн Європи та формування інститутів ринкової економіки.....	93
3.3. Географічні відкриття та розвиток мануфактурного виробництва.....	104
3.4. Економічні ідеї в Україні та Росії у XVII–XVIII ст...	107

<i>Навчальний тренінг</i>	110
МОДУЛЬ 2. КЛАСИЧНИЙ ПЕРІОД РОЗВИТКУ	120
РОЗДІЛ 4. Розвиток ринкового господарства в період становлення національних держав (XVIII–XIX ст.), становлення класичної політичної економії	120
4.1. Господарство періоду вільної конкуренції (XVII – перша половина XIX ст.) і генеза індустріального суспільства.....	120
4.2. Класичний напрям політичної економії.....	128
4.3. Теорії А. Сміта, Д. Рікардо, Ж.-Б. Сея, Ф. Бастіа, Т. Мальтруса, Дж. С. Мілля.....	132
4.4. Вчення фізіократів.....	146
<i>Навчальний тренінг</i>	149
РОЗДІЛ 5. Альтернативні класичній школі напрями економічної теорії XIX ст. та зародження монополістичної конкуренції	157
5.1. Дрібнобуржуазна політична економія.....	157
5.2. Утопічний соціалізм.....	165
5.3. Марксизм.....	167
5.4. Німецька історична школа.....	176
<i>Навчальний тренінг</i>	181
РОЗДІЛ 6. Ринкове господарство країн Європейської цивілізації в період монополістичної конкуренції (друга половина XIX – початок XX ст. до першої світової війни)	190
6.1. Особливості економічного розвитку країн Європейської цивілізації (Німеччина, Англія, Франція). наприкінці XIX початку XX століття.....	190
6.2. Економічний розвиток США та Японії.....	199
6.3. Аграрний розвиток провідних країн світу в період їх індустріалізації.....	204
6.4. Особливості розвитку господарства Російської імперії та могутня роль України.....	206
<i>Навчальний тренінг</i>	210

МОДУЛЬ 3. НЕОКЛАСИЧНИЙ ПЕРІОД РОЗВИТКУ	218
РОЗДІЛ 7. Економічна думка в період державно-монополістичного розвитку суспільств Європейської цивілізації (перша половина ХХ ст.)	218
7.1. Теорія маржиналізму. «Маржинальна революція» класичної, австрійської шкіл.....	218
7.2. Зародження неокласицизму.....	224
7.3. Виникнення та розвиток кейнсіанства.....	235
<i>Навчальний тренінг</i>	241
РОЗДІЛ 8. Розвиток національних економік в міжвоєнний період (1919-1939 рр.)	249
8.1. Становлення світового господарства країн Європейської цивілізації США та Японії в міжвоєнний період.....	249
8.2. Економічна криза 1929-1933 рр.....	256
8.3. Особливості розвитку господарства України наприкінці ХІХ початку ХХст.....	264
8.4. Господарство України в міжвоєнний період.....	268
<i>Навчальний тренінг</i>	276
РОЗДІЛ 9. Неокласичні концепції початку ХХ ст.	285
9.1. Загальна характеристика основних напрямів розвитку економічної теорії у ХХ ст. та їх еволюція.....	285
9.2. Розквіт неокласицизму.....	287
9.3. Формування і розвиток інституціональної теорії... ..	300
<i>Навчальний тренінг</i>	306
МОДУЛЬ 4. ГОСПОДАРСЬКИЙ РОЗВИТОК І ПАРАДИГМИ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТЬ	315
РОЗДІЛ 10. Розвиток національних економік Європейської цивілізації в системі світового господарства (1939-90 рр.)	315
10.1. Господарський розвиток в системі світового господарства США.....	315

10.2.	Господарський розвиток в системі світового господарства Німеччини та Японії.....	322
10.3.	Господарський розвиток в системі світового господарства Англії і Франції.....	332
10.4.	Структурні зміни в світовому господарстві у другій половині ХХ століття та інтеграційні процеси в економіці європейських країн.....	339
	<i>Навчальний тренінг.....</i>	346

РОЗДІЛ 11. Господарство України в 1939 р. – 90-ті роки ХХ ст.....

		354
11.1.	Формування засад ринкового господарства.....	354
11.2.	Економічний розвиток України кінця ХХ – початку ХХІ ст.....	363
	<i>Навчальний тренінг.....</i>	365

РОЗДІЛ 12. Основні напрямки економічної думки на етапі інформаційно-технологічної революції та гуманістично-моральної еволюції (друга половина ХІХ – початок ХХІ ст.).....

		373
12.1.	Глобалізація економічних процесів і формування нової економіки.....	373
12.2.	Нове кейнсіанство.....	377
12.3.	Неоінституціоналізм.....	380
12.4.	Неомарксизм.....	384
	<i>Навчальний тренінг.....</i>	386

МОДУЛЬ 5. ЕВОЛЮЦІЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ В УКРАЇНІ.....

РОЗДІЛ 13. Основні напрямки економічної думки в Україні (період до ХVІІІ ст.).....

		395
13.1.	Економічна думка Русі.....	395
13.2.	Економічна думка періоду Гетьманщини: вчення І. Гізеля, К. Зіновієва, Є.-Ф. Прокоповича, Я. Козельського, Г. Сковороди.....	399
	<i>Навчальний тренінг.....</i>	405

РОЗДІЛ 14. Розвиток української економічної

	науки другої половини XIX – початку XX ст.....	413
14.1.	Теорії В.Н. Каразіна, М.А. Балудянського, Т.Ф. Степанова, В.І. Вернадського, М.І. Зібера.....	413
14.2.	Наукові новаторства кінця XIX – початку XX ст.: теорії С.А. Подолинського, М.П. Яснопольського, М.І. Туган-Барановського, Є.Є. Слуцького.....	415
	<i>Навчальний тренінг.....</i>	<i>425</i>
	 РОЗДІЛ 15. Концепції XX ст. та моделі української економічної перспективи у XXI ст.....	 432
15.1.	Економіко-кооперативна думка.....	432
15.2.	Економічна думка у XX – на початку XXI ст.....	443
15.3.	Сучасна фізична економія, синергетика, праксеологія.....	453
	<i>Навчальний тренінг.....</i>	<i>464</i>
	 БІБЛІОГРАФІЯ.....	 471

*«У природі немає дії без причини;
зрозумій причину, і дослід тобі не буде
потрібний».*

Л. да Вінчі

*«Людина, яка працює, є не тільки виробником
продукції, а є основою, яка в усьому процесі
виробництва має першість перед капіталом».*

К. Войтила

ВСТУП

Дослідження економічної думки та господарської діяльності народів різних країн, розвиток продуктивних сил, зміни способів виробництва актуалізуються у сучасний період трансформації суспільства.

Це обумовлюється перерозподілом полюсів впливу з-поміж країн з розвинутою ринковою економікою і тими країнами, що виходять на світовий ринок «сильними гравцями» і починають впливати на геополітичні зміни у світовому масштабі. Відтак, виникає особлива потреба дослідження історичних передумов нинішніх феноменів та ґрунтовний аналіз історичного досвіду подібних змін саме в економічному контексті.

З цією метою, окрім розробки нових наукових теорій, вимагається детальне вивчення економічної думки світу та проведення ретроспективного аналізу задля визначення ймовірності настання тих або інших подій, обумовлених циклічністю економічного поступу.

Формування історії економіки та економічної думки як самостійної науки відбувається на стику історичних та економічних наук. Ця дисципліна заслужено посідає почесне місце в системі академічної і вузівської освіти. Інтеграція економічних й історичних знань відображає міждисциплінарний характер наукових досліджень сучасності.

Метою вивчення історії економіки та економічної думки є поглиблення економічного світогляду шляхом дослідження історичного досвіду та аналізу економічних змін, що мали або

ймовірно матимуть місце, у країнах з ринковою економікою

Завдання вивчення історії економіки та економічної думки:

– дослідження виникнення та розвитку економічної науки як особливої системи знань у історичному розвитку;

– дослідження сутності та економічних передумов визначних економічних і суспільно-політичних подій світового історичного розвитку;

– аналіз та встановлення динаміки трансформації виробничих відносин в різні історичні періоди у взаємозв'язку з усіма сторонами суспільного життя;

– хронологія основних подій в економічному житті людства та періодизація розвитку світової економічної науки;

– виявлення історичних, соціально-політичних та економічних передумов виникнення наукових шкіл та напрямків в історії економічної думки та дослідження подальшого розвитку світової економічної думки;

– глибокий аналіз наукових вчень представників кожної з економічних шкіл та напрямків, які зробили вагомий внесок в історію світової економічної думки;

– встановлення ролі розроблених економічних теорій у розвитку суспільства та вплив кожна з них на майбуття економічної науки та суспільства.

Об'єктом історії економіки та економічної думки є процеси трансформації економічної думки в історичному поступі, а також застосування ретроспекції щодо вдосконалення економічного розвитку.

Предметом історії економіки та економічної думки є теоретичні, методичні та практичні засади формування та розвитку економічних ідей, течій, шкіл, а також дослідження економічного руху суспільства, економіки країн світу та господарської діяльності людства в історичному розвитку.

Основними результатами дослідження проблематики історії економіки та економічної думки виступили:

– розроблені узагальнення та порівняльна характеристика економічного розвитку суспільства впродовж різних історичних періодів;

– історична парадигма представлення економіки через фіксацію фактів її розвитку у працях видатних науковців з

окресленої проблематики;

- оригінальна презентація економічних концепцій, що віднайшли практичне застосування в господарському житті суспільства в різні історичні періоди, їх переваг і недоліків;

- виявлення вагомих чинників, під впливом яких формувалися та розвивалися економічні погляди та концепції;

- встановлення взаємозв'язку розроблених теорій та їх прикладної реалізації з попередніми здобутками світової економічної думки;

- виділення економічних передумов й встановлення економічних наслідків різноманітних історичних подій і процесів;

- розробка нової наукової парадигми презентації історії економіки та економічної думки в контексті розвитку економічних вчень країн, представники яких зайняли видатне місце в історії (зокрема, Англії, Франції, США, Німеччини та України).

У рамках навчального посібника запропоновано різні варіанти поточного контролю знань.

Автори сподіваються, що опанування історії економіки та економічної думки якнайкраще сприятиме якісному оновлення інтелектуального потенціалу нації.

Автори

МОДУЛЬ 1

ДОКЛАСИЧНИЙ ПЕРІОД РОЗВИТКУ

РОЗДІЛ 1

СТАНОВЛЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ ТА

ЕВОЛЮЦІЯ РАННІХ ЦИВІЛІЗАЦІЙ

(ПЕРІОД ДО V СТ. Н.Е.)

1.1. Становлення та розвиток історії економіки та економічної думки

Дослідження економічної історії в цілому та історії української економічної думки зокрема – необхідна умова опанування здобутками світової та вітчизняної економічної науки. Тільки добре знаючи її ретроспективу, логіку і закономірності розвитку, практичні результати, можна вивести економічну науку в Україні на загальнолюдські шляхи, свідомо подолати ті теоретичні та ідеологічні анахронізми, які заважають цьому процесу.

В історії світової економічної науки дослідження напрацювань славетних попередників і віхи становлення та розвитку господарства почали вивчати в середині XIX ст. у Німеччині. Передумовою звернення до цього наукового напрямку виступила природна необхідність досліджень економічної історії окремих країн (регіонів, цехів, спілок й інших суспільних інститутів). Відтак, саме німецькі вчені визначили відхід від вивчення суто загальних законів розвитку, що відбувалось у рамках класичної політичної економії.

В Україні наприкінці XIX – початку XX ст. плеядою науковців звернуто увагу на особливості і циклічність економічного розвитку, визначено загальні закономірності господарського розвитку та вплив різних чинників на його динаміку. Чільне місце належить працям В. Вернадського, С. Подолинського, Є. Слуцького.

У середині XX століття у Франції була презентована «нова історична наука», засновниками якої виступили Люсьєн Февр і Марк Блок. Вона поєднувала та визнавала в рівній мірі як

дослідження економіки, так й історії. Відома в наукових працях як «школа Анналів» (від франц. *la annales* – часопис), вона закликала відійти від усталених в історіографії пріоритетів щодо писемних, архівних джерел, від історії подій, і перейти до проблем сучасності, залучаючи до їх вирішення досвід людей минулого, шляхом відтворення цілісного уявлення про їхнє життя (а не лише окремих його сторін) [1; 2; 3]. Особливу увагу в їх працях віддано повсякденному життю людини, а не аналізу еліт; адже наявний потенціал, менталітет, масова свідомість спричиняють доволі вагомий вплив на розвиток економічних подій в їх історичній послідовності. Останні якнайкраще характеризують культуру і життя населення, а ментальність визначає модель поведінки людини та розкриває закономірності розвитку, логіку історичних процесів причини подій.

У повоєнні роки в анналів почав домінувати економічний вектор, що було зумовлено очолюванням часопису Фернаном Броделем у 1956 р. Крім того, у 1960 році Жаком Ле Гоффом видано працю «Цивілізація середньовічної історії». Відтак, інтереси школи почали зосереджуватися на реконструкції економічних відносин, головним чином «матеріального життя» минулого, тісно пов'язаного з повсякденністю й існуючою у часі «великою тривалістю».

Необхідно відзначити, що школа, яка від початку мала «антропологічний вектор» [4], виховала вже чотири покоління послідовників та має значну кількість історіографічних течій, зокрема: нову історію економіки, нову соціальну історію, історичну демографію, історію ментальностей, історію

¹ История «Новой исторической школы» [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://ethnopsychology.narod.ru/study/mentality/history.htm#_ftn1. – Назва з екрану.

² Ревель Ж. История ментальностей: Опыт обзора [Текст] // Споры о главном: Дискуссии о настоящем и будущем исторической науки вокруг французской школы «Анналов» [коллективный труд]; Отв. ред. Ю.Л. Бессмертный. – М.: Наука, 1993. – 208 с. – С. 51–58.

³ Ле Гофф, Жак. Цивилизация средневекового Запада. – Екатеринбург: У-Фактория, 2005. – 560 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://nektolukas.ru/knigi/zhak-le-goff-civilizaciya-srednevekovogo-zapada/#more-10>

⁴ История ментальностей, историческая антропология [Текст]: зарубежные исследования в обзорах и рефератах / Институт всеобщей истории РАН; Российский Государственный Гуманитарный университет; Сост. Е. М. Михина. – М.: РГГУ; Институт всеобщей истории РАН, 1996. – 255 с. – ISBN 5-201-00468-7. – С. 5–8.

повсякденності, мікроісторію тощо⁵.

Проте, незважаючи на нові наукові школи, до середини 80-х років ХХ ст. історія господарства все ще існувала обабіч історії і економіки. Еволюція економічних поглядів і концепцій відбувалася під впливом практичних потреб, у процесі порівняння і узгодження різних підходів, позицій, методів, при певній консервативності і безперечній спадковості знань і висновків. *Факторами, під впливом яких формувалися і продовжують розвиватися економічні погляди і концепції, є:*

- об'єктивні умови, потреби та інтереси живої економічної практики;
- праці й погляди представників більш ранніх концепцій, їх підходи, термінологія, проблематика;
- взаємовплив національних шкіл;
- розвиток суміжних розділів економічної науки – статистики, математики, демографії, соціології та ін;
- удосконалення методів наукового дослідження;
- розширення (зміна) тематики і поглядів на предмет економічної науки;
- взаємозв'язок і узгодження окремих розділів економічної теорії, наявність або, навпаки, відсутність внутрішньої логічності, поєднання економічних законів і категорій.

Інтерес до історії економіки та економічної думки почав зростати в останні 15–20 років. Зокрема, у 1993 році американські вчені Роберт Фогель і Дуглас Норт отримали Нобелівську премію за розробку економічних методів вивчення історії. А в Україні запроваджено програми вивчення наукових дисциплін «Економічна історія», «Історія економічних вчень», «Історія економіки та економічної думки».

Основними методами дослідження, що використовуються в історії економіки та економічної думки визначено:

- спостереження економічних явищ;
- економічний аналіз;
- статистичний аналіз;
- лабораторні та інші контрольовані експерименти та ін.;

⁵ Сьогодні часопис школи, заснований 1929 р., має назву: «Аннали: економіки, суспільства, цивілізації». – прим. авт.

– фактографічний (позитивістський) та концептуальний способи історичного дослідження⁶ тощо.

Матеріалами для досліджень також виступають археологічні розкопки, демографічні дані, писемні літературні та наукові джерела.

Отже, становлення історії економіки та економічної думки пройшло тривалий шлях до розуміння як необхідної складової сучасного знання та продовжує розвиватися з урахуванням нових, суспільно-історичних та економічних умов.

1.2. Періодизація історії економіки

З часу виникнення історії господарства існує багато *підходів до її періодизації*, тобто до поділу історії господарства на її окремі етапи та періоди. Головними з них є:

1. П'ятистадійна модель Даніеля Фрідріха Ліста;
2. Тристадійна модель Бруно Гільденбранта – Карла Бюхера;
3. Формаційний підхід Карла Маркса – Володимира Леніна – Йосифа Сталіна;
4. Інституціонально-технологічний підхід;
5. Історико-хронологічний підхід.

Охарактеризуємо дані підходи.

1. *П'ятистадійна модель Даніеля Фрідріха Ліста.*

У період з 1827 по 1841 роки німецький економіст і історик Даніель Фрідріх Лист викристалізував економічні ідеї, пов'язані з історичною ретроспективою подій, що наблизили його до формулювання розробок з вільної торгівлі і протекціонізму. І у 1841 р. видав структуровану працю «Національна система політичної економії, міжнародної торгівлі, торгова політика й німецький митний союз».

Результати його пошуків привели до розробки підходу, згідно якого історія економічного розвитку поділяється на п'ять стадій.

1) *Стадія дикості.*

⁶ Туманс Х. Будут ли у нас свои «Анналы»? // Жебелевские чтения–4: Тезисы докладов научной конференции 30 октября -1 ноября 2002 года [Електронний ресурс]. – СПб.: СПбГУ, 2001. – Режим доступу: <http://www.centant.pu.ru/centrum/publik/confcent/2002-10/tumans.htm>. – Назва з екрану. – (рос. мовою).

Період: від початку і до XII – X тисячоліть до н.е.

Стадія завершилась із переходом до осілого способу життя.

Характеристика господарства: господарство мало привласнюючий характер, тобто домінували мисливство, збиральництво, рибальство.

Організація суспільства: стадно-колективні форми.

2) *Пастушача стадія.*

Період: X – V тисячоліття до н.е.

Характеристика господарства: господарство мало відтворюючий характер, тобто домінували землеробство (городництво), скотарство.

Організація суспільства: родоплемінна.

3) *Землеробська стадія.*

Період: V тисячоліття до н.е. – середина XIII ст. н.е.

Характеристика господарства: господарство мало відтворюючий характер – домінувало землеробство.

Організація суспільства: сімейно-станово-державна.

4) *Хліборобсько-мануфактурна стадія*, або землеробсько-промислова.

Період: середина XIII ст. – середина XVIII ст.

Характеристика господарства: відтворююче. Розвиток мануфактури, ремесла, сільського господарства.

Організація суспільства: станово-державна.

5) *Хліборобсько-мануфактурно-комерційна стадія*, або землеробсько-промислово-торгова.

Період: друга половина XVIII – середина XIX ст.

Характеристика господарства: відтворююче. Розвиток торгівлі, ремесел, промисловості, землеробства.

Організація суспільства: станово-державна.

Автор періодизації в розвитку господарства визначав пріоритетною митну систему, але вона визнавалась ним дієвою за умов переходу від землеробського стану до промислового.

В останні роки вчені визнають наявність у цій періодизації шостої стадії – *фінансово-промислової*, – що тривала із другої половини XIX ст. до кінця XX ст.

2. *Тристадійна модель Бруно Гільденбранта – Карла Бюхера.*

Представники альтернативної класичній школи

політекономії, німецькі економісти й історики Бруно Гільденбрант і Карл Бюхер у другій половині XIX століття в історії господарства виділили три стадії.

В основу поділу історичних епох була покладена довжина шляху, що проходить товар-продукт, прямуючи з виробляючого господарства в споживаюче:

1) «*Природне*», натуральне (або домашнє) господарство.

Період: із найдавніших часів – до середини XIII століття.

Довжина шляху: у середньому не більше 1 милі (приблизно 1,6 км) – з поля або городу землероба через млин і кузню в його і панську садибу.

2) «*Грошове*» (або міське) господарство.

Період: друга половина XIII століття – XVIII століття.

Довжина шляху: від декількох миль до декількох десятків миль – з поля селянина або з майстерні ремісника через міський ринок або ярмарок за допомогою купця в будинки споживачів.

3) «*Кредитне*» (або народне) господарство.

Період: з XIX століття і далі.

Довжина шляху: сотні і тисячі миль – з усіх куточків світу (шахт Єльзаса, полів України, із чайних і бавовняних плантацій Азії, кавових і цукрових плантацій Бразилії, золотих рудників Африки тощо), за допомогою купців і банкірів, на європейські ринки і фабрики, а звідти в оселі споживачів; у зворотньому напрямку – машини й устаткування, сталь, тканина, взуття й ін.

3. *Формаційний підхід Карла Маркса – Володимира Леніна – Йосифа Сталіна.*

В СРСР і з 1991 року ще певний час в Україні єдиним вірним підходом до періодизації історії вважався так званий «політичний» (або марксистський) підхід.

У другій половині XIX століття його було запропоновано Карлом Марксом; що потім перейшов у роботи Леніна й офіційно був затверджений Сталіним у 1933 році.

Згідно підходу існує п'ять суспільно-політичних формацій, що структуровані залежно від пануючої форми власності на засоби виробництва. Форма власності на засоби виробництва визначає характер засобів виробництва і суспільного устрою.

1) *Общинний (або первіснообщинний) устрій.*

Період: X тисячоліття – VI століття до н.е.

Рівень економічного розвитку: низький; забезпечує споживання на грані фізичного виживання.

Приватна власність: приватна власність на землю відсутня; ця власність є основним засобом виробництва, внаслідок чого відсутня експлуатація.

Основні суспільні відносини: общинний дарообмін.

Примус до праці: має не примусовий, а об'єктивно-фізіологічний характер (людина, яка не здобуває собі їжі, нажаль вмирає з голоду).

Класовий поділ: класового поділу не існує.

2) *Рабовласницький устрій.*

Період: V століття до н.е. – V століття н.е.

Рівень економічного розвитку: невисокий.

Приватна власність: поступова поява приватної власності та її поширення; у тому числі і на людей (рабів).

Основні суспільні відносини: рабство.

Примус до праці: експлуатація, що приносить рабовласникам додатковий продукт; тому примус до праці носить суб'єктивно-терористичний характер (полонених, які відмовлялись бути рабами, убивали).

Класовий поділ: рабовласники і раби; протиріччя між класами антагоністичні, що з часом повинні привести до зміни такої формації.

3) *Феодальний устрій.*

Період: VI – XVIII століття.

Приватна власність: на землю; земля є джерелом додаткового продукту і експлуатації.

Рівень економічного розвитку: залишається на невисокому рівні.

Основні суспільні відносини: рента.

Примус до праці: узурпаторський, має суб'єктивно-економічний характер (власник землі відстоює право на додатковий продукт, зокрема із застосуванням зброї, самостійно вирішуючи, кому надавати право оренди на основний засіб виробництва необхідного продукту).

Класовий поділ: селяни і феодали; суспільні класи мають антагоністичні інтереси.

4) *Капіталістичний устрій.*

Період: ХІХ століття.

Рівень економічного розвитку: розвиток промислового виробництва; капіталізм.

Приватна власність: на засоби виробництва в промисловості.

Основні суспільні відносини: додаткова вартість (капітал).

Примус до праці: товар «робоча сила» продається на ринку праці; тому відносини мають об'єктивно-економічний характер (той, хто не має власності або інших засобів існування, змушений продавати свою робочу силу (працю) на ринку, піддаватись експлуатації).

Класовий поділ: робітники і капіталісти, суспільні класи з антагоністичними інтересами.

5) *Комуністичний устрій.*

Період: кінець ХІХ ст.; наступає з перемогою робітників над буржуазією.

Рівень економічного розвитку: найвищий рівень виробництва; комунізм.

Приватна власність: відсутня; засоби виробництва переходять у колективну (суспільну) власність.

Основні суспільні відносини: задоволення потреб усіх членів суспільства внаслідок високого рівня виробництва.

Примус до праці: відсутній; експлуатація зникає; примусовий, «важкий» характер праці змінюється добровільним, творчим.

Класовий поділ: відсутній.

4. *Інституціонально-технологічний підхід.*

У ХХ столітті набув актуальності «технологічний» підхід, що був запропонований американськими інституціоналістами, згідно якого історія економіки ділиться на три епохи.

1) *Доіндустріальна.*

Період: X тис. до н.е. – середина ХVІІІ століття н.е.

Рівень економічного розвитку: низький.

Характер, вид праці: жива (фізична) праця.

Сфера прикладання праці: сільське господарство.

Зайнятість населення у сфері: близько 85% працездатного населення.

2) *Індустріальна.*

Період: остання третина ХVІІІ – остання чверть ХХ століття.

Рівень економічного розвитку: середній.

Характер, вид праці: широке застосування кооперації і спеціалізація живої (фізичної) праці з машинами, устаткуванням.

Сфера прикладання праці: промисловість.

Зайнятість населення у сфері: близько 60% працездатного населення.

3) *Постіндустріальна.*

Період: остання чверть ХХ століття.

Рівень економічного розвитку: високий.

Характер, вид праці: інтелектуальна; заміна живої фізичної праці машинною.

Сфера прикладання праці: «третинний» сектор (сфера побутових, соціальних, фінансових послуг і обробка інформації).

Зайнятість населення у сфері: більше 65% працездатного населення.

5. *Історико-хронологічний підхід.*

Класики економічної історії найбільш доцільним визначають історико-хронологічний підхід, що дає можливість висвітлити основні події та проаналізувати закономірності економічного розвитку людства. В його межах виділяють вісім етапів.

1) *Давній.*

Період: ХХХІІІ – VІІІ ст. до н.е.

Характеристика етапу: відбувся поділ праці.

Основні інститути: сім'я, община, власність, право, держава, релігія.

2) *Античний.*

Період: VІІІ ст. до н.е. – V ст. н.е.

Характеристика етапу: поява ремесел, торгівлі.

Основні інститути: приватна власність (на землю і рабів).

3) *Середньовічний.*

Період: VІ – середина ХV століття.

Характеристика етапу: формування основних європейських націй.

Основні інститути: самостійне місто.

4) *Відродження.*

Період: друга половина ХV – середина ХVІІІ століття.

Характеристика етапу: епоха великих географічних

відкриттів.

Основні інститути: капітал (первісне нагромадження).

5) *Просвітництва*.

Період: друга половина XVII до останньої чверті XVIII століття.

Характеристика етапу: територіальний поділ світу.

Основні інститути: наука.

6) *Вільної конкуренції*.

Період: остання чверть XVIII до останньої чверті XIX століття.

Характеристика етапу: промислова революція.

Основні інститути: промисловість.

7) *Монополістичної конкуренції*.

Період: остання чверть XIX – середина XX століття.

Характеристика етапу: концентрація капіталів, боротьба за економічний поділ світу призвели до серії криз і війн.

Основні інститути: фінансово-промислові групи.

8) *Соціального (ринкового) господарства*.

Період: друга половина XX століття.

Характеристика етапу: найбільш розвинені країни досягли стабільності, сформувалось суспільство споживачів.

Основні інститути: середній клас.

Сьогодні, вітчизняні науковці виділяють і суто інституціональний поділ історії економіки на етапи [7]; наразі формування останнього з п'яти, запропонованих ними, ще й досі триває. Тому, очікуючи завершення останнього з них і переходу до нового історичного витка розвитку, вичерпним є застосування п'яти запропонованих підходів до періодизації.

1.3. Господарство первісного суспільства (період до VIII ст. до н.е.) та формування світових цивілізацій (VIII ст. до н.е. – V ст. н.е.)

Господарство первісного суспільства у своєму розвитку пройшло декілька віків, що суттєво відрізняються як за

⁷ Богоявленська Ю. В. Еволюція інституціональної теорії в контексті трансформації сучасних економічних систем: [монографія] / Ю. В. Богоявленська, К. С. Шапошников. – Житомир: ЖДТУ, 2010. – 550 с.

тривалістю, так і за насиченістю видів діяльності – від найпростіших занять до тих, що вимагали поєднання фізичної та розумової праці.

1. *Палеолітична революція* дала початок тривалому періоду в розвитку людства – *стадії дикості* (2,4 млн. – 5000 до н.е.).

Навички, рід занять людини: навчилася поводитися з вогнем, засвоїла плетиво, винайшла спис, лук зі стрілами (для полювання, мисливства), кам'яну сокиру, бумеранг, почала рибалити.

Винаходи і здобутки: приручення тварин, окультурення злаків, збиральництво; пізніше – організоване полювання, підтримка вогню, виготовлення знарядь праці з кремнію, каменю і кісток.

Інститути:

– *сім'я*, що утворився внаслідок необхідності соціального регулювання сексуального життя і, як наслідок, обмеження у сексуальних контактах між людьми; до її основних функцій у різних сферах людського життя належать: репродуктивна (народження, виховання, соціалізація нащадка), сексуальна (організація комунікацій між чоловіками і жінками для досягнення сексуального задоволення), психологічна (забезпечення почуття безпеки, емоційна підтримка, відпочинок, соціальне схвалення), економічна (виробництво і розподіл матеріальних благ, організація їх споживання (побут), передача у спадщину);

– *рід*, як перший найбільш стійкий інститут, а також клан, як його різновид у формі поєднаних у господарських і побутових стосунках родичів, та плем'я, функцією і призначенням якого було захоплення, освоєння і захист певної території;

– *власність*, що раніше носила особистий характер – знаряддя належало тому, хто його виготовив і вмів ним користуватись;

– *обмін*, як необхідність продовження діяльності;

– *поділ праці*, як перший історично сформований соціальний інститут (що відпочатку мав статевовіковий характер і лише потім надбав племінного, «фахового»);

– елігія (міфологія, культ), з появою якої лідерство в племені поступово переходить до старійшин.

Особливості періоду: новий революційний виток відбувся близько 10–12 тисяч років тому, коли люди у Середземномор'ї, Індії та тихоокеанського регіону почали переходити до осілого способу життя; унікальність інститутів, що не могли раніше існувати, у т.ч. внаслідок домінування привласнюючого характеру господарства.

Характеристика господарства: господарство, що носило привласнюючий характер, стало *відтворюючим*.

2. *Неолітична революція (10000 – 4000 до н.е.)*, з якої почалась стадія варварства.

Навички, рід занять людини: поява кам'яних і дерев'яних будов, ручного млину, гончарного колеса (для виготовлення керамічного посуду), ковальського міху, почалась виплавка залізної руди та виготовлення знарядь із заліза, ткацтво.

Винаходи і здобутки: нові способи ведення господарства, зокрема землеробство (як основне заняття), виробництво рослинної олії, виноробство, скотарство, виготовлення візків і бойових колісниць, будівництво судів з колод і дощок.

Інститути: художнє мистецтво.

Особливості періоду: завершився другою виробничою революцією, ознакою якої є поява металевих знарядь праці.

Характеристика господарства: відтворююче.

3. *Етнополітична революція* – епоха переходу від кам'яного до бронзового віку (3500 – 800 до н.е.).

Навички, рід занять людини: поширення металургії, обробка золота, міді, бронзи, виготовлення і використання бронзових знарядь праці і зброї.

Винаходи і здобутки: поява кочового скотарства, полівного землеробства, писемності (буквеної); поява перших міст.

Інститути: патріархальна сім'я, етноси, держава, ринок.

Особливості періоду: з винаходом буквеного письма і формуванням держави починається стадія *цивілізації*.

Характеристика господарства: відтворююче.

4. *Виникнення рабства (починаючи з 800 до н.е. і до часів Античності – 500 до н.е. – 500 н.е.)*.

Навички, рід занять людини:

Винаходи і здобутки: початок обробки заліза, виготовлення з нього зброї і знарядь праці.

Інститути: рабство, рабовласницька держава.

Особливості періоду: продуктивні сили слаборозвинуті, продукт, вироблений родом або сім'єю, ледь забезпечував прожитковий мінімум його членам; недоцільність, з економічної точки зору використання примусової або найманої праці (полонених або відпускали, або вбивали, або приймали в рід, сім'ю).

Загальна характеристика господарства: відтворююче; зростання продуктивних сил забезпечило спочатку невелике, а потім істотне перевищення виробленого продукту над необхідним мінімумом. У цих умовах стало економічно вигідно обертати бранців у рабів, примушуючи їх працювати за їжу і дах (необхідний продукт) і привласнюючи додатковий продукт. Вслід за перетворенням полонених у рабів стали перетворювати злочинців із числа членів роду (замість страти або вигнання), а потім боржників і збіднілих общинників у рабів. Спочатку боргове рабство було обмежено 3–7 роками, але потім стало безстроковим. З розшаруванням общини на багатих і бідних почастишали випадки продажу в рабство дітей і молодих жінок. Діти рабів також ставали рабами, іноді навіть у тому випадку, якщо один із батьків був вільним. Так рабство стало спадковим станом.

Таким чином, господарство первісного суспільства розвивалось революційним шляхом, який, водночас, був доволі тривалим. Від простих занять і найпростіших знарядь праці суспільство створило нові інститути, віднайшло нові форми ведення господарства. І найбільшим здобутком стало виникнення писемності. З того часу почалась нова віха, пов'язана з історією економіки – історія економічної думки. Думки представників тогочасного суспільства набули документального втілення і дійшли до наших часів.

1.4. Господарський розвиток та економічна думка Стародавнього Сходу

Економічна думка стародавнього світу характеризує риси

соціально-економічного та політичного розвитку суспільства того часу. Деякі з них представляли суспільства азійського способу виробництва (Стародавній Схід – Єгипет, Шумер, Індія, Китай), а інші – античного (Греція, Рим). Відмінності між ними і обумовили особливості їх економічної думки.

В цілому економічна думка Стародавнього Сходу знайшла втілення в письмених джерелах, таких як: зведення законів, документи господарської звітності, твори про управління державою та державним господарством, юридичні акти. Тому багато з них мають державно-нормативний характер; дійсність розглядається з позиції правлячих осіб, вельможних придворних та чиновників. Іноді економічна думка має релігійну оболонку (як-то в Індії, Китаї).

Особливості господарського розвитку та економічної думки країн Стародавнього Сходу представимо нижче.

Найдавніші держави створювались шляхом об'єднань замкнутих громад, що вели примітивне натуральне господарство і застосовували колективну працю для ведення іригаційного землеробства. У такий спосіб у III тисячолітті до н.е. утворилася єдина держава – Єгипет, виникли великі державні об'єднання в Південному Двуріччі – Шумер, Аккада, Вавілон. В них значна частина земель знаходилась у власності царів і храмів. Її обробляли як вільні, так і, переважно, раби. Рабство в країнах Стародавнього Сходу зберігало патріархальний характер. Частина царських і храмових земель віддавалась за службу (у годівлю) царським службовцям, передавалась у користування общинникам. Формою правління у стародавніх державах була монархія, що нерідко мала характер деспотії. Особливістю держав Стародавнього Сходу була експлуатація значної частини вільного населення.

1. *Єгипет.*

1) Характеристика господарського способу життя:

– створення складної іригаційної системи з розгалуженою мережею каналів і дамб, басейнами-водоймищами, шлюзами для спуску води дали поштовх розвитку землеробству, зокрема рільництву, городництву, садівництву;

– перехід до двопільної системи землекористування сприяло

розвитку рослинництва;

– розвиток льонарства і виноградарства став підґрунтям для вирощування маслинового дерева і фінікової пальми;

– в цілому домінувало використання застарілих знарядь і засобів виробництва, однакових прийоми обробків предметів праці;

– розвиток сільського господарства спонукав до появи нових сільськогосподарських знарядь, таких як металеві серпи та граблі;

– розвивалось скотарство;

– засновано виробництво папірусу;

– поява ряду наук (математики, астрономії, медицини), вдосконалення живопису, архітектури;

– в цілому форми й методи організації трудових процесів обумовлювали стагнацію, відсутність розвитку, що привело до занепаду Єгипту у II тис. до н.е.

2) Економічна думка представлена у творах державних чиновників (писарів), багато з яких мають дидактичний характер (повчальний), у різних адміністративно-господарських та юридичних документах. І саме творам дидактичного характеру належить важливе місце у давньоєгипетській літературі; у них розглядаються питання управління державним господарством на найрізноманітніших рівнях:

– *«Повчання гераклеопольського царя своєму синові Мерікара» (XXII ст. до н.е.)* – розкриває політику та економічні функції фараона, як глави держави, дає інформацію про класовий характер староегипетської влади, а саме: вороже ставлення до незаможних, придушення натопту, нагородження царем своїх вельмож, жерців тощо;

– *«Повчання Ахтоя, сина Дуауфа, своєму синові Піоні» (XXI–XVIII ст. до н.е.)* – дає уявлення про соціальну структуру Стародавнього Єгипту, зокрема оспівування та прославлення професії писаря (чиновника), що давала змогу займати високе місце в ієрархічній державній системі, привілеї, незалежність, загальне пошанування посади писаря, яку можна було отримати лише після підготовки в спеціальній школі писання;

– *«Пророчення Ітусера» (XVIII ст. до н.е.)* та *«Пророцтво*

Неферті» – дає інформацію про соціальний переворот (XXIII–XXI ст. до н.е.), про розпад централізованої системи управління, розкрадання податкових декларацій, знищення сувоїв законів судової палати тощо; відстоюється ідея централізму, єдності давньоєгипетської держави як запоруки порядку та стабільних доходів чиновників державного апарату.

2. Шумер.

Найбільшого розвитку територія між річками Тигр і Єфрат набула у III–II тис. до н.е., коли розквіту почали набувати міста-держави. У той період існували Шумер (IV–III тис. до н.е.), Аккад (XXIV–XXII ст. до н.е.), Вавілон (XXII– I ст. до н.е.).

1) Характеристика господарського способу життя:

- господарство – натуральне;
- провідна галузь – землеробство, що засноване на штучному зрошенні (функціонувала іригаційна система); техніка землеробства – примітивна; крім того розвивалось ремісництво, процвітала торгівля;
- розвивалась архітектура – будувались величні палаци світського і релігійного характерів;
- набули розвитку астрономія, астрологія, математика із шістдесятковою системою числення;
- головна державна функція – контроль, ремонт і утримання нових каналів;
- державі належали всі земельні угіддя, що з часом передавались царем вельможам, чиновникам і воєначальникам – у такий спосіб виникло приватне землеволодіння;
- рабство мало патріархальний характер; джерела поповнення рабів – війни і боргова кабала, у яку попадали селяни, що розорилися, і ремісники.

2) Економічна думка:

– *«Епос про Гільгамеша»* (XXII ст. до н.е.) – є збіркою легенд, викладеною на 11 глиняних табличках, що оповідають про життя царя, його друга, пошуки безсмертя і спасіння від всесвітнього потопу; окрема теза – «смертні можуть досягти безсмертя завдяки своїй праці, збереженій у творах цивілізації та культури»;

– *закони вавилонського царя Хаммурані* (XVIII ст. до н.е.) –

є системою правових норм, спрямованих на регулювання соціально-економічних відносин у Вавилоні. Текст складається зі вступу, 282 статей та підсумку. Головною метою вбачалось посилення економічної влади держави, особливо місце мали питання, присвячені охороні власності вавилонських громадян, оренді, найму, лихварству. Розвиток товарно-грошових відносин допускався у тій мірі, що не спричинятиме масового зубожіння вільних громадян. Захищалась приватна власність, особливо власність царя, храму, державних службовців і воїнів – зазіхання на неї каралось смертю або продажем у довічне рабство.

3. *Китай.*

З 4500 до н.е. в басейні річки Хуанхе починає зароджуватись китайська цивілізація і у XIV ст. до н.е. зароджується перша держава Шан-Інь.

1) Характеристика господарського способу життя:

– основне заняття – землеробство, зокрема вирощування проса, пшениці, сорго, бобових, коноплі, гарбузів, редьки, цибулі, огірків, але поступово рис витіснив всі інші культури, поділивши пальму першості з чаєм; основними сільськогосподарськими знаряддями були мотика і первісний плуг;

– будівництво гідротехнічних споруджень;

– тваринництво і рибальство;

– ремісництво – обробка каменю, виготовлення з нього ножів, полірованих сокир, наконечників для стріл, з фарфору – посуду, статуєток, прикрас; метал (бронза) використовувався для виготовлення зброї і церемоніальних судин; застосування гончарного кругу;

– високий рівень розвитку деревообробного промислу – з різних порід дерева споруджували будинки, палаци, храми, виготовляли посуд, колісниці, лаки, стріли;

– розвиток шовківництва, що сприяв розвитку текстильного шовкоткацького ремесла, виготовленню дорогих і тонких тканин;

– головне джерело рабства – війни, праця рабів застосовувався для будівництва іригаційних споруд, у

землеробстві, на гірських розробках, у торгівлі (носії);

– існування системи «цзинтянь»: орна земля громади поділялася на 9 полів, вісім з яких були сімейними наділами, а дев'яте – общинне, врожай з якого йшов державі, тобто був податком (орне поле оброблялося всіма общинниками); проте у VI–V ст. до н.е. система зазнала руйнації внаслідок розвитку приватновласницького землеробства, і відтоді селяни платили податок із усієї земельної площі;

– розвиток культури і китайської письменності у формі складної ієрогліфіки, що вплинула на розвиток писемності інших народів Азії.

2) Економічна думка Стародавнього Китаю виникла та розвивалася у межах тогочасних філософських (з I ст. н.е. – *буддизм*) та політичних учень. Основними напрямками старокитайської суспільної думки були *конфуціанство*, *легізм*, *даосизм та моїзм*, які сформувалися у IV–III ст. до н. е. Протягом століть між цими напрямками велася гостра полеміка щодо економічного устрою суспільства, общини, її історичної долі, міри втручання держави в економічне життя країни та методів управління ним.

– *конфуціанство* – провідний напрямок, що, перетворившись на державну ідеологію, справляв великий вплив на соціально-економічний та політичний розвиток Китаю протягом майже двох тисячоліть. Його назва походить від імені засновника – *Конфуція (Кун-Цзи) (бл. 551 – 479 до н.е.)*. Основні постулати вчення Конфуція викладено у збірці «*Лунь юй*» («Бесіди й міркування»), записаній його учнями. Зміст його вчень включав захист архаїчних стосунків, вічний та незмінний порядок, встановлений ще легендарними правителями глибокої давнини, сувора соціальна ієрархія, управління на базі неухильного дотримання ритуалів, обрядів, певних норм етики моралі;

– представником конфуціанства у Стародавньому Китаї був *Мен-цзи (372–289 до н.е.)*, який висунув концепцію поділу китайського суспільства на керуючих (цзюнь цзи) та керованих (сяожень), вважаючи, що такий поділ є «загальним законом у Піднебесній». Тим самим визнавалися природними відносини

панування й підпорядкування. Щоб це виконувалося як найдійсніше, Мен-цзи пропонував відродити колишні общинні форми виробництва та ввести систему «цзін тянь» (криничних/колодязних полів). Саме згідно з нею громадська земля розмежовувалася на дев'ять однакових ділянок: вісім з них оброблялися окремими родинами, а дев'ята («суспільне поле») – всіма цими родинами спільно. Врожай з цієї ділянки було призначено для держави. Мен-цзи, як і Конфуцій, відстоював стримані податки та виступав за надання селянинові часу, необхідного йому для обробітку власного поля, за розвиток товарного обміну між землеробами та ремісниками. Розглядаючи питання торгівлі, він зауважував, що ті самі товари, але різного розміру (наприклад черевики) повинні мати різну ціну, і що однакові *товари можуть відрізнитися затратами праці на їх виробництво*. В цілому Мен-цзи створив теорію «гуманного управління народом», узагальнивши 4 конфуціанські моральні норми: гуманність (жень), справедливість (і), ритуал (лі), мудрість (чжи); з них перші дві він визначав як найголовніші;

– Виразником економічних ідей стародавнього конфуціанства був також *Сюнь-цзи (313–238 до н.е.)*. У своєму вченні він, на відміну від Конфуція і Мен-цзи, виходив з «лихої природи» людини. На його думку, тільки практична діяльність породжує добродетель, засуджуючи прагнення людей до збагачення, Сюнь-цзи вважав ознакою чесноти, якщо бідний збагатів, діючи у рамках закону. Він висловив ідею про необхідність *поділу праці*. Сюнь-цзи зазначив, що речі, якими користується одна людина, є результатом праці багатьох людей, оскільки кожна людина не може одночасно володіти мистецтвом усіх ремесел. Тому мудреці і розподілили обов'язки між людьми, щоб вони не робили тільки те, що їм вигідно. Головним керуючим розподілу обов'язків у державі має бути її правитель. Після того, як всі посади та справи належно розподілено між людьми, шлях до багатства буде відкрито.

4. Індія.

Цивілізація, що зародилась ще у III тис. до н.е., мала свою, унікальну історію внаслідок етнічної розмаїтості населення, що проживало на її тогочасній території та кастового поділу,

домінуючого у суспільстві. Свідчення про неї містяться у священних книгах, що включають релігійні гімни, древні легенди. Найбільш ранні веди відносяться до початку II тис. до н.е. Племена, про які в них розповідається, довгий час жили в умовах кочового скотарського побуту; у ведах відображено перехід до плужного землеробства із застосуванням найпростіших форм штучного зрошення. Держава назнала занепаду у VI ст. н.е.

1) Характеристика господарського способу життя:

- використання в землеробстві легкого і важкого плугів;
- вирощування сільськогосподарські культури: ячмінь, рис, кунжут, цукрова тростина;

- ремісництво: виробництвом вовняних і бавовняних тканин, шкіряних виробів, глиняного і мідного посуду, візків, бойових колісниць, човнів, прикрас, різноманітних знарядь і зброї із міді, а згодом і із заліза;

- поява заліза (початок I тис. до н.е.), що прискорило підйом продуктивних сил і утворення класового суспільства;

- торгівля здійснювалася між рабовласницькими містами і районами і носила міновий характер. Грошовий обіг був нерозвинений;

- суспільний устрій мав специфічну особливість – наявність особливої сімейної громади – великої патріархальної родини, що була основною господарською одиницею індійського села. Головним заняттям родини були землеробство і ручне ткацтво. Влада глави (батька) була безмежною;

- рабство мало патріархальний характер, раби часто мали своє житло, родину й особисте майно;

- розвиток культура досить істотно вплинув на культурний розвиток ряду східних народів, зокрема, це виразилося в поширенні в Азії буддизму, що виник в Індії і став однією із світових релігій.

2) Економічна думка мала релігійну оболонку, тому економічні проблеми окремо не досліджувалися, а розглядалися з позиції необхідності вирішення соціальних та політичних завдань. Писемними джерелами середини I тисячоліття до н.е. були, переважно, брахманістські (індуїстські) і буддійські

релігійні трактати, що давали уявлення про соціальну структуру суспільства і характеризували специфіку сприйняття окремих економічних категорій, зокрема власності, майна. Водночас, велика кількість брахманістських творів ґрунтувалась на концепції трьох цілей життя людини: релігійного обов'язку, матеріальної вигоди, чуттєвої любові. Кожна з цих цілей знайшла відображення у відповідних першоджерелах: про обов'язок (дхарму) – «*Закони Ману*», про вигоду (артху) – «*Артхашастра*», про кохання (каму) – «*Камасутра*»:

– «*Закони Ману*», або «Ману-Смріті» («Ману-Самхіта», «Манава-Дхармашастра») (близько II ст. до н.е. – I ст. н. е.) – збірка релігійних, моральних, політичних та правових вказівок, що приписувалися міфічному родоначальникові людей Ману. В них економіка розглядалася як сфера діяльності варни (касти) вайшії (торгівців, фермерів), зокрема: об'єднання тваринництва, землеробства, торгівлі та лихварства; багатство давало право на особливу пошану тільки в середовищі самих вайшії; ремесло як різновид обслуговуючої праці було долею варни шудра (найманих працівників, ремісників, прислуги); праця орендарів-половинщиків, найманих працівників у сільському господарстві вважалась такою ж; суспільним ідеалом був економічно незалежний господар (господарська самостійність розглядалася як одна з головних умов свободи та повноправності людини). У творі істинним щастям вважається досягнення всіх трьох цілей життя людини;

– «*Артхашастра*» (IV–III ст. до н.е.) – трактат, присвячений користі, матеріальній вигоді – артхі, автором якої є Каутілья. Є трактатом про мистецтво політики й управління державою, призначене царям і правителям, якими вони мають керуватися у своїй державницькій діяльності. Вважається найбільш глибоким давньоіндійським джерелом, в якому подано ґрунтовні відомості про економіку, адміністрацію, соціальні та юридичні інститути, зовнішню та внутрішню політику індійської держави. Відображає: величезну роль держави в господарському житті країни; інформацію про державні справи та царське господарство; визначає, що головною метою економічної політики держави є поповнення

скарбниці, а основними джерелами доходів – прибутки від державних (царевих) підприємств, а також різноманітні податки, мито та штрафи, що стягувалися з населення; податки розглядалися як утримання, належне цареві у винагороду за те, що він охороняє країну від зовнішньої небезпеки та внутрішніх заколотів; також розглядалися питання торгівлі як одного зі способів збагачення державної скарбниці (ринкові наглядачі мали можливість встановлювати «справедливі ціни» на товар, а на аукціонах стягати різницю між ринковою та оголошеною ціною у скарбницю. Прибуток включався в ціну товарів як частина витрат, і його норма заздалегідь фіксувалася – для місцевих товарів у розмірі 5% встановленої ціни, а для іноземних товарів – 10%).

Таким чином, можна узагальнити особливості способу виробництва та економічної думки Стародавнього Сходу:

- розвивались основні галузі первинного сектору економіки (рослинництво, тваринництво тощо);

- внаслідок панування натурального господарства торгівля була примітивною, міноюю;

- початок появи товарного виробництва;

- форма виробничих відносин – напівпатріархальна, напіврабовласницька;

- державна влада, влада царя і релігія не піддавались критиці, визнавалась їх первинність над усім світом; це зазначено у багатьох першоджерелах того часу;

- мало місце рабство, що, переважно, мало «домашній характер», – раби не були головною продуктивною силою суспільства, їх чисельність була невеликою (основне джерело їх поповнення – війни, боргова кабала, патріархальна родина, і піратство), належали вони в переважно державі;

- основною продуктивною силою суспільства залишалися селяни-общинники; сільська громада – головний виробничий осередок у землеробстві;

- форма держав Стародавнього Сходу – деспотична, матеріальною основою якої була верховна власність на землю;

- незважаючи на наявний прогрес у розвитку, тривалий час зберігались пережитки первіснообщинного устрою (системи

замкнених громад, економічно ізольованих одна від одної);

– слабкий розвиток інституту приватної власності (землі, рабів);

Зазначене обумовило повільність і порівняльну застійність у розвитку тогочасного господарства і суспільного устрою держав Стародавнього Сходу.

1.5. Господарський розвиток та економічна думка Античного Світу

Незалежним від країн Давнього Сходу шляхом розвивалось господарство, формувались держави та відбувалось становлення економічної думки Античного Світу.

1. *Стародавня Греція* була єдиною країною, в якій зародилась і панувала демократія. Водночас, це була країна, що об'єднувала держави монархічного типу, міста-держави зі своїми митницями, судами, бюрократичним апаратом. Рабовласницький устрій, що склався в Стародавній Греції, відрізнявся від східного як більш високим рівнем розвитку продуктивних сил, так і більш зрілими рабовласницькими виробничими відносинами. Численні винаходи, архітектура, філософія, наука, освіта, література, мистецтво, спорт, що зародились тоді, поширювались світом і досі використовуються у сьогоденному житті.

1) Характеристика господарського способу життя.

Залежно від періоду, в якому відбувався розвиток господарства, продуктивних сил, господарство мало свої особливості. До основних періодів розвитку Стародавньої Греції належать:

- кріто-мікенський період (III–II тис. до н.е.)⁸;
- гомерівський період (XI–IX ст. до н.е.);
- епоха колонізації й утворення рабовласницьких держав (VIII–VI ст. до н.е.);
- епоха розквіту Античної Греції (V–IV ст. до н.е.);
- елліністичний період (III–II ст. до н.е.).

Господарський спосіб життя Греції мав такі особливості:

⁸ Доісторична Греція – прим. авт.

– розвиток сільського господарства, зокрема рослинництва (пшениця, ячмінь, боби, сочевиця, горох, льон, шафран; хоча ґрунти були і недостатньо родючі), тваринництва (великої і дрібної рогатої худоби, свиней, птахів), рибальства (як основного заняття більшості)

– розвиток ремісничої справи – виготовлення виробів зі слонової кістки, глини, фаянсу, дерева, різних видів зброї, предметів домашнього побуту (з бронзи), ремісничих інструментів, предметів розкоші, кулонові приналежності для царів, знаті і жрецтва (із золота, срібла); а також гірської, ковальської, ливарної справи; кораблебудування; поява карбованих монет;

– торгівля: з Сирією, Палестиною, Єгиптом, Сицилією, Кіпром, чорноморськими областями, півднем Франції й Італії;

– розвиток товарного виробництва;

– утворення перших рабовласницьких міст-держав (полісів), рабовласницького суспільства; з часом політичний і економічний центр всієї Греції зміщується з Крита на півострів, визначальним містом світового значення стають Афіни.

Натуральний характер виробництва, відсутність економічної спільності, єдності і внутрішні протиріччя, притаманні рабовласницькому устрою, призвели до того, що Греція у II ст. до н.е. була завойована Римом.

2) Економічна думка Стародавньої Греції пов'язана з іменами Ксенофонта, Платона і Арістотеля.

– *Ксенофонт* (бл. 427 – бл. 355 до н.е.), послідовник Сократа, у трактаті «*Домострой*» (або «Економіка»⁹, близько 362 до н.е.), що викладено у формі діалогу між Сократом і багатим афінянином Крітобулом, дав характеристику зразкового господарства і зразкового громадянина. Найважливіші ідеї трактату: природним поділом є *поділ праці на розумову і фізичну*, а людей – на вільних і рабів; будь-який товар має корисні властивості (*споживчу вартість*) і здатний обмінюватись на інший товар (*мінова вартість*). Основною сферою економіки Ксенофонт вважав сільське господарство, яке

⁹ Від давньогрецької «*Οἰκονομικός*». – прим. авт.

називав «годувальником громадян», основою добробуту народу; при цьому, розвиток землеробства визначає стан решти галузей виробництва. Водночас, він зневажливо ставився до ремесла, торгівлі, фізичної праці, яку вважав заняттям рабів. Висловлюючи ставлення до ремесла, Ксенофонт писав, що воно «руйнує тіло працюючого, змушуючи його вести сидячий спосіб життя і залишаючи мало часу для турботи про друзів і рідне місто». Окремі тези посвячено місцю чоловіка і жінки у домогосподарстві; дано поради щодо обрання управителів і слуг, раціонального ведення господарства (менеджменту домогосподарств), оплати і мотивації праці; особливо місце з переліку економічних категорій віддано рентабельності; викладено опис сільськогосподарських і економічних процесів. Рабство вважав природним станом речей, а рабів – живим знаряддям виробництва. Фактично, ця праця, що складається з 21 глави, стала першим у світі трактатом з економіки. Інша його праця «Про доходи»¹⁰ стала спробою знайти вихід з економічної кризи в Афінах, покращити податкову та фінансову системи;

– Платон¹¹ (427–347 рр. до н. е.) створив теорію ідеального суспільного устрою, яку виклав у праці «Держава». Основні засади: *справедливість* – це суцільна добродесність, що об'єднує мудрість і мужність, і яка становить їх рівновагу; кожен займається тим, до чого більш пристосований (здатний); державна урегульованість шлюбів; *приватної власності не повинно бути*, дружин і діти мають бути спільними; звідси – суспільне виховання дітей, які не повинні знати своїх батьків.

Інший проект «ідеальної держави» Платон виклав у праці «Закони»¹²; основні положення: рівність і господарська самостійність сімейних господарств; виділення кожній сім'ї окремого житла і рівноцінної ділянки землі (щоб не спокушати людей багатствами; кількість ділянок має бути незмінною і залишатиметься в державній власності (не можуть продаватись, а лише переходити у спадок одного з дітей); вартість лише однієї ділянки визначала «міру бідності», а «міра багатства»

¹⁰ У першоджерелах також «Прибутки» («*Poroi*»). – прим. авт.

¹¹ Справжнє і'мя Арістокл. – прим. авт.

¹² «». – прим. авт.

визначалась учетверо більшою, надлишки мали надходити до державної скарбниці; розмір державних податків встановлюється, виходячи з розмірів багатства (майна) їх платників; за таким же критерієм усі громадяни поділялись на чотири майнових класи з правом переходу з одного класу до іншого в міру збагачення чи збідніння – все це мало забезпечити майнову рівність, справедливість і мир у державі.

Досліджуючи сутність грошей, давньогрецький філософ визначив такі їх функції: міра вартості, засіб обігу товарів і засіб нагромадження. Водночас, саме нагромадження грошей, як і торгівлю та лихварство (його джерела), Платон називав недостойними заняттями для вільних греків. Він уперше виділив повноцінні (загальні) і неповноцінні (внутрішні, місцеві) гроші.

– *Арістотель* (384 – 322 рр. до н. е.) заснував своє економічне вчення на принципі, що рабство – явище природне і завжди повинно бути основою виробництва.

Основні положення його праці «Політика»:

а) обов'язкова наявність приватної власності;

б) провідною галуззю економіки є землеробство, уся земля держави має поділитися на дві частини: одна перебуває в державному володінні, а друга – у приватному;

в) поділ видів діяльності на дві групи: економію (вивчення природних явищ, пов'язаних з виробництвом споживчих вартостей; зокрема дрібна торгівля необхідна для задоволення потреб людей) і хрематистику (вивчення протиприродних явищ, пов'язаних з нагромадженням грошей; зокрема велика торгівля). Арістотелем виділено два основні види багатства: «сукупність споживчих вартостей» і «нагромадження грошей», або «сукупність мінових вартостей». Джерелом першого виду багатства є землеробство і ремесло, що є природним, оскільки виникає внаслідок виробничої діяльності та спрямоване на задоволення потреб людей, а його розміри обмежені цими потребами. Другий вид багатства Арістотель називав протиприродним, оскільки воно виникає з обороту, не складається з предметів безпосереднього споживання і розміри якого нічим не обмежуються. Відтак, Арістотель схвалював економічну діяльність і засуджував хрематистику;

г) гроші є співвимірниками при обміні, і тому їх не можна

позичати (монета не може породжувати монету). Арістотель вважав, що гроші стали «загальним засобом обміну» внаслідок угоди. Товарний же обмін породжується поділом праці, сприяє утворенню спільнот людей. Життєві блага, з одного боку, використовуються для споживання, а з іншого – для обміну на інші блага. Тому товар володіє як споживчою, так і міноюю вартістю, тобто має корисності та цінності. Арістотель виявив, що мінова вартість є зародковою формою товарних цін. Він дослідив розвиток форм обміну, починаючи з простого обміну товару на товар (Т – Т), і до обміну товарів за допомогою грошей (Т – Г – Т). Отже, з появою грошей метою торгівлі стає хрематистика – нагромадження багатства в грошовій формі (Г – Т – Г', де Г' – гроші з торговельним прибутком). Таким чином, Арістотель розглядав дві форми грошей – гроші як простий засіб обігу товарів і як засіб обігу грошового капіталу.

д) людина, на думку Арістотеля, – істота, яка не може жити поза суспільством і державою. Держава важливіша за сім'ю і окрему особу. Розглядаючи виховання, як засіб зміцнення державного устрою, філософ вважав, що школи повинні бути тільки державними і в них всі громадяни, за винятком рабів, повинні отримувати однакове виховання, що привчає їх до державного порядку.

Таким чином, економічні погляди Ксенофонта, Платона і Арістотеля стали відправним пунктом для формування економічної науки.

2. *Стародавній Рим* став останньою з держав Античного Світу, що своєму господарському розвитку завдячує використанню рабовласницького способу виробництва. Піднесення Риму відбулось у VIII–VI ст. до н.е. В цілому в історії Стародавнього Риму виділяють такі періоди:

– царський (VIII–VI ст. до н.е.) – час ліквідації первіснообщинних порядків і становлення патріархального рабства, класовий поділ суспільства на вільних і рабів, початок розвитку майнової нерівності;

– республіканський (VI–I ст. до н.е.) – розвиток окремих інститутів, період війн; ремесло зазнавало застою (окрім виготовлення військової техніки), внаслідок постачання виробів

більш високого гатунку із завойованих країн;

– імператорський (I ст. до н.е. – V ст. н.е.) – значні території Римської імперії сприяли територіальному поділу праці, розвитку торгівлі, ремесел, сільського господарства, агрономії, поширенню технічних винаходів, використанню складних машин і знарядь: жнивної машини, вдосконалених плугів на колесах, механізованої молотарки-візка із зубами, що вибивали зерно з колосся, нових видів серпів і садових ножів, жорнів для переробки оливок, виноградного гвинтового пресу. Вдосконалено засоби сполучення, побудовано дороги з кам'яним покриттям, канали, мости, організовано поштовий зв'язок (державний). Підсилилась зовнішня торгівля, що велась морським чи караванним шляхом; відбувалось страхування вантажів. Була наявна загальноімперська монета (золота і срібна).

1) Характеристика господарського способу життя:

– внаслідок грецької колонізації півдня у сільській місцевості – розвиток землеробства, садівництва і виноградарства, у III–II ст. до н.е. – перехід від зернового виробництва до оливководства й городництва, а в міській – ремесел і торгівлі; скотарство носило пасовищний і перегінний характер;

– сільськогосподарські знаряддя виготовлялись із заліза (мотика, борона, коса, граблі);

– основний тип господарства – вілла (площа – 100–400 югерів, або 25–100 га), у яких поєднувалось рільництво і скотарство з виноградарством, оливководством і плодівництвом; на віллі працювали раби. Ці вілли виникали поблизу міст, щоб пришвидшити збут частини виготовленої продукції. Переваги: застосування кооперації праці, краща організація і розмаїтність використовуваних знарядь. З часом, цей тип господарства себе вичерпав – чим більше ставало землі, тим гірше вона оброблялась.

Господарський спосіб життя Риму мав такі особливості:

– земля – власність всієї римської громади, що знаходиться в умовному приватному володінні окремих патриціанських пологів; з часом – приватна власність на землю; з VI ст. до н.е.

джерелом поповнення земельного фонду, рабів та інших доходів була війна;

– поділ суспільства на патриціїв (землевласницька і рабовласницька знать), плебеїв (безправні дрібні і середні власники, як правило ті, хто приїхав з інших місць; а також звільнені раби) та рабів (військовополонені, захоплене населення, боргове рабство);

– раби – основний продуктивний клас, праця яких широко застосовувалася на будівництві, гірській справі, на рудниках, у каменоломнях, сільському господарстві;

– розвиток продуктивних сил відбувався не «всередину», а «вшир» (за рахунок грабежу нових захоплених територій);

– оподаткування територій підкорених земель; заборона ведення самостійної зовнішньої політики колоніями;

– поява конкурентних товарів (зерна) стимулювала інтенсифікацію господарювання;

– поява оренди землі – за користування землею і засобами виробництва (знаряддями, інвентарем, робочою худобою) платилась частина виготовленого продукту; тому колонат і став однією з головних форм економічного устрою в період переходу до феодалної системи;

– промислова одиниця – невелика майстерня; було поширене виробництво зброї і військового спорядження, предметів розкошу і культу. Покращилась виплавка металу, розпочалось застосовуватися лудіння посуду, впроваджено найпростіші водовідливні механізми, водяний млин, виникло складувне виробництво. До ремісників зараховувалися лікарі, архітектори, механіки, актори, вчителі тощо, більшість яких були іноземцями (раби і вільновідпущені);

– пасивний торговий баланс – вартість експорту була набагато нижче вартості імпорту; причини – слабкий розвиток продуктивних сил (малий обсяг і низька продуктивність праці рабовласницького ремісничого виробництва) і великі транспортні витрати при нерозвиненості засобів пересування;

– римська аристократія вважала торгівлю справою ризикованою і мало почесною, тому брала участь у ній переважно лише своїми капіталами;

– грошові операції велись аргентаріями («банкірами», власниками обмінних крамниць), які вели розмін монет і встановлювали їхню якість, зберігали і переводили суми з одного рахунку на інший, а також виступали як торгові посередники і маклери. Світовим центром грошових операцій, аукціонів і торгових угод, світовою біржею став Рим;

– рабська праця у латифундіях римської знаті і величезних імператорських володіннях (сальтусах) була менш продуктивною, ніж індивідуальна праця вільних, що перешкоджало вдосконаленню техніки.

Незважаючи на наявність певного прогресу, у III ст. н.е. Римська імперія починає занепадати: праця рабів і колонів ставала дедалі непродуктивнішою; невдачі у війнах зменшували приплив рабів, поля порожніли; підсилювалась натуралізація господарського життя, слабшало товарне виробництво, згорталась торгівля, порожніли міста, знецінювались гроші, нащадки селян, які раніше розорилися, нові збіднілі самостійні виробники виробили презирство до праці. Накопичуючись у містах, вони утворювали паразитичний шар люмпен-пролетарів, яких рабовласницьке суспільство Риму утримувало за рахунок праці рабів і фінансового пограбування провінції. Знову головною цінністю стала земля. Так Рим перетворився на центр паразитичного споживання і у 476 р. пав під натиском варварів.

Падіння Рима знаменувало кінець рабовласницької формації в цілому. Боротьба патриціїв і плебеїв завершилася досягненням рівності цивільних прав для усіх вільних людей.

2) Економічна думка Стародавнього Риму особливу увагу приділяла питанням раціональної організації рабовласницьких господарств, проблемам рабства, аграрним проблемам:

– *Катон Старший* (234 – 149 до н.е.) у трактаті «Землеробство» визначає, що зразкове господарство – це переважно самозабезпечуване натуральне господарство з певною ринковою орієнтацією. Основну увагу він звертає на організацію праці рабів, хоча і допускає залучення до роботи в господарстві вільних громадян (але тільки як тимчасовий і допоміжний захід);

– *Варрон* (116—27 до н.е.) у праці «Про сільське

господарство» описує зростання товарності рабовласницьких господарств та їх перетворення на господарства напівнатурального – напівтоварного типу. Головна мета землевласників – користь, тобто отримання доходу. Він визначив, від чого залежить дохідність маєтку, і запропонував систему заходів для її підвищення. Визнаючи низьку продуктивність праці рабів, вважав, що вигідніше користуватися працею найманих працівників;

– *Колумелла* (I ст. н. е.) у доробку «Про сільське господарство» описав стан античного сільського господарства в період кризи рабовласництва;

– проекти аграрних реформ братів Гракхів — Тіберія (162—133 до н.е.) і Гая (153—121 до н.е.) були спрямовані на вирішення проблеми розвитку земельних господарств;

– ідеї раннього християнства (починаючи з I ст. н.е.) вперше поставили питання про рівність людей; засуджувалась соціальна нерівність, зокрема поділ людей на багатих та бідних; заохочувались принципи загального обов'язку працювати, розподілу за працею тощо. Представником економічних поглядів раннього християнства був Августин Блаженний (354 – 430).

У цілому зазначені праці свідчать про еволюцію економічних поглядів на раціональну організацію господарства і управління ним. Вони є відображенням суспільних, моральних і економічних норм, що були притаманні державам Античного Світу.

1.6. Господарський розвиток України у праісторичні часи

Територія України була заселена із найдавніших часів. Перші людські поселення з'явилися тут приблизно 1,5 млн. років тому. До них відносяться Королеве, Рокосове у Закарпатті, Лука-Врублівецька над Дністром, Амвросіївка у Донбасі, Кіік-Коба в Криму тощо. Люди селилися в основному на півдні сучасної України, їхнє житло нагадувало курені, накриті шкурами звірів. Важливим досягненням тогочасних людей було

вміння обробляти кремій, кістку, ріг. Основними заняттями були збиральництво та полювання. Таким чином можна зробити висновок, що територія України в добу палеоліту (ранній кам'яний вік) належала до високорозвинених регіонів світу, а господарські досягнення її населення були значними.

У добу мезоліту (середній кам'яний вік) природно-кліматичні умови проживання людей змінилися, важливим заняттям їх стало рибальство. У цей же час було винайдено гарпуни, лук, стріли, рибальські снасті. Велике значення мали спроби приручити диких тварин, створити водні транспортні засоби (плоти, човни). В Україні мезолітичні пам'ятки датуються IX-VI тис. до н.е. і зустрічаються по всій території.

В епоху неоліту (новий кам'яний вік) відбулася так звана «неолітична революція», значення якої в історії людства важко переоцінити. У цей час відбувається перехід до відтворюючого господарства. Він тривав в Україні з другої половини IV до II тис. до н.е. Найвідомішою культурою цього періоду була трипільська, найменування якої походить від с. Трипільля на Київщині. Трипільці селилися майже на всій території сучасної України. Мали постійне житло чотирикутної форми, будоване з дерева і глини, покрите соломкою або очеретом. Основним заняттям трипільців було хліборобство. Сіяли ячмінь, жито, пшеницю, просо, вирощували садово-городні культури, які сьогодні добре відомі в Україні. Землю обробляли дерев'яною мотикою з кам'яним чи кістяним наконечником, пізніше — ралом. Зерно мололи жорнами. Збіжжя жали кістяними або крем'яними серпами. Займалися трипільці розведенням великої та дрібної рогатої худоби, а також коней та свиней. У трипільців було добре розвинене ремесло. Виготовляли керамічний посуд, оздоблений умілими майстрами. Зародилися прядіння і ткацтво, завершилося формування техніки обробки каменю. Трипільці вдосконалили лук, стріли, сокиру, використовували наземний транспорт — лижі, віз, сани, волокушу. Худобу використовували як тяглову силу.

Трипільці були праосною українського народу, їхні господарські здобутки ставлять трипільську культуру поруч із шумерівською, мікенською культурами, дають підставу

сучасним науковцям вважати трипільців одним із найцивілізованіших народів неолітичної доби.

На території України Трипільська культура була поширена у Лісостепу — від Верхнього Дністра на Заході до Середнього Дніпра на Сході. Час її існування: друга половина шостого — перша чверть третього тисячоліття до Христа. На землях України нині відомо близько 2000 трипільських пам'яток: поселень, могильників, курганів. Понад 100 років досліджують цю давню цивілізацію археологи, здобувши під час розкопок важливий матеріал для відтворення давньої історії, відкривши тисячі шедеврів давнього мистецтва.

Розселення людності Трипільської культури на теренах Лісостепу сприяло зростанню її чисельності та добробуту. Не всі відомі нам трипільські поселення існували одночасно, адже їх мешканці періодично переносили свої поселення на нове місце. Тому ідея циклічності, повторюваності набула особливого змісту і значення у світогляді давніх землеробів краю. На полях вони вирощували півчасті пшениці, ячмінь, горох, бобові посіви, на думку палеоботаніків, були чистими, а поля використовували тривалий час. Врожай збирали серпами з кремінними вкладниками.

Трипільська культура багатогранна і самобутня. Її характерними ознаками в економічній сфері були зернове землеробство; поступове витіснення мотики ралом; селищний характер тваринництва; поява мідних знарядь праці при збереженні домінування кам'яних і крем'яних; у сфері суспільних відносин — перехід від матриархату до патріархату; зародження міжплемінних об'єднань; формування ієрархічної структури родів; збереження великої сім'ї, що складалася з кількох парних сімей як основної суспільно-економічної ланки.

Збереглися зроблені трипільськими майстрами глиняні моделі жител та храмів. Серед них є двоповерхові. Існування у трипільців кількоповерхових споруд засвідчується також розкопками залишків міських кварталів. Міжповерхові перекриття робилися з дерева та обмащувалися глиною, як і стіни. Другий поверх, звичайно, був житловим, а перший — господарчим. Підлогу і стіни фарбували в червоний і білий кольори, вкривали геометричним орнаментом, який мав

оберігати мешканців від ворожих сил. Житлові кімнати опалювали відкритими вогнищами та печами. Вздовж однієї з стін робили довгу глиняну лаву — на неї ставили посуд. Поруч часто робили глиняні ночви, в які вмонтовували камені для розтирання зерна на борошно.

Початком залізної доби в Україні вважають XII — VIII ст. до н. е. Вона пов'язана з кіммерійською, скіфосармато-античною та ранньослов'янською культурами. Основою господарства залишалося землеробство. Широко застосовувалися залізні знаряддя праці. Тваринництво стало свійським, виникло птахівництво. У степовій зоні розвивалося кочове скотарство. Великого значення набуло залізобробне ремесло. Широко використовувався гончарний круг. Населення України підтримувало тісні контакти із стародавніми сусідніми цивілізаціями. У ранній залізний період в Україні виділяється декілька культур, серед яких важливе значення мали Пшеворська, Зарубинецька і Черняхівська. Вони охоплюють I ст. до н. е. — VII ст. н. е. У цей час удосконалювалися знаряддя праці, розвивалося сільське господарство, ремесла, поглиблювався обмін. Черняхівська культура у III-IV ст. н. е. зумовила появу одного з перших могутніх утворень — держави антив.

Господарство скіфів. Скіфи проживали на наших землях у VII ст. до н. е. — III ст. н. е. Про їхнє господарське та культурне життя нам відомо в основному з даних археології. У V ст. до н. е. Скіфію описав батько давньогрецької історії Геродот. Її населення він поділяв на: скіфів-землеробів, кочових скіфів і царських скіфів. Скіфи-землероби жили осіло, вирощували пшеницю, ячмінь, просо, часник, цибулю тощо. Скіфи-кочівники займалися скотарством. Царські скіфи — панівна верхівка державного об'єднання, збирали данину з підлеглих племен, служили у війську, воювали. Незважаючи на те, що Геродот вважав скіфів одним народом, є підстави вважати скіфів-землеробів народом-автохтоном, предком українського народу.

Скіфи добували також сіль, солили рибу, збували її сусіднім народам. Важливим заняттям було ремесло, про рівень розвитку якого свідчать знахідки у розкопаних царських курганах.

Скіфські ремісники володіли технологією виплавки міді та заліза, виготовляли зброю, військову амуніцію. У скіфських курганах знайдено численні ювелірні вироби надзвичайно складної роботи (скіфська пектораль тощо).

Добре розвиненою була торгівля між скіфськими племенами та грецькими містами-колоніями. Скіфи вивозили хліб, солону рибу, полотно, мед, віск, хутро, а ввозили різні вина, золото і срібло, вироби з дорогоцінних металів, зброю, дорогі тканини та інші товари.

З європейських культур залізного віку одна з найяскравіших і найцікавіших для нас — скіфська культура (VII ст. до н. е. — III ст. н. е.). Скіфська культура — це культура величезного світу кочових, напівкочових і землеробських племен, що жили на широкому просторі Євразії — в Північному Причорномор'ї, на Кубані і на Алтаї. Збереглася велика кількість скіфських могильників і городищ.

Про художні можливості скіфів можна судити по прикладному мистецтву, пам'ятки якого знайдені в похованнях: прикраси, парадна зброя, кінська упряжь, посуд. Всесвітню популярність отримала золота пектораль з кургану Товста могила на Дніпропетровщині. Головним мотивом прикраси предметів були зображення тварин в звіриному стилі: оленя, лося, ведмедя, коня, птахів, риби.

Серед відомих скіфів:

Анахарсіс— один із засновників європейської, «грецької», античної філософії, один із «7 мудреців античності».

Мардоній— вчитель імператора Юліана Відступника(331—362 рр.), освічений, хрещений християнин, у 358р. прийняв римське громадянство.З 359 по 376 - на римській службі.Великий шанувальник філософії епохи язичництва, євнух.Служив при трьох імператорів, отримавши звання префекта-(360р.), хоча майже не служив в римській армії.

Антеї-один з найвеличніших постатей в українській та світової історії.Поціновувач грецької мудрості та військової справи.

Історія сарматського світу посідає важливе місце в давній історії нашої держави. Навіть період з III ст. до н. е. по IV ст. н. е. в історії України має назву «сарматська доба». Формування

племен сарматів починається від такої ж глибокої давнини, як і походження скіфів. Перший етап історичного розвитку сарматів пов'язаний з савроматами (давньоіран. «saoromant» — «той, хто носить меч»), сусідами скіфів на сході, і за часом збігається з розквітом скіфської культури в Північному Причорномор'ї. Археологічні пам'ятки савроматів є досить близькими до скіфських.

У II—I ст. до н. е. Скіфія почала називатися Сарматією. Річка Танаїс (Дон) вважалася межею між Європейською Сарматією (Східна Європа) і Азіатською Сарматією, до якої належали і кавказькі землі. Скіфські племена ввійшли до складу союзів сарматів. В ранньосарматський час Північне Причорномор'я населяли язиги та роксолани, яких відносять до західних сарматів, в середньосарматський — язиги з Північно-Західного Причорномор'я відкочували на Угорську рівнину, а їхню територію зайняли прийдешні з Поволжя — Подоння аорси, східні сармати. На сході Лівобережжя в другій половині I — на початку II ст. н. е. мешкала аланська орда Язиги та Роксолани. Першими сарматськими племенами на території сучасної України були Роксолани та язиги, що зайняли степи Північного Причорномор'я. Близько 125 р. до н. е. вони створили могутню, хоч і не надто міцну федерацію, виникнення якої пояснюють необхідністю протистояти тиску східних племен сарматів. Ймовірно, це була типова для кочівників рання держава на чолі з плем'ям царських сарматів.

У цілому сарматський період в історії військової справи — це час, коли зростає значення важкоозброєної кінноти і прийомів ближнього бою. Своєрідною особливістю суспільного ладу сарматів, особливо в ранній, савроматський період, було високе становище жінок в родині та суспільстві. Вони були не лише хранительками вогнищ і вихователями дітей, але і воїнами нарівні з чоловіками. Знатні жінки нерідко виконували почесні жрецькі функції. Показово, що в могилу померлої жінки, навіть дівчинки, нерідко клали, окрім прикрас, і предмети озброєння. Також грецький історик зазначав, що їхні жінки «їздять верхи на полювання з чоловіками і без них, виходять на війну і носять однаковий з чоловіками одяг... жодна дівчина не виходить заміж, поки не вб'є ворога».

Сарматам було притаманне семибожжя з провідним культом бога війни, якого уособлює меч, а також поклонінням сонцю та вогню. Одним з головних культів був культ коня. Коням приносили жертви, і коней приносили в жертву. Правда, найчастіше сармати, жаліючи коня, клали в могилу господаря його символ — узду. Для культури савроматів і сарматів раннього періоду притаманним був звіриний стиль, подібний до скіфського: прикраси, одяг, зброя, посуд і інші побутові предмети прикрашали стилізованими зображеннями (плоскими, гравірованими, рельєфними, об'ємними з золота, бронзи, кістки, рогу, каменя) тварин.

У VIII-VI ст. до н. е. стародавні греки розпочали колонізацію Північного Причорномор'я. Найдавнішим на території України було грецьке поселення на острові Березань, засноване в VII столітті до н. е.. Найбільшими грецькими колоніями в Причорномор'ї були: Тіра (на місці сучасного Білгорода-Дністровського); Ольвія (біля села Парутино, на правому березі Бузького лиману); Керкінітида (на місці сучасної Євпаторії); Херсонес (на території сучасного Севастополя); Феодосія, Пантікапей (на місці сучасної Керчі). Виникнувши як колонії грецьких міст-метрополій, античні міста невдовзі стали самостійними рабовласницькими містами-державами. Ольвія, Тіра, Херсонес і деякі інші впродовж свого існування були самоврядними містами — полісами. Міста, засновані на узбережжі Керченської протоки, в V ст. до н. е. ввійшли до складу Боспорського царства, яке утворилось 480 р. до н. е.

Причинами грецької колонізації було перенаселення міст-полісів, нестача придатної для обробітку землі, продуктів харчування, соціальна й політична боротьба, посилення торгового обміну.

З початку III ст. н. е. через кризу рабовласницького ладу почався занепад античних міст, а навала гунів (IV ст.) призвела до їхньої загибелі. Проте деякі грецькі міста продовжили своє існування, зокрема Херсонес (Корсунь руських літописів) остаточно був зруйнований 1399 року, а Білгород-Дністровський ЮНЕСКО віднесло до 10 найдавніших міст світу з безперервним існуванням.

Частина населення Херсонеської округи у середньовіччі стала ядром князівства Феодороу південному Криму, мешкали греки і в генуезьких колоніях на узбережжі. Князівство захопили турки-османи 1475 року, а остаточно православне населення (переважно грецьке) примусово виселили з Криму за наказом Катерини II (1778; пізніше частково повернулося) та за наказом Й.Сталіна у 1944 р.

Міста успішно розвивалися і в VI-IV ст. до н. е. перетворились на великі політичні, торгово-економічні і культурні центри. Основні заняття жителів міст-колоній — торгівля та ремесла. Місцеве населення, що проживало навколо міст, займалося сільським господарством, між ними відбувався жвавий обмін. В міста-колонії завозили хліб, худобу, шкіри, хутро, солону рибу, сіль. З міст-колоній та з материкової Греції привозили металеві вироби, зброю, тканини, мармур та інше дорогоцінне каміння, твори мистецтва. Найходовішими товарами були оливкова олія, вина та керамічний посуд.

Тисячолітня історія античної цивілізації у Північному Причорномор'ї мала надзвичайно серйозні наслідки. По-перше, у ході колонізації на місцевий ґрунт було перенесено демократичний полісний устрій, що сприяло становленню державотворчої традиції на території сучасної України. По-друге, грецькі переселенці не тільки передали місцевому населенню прогресивні технології землеробства та ремесла, а й активно залучили його до товарно-грошових відносин. По-третє, виникнення античних міст-держав зумовило розгортання процесу урбанізації Причорномор'я. По-четверте, різнобічні контакти місцевих племен з колоністами сприяли поширенню досвіду та здобутків найпередовішої на той час античної культури. У своїй сукупності всі ці процеси не тільки помітно прискорили темпи історичного розвитку населення Криму, Подністров'я, Побужжя та Подніпров'я, а й на тривалий час визначили південний вектор цивілізаційної орієнтації, що надалі сприяло тісним контактам Київської Русі та спадкоємиці грецької культури, колишньої еллінської колонії — Візантії.

Резюме

Становлення та розвиток історії економіки та економічної думки відбувалось у доволі різні історичні періоди, що сягають тисячоліть. З періоду перших артефактів, писемних згадок до V ст. н.е. відбулись значні трансформації і в суспільствах, і в господарствах, і в економічній думці. Господарство ранніх цивілізацій, зокрема Єгипту, Шумеру, Індії, Китаю, Стародавньої Греції, Стародавнього Риму, поселень на території сучасної України, зокрема Трипільської цивілізації, в основному розвивалось революційним шляхом – від найпростіших занять і знарядь праці до нових інститутів. А економічна думка характеризувалась еволюційністю поступу, зокрема в частині раціональної організації, ведення та управління господарством. Тому періодизація історії економіки та економічної думки має декілька підходів.

Навчальний тренінг

Основні поняття:

П'ятистадійна модель Даніеля Фрідріха Ліста, тристадійна модель Бруно Гільденбранта – Карла Бюхера. формаційний підхід Карла Маркса – Володимира Леніна – Йосифа Сталіна, інституціонально-технологічний підхід, історико-хронологічний підхід, неолітична революція, етнополітична революція, конфуціанство, «артха-шастра», Шумер; Давній Вавилон; Месопотамія; Аккада; Єгипет; Індія; Китай, крітомікенський, гомерівський, архаїчний, класичний періоди, античний поліс, рабовласницький спосіб виробництва.

....

Питання до самоконтролю:

1. Зародження дисципліни «економічна історія та економічна думка» як самостійного наукового спрямування.
2. Розкрийте предмет, мету і завдання курсу(методи дослідження).
3. Періодизація історії економіки. Підходи до періодизації (п'ятистадійна модель Ліста, тристадійна модель Гільденбранта – Блюхера, формаційний підхід Маркса –

Леніна – Сталіна, інституціонально-технологічний підхід, історико-хронологічний підхід).

4. Основні риси й періодизація первісного господарства (економічний розвиток стародавніх цивілізацій).
5. Особливості економічного розвитку давньосхідних суспільств. Країни східного рабства.
6. Економічна думка Стародавнього Сходу (Індія, Китай).
7. Основні етапи економічного розвитку Давньої Греції та Давнього Риму. Причини та наслідки колонізації. Античне рабство.
8. Економічні вчення Стародавньої Греції і Риму.
9. Особливості економічного розвитку перших цивілізацій: Шумер; Давній Вавилон; Месопотамія; Аккада; Єгипет; Індія; Китай.
10. Господарство Стародавньої Греції: крітомікенський, гомерівський, архаїчний, класичний періоди.
11. Основні етапи економічного розвитку античного світу.
12. Структура античного суспільства. Галузі виробництва, торгівля, фінанси, кредит.
13. Античний поліс і його роль в господарському житті.
14. Господарство Римської імперії: періоди еволюції рабовласницького способу виробництва.
15. Криза рабовласництва, система колонату, зародження протофеодальних відносин.
16. Економічні передумови й наслідки занепаду Римської Імперії.

Тестові завдання:

Тест 1.1

1. Коли вперше з'явилися уявлення про економіку ?
 - а) в первіснообщинну добу;
 - б) в середньовіччі;
 - в) в античності.
2. Яким мислителем був Ксенофонт (430—354 до н.е.)?
 - а) старогрецький;
 - б) індійський;
 - в) старокитайський.

3. Характерною рисою якої економічної думки є: глибокий символізм, апріорність, невіддільність від універсального міфологічного розуміння світу, схильність до повчань?
- а) Стародавньої Месопотамії;
 - б) Античності;
 - в) Стародавнього Сходу.
4. Соціальну структуру античного суспільства становили
- а) великі та малі землевласники, раби, торговці;
 - б) великі землевласники та рабовласники, дрібні землевласники, раби, ремісники та торговці;
 - в) рабовласники та раби.
5. Що у Стародавньому Світі сприяло так званому азійському способу виробництва?
- а) участь держави у господарському житті;
 - б) невтручання держави у господарське життя;
 - в) витіснення господарського життя з держави.
6. Колони – це?
- а) землевласники, які надавали свою землю в оренду;
 - б) раби, які мали право на власну землю;
 - в) раби, переведені на орендні відносини, залежні землевласники
7. Економічна думка періоду раннього рабовласництва панувала у ...
- а) X — VI ст. до н.е
 - б) VI – VIII ст. до н.е
 - в) II — V ст. н.е
8. В якому з грецьких полісів (міст) виникло перше кораблебудування?
- а) Афіни;
 - б) Корінф;
 - в) Халіке.
9. Античну економічну думку представляють ...
- а) Стародавня Греція та Античний Рим;
 - б) Античний Рим та Месопотамія;
 - в) Феодальний Китай та Стародавні Афіни.
10. Стародавнє населення українських земель
- а) створило економічні теорії;
 - б) сформувало елементи економічних уявлень, що згодом

- сприяли виникненню економічних учень і теорій;
в) створило елементарні економічні вчення.

Тест 1.2

1. Джерела економічної думки Стародавнього Сходу
 - а) Вавилон, Китай, Індія;
 - б) Китай, Рим, Греція;
 - в) Греція, Індія, Рим;
2. В якому столітті виникло східне рабство?
 - а) III ст. до н. е.;
 - б) IV ст. до н. е.;
 - в) V ст. до н. е.;
3. Хто був видатним представником конфуціанства у Стародавньому Китаї:
 - а) Мен-цзи;
 - б) Сюнь-цзи;
 - в) Кун-цзи.
4. Який період в Стародавній Греції характеризується відсталим комунальним господарством:
 - а) аристократичний;
 - б) архаїчний;
 - в) монархічний.
5. Що входить до складу кам'яного віку:
 - а) палеоліт і мезоліт;
 - б) неоліт і бронзовий вік;
 - в) палеоліт, неоліт і мезоліт.
6. Хто юридичним власником землі у Стародавньому Римі:
 - а) місто;
 - б) держава;
 - в) імператор.
7. Як у Стародавньому Єгипті називали чиновників:
 - а) писарі;
 - б) багатії;
 - в) державні службовці.
8. Що існувало у Вавилонському царстві, по кодексах Хамурапі:
 - а) натуральне господарство;
 - б) лихварство;

- в) Землеволодіння.
- 9.** Яких два міста об'єднав цар Хамурапі:
 - а) Спарту і Феодосію;
 - б) Шумер і Аккад;
 - в) Вавилон і Шумер.
- 10.** Скільки проіснувала Трипільська цивілізація:
 - а) 5-2 до н.е.;
 - б) 1-3 до н.е.;
 - в) 4-3ст. до н.е.

Тест 1.3

- 1.** «Домострой» для давньогрецького мислителя Ксенофонта – це наука:
 - а) про багатство;
 - б) про управління домашнім господарством;
 - в) про управління натуральним господарством і державою;
 - г) про гроші.
- 2.** На думку Платона, основним принципом побудови держави є:
 - а) поділ праці;
 - б) задоволення різноманітних потреб людей;
 - в) розвиток ринкових відносин;
 - г) управління господарством.
- 3.** Під економікою Арістотель розумів:
 - а) багатство як сукупність споживчих вартостей;
 - б) багатство як нагромадження грошей;
 - в) природна господарча діяльність, пов'язана з виробництвом продуктів;
 - г) мистецтво робити гроші.
- 4.** Арістотель відносить до сфери хрематистики:
 - а) землеробство і ремесло;
 - б) лихварство і торгово-посередницькі операції;
 - в) дрібну торгівлю;
 - г) немає правильної відповіді.
- 5.** Відповідно до економічних поглядів Арістотеля гроші – це:
 - а) цілком некорисний товар;
 - б) результат угоди між людьми;
 - в) товар, що стихійно виник;

- г) немає правильної відповіді.
- 6.** Назвіть працю Платона:
- а) «Держава»;
 - б) «Політика»;
 - в) «Домострой»;
 - г) «Економіка».
- 7.** Назвіть працю Арістотеля:
- а) «Держава»;
 - б) «Політика»;
 - в) «Домострой»;
 - г) «Економіка».
- 8.** В економічній історії стародавньої Греції можна виділити:
- а) 5 періодів;
 - б) 3 періоди;
 - в) 4 періоди;
 - г) 2 періоди.
- 9.** У крітомікенський період розвитку основою господарського життя було:
- а) землеробство;
 - б) ремісництво;
 - в) скотарство;
 - г) палацове господарство;
- 10.** Другий період економічного розвитку Стародавньої Греції:
- а) архаїчний;
 - б) гомерівський;
 - в) класичний;
 - г) крітомікенський.

Тест 1.4

- 1.** Раби у Стародавньому Римі поділялися на:
- а) міських;
 - б) сільськогосподарських;
 - в) будівельних;
 - г) правильні відповіді а) та б).
- 2.** Трактат «Землеробство» написав:
- а) Катон;
 - б) Тиберій;

- в) Варрон;
- г) Колумелла.
- 3.** Автор трактату «Про сільське господарство»:
 - а) Катон;
 - б) Тиберій;
 - в) Варрон;
 - г) Гай.
- 4.** Найважливішою галуззю Стародавнього Риму була:
 - а) металургія;
 - б) землеробство;
 - в) туризм;
 - г) не має вірної відповіді.
- 5.** Період занепаду Римської Імперії припадає на:
 - а) 7 ст. до н.е.;
 - б) 2ст. н.е.;
 - в) 1ст. до н.е.;
 - г) 1ст. н.е.
- 6.** Августин Блаженний проповідував:
 - а) працю для всіх;
 - б) відміну рабства;
 - в) засудження діяльності римських політиків;
 - г) атеїзм.
- 7.** У центрі римської економічної думки завжди стояли питання:
 - а) визнання загальної рівності людей;
 - б) торгівлі з сусідніми країнами;
 - в) організації рабовласницького господарства;
 - г) всі відповіді вірні.
- 8.** Особливий розвиток у 2 ст. н.е. мало:
 - а) ремесло;
 - б) с/г;
 - в) торгівля;
 - г) металургія.
- 9.** Найважливішим партнером у зовнішній торгівлі була така країна:
 - а) Греція;
 - б) Месопотамія;
 - в) Єгипет;

- г) Індія.
- 10.** Першим способом оплати був:
 - а) кусок міді;
 - б) монети;
 - в) худоба;
 - г) золото.

Тест 1.5

- 1.** Основні течії суспільної і релігійної думки стародавнього Китаю:
 - а) моїзм;
 - б) легізм;
 - в) даосизм;
 - г) всі відповіді правильні.
- 2.** На яких морально – етичних принципах ґрунтуються економічні погляди Конфуція:
 - а) протекціоністських бар'єрів;
 - б) гуманізму і вченні про ідеали;
 - в) економічного лібералізму;
 - г) поваги до володаря.
- 3.** Відповідно до концепції «справедливої ціни» Ф.Аквінського в основі вартості (цінності) товару лежить:
 - а) витратний принцип;
 - б) морально-етичний принцип;
 - в) витратний і морально-етичний принципи одночасно;
 - г) немає правильної відповіді.
- 4.** Закони призначені щоб «встановити справедливість у країні» це:
 - а) закони Ешнунни;
 - б) кодекс законів Хаммурапі;
 - в) збірка законів Ліпід – Іштара;
 - г) Хетські закони.
- 5.** Захист інтересів бідних, засудження свавілля, розкоші, заклик до встановлення традицій характерно для:
 - а) Старого Заповіту;
 - б) законів Ешнунни;
 - в) Хетських законів;
 - г) законів Хаммурапі.

6. Встановлювались фіксовані ціни на основі продукти, норми заробітної плати та матеріальна відповідальність батрака за невиконану роботу в:
- а) Хетських законах;
 - б) законах царя Хаммурапі;
 - в) законах Ліпід – Іштара;
 - г) в законах Ешнунни.
7. Видатним представником конфуціанства у Стародавньому Китаї був:
- а) Мен – цзи;
 - б) Сюнь – цзи;
 - в) Лі Куй;
 - г) Гунсунь Ян.
8. Індійський трактат «Архамастра» це збірка порад з питань:
- а) управління господарством;
 - б) управління державою;
 - в) управління домашнім господарством;
 - г) управління ринком.
9. Етико-політичне вчення, що докорінно впливало на розвиток духовної культури, політичного життя і суспільного устрою Китаю це:
- а) меркантилізм;
 - б) кейсіанство;
 - в) конфуціанство;
 - г) марксизм.
10. Найважливішою функцією правителя є розподіл обов'язків у державі належить:
- а) Сюнь –цзи;
 - б) Мен – цзи;
 - в) Лі Куй;
 - г) Шан Ян.

РОЗДІЛ 2

РОЗВИТОК ГОСПОДАРСТВА ТА ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ В ПЕРІОД СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ (V–XV СТ.)

2.1. Економічний розвиток західноєвропейських країн в епоху Середньовіччя

В основі середньовічного господарства лежала власність феодалів на землю і їх неповна власність на виробників – закріпачених селян.

Основний дохід люди отримували від землі, що є головним багатством. Особи, які нею володіли, панували в суспільстві. Селяни знаходилися в особистій, поземельній, судово-адміністративній і військово-політичній залежності від землевласників. Домінувало натуральне господарство. Обмін відігравав другорядну роль. Майже всі багатства суспільства створювалися ручною працею. Знаряддя праці були примітивними. Енергія вітру і рік, вугілля і деревини почала використовуватися лише в пізньому середньовіччі і спочатку дуже обмежено.

Місце людини в суспільстві, визначалося не її особистими якостями чи заслугами, а походженням: син сеньйора ставав сеньйором, син селянина – селянином, син ремісника – ремісником.

Селяни наділялися землею і мали своє господарство. Вони були зобов'язані обробляти землю феодала за допомогою своїх знарядь або віддавати йому додатковий продукт своєї праці – *ренту* (з лат. – повертаю, сплачую).

Відомо три *форми феодалної ренти*:

1. відробіткова (панщина);
2. продуктова (натуральний оброк);
3. грошова (грошовий оброк).

Основними формами господарської діяльності були:

– феодална вотчина (французька сеньйорія, англійський манор);

– ремісничий цех, торгова гільдія.

В цілому економіка була аграрно-ремісничою, що єднало її з

господарством стародавніх цивілізацій і дало підставу називати цивілізацію, яка існувала до кінця XV ст., аграрно-ремісничою, а суспільство – традиційним.

Отже, феодальне господарство епохи Середньовіччя характеризується пануванням приватної власності на землю.

Розвиток господарства епохи Середньовіччя можна поділити на три періоди:.

1) Раннє Середньовіччя (V–X ст.) – сформувалися і затвердилися визначальні риси феодального господарства (період генези);

2) XI–XV ст. – період зрілості феодального господарства, внутрішня колонізація, розвиток міст, ремесла і товарного виробництва;

3) Пізнє Середньовіччя (XVI – перша половина XVII ст.) – зароджується ринкове господарство, з'являються ознаки індустріальної цивілізації.

Соціально-економічні відносини в епоху Середньовіччя

.Гене́за та розвиток нових господарських форм в середньовічній Європі формувалися в основному на соціально-економічній спадщині Римської Імперії та господарських досягненнях германських племен.

Становлення середньовічного господарства простежується на прикладі Королівства франків (V–IX ст.), яке було створене германськими племенами франків на території колишньої римської провінції – Північної Галлії (сучасної Франції), а з VIII ст. опанувало більшу частину Західної Європи.

У V–VI ст. у Франкському королівстві відбувався процес трансформації родової землеробської громади в сусідську – *марку*, в якій переважало індивідуальне сімейне господарство – основна виробнича ланка франкської общини. Вся земля знаходилася у колективній власності громади. У спадок (синам, братам померлого) передавалися наділи орної землі, сади, виноградники, ділянки лісу, луки та пасовища. Мала місце приватна власність, яка поширювалася на будинок з присадибною ділянкою землі та рухоме майно. Неподільні угіддя були спільною власністю членів громади. Права відчуження (вільного розпорядження) землі франки не знали.

Майнова та соціальна диференціація, яка мала місце у франків раніше, значно посилилася після завоювання та колонізації Галлії. Значну частину землі та інших багатств отримали королі, знать, дружинники. Одночасно відбувалося розорення господарства тих членів громади, які загинули на війні, а також внаслідок хвороб, епідемій та інших причин. Посилювався дуалізм між колективною власністю та парцелярними (індивідуальними) господарствами. Поступово спадкові наділи збільшувалися і перетворювалися на *алод* – приватну сімейну власність, яка вільно відчужувалася – продавалася, обмінювалася, заповідалася і дарувалася без дозволу громади (*марки*). Марка базувалася, таким чином, на приватній власності на орній землі, колективній власності на угіддя, на вільній праці її членів. Одночасно зберігалася земельна власність галло-римського населення та церкви. Продовжувало діяти римське законодавство, яке оберігало цю власність. Разом з тим зростало землеволодіння франкських королів та знаті.

У VIII–IX ст. у Королівстві франків аграрні відносини пройшли складну еволюцію, каталізатором якої стали постійні війни та посилення ролі держави в економічному житті. Оскільки війни та військова служба були надто обтяжливими

для селянства і призводили до їхнього розорення, всенародне ополчення втратило своє значення. Основою тогочасного війська, служба в якому була престижною, стали важко озброєні кінні воїни-рицарі. Карл Мартелл, король Франкської держави (714–751 рр.), провів військово-аграрну реформу. Суть її полягала у наданні воїнам-рицарям пожиттєвих земельних наділів – *бенефіцій* – за умови виконання ними військової служби і васальної присяги на вірність королю-сеньйорові. Частину отриманих земель власники-бенефіціарії віддавали своїм васалам. Так склалося бенефіціальне – умовно-службове, тимчасове землеволодіння, яке ґрунтувалося на сеньйоріально-васальних відносинах. Право власності на землю зберігалось за сеньйором, який надавав її і міг відібрати у випадку відмови від служби чи зради.

Водночас реформа підготувала умови для розпаду громади, обмежуючи права і обов'язки її членів звільняла від військової служби, участі в суді, в місцевому управлінні. У часи правління династії Каролінгів (з 751 р.) надання бенефіцій стало системою. В IX ст. васальна служба стала спадковою. Бенефіцій перетворився на *феод* (лен) – основну, найпоширенішу форму землеволодіння доби середньовіччя. Феодальне господарство утверджувалося і розвивалося в межах *маєтку-сеньйори*. Королівськими грамотами феодалам надавався *іммунітет* – привілей здійснювати у своїх володіннях функції державної влади: фіскальні та судово-адміністративні. Земля поділялася на *домен*, де господарював самі землевласник, та *селянські наділи*. Сеньйорії звичайного типу мали значні розміри (кілька сотень гектарів). Орні землі домену із зерновим виробництвом становили майже третину його загальної площі. Монополія феодалів на землю зростала, що виражалося у принципі "немає землі без сеньйора".

Одночасно зі зростанням великого землеволодіння формувалося феодально залежне селянство. До нього належали *серви* (нащадки колишніх рабів, колонів), які перебували в особистій спадковій залежності від сеньйорів. У стан селян поступово перейшли вільні франкські солдати та дрібні галло-римські землевласники. Їхній перехід був зумовлений різними обставинами – великими податками, боргами, війнами та

усобицями, стихією, натуральним характером господарства, яке ставило людей у залежність від природних умов та унеможлиблювало інші заняття. Були поширеними *прекарні угоди*, відомі з римських часів, згідно з якими алод вільного дрібного землевласника відчужувався на користь сеньйора чи церкви, а потім повертався селянинові в пожиттєве користування як прекарій (земля, видана на прохання). Поступово прекарії стали спадковими, взаємовідносини селян і землевласників обумовлювалися сплатою натуральної чи грошової ренти, виконанням селянином повинностей на користь феодала та обов'язків сеньйорів щодо селян. Існували інші шляхи переходу у селянський стан та форми їхньої залежності. Селяни різних категорій, походження та залежності відрізнялися забезпеченням землею, обов'язками щодо землевласника. Більшість селян не були спадково залежними, їхні обов'язки зберігалися доти, доки вони користувалися наділом у цій сеньйорії. Селяни не були прикріплені до землі, а спроби Карла Великого (768–814 рр.) заборонити відхід селян від землі не мали успіху.

Найвищого соціально-економічного піднесення Західна Європа досягла за правління Карла Великого (771-814). За чотири десятиліття його правління вдалося закріпити феодальну систему землеволодіння, збільшити врожайність зернових завдяки впровадженню більш раціональної системи землекористування з елементами іригації.¹³ Він об'єднав під своєю владою більшу частину земель Західної Римської імперії, включаючи територію сучасних Франції, Західної Німеччини, Північної Італії, Бельгії і Голандії, Австрії і Швейцарії. Було відновлено дію римського права. Поступово припинилися розбої на відремонтованих дорогах, що дало змогу розвитку торгівлі і ремесла. Будувалися монастирі, людей залучали до науки та мистецтва. Карл Великий завершив земельну реформу, розпочату Карлом Мартеллом, тобто відбувся розподіл земельних угідь. Після смерті Карла його імперія була розділена на три частини: французьку, німецьку й італійську

¹³ Н.К. Черкашина. Економічна історія: Навчальний посібник. – Київ: ЦУЛ, 2002. – с.41.

Отже, протягом V–IX ст. у Франкській державі сформувалася класична форма феодального службового землеволодіння та сеньйоріально-селянських відносин. Дрібне господарство франків, що ґрунтувалося на алодальній власності, витіснив феодальний маєток-сеньйорія – замкнуте натуральне господарство, власник якого (сеньйор) мав усю повноту влади на своїй території.

Феодальні відносини у Франції, як і в Англії, Німеччині та інших країнах Європи, досягли зрілості в XI–XV ст. В XI–XIII ст. панувала феодальна земельна власність трьох типів – королівська, світська, церковна. Ієрархічна структура землеволодіння (власність верховна, сеньйоріальна і васальна) обмежувала права окремого феодала на землю. Однак у період політичної роздробленості менші володіння стали відчужуватися. Зросли значення та розміри сеньйоріальної власності, перш за все за рахунок лісів, луків, пасовищ. Розширилися і зміцніли сеньйоріальні права.

З XIII ст. у Франції, а потім і в інших країнах починається криза панщинної системи. Натуральне господарство феодального маєтку вичерпує свої можливості. Тому феодали здійснюють масовий перевід закріпачених селян із панщини на натуральний, а згодом і грошовий оброк. Цей процес отримав назву «*комутації ренти*». Його економічною основою була вища продуктивність праці у селянському господарстві, ніж на панщині. Зростання міст і розвиток товарно-грошових відносин сприяли поширенні грошової ренти. Феодалам було вигідно отримувати від селян саме гроші, переносючи у сферу селянського господарства і проблему реалізації додаткового продукту.

У XIV–XV ст. феодальні господарства все більші втягуються у товарно-грошові відносини. Одночасно змінюється правовий та майновий статус селянина які поступово виходять з-під юрисдикції феодалів зростає їхня земельна власність. З'являються **нові** економічно-правові форми взаємовідносин між феодалами і селянами – оренда, найм тощо, орієнтовані на ринок.

На початку XI століття починається бурхливий економічний і демографічний підйом у Західній Європі, чому сприяє

прискорення економічного розвитку, населення стабільно зростає і досягає 73 млн. чоловік у 1300 р. Дещо поліпшилися і якісні характеристики. Трохи знизилася дитяча смертність. Зросли фізичні параметри: вага в чоловіків – до 125 фунтів (55 кг), ріст – до 5 футів (157 см).

З початком нового тисячоліття починається поступове відродження забутих навичок і ремесел. Біля 1150 року почнеться видобуток кам'яного вугілля, а біля 1240 р. із Китаю буде запозичений порох, який почне застосовуватися у військовій справі, що згодом забезпечить Європі важливу перевагу в боротьбі за світове панування.

Кінь поступово почне замінювати вола в якості тягової сили. Складається система трипільля. Поліпшується обробка землі – оранка проводиться до 4 разів. Проводиться розчищення земель під нові ріллі.

В Іспанії будуть побудовані перші паперові млини, що, в свою чергу, приведе до широкого застосування паперу в книжковій справі. З'являються перші немонастирські центри утворення: Оксфорд, Кембридж, Сорбонна, Карлов університет.

У цей період з'являється багато нових міст. Тільки в Центральній Європі – більше 1500. Відроджуються і старі міста: Лютеція (Париж, 60 тис. жителів), Тулуза, Ліон, Бордо, Генуя (по 50-70 тис. жителів у кожному), Венеція (65–100 тис.), Неаполь (біля 80 тис.), Флоренція (100 тис.), Мілан (80 тис.), Севілья (біля 40 тис.), Кельн (25–40 тис.). Частка міського населення швидко росте і досягає 20–25%.

Але типове середньовічне місто дуже невелике. Так у Німеччині того часу було більше 4000 міст із населенням менше 2000 жителів у кожному, 250 міст із населенням від 2 до 10 тисяч і лише 15 міст із населенням понад 10 тисяч жителів. Площа типового міста також дуже мала – від 1,5 до 3 гектар.

Міста площею від 5 до 30 гектар уже рахувалися досить значними, а понад 50 – просто величезними. До початку XIV століття вулиці найважливіших французьких міст, а також найбільших міст Європи типу Праги, будуть заощені камінням.

Із збільшенням кількості міст зростає і їхнє значення. Посилнюється поділ праці. У найбільших містах нараховується

вже до 300 ремісничих фахів, в самих маленьких — не менше 15.

У міста стікається різноманітний сторонній люд: злиденні прочани, учені, студенти, купці. Вільний світ міста задасть більш швидкий ритм життя, ніж на селі. Життя в місті менш прив'язане до природних циклів. Міста стають центрами обмінів у широкому розумінні цього слова.

2.2. Господарство українських земель у княжий період

Середина I тис. н. е. стала початком становлення феодального господарства, що було органічною частиною загальноєвропейського процесу. Не існує єдиного погляду щодо завершення його формування. Панує думка, що основні риси феодального господарства сформувалися за часів роздроблення Київської Русі (з середини XII ст.). Іноді стверджують, що збірники законів України-Руси "Руська Правда" і "Правда Ярославичів" (друга половина XI ст.) свідчили про завершення його формування. Утвердження феодальних відносин в Україні пов'язують також з початком польсько-литовської доби (з середини XIV ст.).

Протягом V—VII ст. у східнослов'янських племен розпочався процес становлення сільської територіальної громади під назвою вервь. Вона складалася з самостійних родин-дворищ, об'єднаних сусідством і економічними зв'язками. Земля переходила в індивідуальну власність малих сімей, що витісняли великі патріархальні родини і утворювали самостійні господарства. Поземельні відносини характеризувалися поступовим утвердженням спадкового володіння.

За часів союзу племен під назвою Руська земля з центром у Києві (VIII—IX ст.) поглиблювалося майнове і соціальне розшарування. Виділялася племінна знать — князі, "лучші мужі", воїни-дружинники. Вони збагачувалися під час війн, внаслідок стягування данини з населення, розвитку внутрішньої та зовнішньої торгівлі, привласнюючи значну

частину воєнної здобичі та найбільші прибутки. В громаді з'явилось велике землеволодіння. Земля поступово перетворювалася на головне багатство. Розпадові сільської громади сприяло рабство, основним джерелом якого були війни. Рабство мало яскраво виражені патріархальні риси і не переросло в рабовласницьку систему господарства.

Формування приватної земельної власності прискорилося у період Київської держави (кінець IX — середина XII ст.).

Виникнення державності у східних слов'ян треба віднести в цілому на VI—VIII ст. Арабські історики Масуді і Джайхані (обидва X ст.) говорять про східнослов'янські держави: Славію, Куявію і Артанію¹⁴. Протягом X ст. відбулося об'єднання київськими князями всіх східнослов'янських племен та племен неслов'янського походження, що дало змогу створити сильну, могутню державу. Київська Русь вважалася ранньофеодальною державою де тільки розпочиналися утворюватися та втілюватися у життя феодальні відносини. Розвивалося землеволодіння, з'являлися земельні володіння дружинників, місцевої знаті. Наприкінці X ст. — появилися християнської церкви.

У Київській Русі склалися такі землеволодіння, як князівське (доменіальне), боярське, церковне. Першими землевласниками були князі. За літописами, княгині Ользі належали село Ольжичі на Десні, село Бутурино і місто Вишгород під Києвом, її син, князь Володимир, крім Вишгорода, отриманого у спадщину, володів містом Білгородом на Ірпені. Приватні володіння князів особливо швидко зростали в XI—XII ст.

Боярське землеволодіння, за історичними джерелами, відоме з другої половини XI ст. Проте зародилося воно значно раніше. Боярами ставали князівські дружинники, які осіли на землі, та місцеві землевласники (земські бояри). Джерелами зростання їхньої земельної власності були

¹⁴ Економічна історія лекції. Н. О. Тимочко, О. А. Пучко, Л. М. Рудомьоткіна, А. О. Маслов, Р. Д. Толстов с. – 353.

відчуження селянських та захоплення громадських земель, придбання їх, займанщина і освоєння нових земель.

Після прийняття християнства (988 р.) церква існувала на введenu князем Володимиром десятину. Вона становила десяту частину князівських данин, прибутків з судових і торгових мит. У другій половині XI—XII ст. виникло і зросло церковне землеволодіння з дарувань князів, бояр і членів їхніх родин, придбання, заселення пустищ. Так, князь Ізяслав (кінець XI ст.) подарував Києво-Печерському монастирю сусідню з ним гору. Князь Ярополк (80-ті роки XI ст.) передав у власність монастирю три волості у Волинській землі: Небльську, Деревську, Луцьку. Багатьма селами та містом Попонним володіла Десятинна церква. Значні земельні володіння належали єпископам.

Період політичного роздроблення (друга половина XII ст. — середина XIV ст.) був початком зрілого феодального господарства на території України. Розвиток відбувався в межах окремих самостійних князівств: Київського, Переяславського, Чернігівського, Новгород-Сіверського, Галицько-волинського, Тмутараканського.

Становлення зрілих форм феодальної власності пов'язане з зростанням і зміцненням землеволодіння князів, бояр, церкви. Значну частину землевласників становили так звані вільні слуги — васали князів і бояр. Феодальне законодавство надавало феодалам виняткове право володіти землею, відчужувати та передавати у спадок, захищати своє майно.

Поступово панівний клас (великий князь, місцеві «світлі князі», «великі бояри», «княжи мужи») експлуатував народні маси, забирали данину з певних земель, які згодом ставали їх власністю. Так сформувався клас феодалів переважно із князівської дружини. Існували також холопи, яких часто називали челяддю, що виконували всілякі сільськогосподарські роботи, і віддавали феодалу частину врожаю.

Відбулися зміни в головній галузі економіки країни — землеробстві, підвищилась продуктивність праці за рахунок використання рала і плуга з залізною робочою частиною. Вирощували жито, пшеницю, овес, просо, сочевиць, льон. Знайшло розповсюдження городництво та садівництво.

Основною рисою феодального господарства була натуральність.

Більшість населення Київської Русі проживала у сільській місцевості. Раби були об'єктом купівлі-продажу. Поступово більшість рабів, крім двірських, отримали земельні наділи і своїм становищем наблизилися до селян. Київська Русь славилася майстрами – ремісниками та їх виробами. Існувало понад 60 видів ремесел. Важливою галуззю ремесла була металургія та обробка заліза. Мала місце спеціалізація ковальської справи, основна продукція – сокири, серпи, коси, лопати, ножі, цвяхи, замки, ключі, обручі тощо.

Виготовлення зброї займало провідне місце. Успішно розвивалося гончарство, широко поширене і в містах, і в селах. У господарському житті Київської Русі важливе значення мала торгівля: внутрішня і особливо зовнішня. В цілому внутрішня торгівля розвивалася повільно.

У Київській державі існувала досить розвинена грошова система. Селянські господарства залишалися основою економічного життя, хоча вотчинні господарства князів та бояр були перспективнішими.

За часів існування Київської Русі зовнішня торгівля ще більше розвинулась завдяки торгівлі з Візантією і арабськими країнами. Вивозилося хутро, віск, льон, мед, лляні тканини, вироби з срібла, заліза. Завозилося: шовкові тканини, парчу, оксамити, зброю, прянощі, фаянс, скло, фарби, благородні та кольорові метали тощо. В процесі торгівлі використовувалися різні атрибути, що виконували роль грошей. Спочатку, ще до зародження Київської Русі, у слов'ян грошовою одиницею виступав «скот», тобто вартість грошей вимірювалася худобою. Пізніше «куна» від слова куниця (хутро куниці). В 11 ст. з'являється «гривня» — злиток срібла вагою близько 400 г. Гривня поділялась на ногати, резани. Одна гривня дорівнювала

20 ногатам, 50 резанам. Були і золоті гривні, але вони не набули поширення. В XII ст. гривня зменшилась у вазі в два рази. В другій половині XIII ст. з'явився карбованець, який поступово витіснив гривню¹⁵.

Розвиток феодальної земельної власності для Київської Русі виявився не досить позитивним. Оскільки експлуатація смердів призвела до напруження місцевих феодалів, які почали будувати свої міні держави і виступати проти Великого князя Київського. Міжусобні війни послабили економічну міцність Київської Русі. Великий вплив справили Хрестові походи, які змінили раніше налагоджені торговельні шляхи, які зменшили прибутки держави. Починаючи з середини XII ст., починається розпад Київської держави на окремі самостійні князівства. Настає епоха феодальної роздробленості.

З формуванням великого землеволодіння і феодально залежного селянства в XI—XIII ст. розвивався імунітет як юридичне оформлення феодального панування. Землевласники набували права суду, стягування данини й управління усіма категоріями селянства.

У другій половині XIV ст., коли в Західній Європі утворилися централізовані держави, більшу частину українських земель (Чернігово-Сіверщина, Київщина, Поділля, східна частина Волині) було приєднано до Великого князівства Литовського, а Галичину і Західну Волинь (Холмщину і Белзщину) загарбала Польща. В 30-х роках XV ст. під владу Польського королівства потрапило Західне Поділля. Закарпаття загарбала Угорщина, а Буковина ввійшла до складу Молдавського князівства.

Загарбання українських земель іноземними державами призвело до змін у земельних відносинах. Виникла і поступово збільшувалася земельна власність литовських, польських, угорських, молдавських феодалів.

Протягом другої половини XIV—XV ст. на українських землях почало складатися магнатське і шляхетське

¹⁵ Економічна історія лекції. Н. О. Тимочко, О. А. Пучко, Л. М. Рудомьоткіна, А. О. Маслов, Р. Д. Толстов С. 353.

землеволодіння. Найбільшими власниками землі були Великий Литовський князь і представники знатних родин. Вони отримали назву магнатів.

2.3. Економічна думка Середньовіччя

Основними даними, що використовуються для дослідження економічної думки Раннього Середньовіччя, є тогочасні літературні джерела, юридичні кодекси, церковні пам'ятки. Думки, міркування, філософствування, узагальнення мали теологічний характер; економічна думка ще не відокремилась у самостійну галузь знань.

Характеристика основних економічних положень у середньовічних трактатах:

- незначна кількість теоретичних узагальнень, спроб осмислення суті економічних процесів та явищ;

- наявність порад, практичних рекомендацій щодо ведення господарства (у тому числі внаслідок домінування натурального господарства, аграрної економіки);

- залежність від теологічних догм, впливу християнської церкви.

Основні економічні пам'ятки Раннього Середньовіччя:

- *«Салічна правда»* (Салічний закон) (V ст.) – запис давнього звичаєвого права племені салічних франків, у якому відображено їх економічний устрій у період розпаду родових відносин і поступового майнового розшарування через виникнення і розвиток індивідуально-родинної власності;

- *«Капітулярій про вілли»* (початок IX ст.) – дає уявлення про організацію й управління вотчиною за умов переважно натурально-господарських відносин із використанням праці закріпачених селян;

твори *Томи Аквінського* (Аквіната) (1225/26–1274), очільника пізньої школи канонізму, зокрема *«Сума проти язичників»* і *«Сума теології»*; в них автор відстоював централізацію влади, визнавав соціальну ієрархію, в основі якої – поділ праці, приватну власність розглядав як необхідний інститут людського життя. Був прихильником натурального

господарства; водночас визнавав необхідність обміну. Вагоме місце у його дослідженнях належить цінам, торгівлі, торговому прибутку, грошам. Його працям притаманна дуальність, компромісність щодо характеристик і оцінок, що він надавав економічним категоріям та явищам. Зокрема, він самостійно визначив категорію «справедливої ціни», яка в економічному вченні каноністів заміняла категорії «вартість» («цінність»), «ринкова ціна». Витратний принцип установа «справедливої ціни» вважав недостатнім, оскільки така ціна має узгоджуватися не лише з річчю, що продається, а й зі збитком, якого міг би зазнати продавець, недоодержавши певну кількість грошей, що відповідає його становищу в суспільстві. У такому разі «дозволено по праву продавати річ дорожче, ніж вона варта сама по собі, хоча вона не повинна продаватися дорожче, ніж коштує її власнику». «Справедливі ціни» можуть бути джерелом примноження приватної власності й створення «помірного» багатства. Також Т. Аквінський, з одного боку, засуджував торговий прибуток та лихварський процент як самоціль, єдину мету торгової та лихварської діяльності; з іншого – виправдовував їх як плату за працю (у тому числі пов'язану з покращенням речі продавцем), відшкодування транспортних та інших витрат, винагороду за ризик та як своєрідне відшкодування втрачених доходів, що позикодавець міг би мати, використавши позичені гроші у власних інтересах. На його думку, гроші (монети) виникли для полегшення обміну внаслідок домовленості між людьми; виділяв «внутрішню цінність» та «номінальну цінність» монети. З одного боку, він виступав проти псування монети, з іншого – вважав, що «номінальну цінність» монети може визначати держава і припускав можливість її певного відхилення від «внутрішньої цінності».

Економічна думка Раннього Середньовіччя в цілому мала антифеодальну спрямованість, мала тенденцію до повернення до принципів «євангельської бідності» ранньохристиянського устрою (проповідувалась ідея рівності всіх людей), засудження багатства, необмеженого нагромадження власності (зокрема, церквою тощо).

Узагальнення літературних джерел, які дійшли до наших

часів із Середньовіччя, свідчать про те, що економічні погляди цього періоду мають **яскраво виражений релігійний характер**.

Арабські країни.

"Всесильні постулати Корану" (від араб. "алькорані" – читання вголос і "повчання"), закладені в основу нової релігійної ідеології – **ісламу**, який виник в західній частині Аравійського півострова на поч. VII ст. Засновником ісламу став пророк Мухаммед, який розповсюдив у своїх проповідях "відкриття Бога" – досвідчений в економічних проблемах купець із Мекки (найбільше місто в області Хіджаз, через яке берегом Червоного моря проходив Караванний шлях). Дуже швидко це місто стало економічним і релігійним центром Хіджазу. В 21 рік Мухаммед став розпорядником торговельних справ вдови Мекки Хадіджі, на якій пізніше одружився. У місті влаштувались великі торговельні ярмарки, на території яких (Олімпія) не можна було сваритися, мстити кому-небудь, тим більше проливати кров. Саме ці історичні фактори сприяли тому, **що в Корані не засуджувалася торгівля**.

Вивчення і тлумачення **Корану** – збірки проповідей, обрядових і юридичних положень, заклинань і молитов, повчальних розповідей і притч, висловлених Мухаммедом у формі пророчих прозрінь. У Мецці – Медині, – поклали початок цивільному і канонічному мусульманському праву. Коран

освятити соціальну нерівність, що складалася в Аравії, інститут приватної власності. Згідно з Кораном одним із п'яти "стовпів віри", тобто "правильної" поведінки, є обов'язкова добродійність (податок, дія), нарівні з якою рекомендується і добровільна милостиня (садака).

Ібн-Хальдун (Ібн-Хальдун Абдурахман Абу Зейд Ібн Мухаммед) (1332-1406) – арабський історик і філософ. Його основна праця носить назву "Книга повчальних прикладів з історії арабів, персидців, берберів і народів, що жили з ними на землі". Він висунув концепцію "соціальної фізики", яка закликала до:

- а) усвідомленого ставлення до праці;
- б) боротьби з марнотратством і жадібністю;
- в) розуміння недоцільності майнової і соціальної рівності.

Перехід до цивілізації з її можливостями надлишкового виробництва матеріальних благ, на думку вченого, означає, що настане загальна соціальна і майнова рівність і відпаде потреба в поділі суспільства на стани ("верстви") за майновою ознакою.

Ібн-Хальдун показав розуміння того, що забезпеченість більшості людей предметами першої необхідності ("необхідним") і предметами розкоші ("позбавлених необхідності") залежить передусім від заселеності міста. І це символізує як його розквіт, так і занепад. Тому, якщо місто росте, в ньому буде вдосталь і "необхідного", і "позбавленого необхідності". Ціни на товари широкого вжитку, на думку мислителя, знижуються завдяки розвитку землеробства і участі у ньому всіх жителів, а на предмети розкоші – зростають через підвищення попиту на них. І навпаки, занепад міста як результат нечисленності населення, яке там проживає, зумовлює нестачу і дорожнечу всіх без винятку матеріальних благ.

Реально розквіт будь-якого міста в цілому Ібн-Хальдун пов'язував з рівнем податків (включаючи податки і збори урядовців на місцевих ринках). "Найдійовіший спосіб досягнення розквіту суспільного життя – це зменшення розміру податків", – підкреслював мислитель.

Гроші Ібн-Хальдун вважав найважливішим елементом господарського життя, їх роль мають виконувати повноцінні монети з двох металів – золота і срібла. Ці метали "служать

втіленням вартості всього того, що людина створила своєю працею". Крім відображення кількісного вмісту людської праці "у всьому, що купується", та цінності всякого рухомого майна, він вбачав у грошах і "основу придбання, нагромадження і скарбу».

Західна Європа.

Головні праці *Августина Блаженного* – "Про град Божий" і "Сповідь".

Августина Блаженного (св. Августин 359 - 430 рр.), котрий в кін. IV – поч. V ст., будучи єпископом у володіннях Римської імперії в Північній Америці, заклав догматичні безальтернативні принципи релігійно-етичних норм. Ці принципи залишалися майже незмінними аж до періоду так званого пізнього Середньовіччя, яке досягло свого розквіту в рамках школи пізніх каноністів у XIII–XIV ст. Августин убачав два протилежних види людської спільноти: "град Земний", тобто державність, яка ґрунтується "на любові до себе, доведений до презирства до Бога", і "град Божий" – духовна спільнота, яка ґрунтується "на любові до Бога, доведений до презирства до себе".

Економічні переконання Августина були основані на таких ідеях:

а) вид праці (розумова або фізична) не повинен впливати на становище людини в суспільстві, оскільки ці види праці рівноцінні;

б) нетрудове нагромадження золота і срібла, лихварський відсоток і торговий прибуток є гріховними;

в) "справедлива ціна" є ціною товару, яка відповідає витратам на його виробництво.

Ідеї Августина відповідають поглядам раннього феодалізму.

Фома Аквінський (Фома Аквінат) (1225–1274) чернець-домініканець. З 1257 р. доктор Паризького університету. Читав лекції в Парижі, Кельні, Римі та Неаполі.

У трактаті "Про правління государів" Фома Аквінат викладає подібні до Арістотелевих уявлення про людину як суспільну істоту, про загальне благо як мету державної влади, про моральне добро як середину між хибними крайнощами.

В основному творі "Сума теології" він дає узагальнюючу

оцінку товарно-грошовим відносинам.

Ключові догми Фоми Аквінського:

- гроші не можуть породжувати нові гроші;
- необхідним і виправданим є становий поділ суспільства;
- багатство поділяється на природне (плоди землі та ремесла) і штучне (золото і срібло);

визнання необхідності приватної власності. "Справедливою ціною" Фома Аквінат вважав ціну, яку можна зіставити з витратами, тобто таку ціну, яка забезпечує блага людям пропорційно їх стану.

В Київській Русі відбувається розвиток продуктивних сил і становлення феодальних відносин. Формуються община і князівські форми землеволодіння, населення поділяється на холопів, смердів та закупів. Християнство стає домінуючою релігією, що володіє великими церковно-монастирськими землями. Монголо-татарське іго, польсько-литовська навала та роздробленість князівств Київської Русі спричинили її падіння.

В 30—40 рр. XIII ст. у результаті розпаду утворюється велика кількість самостійних князівств, що велу боротьбу між собою за земельні наділи. Результатом такої ситуації стало потрапляння Русі під владу татаро-монгольської держави — Золотої Орди (особливо постраждали князівства Північно-Східної Русі, найменше — Галицько-Волинське князівство, що було розташоване на південному заході. Міжусобиці у Золотій Орді поступово призвели до занепаду ханської влади. Відповідно цим не могли не скористатися Велике Князівство Литовське і Польща. Так, із середини XIV ст. вони почали загарбання українських земель. Зростання податків, «дворища» та інших платежів загострювали взаємовідносини між феодалами та залежними селянами. Поступово формуються власні господарства феодалів під назвою «фільварок», які розуміють, що тільки власне господарство може принести великі прибутки. Замінюється оброчна система експлуатації панщиною, яка є найсуворішою формою експлуатації селян. Поширення кріпацтва та національне зневажання селянина зустрічає сильний опір з боку народних мас. Селяни починають втікати сім'ями, родинами і називати себе вільними людьми. Так,

поступово починає формуватися козацький рух, який мав на меті вільне життя.

Швидкими темпами стали розвиватися ремісничі професії, особливо у Львові, Луцьку, Кам'янець-Подільському. Татаро-монгольське іго досить сильно нашкодило Києву, який пізніше вступив в процес формування ремісничих центрів. Було створено суспільно-політичні і соціально-економічні передумови утворення української народності на терені давньоруської держави (13-14 ст.) Поширюється дія Магдебурзького права в Україні. Протягом XIV—XV ст. «магдебургії» отримали Львів (1356 р.), Кам'янець-Подільський (1374 р.) Луцьк (1432 р.). Житомир (1444 р.), Київ (1494 р.)¹⁶

Резюме

Епоха Середньовіччя вважається періодом в історії людства, що має межі від падіння Римської імперії кінця V століття до великих географічних відкриттів, що знайшли свій початок наприкінці XV ст. Основним джерелом середньовічного господарства була власність феодалів на землю та частково на закріпачених селян. Панувало натуральне господарство та обов'язковість виконання трьох форм феодалної ренти. В цілому економіка була аграрно-ремісничою. Господарство Середньовіччя мало три періоди: 1) раннє Середньовіччя (V–X ст.) де сформувалися і затвердилися визначальні риси феодалного господарства (період тенези); 2) період зрілості феодалного господарства XI–XV ст. де панувала внутрішня колонізація, розвиток міст, ремесла і товарного виробництва; 3) пізнє Середньовіччя (XVI – перша половина XVII ст.), зароджується ринкове господарство, з'являються ознаки індустріальної цивілізації. Одним із перших Середньовічних господарств стало Королівство франків (V–IX ст.), яке було створене германськими племенами франків. Феодалні відносини у Франції, Англії, Німеччині та інших країн Європи, досягли зрілості в XI–XV ст. Поступово розвиток торгівлі сприяє формуванню у XIV–XV ст. товарно-грошові відносин. Поступово відроджуються старі міста та формуються нові.

¹⁶ С.366 там же

Запроваджується магдебурзьке право, відбувається розвиток міського ремесла, формується цехова система, устрій, статут, регламентація.

Навчальний тренінг

Основні поняття:

Феодальне господарство, відробіткова рента, продуктова рента, грошовий оброк, феодальна вотчина, французька сеньйорія, англійський манор, ремісничий цех, торгова гільдія, міста, ремесла, королівство франків, марка, алод, марки, бенефіціар, бенефіцій, феоде, імунітет, серви, прекарні угоди, комутації ренти, фільварк.

.... Питання до самоконтролю:

1. Розкрийте основну суть феодального господарства.
2. Основні виробничі форми. Основні риси, етапи розвитку й економічна структура західноєвропейського феодалізму
3. Шляхи формування, форми і типи земельної власності в добу Середньовіччя.
4. Особливості становлення феодального господарства у країнах Західної Європи. Еволюція феодального маєтку протягом VI–XV ст.
5. Сеньйоріально-селянські відносини.
6. Фактори розвитку і піднесення міст Західної Європи в XI–XV ст., їх економічна роль. Цеховий устрій середньовічного ремесла, його економічна доцільність у XII–XV ст.
7. Генеза та розвиток нових господарських форм в середньовічній Європі.
8. Економічна думка Середньовіччя: арабські країни (Мухамед, Ібн-Хальдун), західна Європа (Августин Блаженний, Фома Аквінський), Київська Русь („Руська правда”, І. Пересветов, М. Башкін).
9. Риси та характер європейської торгівлі в середні віки; основні шляхи і райони. Процес утворення національних ринків.

10. Господарство Київської Русі в період формування феодальних відносин.
11. Форми і характер землеволодіння в Київській державі. Категорії залежного населення..
12. Міста, ремесла, торгівля у Київській Русі.
13. Магдебурзьке право в Україні.

Тестові завдання

Тести 2.1

1. Назвіть основні напрямки старокитайської суспільної думки:
 - а) конфуціанство, легізм, даосизм, моїзм;
 - б) модернізм, неокласицизм;
 - в) кейнсіанство, меркантилізм;
 - г) романтизм, імпресіонізм.
2. Ким було запропоновано соціально-економічну програму для правителів Китаю, в якій йшлося про дотримання економії у витратах ті піклування про народ:
 - а) Мен-цзи;
 - б) Лі Куй;
 - в) Конфуцій;
 - г) Гунсунь Ян.
3. Хто висунув концепцію поділу китайського суспільства на керуючих та керованих, вважаючи, що такий поділ є «загальним законом у Піднебесній»:
 - а) Лі Куй;
 - б) Мен-цзи;
 - в) Гунсунь Ян;
 - г) Конфуцій;
4. Хто з вчених вважав, що основними принципами економічної політики держави мають бути: економія у витратах, забезпечення достатку народові, необхідність збереження надлишків:
 - а) Сюнь-цзи;
 - б) Мен-цзи;
 - в) Гунсунь Ян;

- г) Хань Фей.
- 5.** В якій з китайських течій гостро постало питання про організацію державного управління:
- а) меркантилізм;
 - б) модернізм;
 - в) моїзм;
 - г) легізм.
- 6.** Хто був першим міністром правителя царства Вей, а також автором «Зведення», що стало основою законодавства у III ст. до н.е. — III ст. н.е.:
- а) Лі Куй;
 - б) Мо Ді;
 - в) Хань Фей;
 - г) Гунсунь Я.
- 7.** За допомогою яких 2 засобів, як вважав Шан Ян, держава досягає процвітання:
- а) рабство і війна;
 - б) землеробство і війна;
 - в) правитель і війна;
 - г) рабство і правитель.
- 8.** У якому трактаті невідомих авторів йдеться про закономірні зміни у природі та суспільстві:
- а) «Дао де цзин»;
 - б) «Мо-цзи»;
 - в) «Гуань-цзи»;
 - г) «Янь те лунь».
- 9.** Завдяки чому зростає могутність держави у праці «Гуань-цзи»:
- а) завдяки рабам;
 - б) завдяки правителю;
 - в) завдяки допомозі інших країн;
 - г) завдяки наполегливій праці.
- 10.** У якого з вчених йшлося про «лиху природу» людини:
- а) Сюнь-цзи;
 - б) Хань Фей;
 - в) Гуань-цзи;
 - г) Мо Ді.

Тести 2.2

1. Назвіть 2 типи господарської цивілізації, які утворились в період з IV тис. до н. е. до падіння Західної Римської імперії у V ст. н. е:
 - а) східне і західне рабство;
 - б) східне і античне рабство;
 - в) східне і центральне рабство;
 - г) східне і північне рабство.
2. Де вперше виникло східне рабство:
 - а) в Стародавньому Єгипті;
 - б) в Стародавній Греції;
 - в) в Давньому Римі;
 - г) в Месопотамії.
3. Що стало найбільшим господарським досягненням Єгипту:
 - а) навчилися виплавляти з міді ножі;
 - б) зрошувальна система землеробства;
 - в) піраміди;
 - г) винайшли соху.
4. Що сприяло політичному та економічному розвитку Стародавнього Єгипту:
 - а) рабство;
 - б) вдала торгівля;
 - в) великі господарські досягнення;
 - г) географічне положення.
5. Хто були найбільшими рабовласниками в Єгипті:
 - а) жриці;
 - б) державні чиновники;
 - в) фараони;
 - г) торговці.
6. В якій державі раби мали статус патріархального рабства:
 - а) Урук;
 - б) Шумер;
 - в) Ук;
 - г) Ніппур.
7. Назвіть основну галузь господарства у Вавилоні:
 - а) землеробство;
 - б) скотарство;
 - в) гончарство;

- г) винарство.
- 8.** Назвіть головну сферу економічного життя при рабстві:
 - а) торгівля;
 - б) саме рабство;
 - в) сільське господарство;
 - г) інвестиції.
- 9.** Кому в основному належали раби:
 - а) державі;
 - б) фараонам;
 - в) чиновникам;
 - г) жерцям.
- 10.** Чим славилися Гімалаї у період рабства:
 - а) кіньми;
 - б) золотом;
 - в) великою продуктивністю рабів;
 - г) вільним життям.

Тест 2.3

- 1.** Кого Гомер називає "кобилодойцями та молокоїдами убогими":
 - а) скіфів;
 - б) кіммерійців;
 - в) гунів;
 - г) галлів.
- 2.** Давньогрецький історик Геродот поділив скіфів на:
 - а) скіфів-хліборобів;
 - б) кочових скіфів;
 - в) царських скіфів;
 - г) всі відповіді вірні.
- 3.** Скіфи вели торгівлю з:
 - а) Римом;
 - б) Грецією;
 - в) Єгиптом;
 - г) Індією.
- 4.** Головними товарами, які цікавили скіфів у торгівлі були:
 - а) золото та керамічні речі;
 - б) хліб та солена риба;
 - в) матеріал для будівлі житла;

- г) раби.
- 5.** Яка держава почала колонізацію Північного Причорномор'я:
- а) Месопотамія;
 - б) Індія;
 - в) Рим;
 - г) Греція.
- 6.** Основна галузь господарства Боспорського царства:
- а) скотарство;
 - б) гончарство;
 - в) землеробство;
 - г) тваринництво.
- 7.** До Боспорського царства входили племена:
- а) скіфів;
 - б) гунів;
 - в) кіммерійців;
 - г) гунів.
- 8.** Яка держава знищила Скіфське царство:
- а) Греція;
 - б) Єгипет;
 - в) Македонія;
 - г) Китай.
- 9.** Держави Північного Причорномор'я були багаті на:
- а) хліб, худоба, шкіри;
 - б) золото, срібло, мідь;
 - в) вина;
 - г) прикраси.
- 10.** Криза рабовласництва у державах Північного Причорномор'я призвела до:
- а) Скоротилися торгові зв'язки;
 - б) зменшилася товарність сільського господарства;
 - в) скоротились прибутки міст;
 - г) всі відповіді вірні.

Тест 2.4

- 1.** У літературі країн Західної Європи в добу раннього середньовіччя під впливом християнства висловлюються ідеї про:

- а) Рівність людей перед Богом;
 - б) Працю як єдине джерело існування;
 - в) Необхідність ділитися майном з бідними;
 - г) Всі відповіді правильні.
- 2.** Проблеми общини знайшли відображення в:
- а) «Капітулярій про вілли»;
 - б) «Салічній правді»;
 - в) «Сумі теології»;
 - г) «Сумі проти язичників».
- 3.** Дає уявлення про організацію й управління вотчиною:
- а) «Капітулярій про вілли»;
 - б) «Салічна правда»;
 - в) «Сума теології»;
 - г) «Сума проти язичників»
- 4.** «Салічна правда» свідчить про поступове виникнення:
- а) Індивідуально-родинної власності;
 - б) Спільної власності;
 - в) Феодальної власності;
 - г) Індивідуальної власності.
- 5.** Згідно з «Капітулярієм» вся земля вотчини була у власності:
- а) Селян;
 - б) Майстрів;
 - в) Вотчинника;
 - г) Феодала.
- 6.** В 1879 р. було проголошено єдино істинною філософією католицизму вчення:
- а) Ніколи Ореми;
 - б) Фоми Аквінського;
 - в) Короля Хлодвіга;
 - г) Карла Великого.
- 7.** «Трактат про походження, природу, юридичну підставу та зміну грошей» написав:
- а) Фома Аквінський;
 - б) Король Хлодвіг;
 - в) Карл Великий;
 - г) Нікола Орем.
- 8.** Засуджував лихварство:

- а) Фома Аквінський;
 - б) Король Хлодвіг;
 - в) Карл Великий;
 - г) Нікола Орем.
- 9.** Противником псування монети був:
- а) Фома Аквінський;
 - б) Король Хлодвіг;
 - в) Карл Великий;
 - г) Нікола Орем.
- 10.** Єресі, як правило, були засобом:
- а) впливу на владу;
 - б) регулювання економіки;
 - в) прояву опозиційних настроїв певних соціальних верств;
 - г) передання знань наступним поколінням.

Тест 2.5

- 1.** Яка система стояла біля витоків феодалізму:
- а) рабовласницька;
 - б) система найманої праці;
 - в) родоплемінна;
 - г) правильні відповіді а та в.
- 2.** Які з цих ознак характеризують феодальну економіку:
- а) панування великої земельної власності класу феодалів;
 - б) переважання аграрного класу над торговим і промисловим;
 - в) низький рівень техніки і знань;
 - г) всі відповіді вірні.
- 3.** Основи феодального ладу склалися у Франкській державі в:
- а) 8-9ст.;
 - б) 3-5ст.;
 - в) 6-7ст.;
 - г) 10-12ст.
- 4.** Реформа якого правителя прийняла феодальну власність у Франкській державі:
- а) Карла 12;
 - б) Карла Мартела;
 - в) Сервія Туллія;
 - г) немає правильної відповіді.

5. Який клас сформувався у соціальній сфері Франкської держави:
- а) раби;
 - б) раби-серви;
 - в) залежні селяни;
 - г) вільнонаймані селяни.
6. У Англії до 11ст. основну масу населення становили:
- а) феоди;
 - б) священнослужителі;
 - в) міщани;
 - г) вільні селяни.
7. Феодальна власність в Англії зародилась у результаті:
- а) втрачання королівських земель;
 - б) масових королівських дарувань землі;
 - в) поразкою боротьби селян за землю;
 - г) немає правильної відповіді.
8. Який з цих класів належав до феодально-залежного селянства:
- а) серви;
 - б) колони;
 - в) вільновідпущені;
 - г) всі відповіді вірні.
9. Як називалися угоди періоду феодалізму, щодо землеволодіння:
- а) земельні угоди;
 - б) селянські угоди;
 - в) пекарні угоди;
 - г) королівські угоди.
10. Протягом яких століть у Франкській державі сформувалася класична форма селянського землеволодіння:
- а) 5-11ст;
 - б) 9-10ст;
 - в) 3-5ст;
 - г) 10-11ст.

РОЗДІЛ 3. МЕРКАНТИЛІЗМ, ФОРМУВАННЯ ПЕРЕДУМОВ ТА СТАНОВЛЕННЯ РИНКОВОЇ ЕКОНОМІКИ (XVI– XVIII СТ.)

3.1. Меркантилізм

Меркантилізм (італ. – "купець, торговець") – напрям економічної думки, послідовники якого вбачали джерело багатства у зовнішній торгівлі, за рахунок досягнення активного торгового балансу (перевищення експорту над імпортом товарів).

Політика меркантилізму полягала: в заохоченні розвитку промисловості (з метою збільшення виробництва товарів для експорту), особливо мануфактурної, активного протекціонізму, в підтримці експансії торгового капіталу, зокрема в заохоченні створення монопольних торгових компаній; у розвитку мореплавства і флоту, в захопленні колоній; у різкому підвищенні оподаткування для фінансування цих заходів.

Концепція меркантилізму відображала інтереси великих торгових монополій.

Для раннього меркантилізму (монетаризму) характерні такі ознаки:

- всебічне обмеження імпорту товарів;
- вивезення золота і срібла з країни караються смертною карою;
- встановлення високих цін на товари, що експортуються;
- біметалізм (фіксоване співвідношення між золотими і срібними монетами).

Провідною в ранньому меркантилізмі була теорія грошового балансу, що обґрунтовувала політику, спрямовану на збільшення грошового багатства, часто законодавчим шляхом. З метою утримання грошей у країні заборонялося їх вивезення за кордон, всі грошові суми, виручені від продажу, іноземці були зобов'язані витратити на купівлю місцевих виробів.

Характерні риси пізнього меркантилізму:

- зняття жорстких обмежень щодо імпорту товарів і вивезення грошей;

- домінування ідеї "активного торгового балансу";
- протекціонізм економічної політики держави;
- визнання визначальною функцією грошей функції засобу обігу;
- застосування системи монометалізму.

Для пізнього меркантилізму характерна система активного торгового балансу, який забезпечується шляхом вивезення готових виробів своєї країни і за допомогою посередницької торгівлі, в зв'язку з чим дозволяється вивезення грошей за кордон. При цьому висувався принцип: купувати дешевше в одній країні й продавати дорожче в іншій.

Прогресивність меркантилізму полягає, головним чином, в орієнтації на розвиток капіталістичної мануфактури. Обмеженість меркантилізму полягає в тому, що сферою дослідження переважно ставала лише сфера торгівлі.

Ранні меркантилісти ототожнювали багатство із золотом і сріблом, пізні під багатством розуміли надлишок продуктів, який залишався після задоволення потреб країни, але який мав на зовнішньому ринку перетворитися в гроші. У зв'язку з обмеженим обігом грошей їхню функцію ранні меркантилісти зводили лише до засобу нагромадження, а пізні меркантилісти бачили в грошах також засіб обігу разом із тим, відстоюючи посередницьку торгівлю, пізні меркантилісти по суті трактували гроші як капітал.

Меркантилісти найбільш повно сформулювали металістичну теорію грошей – вчення про повноцінні металеві гроші як багатство нації. Стійка металева валюта, на їхню думку, становила одну з необхідних умов економічного розвитку суспільства.

Отже, меркантилізм – це теорія і ідеологія епохи першопочаткового накопичення капіталу XV–XVIII ст.

А) Найвідоміші послідовники меркантилізму Англії.

Уільям Стаффорд (1554–1612). Головна праця – "Короткий виклад деяких звичайних скарг різних наших співвітчизників" – була написана з позицій захисту активного державного регулювання грошового обігу. На думку автора, фальсифікація грошей і їх відтік за кордон спричиняють зростання цін і погіршують матеріальний стан народу. Розв'язання економічних

проблем він вбачав у забороні вивезення золота і срібла, в регламентації торгівлі з метою обмеження імпорту. У. Стаффорд правильно розумів зв'язок між вартістю грошей і вартістю товарів. Саме в появі неповноцінної монети, у свідомому псуванні її королями він убачає причину подорожчання товарів. Вчений доводить шкідливість вивезення монети за кордон, бо від того зростають ціни і погіршується становище народу. Він наполягав на необхідності державної підтримки вітчизняної торгівлі через заборону ввезення предметів розкошів, регламентацію торгівлі, обмеження вивезення монети, розширення виробництва сукна тощо.

Томас Ман (1571–1641). Запропонував політику протекціонізму, або політику захисту національного ринку. «Роздуми про торгівлю Англії з Ост-Індією» (1621), «Скарб Англії у зовнішній торгівлі або баланс зовнішньої торгівлі» (1664) заперечує монетаризм і обґрунтовує теорію торгового балансу. Т. Ман висловлюється проти заборони вивезення грошей, тому що, на його думку, гроші стають багатством, тільки перебуваючи в обороті. Отже, єдиним розумним засобом збільшення кількості грошей у країні є сприятливий торговий баланс. Вчений заперечував будь-які заходи, що гальмують експортну торгівлю, був прихильником низьких цін, що полегшуватимуть конкуренцію на зовнішньому ринку. Т. Ман дуже чітко розрізнив поняття грошей, багатства й дорогоцінних металів. Був прихильником розвитку вітчизняної промисловості і, так само як У. Стаффорд, вимагав заміни експорту сировини експортом готових виробів. Досить суттєвим також він вважав розвиток транзитної торгівлі, оскільки вона теж є джерелом збагачення. Особливо важливим з цього погляду є мореплавство і необхідність доставки англійських експортних товарів у місце призначення тільки на англійських суднах.

Меркантилістські погляди розвивав і Самуїл Фортрей (1622–1681). Автор праці «Вигода та добробут Англії, що полягає у збільшенні запасів та розширенні торгівлі цього Королівства» для стимулювання розвитку промисловості пропонував встановлення на іноземні товари високого мита, унаслідок чого ціни на товари, що завозяться в Англію, мали б зростати, а це, у свою чергу, сприяло б збуту товарів вітчизняного виробництва.

Коли меркантилізм як політика вичерпав себе, на його захист виступив видатний економіст Джеймс Стюарт (1712–1781), який спробував оновити й розвинути далі меркантилістську концепцію у XVIII ст.

Б) У Франції принципи меркантилізму підтримували видатні дослідники:

Ж.Б. Кольбер (1619–1683) – генеральний контролер (міністр) фінансів Франції, економічна політика якого була спрямована на піднесення промисловості, внаслідок чого інтереси сільського господарства залишалися на другому плані. Ж.Б. Кольбер домагався збільшення державних прибутків насамперед за рахунок активного торгового балансу: шляхом створення мануфактур, заохочення промисловості, збільшення вивезення промислових виробів і ввезення сировини, скорочення ввезення готових виробів іноземного виробництва. Він уважав, що могутність держави визначається кількістю грошей, які є в її розпорядженні, а їх може дати тільки торгівля. Завдяки політиці Ж.Б. Кольбера у Франції створювалась могутня мережа мануфактур у промисловості, але одночасно стримувалось становлення фермерства, що згодом призвело до звуження внутрішнього ринку Франції. Вплив Ж.Б. Кольбера на економічне життя був настільки значним, що французький меркантилізм навіть стали називати кольбертизмом.

Найвідомішим представником теоретичної школи меркантилізму у Франції був Антуан Монкретьєн де Ваттевіль (1575–1621). 1615 р. він опублікував працю «Закони суспільного господарства» («Трактат з політичної економії»), яку присвятив королю і королеві-матері. Саме в цьому творі було вперше вжито термін «політична економія», що згодом став назвою цілої науки. Економічні погляди А. Монкретьєна перебували на межі раннього та пізнього меркантилізму, що цілком відповідало економічному й політичному стану Франції того періоду.

Релігійні війни з альбігойцями спустошили південнофранцузькі міста, а гугенотська міжусобиця розладнала всю економічну систему. На той час Англія вже значно випереджала Францію в економічному розвитку. А. Монкретьєн спробував розробити економічні заходи, запровадження яких

дало б змогу «оживити» народне господарство Франції. На підставі англійського досвіду, вчений досить детально розглянув проблеми розвитку мануфактур, питання торгівлі, мореплавства, професійного навчання тощо. Обстоюючи інтереси Франції, А. Монкретьєн засуджував французьку політику забезпечення свободи торгівлі купцям з інших країн. При цьому він досить своєрідно трактує меркантильну теорію прибутку, перетворюючи її на зброю проти іноземних купців.

У торгівлі, на його думку, виграш одного завжди є втратою для іншого. Але в процесі внутрішньої торгівлі виграють і програють окремі учасники обороту, країна в цілому нічого не втрачає і не придбає. У зовнішній торгівлі іноземні купці є свого роду «насосом» і, отримуючи прибуток, вони викачують багатство країни, з якою торгують.

А. Монкретьєн розрізняв поняття «гроші» і «багатство», вважаючи, що золото створює лише передумови для багатства і добробуту країни, але само по собі ще не робить її багатою. Він відрізнявся від інших меркантилістів і тим, що розумів потреби бідних верств населення, особливо селянства, до якого він ставиться з великим співчуттям, і вважав, що держава має турбуватися про нього.

В) Італійський меркантилізм.

Для практичного запровадження політики меркантилізму в Італії не було належних умов. Величезна політична роздробленість Італії призводила до її неминучого економічного занепаду. Натомість нагромаджені торгівлею у XVI ст. капітали посилено перетворювалися на позичкові, розвивалася діяльність банків. Саме ці обставини визначили інтереси перших італійських меркантилістів, які особливу увагу приділяли питанням грошового обігу і кредиту.

Серед представників італійського меркантилізму слід назвати Гаспара Скаруффі (1519–1584), Бернардо Даванцаті (1529–1606), А. Серра (XVI–XVII ст.), Антоніо Дженовезі (1712–1769). Так, професійний банкір Г. Скаруффі запропонував фантастичний, як на ті часи, проект скликання загальноєвропейської конференції для налагодження грошового обігу в міжнародному масштабі. Цей проект підтримав і розробив далі флорентійський банкір-економіст Б. Даванцаті.

Він був прихильником біметалізму, засуджував хаос у грошовому обігу, пропонував повернутись до вільного карбування монети та обігу золотих і срібних злитків. З теоретиків більш зрілого меркантилізму варто назвати А. Серра, який заперечував концепцію монетаризму і дотримувався теорії «торгового балансу». Він засуджував заборону вивезення грошей і регламентацію їхнього обігу, втручання держави в економічне життя.

Ідеї меркантилізму у тій чи іншій формі позначалися на формуванні й розвитку економічної політики Іспанії, Німеччини, Австрії та інших країн Західної та Східної Європи.

Г) Розвиток ідеї меркантилізму в Росії та в Україні.

У Росії ідеї меркантилізму почали поширюватися значно пізніше, ніж у країнах Західної Європи, що було зумовлено специфікою історичного та економічного розвитку російської держави. На відміну від країн Західної Європи, де важливу роль у переході до капіталізму відіграла зовнішня торгівля, у Росії остання майже виключно була в руках іноземних купців, тому й не мала великого значення для розвитку економіки. До того ж Росія не мала власного торговельного флоту, була відрізана від берегів Балтійського й Чорного морів. Своєрідність меркантилізму полягала в тому, що в Росії не було чистого монетаризму, його елементи перемішувалися з більш зрілими принципами «торгового балансу». З одного боку, як і на Заході, меркантилізм у Росії відображував переважно інтереси купецтва, а з іншого – російський меркантилізм був принципово відмінним від західноєвропейського. Якщо представники останнього джерелом багатства вважали зовнішню торгівлю, то в центрі уваги російських меркантилістів був розвиток продуктивних сил країни. Російські вчені, у працях яких були помітні певні ідеї меркантилізму, висували широку програму розвитку мануфактурної промисловості. Вони не ототожнювали багатство з грошима і благородними металами. Хоча російські меркантилісти і вважали необхідним розвиток зовнішньої торгівлі, у центрі їхньої уваги був розвиток вітчизняного виробництва, розширення внутрішньої торгівлі. За своїм змістом російський меркантилізм відрізнявся від західноєвропейського й тим, що зачіпав ще й аграрне питання.

Проблеми колоніалізму в ньому не посіли того місця, яке їм належало в західноєвропейському меркантилізмі. Проте економічну роль держави російські вчені-економісти трактували значно ширше, хоча водночас у Росії досить сильно виявлялася дворянська обмеженість практичного меркантилізму.

З-поміж ідеологів меркантилізму в Росії можна назвати А.Л. Ордін-Нащокіна (1605–1680), І. Посошкова (1652–1726), а практичним відображенням цих ідей були економічні реформи Петра I.

Певні риси меркантилізму були властиві й українській соціально-економічній думці кінця XVII – початку XVIII ст. Уже економічна політика Богдана Хмельницького (XVII ст.) свідчить про наявність у ній елементів меркантилізму. Вона базувалась на засаді активного втручання державної влади в господарське життя, заохочення вивезення товарів і обмеження ввезення коштовностей, установлення захисного мита, пільг для місцевих підприємців і купців. Велике значення мали економічні зв'язки з іншими країнами, довгострокові торговельні угоди. Така політика об'єктивно сприяла пожвавленню економічного життя країни, розвитку товарно-грошових відносин, процесу первісного нагромадження капіталу.

Одним із найпослідовніших прихильників реформ Петра I в галузі економіки, освіти, державного управління став Феофан Прокопович (1681–1736) – історик, філософ, письменник, політичний діяч, професор Київської академії, а згодом її ректор. Економічна думка України (як і Росії) тієї доби відрізнялася від західноєвропейських меркантилістських концепцій широтою й оригінальністю підходу до розв'язання багатьох питань, зокрема, суті багатства та його джерел, ролі промисловості в економіці країни тощо.

Дослідивши економічну основу меркантилізму та механізм реалізації його ідей у політиці окремих країн, можна зробити висновок, що в цілому меркантилізм мав історично прогресивний характер. Практична спрямованість меркантилістської системи у сфері торгових чи позичкових операцій і грошового обігу та її вплив на наступні етапи еволюції економічної науки очевидні. Теорія «торгового

балансу» пропонувала достатньо ефективне розв'язання економічних проблем періоду первісного нагромадження капіталу та мануфактурного капіталізму. Активне сальдо «торгового балансу» справді було важливим джерелом збагачення буржуазії, до того ж постійним і надійним, не пов'язаним із випадковостями політичного життя та адміністративної діяльності. У найрозвинутіших країнах тієї доби, передусім в Англії і Франції, особливості реалізації ідей меркантилізму протягом XVI–XVIII ст. визначили, по суті, головні причини своєрідності їхнього економічного розвитку аж до XX ст.

3.2. Господарство країн Європи та формування інститутів ринкової економіки

Соціально-економічні передумови і наслідки *Нідерландської революції (1566–1609 рр.)*

У першій половині XVI ст. господарство Нідерландів досягло високого рівня розвитку. У північних провінціях населення займалося хліборобством, розведенням худоби. Більшість селян були вільними. Питома вага феодалного землеволодіння становила лише 20–25%. Створювалися фермерські господарства, райони «торговельного землеробства», що спеціалізувалися на вирощуванні певних культур. Успішно розвивалося рибальство, а нідерландська риба мала великий попит і збут у багатьох країнах.

Південні провінції крім хліборобства мали розвинуту промисловість мануфактурного типу. Фландрійські ткацькі верстати були відомі ще з часів Середньовіччя і відзначалися високою досконалістю. Виробляли тут сукно, полотно, шовкові тканини. Значного розвитку досягла залізорудна промисловість. Сформувався національний ринок.

Успішно розвивалася торгівля Нідерландів з Італією, Францією, Англією й балтійськими країнами. Найголовнішим портовим містом був Антверпен. Сюди причалювало по кілька тисяч кораблів, іноземні фірми мали тут своїх представників, антверпенська біржа займала одне з перших місць у Європі.

Важливою передумовою Нідерландської революції і становлення нового типу суспільства була реформація, ідеї якої знайшли у Нідерландах добрий ґрунт. Саме вона розбудила дух індивідуалізму, раціоналізму і прагматизму в матеріально-практичній діяльності людей. Релігійно освячена установка на працю при категоричному протестантському осуді марнотратства, сприяла нагромадженню капіталу, а відтак і зміцненню почуття особистої свободи представників підприємницьких кіл.

Хід економічного розвитку Нідерландів гальмувала феодальна католицька Іспанія, яка в середині XVI ст. перетворила країну у свою провінцію. Жорстока інквізиція щодо населення протестантських північних провінцій Нідерландів, високі податки щодо купців, промисловців, обмеження у торгівлі та підприємництві призвели до масового невдоволення і врешті до революції, яка мала національно-визвольний характер.

Революція та визвольна війна перемогли тільки у північних провінціях, які 26 липня 1581 р. проголосили свою повну незалежність. Утворилася нова буржуазна держава — Голландія (Іспанія визнала її незалежність лише в 1609 р.).

Звільнення від іспанського феодального панування стало додатковим стимулом для економічного зростання Голландії. У середині XVII ст. голландські мануфактури (кораблебудівні, текстильні та ін.) були кращими у Європі. Успішно розвивалися парусні, канатні, паперові, цукрорафінадні, миловарні, скляні, пивоварні мануфактури. Більшість були централізованими. На них працювало до 100 робітників. Почала зростати кількість міського населення, питома вага якого у першій половині XVII ст. становила від 35 до 50%. Розвиток сільського господарства Голландії мав компромісний характер. Революція не знищила остаточно феодальну земельну власність, проте пріоритет в аграрному секторі отримала фермерська селянська власність, яка зміцнювалася за рахунок розподілу монастирських земель, осушування (польдерізації). Фермерство Голландії було орієнтоване на вирощування культур, що давали найбільший прибуток — льон, коноплі, тютюн, хміль, рослини-

фарбники. Ефективно розвивалося тваринництво. Голландський сир і масло продавалися по всій Європі.

Торгівля стала найбільш прибутковою сферою діяльності голландців і охоплювала весь світ. У 1602 р. створена Ост-Індійська компанія — приватна акціонерна спілка, значну кількість акцій якої контролювала держава. Вона володіла монопольним правом на торгівлю з країнами басейнів Тихого й Індійського океанів, могла від імені держави укладати торгові й мирні договори, мала армію і поліцію, військовий і торговий флот тощо.

У зовнішню торгівлю і морські перевезення вкладалися великі капітали. Голландія володіла найбільшим у Європі морським торговим флотом, на її долю припадало приблизно 75% загальної кількості кораблів європейських країн. Голландці, витіснивши португальців, створили величезну імперію, яка простягалася від Мозамбіка до Японії. Вони з надзвичайною енергією закладали торгові факторії, монополізували постачання прянощів та східних товарів, займалися каботажними перевезеннями. Великі прибутки давали работоргівля і піратство. Зовнішня торгівля та морські перевезення стали настільки вигідними, що Ост-Індійська компанія у 1606 р. виплатила своїм членам 67% дивідендів. У 1699 р. капітал компанії становив 4 т золота.

У кінці XVI ст. найбільшим портовим містом Нідерландів стає Амстердам. Його кораблі перевозили 5/6 товарів, якими обмінювалися Піренейський півострів і Північна Атлантика. Голландці зайняли панівне становище у торгівлі Португалії з Іспанією.

Розвиток торгівлі зумовив зростання ролі банківської справи та кредиту. На початку XVI ст. в Антверпені склався грошовий ринок, де у міжнародних розрахунках використовували векселі (письмові боргові зобов'язання) на пред'явника. Борги та кредити поступали на ринок. Векселі були в обігу замість готівки, переходили з рук в руки, поки не анулювалися. Загальною стала практика платіжних розпоряджень (асигнацій), що встановлювала відповідальність кредиторів. У 1598 р. було засновано Страхову палату. Упродовж XVII ст. Амстердам перетворюється у найбільший міжнародний фінансово-

кредитний центр, цьому сприяли низькі проценти (5%) на позичковий капітал.

На кінець XVII ст. Голландія, що базувала своє господарство на нестійкому фундаменті посередницької торгівлі, почала втрачати торгову першість на користь Англії, яка переважала її у промисловому розвитку. Внаслідок цього капітал Голландії все більше ставав лихварським, переміщався з торгівлі й мореплавства у банківську сферу.

Англійська революція 1640—1660 рр.: економічні причини і наслідки.

На початку XVI ст. Англія залишалася невеликою за кількістю населення державою. Переважна частина її мешканців проживала у сільській місцевості; в містах — 20% жителів країни. Більшість галузей промисловості у своєму розвитку поступалися континентальним країнам Європи, а англійський флот значно відставав від голландського.

Розвиток океанської торгівлі та перші морські перемоги створили сприятливі умови для господарського поступу Англії. Королева Єлизавета вела цілеспрямовану політику підтримки землеробства, заборонила заміну орних ґрунтів на пасовища, чого прагнули сільські землевласники.

Збільшилися площі орних земель. Протеговані королевою текстильні майстерні почали швидко розвиватися, збільшився вивіз англійського сукна, яке успішно конкурувало із фландрійським. В Англії знайшли притулок емігранти із Нідерландів, які втікали в результаті релігійних переслідувань. Королева здійснила реформу цехів, надавала великого значення якості ремісничих виробів, особливу увагу звертала на ремісничу молодь. Все це позитивно вплинуло на розвиток англійської промисловості.

Промислове піднесення спричинило незвичайний розвиток англійської торгівлі. Вже у 1553 р. в Лондоні виникла "Гільдія відважних купців" — товариство, яке почало здобувати чужоземні ринки для англійської вовни та сукна. Поступово торгові факторії було відкрито у Гамбурзі, Антверпені. Засновано Балтійську, Московську торгові компанії. Торговельна експансія Англії на півночі Європи підірвала монополію Ганзи і призвела до її занепаду.

Англійський торговий флот з'явився й на Середземному морі, внаслідок чого утворилися Левантійська, Турецька й Марокканська торгові компанії. Із Середземного моря англійці перекинулися на океани. Перші шляхи проклали тут моряки-пірати Дрейк, Кавендіш, Рейлі та інші. Волтер Рейлі заснував у 1584 р. північноамериканську колонію і назвав її Вірджинією. Упродовж XVI — XVIII ст. Англія у боротьбі з Нідерландами, Францією здобула значні території у Північній Америці, перетворивши їх у сировинний придаток та ринок збуту своїх товарів.

Для майбутнього розвитку Англії велике значення мало створення Вест-Індської та Ост-Індської торгових компаній. Значні прибутки Англія отримувала від піратства та работоргівлі, у якій займала монопольне становище.

Важливу роль у господарському піднесенні Англії відіграв аграрний переворот — процес утворення в XVI—XVIII ст. великої земельної власності буржуазного типу за рахунок обезземелення селян. Поштовхом до нього стали піднесення суконного виробництва, продукція якого на початку XVII ст. становила майже 90% англійського експорту, посилення попиту на шерсть та її подорожчання (протягом XVI ст. ціна на шерсть в Англії зросла в три рази). Прагнучи отримати високі прибутки, англійські лендлорди (великі землевласники) почали перетворювати орні угіддя на великі пасовища для овець. Користуючись своїм правом власності на землю, вони виганяли селян із наділів, які ті займали на умовах оренди, нерідко руйнували їхні житла, зносили цілі поселення. Захоплені селянські землі обгороджували частоколами та ровами (цей процес отримав назву "огороджування") і, як правило, здавали в оренду фермерам, які організовували на них господарства капіталістичного типу з найманою робочою силою (передусім із числа розореного селянства).

Формуванню земельної власності буржуазного типу в значній мірі сприяла Реформація, в результаті якої в країні було закрито понад 3 тис. католицьких монастирів, їхні землі підлягали конфіскації на користь держави і продавались на комерційній основі дворянам. Монастирські приміщення часто використовувались для створення ткацьких мануфактур.

Розорені селяни, рядові монахи та інші категорії населення стали основним джерелом найманої робочої сили для масово створюваних мануфактур. Основним джерелом найманої робочої сили для них ставали розорені селяни, рядові монахи та інші категорії населення.

Для переходу від дрібнотоварного виробництва до великого були потрібні значні кошти. Процес так званого "первісного нагромадження капіталу" найбільш яскраво проявився в Англії. Його основними шляхами були: аграрний переворот та Реформація; система державного боргу, в результаті якої надзвичайно збагатилися ті лихварі, купці і підприємці, котрі позичали державі гроші під великі проценти; протекціоністська політика уряду щодо національної буржуазії; колоніальна система, піратство тощо.

У результаті змін, які відбулися в XVI — першій половині XVII ст., в Англії нові капіталістичні відносини проникли у всі галузі економіки. Сформувався клас нових власників – дворян-джентрі, підприємців, купців-торговельників, заможних фермерів, які володіли значними капіталами, але з ряду причин були позбавлені політичної влади. На середину XVII ст. в Англії загострилися релігійні суперечності. Саме вони й стали основним приводом для революції 1640 – 1660 рр.

Внаслідок революції було ліквідовано феодалну власність на землю. Нові класи та стани отримали доступ до державної влади. Було проголошено свободу промислового й торгового підприємництва, усунуено основні перепони для господарського піднесення.

Почав зростати обсяг багатогалузевого мануфактурного виробництва, яке стало панівним у промисловості Англії. Третина промислового населення була зайнята у сукновиробництві. Успішно розвивалися бавовняні, паперові, скляні, металургійні, кораблебудівні мануфактури. За темпами і масштабами англійська промисловість у кінці XVIII ст. зайняла перше місце в Європі.

У ході аграрного перевороту було ліквідовано дрібні селянські господарства, утверджувалась велика земельна власність лендлордів і фермерів. Сільське господарство досягло значних успіхів в агрокультурі та агротехніці; зросла

врожайність зернових культур. У XVIII ст. Великобританія вивозила 20% урожаю. Вона стала країною класичного фермерського господарства.

У мануфактурний період торговельний капітал переважав над промисловим. Головними сферами вкладення капіталів у Великобританії залишалися зовнішня торгівля і морські перевезення. Велику роль в економічному зростанні Англії відіграв Навігаційний акт (1651 р.), згідно з яким зовнішньоторгові операції країни могли здійснюватися лише англійськими кораблями або кораблями тієї країни, звідки імпортувався товар. Цей закон підірвав посередницьку торгівлю і мореплавство найбільшого супротивника Англії – Голландію. Він сприяв розвитку англійського суднобудування і мореплавства. Англія обігнала за масштабами колоніальної і торгової експансії Нідерланди, відвоювала у Франції її найважливіші володіння, захопила Індію і перетворилася на світову колоніальну імперію.

У XVIII ст. англійський фінансовий капітал почав панувати у діловому світі. В 1694 р. був утворений Англійський банк, білети якого до 1797 р. обмінювалися на золото. Формувалися приватні лондонські банки. В 1807 р. їх було 73. У провінціях з'явилися сільські банки або банки графств.

На відміну від великих ярмарків, що збиралися кілька разів на рік, банки регулярно проводили клірингові розрахунки (залік взаємних вимог та зобов'язань). Сконцентровані у банках гроші перерозподілялися і використовувалися у промисловості, торгівлі.

Французька революція (1789–1794 рр.)

До середини XVIII ст. Франція була однією з наймогутніших держав світу. Такого становища вона досягла в значній мірі за рахунок високої культури французького народу. Важливою силою, що утримувала Францію на високому рівні, була монархія. Абсолютизм, створений зусиллями кардиналів Рішельє і Мазаріні та вивершений Людовіком XIV, «королем-сонцем», з'єднав в моноліт розрізнені провінції та різні соціальні верстви держави, сприяв розширенню її кордонів.

За рівнем промислового розвитку Франція нічим не поступалася Англії, проте тут переважало ремісниче

виробництво, а цеховий устрій активно підтримувався державою. У містах країни у XVI ст. проживало 15–17% населення. Кількість мануфактур була незначною і займалися вони в основному виробленням предметів розкоші: шовку, атласу, оксамиту, меблів, килимів, військових обладунків тощо. Франція займала провідне місце в Європі з виробництва полотна, яке виготовляли сільські жителі. Організаторами і власниками розсіяних текстильних мануфактур були, як правило, купці та лихварі. Політика протекціонізму (захист державою національної промисловості й сільського господарства за допомогою митної політики) та меркантилізму (політика, спрямована на нагромадження золота і срібла в країні шляхом обмеження вивозу їх та збільшення вивозу товарів) захищала вітчизняних товаровиробників від іноземних конкурентів.

Повільними темпами розвивалися аграрні відносини. У XVI – XVIII ст. у Франції зберігалось велике землеволодіння, яке, щоправда, втратило становий характер. Людина будь-якого статусу могла володіти і вільно розпоряджатися землею. Зберігалися рентні відносини, утверджувалися такі форми взаємовідносин як оренда та найм. Відносно невисокий економічний потенціал Франції, пасивність буржуазії зумовили відставання країни у колоніальній експансії та зовнішній торгівлі.

З половини XVIII ст. занепадає військова могутність Франції. Було втрачено ряд володінь у Європі, частину територій в Америці та Індії. Проте важливішими були ознаки внутрішнього занепаду держави. Король Людовік XV не відзначався талантами своїх попередників, був легковажний та безвідповідальний. Своєю марнотратністю він спустошив державну скарбницю. Лише у 1751 р. на утримання королівського двору, численні банкети, лови тощо було витрачено 60 млн ліврів, що становило четверту частину річного прибутку держави. Короля наслідувала французька аристократія та духовенство — привілейовані стани суспільства. Внаслідок цього зростав податковий тягар, який падав на плечі третього стану — селян, ремісників, купців, банкірів. Небачених розмірів досягнув державний борг. Все це, а також безперервні війни,

негативно вплинуло на економічне життя, компрометувало владу в очах суспільства.

У середині XVIII ст. Франція опинилася на межі економічного банкрутства. У цей же час загострюються соціальні суперечності. Велике невдоволення існуючими порядками став проявляти третій стан, домагаючись, за прикладом Англії, зрівняння у правах з привілейованими станами. Поступово це невдоволення вилилося у революцію (1789–1794 рр.).

Внаслідок революції в суспільстві відбулися радикальні зміни. Передусім вона суттєво вплинула на економічне життя країни. Було ліквідовано середньовічні порядки – феодальні привілеї, селянські повинності, інші особисті примуси селян, а також їхні борги феодалам. Підлягали знесенню: данина, чинші, феодальні суди, продаж урядових посад тощо. Було скасовано цеховий устрій та державну регламентацію промислового виробництва. Проголошувалася свобода торгівлі. Відмінено рабство у французьких колоніях 26 серпня 1789 року ухвалено Декларацію прав людини і громадянина. Власність оголошувалася священною і недоторканною. Докорінно змінювалася податкова політика – оподаткуванню підлягали всі громадяни. Церковне майно проголошено власністю держави. Під час революції було введено єдину систему мір і ваги (метр і кілограм), лівр замінено на франк, що ділився на 100 сантимів.

У ході та після революції почала успішно розвиватися промисловість, особливо сталеварна. Революційні війни, які вела Франція, сприяли розширенню виробництва зброї, селітри, пороху, шкіри, взуття, текстилю. Аграрне законодавство періоду революції сприяло перетворенню селян на дрібних власників індустріального суспільства.

У цілому Французька демократична революція 1789–1794 рр. мала великий вплив на подальший розвиток Європи і світу, стала переломним фактором у переході від традиційного аграрно-ремісничого суспільства до індустріального, прогресуючого.

Колонізація Північної Америки.

У XVI столітті розпочалася колонізація європейцями Північної Америки. В цьому досягла успіху насамперед Англія,

яка створила на Атлантичному узбережжі 13 колоній. Перед війною за незалежність в колоніях сформувалося ранньобуржуазне суспільство з пережитками європейського феодалізму і рабства. Проте Англія гальмувала розвиток колоній. Управляла ними англійська влада. Так, в англійському парламенті не було представників колоній, тому закони про колонії мало стосувалися місцевих жителів. Створювалися перешкоди для розвитку фермерського господарства. Кращі землі належали англійцям, підтримувалося дворянське землеволодіння. Англійський уряд прагнув затримати розвиток тих галузей, які створювали конкуренцію для англійської промисловості. Торгівля з іншими країнами дозволялася лише через англійських купців. Колонії були ринками збуту, джерелами сировини і грошових багатств для Англії. Це призвело до війни за незалежність, яка закінчилася перемогою.

США належить до молодих країн, яка утворилася, коли в Європі уже сформувалися капіталістичні відносини. Розвиток капіталізму в США мав низку особливостей, які суттєво відрізняли його від західноєвропейського варіанту. Капіталізм, що формувався в Північній Америці, називають переселенським, колоніальним, зміст якого полягає у перенесенні сюди, на землі, що колонізувались, форм організації господарства метрополії. Перші колонії в Північній Америці створили на початку XVII ст. переселенці з Англії, Голландії і Франції. Проте найбільш інтенсивно колонізацію здійснювала Англія, витіснивши спочатку Голландію, а в 60-ті роки XVIII ст. – Францію. До кінця XVIII ст. в Північній Америці за рівнем і характером економічного розвитку уже виділились три райони: Північний Схід, Південь і Центр¹⁷

Північний Схід характеризувався ремісництвом, торгівлею та мануфактурним виробництвом. Всім цим управляла англійська буржуазія. Південь характеризувався величезною площею родючої землі де іммігранти із середовища англійської аристократії започаткували організацію рабовласницького плантаційного господарства.

¹⁷ Юхименко П.І. Економічна історія Навчальний посібник / К.: Вікар, 2004.- 341 с

Центральний район мав великі колонії, де переважало фермерське сільське господарство. Земельні володіння англійської аристократії здавались у спадкову оренду невеликими ділянками за фіксовану ренту (квінт). Створення на вільних землях фермерських господарств послаблювала феодалізацію цього регіону.

Таким чином, в умовах колоніальної економіки розвиток капіталізму мав специфічні риси, найбільш яскравою з яких було широке використання примусової праці (білих рабів – сервентів і чорних рабів – негрів). Але соціально-економічна неоднорідність, асинхронність і неоднотипність історичного розвитку цих регіонів зумовили різні шляхи і часові межі становлення промислового капіталу.

Спостерігався перелив висококваліфікованих робітників з Європи до Нового світу. Там праця в колоніях Нового світу оплачувалась вище, ніж в Англії. З цим процесом у Англії в 1718 р. було введено обмеження на еміграцію, а в 1765 р. парламент заборонив їх виїзд. Було видано низку законодавчих актів, які зачіпали інтереси місцевої новонароджуваної буржуазії:

- 1650 р. – заборона для американських купців торгувати з європейцями;
- 1660 р. – введення англійської монополії на такі колоніальні товари, як цукор, тютюн, бавовна, індиго та ін., потім вона була розширена й охопила велику групу суднобудівних товарів, мідну руду, хутро, патоку;
- 1669 р. – заборона вивозити шерсть і шерстяні вироби з Північної Америки;
- 1750 р. – заборона у колоніях будувати доменні печі, прокатні стани, залізобобні й ковальські майстерні ("залізний" закон). Американський чавун дозволялось вивозити тільки до Англії. Заборонялось вичиняти хутро та ін.

Суперечності між колоніями і Англією загострювалися і призвели до війни, яка увійшла в історію як Війна за незалежність (1775–1783) її ще називають буржуазною революцією. Вона закінчилась перемогою колоністів. У 1776 р.

було проголошено нову незалежну державу – Сполучені Штати Америки. Декларація незалежності (1776) зробила недійсними укази англійського парламенту, які утискували свободу населення західних земель, розвиток промисловості, сфери обігу. У 1778 р. всі форти було відкрито для європейських купців, ліквідовано англійську монополію на торгівлю у Північній Америці. У зовнішній торгівлі проголошувалися принципи фритредерства, на основі яких пізніше було підписано договори з Францією, Пруссією, Швецією. В ході революції було конфісковано 30 тис. маєтків, що належали прихильникам англійців. Знищувалися феодальні форми землеволодіння, дворянські звання, спадкова оренда і т.

Відбулося ряд перетворень, а саме:

- освоєння нових земель;
- демократизація аграрного законодавства;
- активна колонізація західних земель;
- розвиток фермерських господарств на Заході;
- розширення товарних ринків і формуванню ринку капіталів.

Створення фермерських господарств які спеціалізувались на молочному тваринництві, садівництві, сприяло на Заході розширенню товарних ринків і формуванню ринку капіталів. Збільшення розвитку сільського господарства забезпечувало потребу промислових центрів у продовольстві. У середині XIX ст. такі штати, як Індіана, Іллінойс, Вісконсін, стали житницею країни.

3.3. Географічні відкриття та розвиток мануфактурного виробництва

Великі географічні відкриття кінця XV – початку XVI ст. сприяли створенню світової колоніальної системи найбільші колонії в Іспанії та Португалії; пізніше у світовий колонізаційний рух вступили Англія, Франція и Нідерланди, поступово перетворюючись у могутні колоніальні імперії. Нещадне пограбування колоніальних народів призвело до нагромадження величезних багатств у країнах Західної Європи.

В цей період в Європі з'явилися нові типи кораблів (каравели, баржі), зросла їхня вантажність (від 500 до 2 тис. т), поліпшилися мореплавні характеристики. Було сконструйовано барометр, гідрометр, вдосконалено компас. Був виданий географічний атлас. Поширювались подорожі. Географічні пошуки мали велике значення для європейської торгівлі, найголовнішу роль у якій відігравала Індія. Ця країна з найдавніших часів доставляла Європі спеції, ліки, слонову кістку, тканини.

Перші експедиції, що поклали початок Великим географічним відкриттям, споряджалися за рахунок держави.

Успішною була подорож 1497–1498 рр. португальця Васко да Гама, який відкрив морський шлях з Європи в Індію через Атлантичний океан.

Генуезець Христофор Колумб, підтриманий Іспанією, у 1492 р. вирушив на захід через Атлантичний океан і відкрив Америку. Пізніше він здійснив ще три експедиції до Америки в 1493–1496, 1498–1500, 1502–1504 рр.

Першу навколосвітню подорож здійснила експедиція Магеллана в 1519–1521 рр.

Великі географічні відкриття мали важливе значення для господарства Західної Європи. Так, виникли економічні зв'язки між найвіддаленішими землями і народами різної матеріальної культури. Торгові шляхи перемістилися з Середземномор'я на океан. Зовнішня торгівля у XVI–XVIII ст. стала світовою. З американського континенту в Європу були завезені кукурудза, картопля, тютюн, какао, ваніль, індики. Європа віддячилася Новому Світові збіжжям, овочами і фруктами, різного роду тваринами. Почалося формування світового ринку, складної макро-цивілізаційної системи, основою якої були новоєвропейська цивілізація, і в яку поступово втягувалася Америка, Східна Європа з підвладними Росії просторами Євразії та африканський континент.

Небачений приплив до Європи благородних металів зумовив так звану революцію цін. Вона почалася насамперед в Іспанії, яка отримувала значну частку колоніального золота і срібла. Зросли ціни на товари в Іспанії, Португалії у 4 рази, а на хліб – навіть у 5 разів, у Франції – у 2,3, а в Англії – у 2,5. Одночасно

почалося здешевлення дорогоцінних металів. Внаслідок революції цін найбільше збагатилися купці, що займалися посередницькою торгівлею, збільшилися прибутки промисловців. Прискорився перехід до мануфактурного виробництва.

Розклад феодального господарства був пов'язаний з такими процесами, як:

- розвиток товарного господарства;
- посилення майнової та соціальної диференціації;
- формування великих капіталів і розвиток розширеного відтворення;
- перетворення феодальної земельної власності на об'єкт купівлі-продажу;
- використання найманої робочої сили тощо.

Значну роль у занепаді феодального господарства та становленні індустріального суспільства відіграло мануфактурне виробництво. Оскільки від ролі мануфактури в економічній структурі країн залежав розвиток їх у цілому, господарство XVI–XVIII ст. можна охарактеризувати як мануфактурне.

Мануфактура – підприємство, засноване на ремісничій техніці, поділі праці, вільнонайманій робочій силі. Це стадія промисловості, що історично передувала великому машинному виробництву. Існували два типи мануфактур:

розсіяна (децентралізована) – розвивалася в основному в XVI – першій половині XVII ст., ґрунтувалася на сільських промислах і дрібному ремеслі. Робітники при даному типі виробництва, не зважаючи на їхню просторову відособленість, були пов'язані поділом праці: одні робили з сировини напівфабрикат, інші доводили його до необхідної кондиції

2) централізована – характеризувалася територіальною єдністю виробництва і утвердилася в другій половині XVII ст.

Мануфактури виникали в тих галузях, де рівень спеціалізації та технічного розвитку створював умов для реорганізації виробництва. Такі умови в XVI ст. були в сукняному виробництві, металургії, суднобудуванні, книгодрукуванні. Одночасно в промисловості зберігалася ремесло і дрібне товарне виробництво.

Передумови індустріалізації сільського господарства формувалися у трьох основних напрямках:

- створення буржуазних форм земельної власності,
- перетворення феодалної ренти на капіталістичну,
- зростання товарності.

Відбулися значні зрушення у сфері торгівлі, обігу та розподілу. Просте товарне виробництво переростало в ринкове, поглиблювався міжнародний поділ праці, формувалися національні, європейський та світовий ринки товарів і грошей. З'явилися монопольні торгові компанії, вдосконалилися товарні біржі. Панівну роль відігравали Голландія і Англія. Європейські феодалні країни практично були вилучені зі світового ринку і перетворилися на країн-продавців продукції своїх аграризованих економік.

Значну роль у процесі генези індустріальної цивілізації відіграли буржуазні революції в Нідерландах, Англії, Північній Америці, Франції.

3.4. Господарство України в XVI - XVIII ст.

На початку XVI ст. господарство України розвивалося в умовах недержавності. В 1569 р. між Великим князівством Литовським і Польським королівством було укладено Люблінську унію про створення єдиної держави – Речі Посполитої.

У XVI та XVII ст. спостерігалось зростання великого феодалного землеволодіння. Перерозподіл земель здійснювався переважно в сторону магнатів, спостерігалось зменшення землеволодіння середньої та дрібної шляхти. Фільварково-панщинне господарство почало зміцнюватися. Таке швидке зростання фільварка пов'язане перш за все із прийняттям закону «Устава на волоки» у 1557 р. за яким відбувся перерозподіл земель у великокнязівських маєтках у Литві., Західній Білорусії на Волині.

З середини XVI ст. почало відбуватися формування козацького землеволодіння. Земельні наділи були зосереджені у верхівки, а саме у королів, шляхти, церкви.

Захоплювалися магнатами шляхетські маєтки, залишаючись без землі вони були вимушені найматися на службу до магнатів та отримували невеликі володіння за умови виконання різних обов'язків, в основному військової служби. Завдяки реформі було зміцнено феодальну власність на землю, тобто вся земля повинна мати господаря. Але вона все більше завдала удару селянській общині і призвела до покріпачення селян.

На Північній Буковині у Закарпатті також зростала велика феодальна власність. У Слобожанщині царський уряд здійснював політику так званих заказаних городів, згідно з якою російським феодалам заборонялося купувати землі у південних повітах країни. Це сприяло зростанню землеволодіння служилих українських людей.

Зростали церковні землеволодіння. Вони багатіли за рахунок захоплення селянських земель, підписувань, дарувань місцевих воєвод, магнатів і шляхти. Великокнязівський уряд надавав землі монастирям.

Змінилася і структура феодального землеволодіння від «всякі пожитки» (при козаках) до хутору. Хутір часто перетворювався на велике землеволодіння. Заможні козаки, крім землеробства і тваринництва, займалися ще різними сільськогосподарськими промислами, зокрема будували млини, заготовляли мед, курили горілку, торгували продуктами. Було впроваджено локаційні грамоти за рахунок яких селяни мали змогу вільно розпоряджатися землею, могли її продавати, закладати, дарувати.

Із розвитком внутрішнього і зовнішнього ринків, зростанням у Західній Європі попиту на продукцію сільського господарства відбулося знеземлювання селян та їх остаточне закріпачення. Обмежували права селян на землю фільварки.

Посилення феодального гніту на права селян, прагнення покріпачити все населення України зумовили зростання чисельності козацтва і посилення національно-визвольної боротьби українського народу.

В другій половині XVI ст. на Нижньому Подніпров'ї виникла Запорізька Січ – центр українського козацтва, що став осередком боротьби за визволення України від феодального і

національного гноблення. Запорізьке козацтво створило свою соціально-політичну і військову організацію.

В XVI – першій половині XVII ст. розвиток продуктивних сил спричинив поглиблення процесу суспільного розподілу праці – подальшого відокремлення ремесла від сільського господарства, дальший розвиток ремесла.

Значного розвитку на Запоріжжі набули ремесло і промисли. На Січі та в зимівниках працювали різні майстри, в тому числі з виробництва холодної зброї, куль, ядер. Славилися своєю майстерністю кораблебудівники. На Дніпрі розміщувалися корабельні верфі, де будувалися річковий і морський флоти. Серед промислів важливу роль в економіці відігравали рибальство, видобуток солі, мисливство, бджільництво. Значного розвитку набувала внутрішня і зовнішня торгівля. На Січ завозили предмети найпершої необхідності: хліб, тютюн, горілку, порох та інші бойові припаси, тканини, готовий одяг тощо. Вивозили сіль, рибу, хутра, худобу. Важливою складовою господарського життя Запорізької Січі були її фінансові ресурси. Вони формувалися з комбінації податків, які стягувалися через ціни на товари, а також з доходів від промислів, мита за перевезення та транзитну торгівлю, натуральних і особистих повинностей, оренди, регалій, судових штрафів. Запорізька Січ не мала власної банківської і грошової систем. В обігу перебували гроші різних країн. Серед старшини і заможних козаків було чимало лихварів.

В першій половині XVI ст. розпочинається початок мануфактурного виробництва. Мануфактури – це відносно великі підприємства, на яких частково застосовувалася механізована праця, хоч ручна праця все ж домінувала. На них використовувалася наймана праця. Мануфактурне виробництво в основному мало товарний характер. З виникненням мануфактур укріплювалося виробництво.

У першій половині XVI ст. в Україні почали виробляти папір. Папірні були в основному власністю поміщиків, монастирів і козацької старшини. У 16 ст. здобутки в паперовій промисловості відкрили добу книгодрукування, яке також здійснювалося у друкарнях мануфактурного типу. У

Слобідській та Лівобережній Україні розвивалося селітряне виробництво.

Наприкінці 18 ст. в Україні було майже 40 централізованих мануфактур, тому 18 ст. вважається періодом розквіту мануфактурного виробництва.

З розвитком товарного виробництва в Україні розвивалася торгівля, збільшилась кількість торгів, базарів, ярмарків. Розвивалася постійна і аукціонна торгівля. Розвиток торгівля, в свою чергу, сприяв процесу формування грошової системи, значні зміни відбулися і в фінансово-податковій системі.

Резюме

Меркантилізм: умови виникнення та загальні принципи. Етапи розвитку меркантилізму: ранній меркантилізм, зрілий меркантилізм,. Теорія і практика меркантилізму. Теорія „торговельного балансу”. Значення ідей меркантилізму та ідей пізніх меркантилістів, їх протиріччя. Господарство країн Європи, США у період генези індустріального суспільства (XVI–XVIII ст.). Зрушення в розвитку продуктивних сил західноєвропейських країн в XVI ст. Створення й зростання мануфактури, їхні типи. Первісне нагромадження капіталу спільне (джерела, шляхи, наслідки) й їх особливості (в Нідерландах, Англії, Франції). Економічні причини та наслідки великих географічних відкриттів. Буржуазні революції в Нідерландах та Англії. Особливості генези капіталізму у Франції. Географічні відкриття. Економічні ідеї в Україні та Росії у XVII–XVIII ст. Економічні погляди І.Т.Посошкова. А.Л.Ордіна-Нащокіна. Особливості економічних ідей меркантилізму України (Ф.Прокопович та ін.). Промисловий переворот його значення для країн. Становлення індустріального суспільства. Господарство України в XVI–XVIII ст. Соціально-економічне становище Правобережної України.

Навчальний тренінг

Основні поняття:

Меркантилізм, експансія торгового капіталу, протекціонізм економічної політики, торговий баланс, нідерландська

революція, французька революція, англійська буржуазна революція, аграрний переворот, "гільдія відважних купців", "огороджування", фільваркова система, фінансово-податкова система.

Питання до самоконтролю:

1. Меркантилізм як перша школа буржуазної політичної економії.
2. Особливості економічних ідей меркантилізму в XVI-XVIII ст.: Англія (У. Стаффорд, Т. Ман, С. Фортрей, Дж. Стюарт та ін.);
3. Особливості економічних ідей меркантилізму в XVI-XVIII ст.: Франція (Ж.Б. Кольбер, А. Монкретьєн та ін.);
4. Особливості економічних ідей меркантилізму в XVI-XVIII ст.: Німеччина ;
5. Особливості економічних ідей меркантилізму в XVI-XVIII ст.: Італія (Г. Скаруффі, Б. Даванцаті, А. Серр, А. Дженовезі);
6. Особливості економічних ідей меркантилізму в XVI-XVIII ст.: Росія (А.Л. Ордін-Нащокін, І. Посошков та ін.);
7. Особливості економічних ідей меркантилізму в XVI-XVIII ст.: Україна (Ф. Прокопович та ін.) та ін.
8. Зрушення в розвитку продуктивних сил Європи в період пізнього Середньовіччя
9. Господарство країн у XVI-XVIII ст. Передумови і наслідки Нідерландської революції (1566–1609), Англійської революції (1640–1660), Французької революції (1789–1794), Північної Америки
10. Порівняльна характеристика економічного розвитку Англії та Франції XVII-XVIII ст..
11. Внесок географічних відкриттів у розвиток господарства країн Європи та США.
12. Суспільно-політичні і соціально-економічні передумови утворення української народності на теренах давньоруської держави.
13. Господарство східнослов'янських земель під час феодальної роздробленості та іноземного поневолення (XIII-XVI ст.).

14. Буржуазні революції.
15. Великі географічні відкриття, їх вплив на економічний розвиток Європи.
16. Первісне нагромадження капітану як вихідна точка становлення капіталізму.
17. Перехід до капіталістичного господарювання в країнах Західної Європи.

Тестові завдання

Тест 3.1

1. Термін «меркантилізм» виник у XVII стол., походить від італійського слова «mercante» що означає:
 - а) мануфактура;
 - б) купець;
 - в) обіг.
2. Предметом дослідження меркантилістів є:
 - а) сфера купівлі-продажу;
 - б) поділ праці;
 - в) сфера обігу.
3. Метод дослідження меркантилістів
 - а) збирання и описування фактів і часткова їх класифікація;
 - б) збирання і описування фактів, тобто меркантилісти прямують від абстрактного до конкретного;
 - в) створення розгорнутої теорії капіталізму, визначення його законів і категорій.
4. Згідно з ідеологією меркантилістів(виділити вірні твердження):
 - а) Багатство-це нагромадження грошей;
 - б) безпосереднім джерелом зростання багатства є суспільне виробництво в цілому;
 - в) джерелом багатства є сфера обігу, тобто сфера, де продукти перетворюються на гроші;
 - г) джерелом багатства є лише внутрішня торгівля;
 - д) джерелом багатства є лише зовнішня торгівля;
5. Представниками меркантилізму є:
 - а) В.Мірабо;

- б) Т.Мен;
- в) Д.Рікардо.
- 6.** Формулою капіталу у меркантилістів (продаж товарів за більш високою ціною, ніж ціна купівлі)
 - а) $T=>G=>G'$;
 - б) $G=>T$;
 - в) $G=>G'$.
- 7.** Активний баланс зовнішньої торгівлі це:
 - а) експорт > імпорт;
 - б) імпорт > експорт;
 - в) експорт = імпорту.
- 8.** Кого з цих економістів вважають автором торгового балансу?
 - а) В.Стаффорда;
 - б) Т.Мена;
 - в) І.Петті.
- 9.** Автор твору «Стислий виклад деяких скарг наших співвітчизників», який був написаний у формі розмови між фермером, лицарем, ремісником, купцем та доктором богослов'я.
 - а) А.Сміт;
 - б) І.Посошков;
 - в) В.Стаффорд.
- 10.** Своєрідність ідей меркантилізму в Росії і Україні (виділити вірні ствердження):
 - а) залишали поза увагою розвиток вітчизняного виробництва;
 - б) ототожнювали багатство з грошима і благородними металами;
 - в) приділяли увагу й розширенню внутрішньої торгівлі;
 - г) висували широку програму розвитку мануфактурної промисловості.

Тест 3.2

- 1.** Першим проявом економічних ідей буржуазного суспільства став...
 - а) меркантилізм;
 - б) монетаризм;

- в) капіталізм.
- 2.** Поняття “меркантилізм” - походить від латинського слова ?
 - а) торгувати;
 - б) обмінювати;
 - в) купляти.
- 3.** Хто у 1543 р. відкинув визнану церквою геоцентричну систему світу та запропонував нову — геліоцентричну?
 - а) Христофор Колумб;
 - б) Коперник;
 - в) Кондратьєв.
- 4.** Найвидатнішим представником меркантилізму в Англії в його найбільш розвинутому вигляді є...
 - а) Томас Мен (1571—1641);
 - б) Джеймс Стюарт (1712 — 1781);
 - в) Антуан Монкретьєн де Ваттевіль (1575 — 1621).
- 5.** Хто в Італії розвивали теорію меркантилізму?
 - а) економісти;
 - б) банкіри;
 - в) фінансисти.
- 6.** Що являлося головною доктриною раннього меркантилізму?
 - а) експорт та імпорт держави;
 - б) земельна сфера;
 - в) грошовий баланс.
- 7.** Яку країну у XVII ст. було проголошено ідеалом меркантилізму?
 - а) Італію;
 - б) Францію;
 - в) Голландію.
- 8.** В чому меркантилісти бачили багатство країни ?
 - а) у зовнішній економіці;
 - б) у золоті і сріблі;
 - в) у силі феодальних маєтків.
- 9.** Яку мала назву перша в історії економічної думки спроба теоретично обґрунтувати необхідний напрям національної економічної політики?
 - а) Монетаризм;

- б) Меркантилізм;
 - в) Фізіократизм.
- 10.** В якому столітті виник капіталістичний спосіб виробництва у країнах Західної Європи?
- а) XVI ст.;
 - б) XVII ст.;
 - в) XVIII ст.

Тест 3.3

- 1.** Протекціоністська економічна політика державної влади епохи меркантилізму: [2, с. 110]
- а) кардинально змінила роль торгового капіталу в економіці;
 - б) сприяла перевищенню імпорту над експортом;
 - в) призвела до економічних криз в економіці Східної Європи
- 2.** Що не є об'єктом дослідження меркантилістів:
- а) сфера обігу;
 - б) торговий капітал;
 - в) продуктивний капітал.
- 3.** Предметом вивчення меркантилізму є:
- а) сфера обігу (споживання);
 - б) сфера виробництва (пропозиції);
 - в) сфера обігу та сфера виробництва одночасно.
- 4.** Яка з теорій грошей розроблена меркантилістами:
- а) трудова;
 - б) номіналістична;
 - в) металістична.
- 5.** Який французький меркантиліст заборонив вивіз з країни сільськогосподарської продукції?
- а) Монкретьєн;
 - б) Манн;
 - в) Кольбер.
- 6.** В якій країні у центрі уваги був мануфактурний тип промисловості?
- а) Угорщині;
 - б) Білорусії;

- в) Росії.
- 7. В якому столітті в економіці Західноєвропейських країн відбуваються якісні зрушення, які призвели до зміни економічної системи?
 - а) XV ст.;
 - б) XVI ст.;
 - в) XVII ст.
- 8. Хто обґрунтував теорію торговельного балансу, як регулятора багатства?
 - а) Монкретьєн;
 - б) Кольбер;
 - в) Манн.
- 9. Хто очолив визвольну боротьбу українського народу (1648 – 1676 рр.)?
 - а) Ярослав Мудрий;
 - б) Богдан Хмельницький;
 - в) Володимир Мономах.
- 10. Чого добилися селяни в ході національно-визвольної революції ?
 - а) особистої свободи та права змінювати місце проживання;
 - б) великих змін в розвитку держави;
 - в) знищення толгівельних відносин між країнами-сусідами.

Тест 3.4

- 1. Напрямок економічної думки в 16-18 ст., засновником якого став А. Мокретьєн :
 - а) меркантилізм;
 - б) неоконституціоналізм;
 - в) фізіократія.
- 2. Що не є характерним для меркантилізму ?
 - а) предметом дослідження є сфера обігу;
 - б) позитивне ставлення до конкуренції;
 - в) гроші – найвища й абсолютна форма багатства.
- 3. Які інтереси відображав меркантилізм?
 - а) виробництва;

- б) торгової біржі;
- в) торгової буржуазії.
- 4.** Який переклад з латинської мови має слово „mercante”
 - а) купець;
 - б) землевласник;
 - в) продавець.
- 5.** Які 2 етапи розвитку пройшла теорія меркантилізму ?
 - а) ранній і розвинутий;
 - б) ранній і пізній;
 - в) ранній і розвинутий; ранній і пізній.
- 6.** В якій країні у центрі уваги був мануфактурний тип промисловості?
 - а) Угорщині;
 - б) Білорусії;
 - в) Росії.
- 7.** Який французький меркантиліст проголошував, що держава повинна брати активну діяльність в економіці?
 - а) Т. Манн;
 - б) Ж. Кольбер;
 - в) А. Монкретьєн.
- 8.** Політику практиціонізму запропонував :
 - а) Т. Манн;
 - б) Ф. Енгельс;
 - в) І. Посошков.
- 9.** На території України переважала :
 - а) залізобне виробництво;
 - б) швейна справа;
 - в) рамісничя промисловість.
- 10.** Хто в Росії започаткував грошову систему :
 - а) Василь З;
 - б) Глинська Є.;
 - в) Петро І.

Тест 3.5

- 1.** Хто відкрив морський шлях з Європи в Індію через Атлантичний океан?

- а) Колумб;
 - б) Васко да Гама;
 - в) Магеллан.
- 2.** Христофор Колумб відкрив..
- а) Америку;
 - б) Австралію;
 - в) Африку;
 - г) Індію.
- 3.** У якому році еспедиція Магеллана здійснила першу навколосвітню подорож?
- а) 1493-1496;
 - б) 1497-1498;
 - в) 1519-1521;
 - г) 1498-1500.
- 4.** Де розпочалася революція цін?
- а) В Іспанії;
 - б) У Португалії;
 - в) У Франції;
 - г) В Англії.
- 5.** Як називається підприємство, засноване на ремісничій техніці і поділі праці?
- а) Мануфактура
 - б) Фабрика;
 - в) Завод;
 - г) Концерн.
- 6.** Яка компанія була створена у 1602 році?
- а) Ост-Індська;
 - б) Вест-Індська;
 - в) Левантійська;
 - г) Віргінська.
- 7.** Хто з французьких вчених вперше в економічній історії вжив термін "політична економія"?
- а) Самуїл Фортрейн;
 - б) Антуан Монкретьєн;
 - в) Томас Манн;
 - г) Вільям Стафор.
- 8.** Коли Іспанія визнала незалежність Голландії?
- а) У 1700р.;

б) У 1639р.;

в) У 1609р.;

г) У 1701р.

9. Хто з вчених є представником меркантилізму Англії?

а) Вільям;

б) Кольбер;

в) Гаспар Скаруфі;

г) Ордін Нащокін.

10 Коли відбулася англійська революція?

.

а) 1566-1609рр.;

б) 1640-1660рр.;

в) 1670-1673рр.;

г) 1701-1724рр.

МОДУЛЬ 2. КЛАСИЧНИЙ ПЕРІОД РОЗВИТКУ

РОЗДІЛ 4. РОЗВИТОК РИНКОВОГО ГОСПОДАРСТВА В ПЕРІОД СТАНОВЛЕННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ ДЕРЖАВ (XVIII- XIX СТ.), СТАНОВЛЕННЯ КЛАСИЧНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ЕКОНОМІЇ

4.1. Загальна характеристика промислового перевороту та його результати

Промислова революція або промисловий переворот означає перехід від ручного, ремісничо-мануфактурного до великого машинного фабрично-заводського виробництва. Вперше цей процес розпочався в Англії у другій половині XVIII ст. Впродовж XIX ст. поширився на інші країни Європи, США та Японію. Мануфактурне виробництво стало важливою складовою промислової революції було впровадження у виробництво і транспорт робочих машин і механізмів, які замінили ручну працю людей; створення самостійної машинобудівної галузі.

Промислова революція знаменує важливий поворотний момент в історії, вона деякою мірою мала вплив майже на кожен аспект повсякденного життя. Зокрема, середній рівень доходів населення почав проявляти безпрецедентне постійне зростання. Протягом двох століть після 1800 року, середньосвітовий дохід на душу населення збільшився у понад десять разів, у той час як населення світу зросло у понад шість разів¹⁸. За словами лауреата Нобелівської премії Роберта Лукаса, «вперше в історії рівень життя простих людей почав проявляти стійке зростання ... Нічого, що хоч віддалено нагадує цю економічну поведінку не траплялося раніше»¹⁹.

¹⁸ Maddison, Angus The World Economy: Historical Statistics. — С. 256–62, Tables 8a and 8c. — Paris : Development Centre, OECD, 2003.

¹⁹ Lucas, Robert E., Jr. Lectures on Economic Growth. — С. 109–10. — Cambridge : Harvard University Press, 2002. ISBN 9780674016019.

У Англії, де промислова революція розпочалася, у другій половині XVIII ст. традиційна аграрна економіка була заміщена економікою, у якій стало домінувати виробництво машин і механічне виробництво, що стало можливим після винаходу парового двигуна (*тепловий поршневий двигун зовнішнього згорання, в якому потенціальна енергія водяної пари, котра надходить під тиском з парового котла, перетворюється в механічну роботу тобто парова машина — всякий тепловий двигун, який перетворює енергію пари в механічну роботу*).

Це змінило баланс політичних сил від лендлордів (*від англ. Landlord — поміщик, великий феодалний землевласник у середньовічній Англії,)* у бік промисловців і сприяло створенню міського робітничого класу.

Перша промислова революція, яка почалася в 18 столітті, злилася з так званою Другою промисловою революцією у 1850 році, коли технологічний і економічний прогрес набрав обертів завдяки розвитку парових кораблів, залізниць, а потім в 19 столітті двигуна внутрішнього згорання та електричної енергії. Період часу, що охоплюється промисловою революцією у різних істориків коливається. Ерік Хобсбаум вважав, що вона спалахнула у Великобританії в 1780-х роках і не була повною мірою відчутна до 1830-х або 1840-х років²⁰, а Томас Ештон вважав, що це сталося приблизно між 1760 і 1830 роком²¹.

Отеж, промислова революція була одним з найважливіших явищ в історії людства, що дозволили ряду країн вступити в смугу стрімкого розвитку продуктивних сил і назавжди покінчити з економічною відсталістю. Завдяки таким зрушенням відбувся:

– перехід від переважання аграрного господарства з його постійною загрозою неврожаїв та голоду до нового етапу в розвитку економіки і нового матеріального рівня життя;

– поява нових основних засобів у вигляді машин;

²⁰ Eric Hobsbawm, The Age of Revolution: Europe 1789–1848, Weidenfeld & Nicolson Ltd. ISBN 0-349-10484-0(англ.)

²¹ Joseph E Inikori. Africans and the Industrial Revolution in England, Cambridge University Press. ISBN 0-521-01079-9 Read it(англ.)

– зміни у демографічній ситуації (перетворення провідних країн Європи в гігантські фабрики викликало значні зміни в розселенні населення, в його складі, формуються великі міста);

– з'являлися нові класи і соціальні групи населення, відбулися серйозні зміни в політичному устрої, а потім і в духовному житті суспільства;

– основним критерієм початку промислового перевороту в тій чи іншій країні, прийнято вважати початок формування фабричної системи, що пов'язано з появою значної кількості справжніх фабрик;

- в кожній із країн спостерігається певна логічна послідовність промислового перевороту незважаючи на особливості розвитку, а саме, спочатку машинне виробництво освоює текстильна промисловість. Потім освоєні методи переносять на інші галузі й у нові райони. Виготовлення машин виділяється в окрему галузь виробництва. На завершальному етапі масове застосування машин призводить до остаточної перемоги над ремеслом.

Промисловий переворот в Англії завершився на початку 60-х років XIX ст., у Франції та США — до початку 70-х років, у Німеччині та Австро-Угорщини — до кінця 80-х років, у країнах Північної Європи — в 90-і роки. У цілому індустріальне суспільство склалося в Європі до початку XX ст..

Зміни, зумовлені промисловою революцією важко переоцінити. Принципово змінилася не тільки техніка, але й технологія виробництва. З'явилися нові галузі промисловості: нафтова, хімічна, кольорова металургія, автомобільна, верстатобудівна, авіаційна. Почалося широке використання електроенергії, а в якості енергоносіїв — нафти і газу. Створена технічна база дозволила активізувати науковий пошук і забезпечила швидке впровадження наукових відкриттів.

Зростання важкої промисловості вело до витіснення порівняно дрібних підприємств. Централізація і концентрація виробництва призвели до виділення в ряді галузей підприємств-лідерів і виявили тенденцію до угод з питань виробництва і збуту між найбільшими фірмами. У XX ст. монополії перетворилися на невід'ємну рису індустріального суспільства.

Економічний розвиток Англії в період розкладання феодалізму і зародження капіталістичних відносин

У XVI—XVII ст. Англія порівняно швидко просувалася по шляху формування нових, буржуазних відносин. Цьому сприяли надзвичайно сприятливі соціально-економічні умови: ранне падіння кріпосного права, значний шар промислової буржуазії, розколоте дворянство, одна частина якого обуржуазилася і перетворилася в союзника буржуазії, а також сильний абсолютизм, який заохочував розвиток промисловості.

Значну роль для Англії у нагромадженні капіталів та промислового перевороту відіграли Великі географічні відкриття, грабїж колоній, особливо Індії, нееквівалентна торгівля, піратство, работоргівля, яка набула великих масштабів у XVII ст., коли негри з Африки тисячами вивозилися на продаж до Америки. Позитивно на процес нагромадження капіталу вплинув і політичний фактор — буржуазна революція (1640—1660 рр.), яка привела до політичної влади буржуазію [2, с. 39-40].

Економічний розвиток Англії в XVI-XVII ст. характеризується такими основними факторами.

За XV-XVI століття Англія видобувала 4/5 усього вугілля в Європі, що досяг 3 млн. т. Видобуток залізної руди збільшився у 3 рази, а свинцю, міді, олова і солі — у 6—8 разів. Швидко розвивалось ткацтво, особливо виробництво шерсті, яка в середині XVI ст. в англійському експорті тканин посідала основне місце. Якщо в середині XV ст. було вивезено 32 тис. мішків шерсті та близько 5 тис. кусків тканини, то в середині XVII ст.— 122 тис. кусків сукна і тільки 5—6 тис. мішків шерсті. У 1614 р. експорт шерсті взагалі заборонили.

На початку XVII ст. стала перероблятися бавовна, яка привозилась із країн Сходу. Отримали подальший розвиток гірська справа, виробництво скла, мила, пороху, суднобудування. Досить гострою для англійської промисловості залишалася проблема кадрів робочої сили. У XVI ст. в англійському селі відбувається "аграрний переворот який полягав у експропріації безпосередніх сільськогосподарських виробників і яка стала основою процесу первісного нагромадження капіталу. "Аграрний переворот", тобто масова

експропріація селян шляхом "обгородження" общинних земель і згону з них селян, значною мірою вирішила проблему браку робочої сили для англійської промисловості.

Безпосереднім поштовхом до "обгородження" стало розширення попиту на вовну на початку XVI ст., який спонукав поміщиків перетворити свої маєтки в пасовища для овець. До XVIII ст. близько 75% земель були зайняті під пасовища. З другої половини XVI ст. «обгородження» проводилися вже не тільки для організації пасовищ, а взагалі для виробництва сільськогосподарських продуктів, попит на які значно виріс через розвиток промисловості. З'явилися великі спеціалізовані фермерські господарства, яким лорди здавали землю за більш високу орендну плату, ніж раніше селянам.

У результаті посилення капіталістичних тенденцій підсилювався процес розшарування дворянства: нове, обуржуазнене дворянство виступало разом з буржуазією проти старого феодального дворянства.

Розвитку капіталізму всіляко допомагала своєю законодавчою діяльністю держава ("криваві закони" проти бурлак, закони про максимальну заробітну плату, про зарплату робітників і т.п.). Додатковий поштовх розвитку капіталізму дала і реформація церкви, у ході якої були вилучені в церкви і пущені в продаж величезні землі і різного роду церковне майно.

Перебудова англійського феодального землеволодіння розвивалась не буржуазно-селянським шляхом а дворянсько-буржуазним. Використовуючи свої феодальні права, лорди просто виганяли з землі маси копігольдерів (селян, які жили на поміщицькій землі в якості довічних чи спадкоємних власників своїх ділянок).

Розвиток промисловості супроводжувався зростанням внутрішньої, і особливо зовнішньої, торгівлі. Широку діяльність проводили торгові компанії: Левантіоська, Східна, Московська, Гвінейська. Особливо важливе значення мала Ост-Індійська компанія (створена в 1600 р.), яка поклала початок англійським завоюванням в Індії. У XVI ст. у Лондоні виникли великі банки і біржа він поступово стає містом міжнародного значення. З другої половини XVI ст. Англія почала здійснювати політику колоніальних захоплень. Так, у 1578 р. вона захопила Багамські

острови наприкінці XVI ст. розпочала колонізацію Північної Америки. На початку XVII ст. Англія проникнула в Індію, Африку і Центральну Америку.

Особливості процесу первісного нагромадження капіталу у Франції

Становлення класичної політичної економії відбулося під впливом інших історичних умов у Франції ніж в Англії. У Франції великі географічні відкриття не мали на французьку економіку такого впливу, як на економіку Нідерландів. Крім того, феодална система у Франції впливала на економічний розвиток країни, тому розвиток феодалізму у Франції розтяглося майже на три сторіччя: з XVI ст. до самого кінця XVIII ст.

Основою економіки Франції в цей час залишалося сільське господарство. Агротехнічна основа його незначно зросла у порівнянні з XIV-XV ст. Значним прогресом було більш широке поширення кращих сортів злаків, плодоовочевих культур, деяке поліпшення виходу борошна при помелі. Почалась спеціалізація основних сільськогосподарських районів.

Процес первісного нагромадження у Франції був пов'язаний з експропріацією селянства, лише замість англійського обгородження головним методом виступав податковий гніт.

Важливими особливостями французького первісного нагромадження капіталу були:

- надзвичайно велика роль системи державних боргів;
- відносна слабкість внутрішнього ринку.

У період первісного нагромадження капіталу найвищий розвиток французької промисловості припадав на другу половину XVII ст. Воно було пов'язано з протекціоністською діяльністю абсолютистської держави.

Економічні заходи держави сприяли розвитку торгівлі. Був створений значний торговий флот. Французький ринок був захищений високими митними тарифами, експорту виявлялася всіляка підтримка. Виникли монопольні компанії по торгівлі з іншими країнами Європи і колоніями. Франція претендувала на світову монополію в ролі постачальника предметів розкошу.

Франція займала особливе місце в економічній історії Західної Європи як країна класичного типу розвитку феодалізму. Це виражалося в тому, що поляризація класів

феодалного суспільства у Франції була найбільш чіткою а сам феодалний лад досяг своїх найбільш зрілих форм. У зв'язку з ним виділити такі особливості французького феодалізму.

1. Відірваність класу феодалів від сільського господарства.

2. Панування в селі дрібного селянського землеволодіння, "натуральний характер якого визначав слабкий розвиток , - товарно-грошових відносин і вузькість внутрішнього ринку. Вузькість ринку підсилювалася тим, що французьке селянство платило численні феодалні збори і баналітетні платежі, а також церковні збори (десятину).

3. Надзвичайно сильні політичні позиції феодалів у державі стримували процес розкладання феодалізму і формування капіталістичних відносин.

4. Особлива роль державних податків (капітація — подушна подать, талья — прибутковий податок, двадцятина— 1/20 врожаю з общинної землі) та своєрідна централізація феодалної ренти.

5. Випуск державних позик під високі відсотки. Як наслідок, лихварство ставало більш вигідним, ніж вкладення капіталу в розвиток мануфактурного виробництва. Поряд з відкупом воно перетворилося на специфічне для Франції джерело первісного нагромадження капіталу.

6. Повне безправ'я всіх дворян важко відбивалося на правовому становищі буржуазії. У підсумку процес розвитку капіталізму у Франції привів до відомого "одворянення" частини французької буржуазії. На відміну від старого дворянства шпаги, з'явилося нове, дворянство мантиї.

7. Слабкий розвиток приватних капіталовкладень у промисловість обумовило відоме заступництво королівським урядом ремесел і мануфактур. Особливо високого розвитку ця економічна політика досягла в другій половині XVII ст.

З другої половини XVII ст. у Франції визначилися 4 типи мануфактур:

- казенні королівські мануфактури, які утворилися за рахунок держави;
- приватні королівські мануфактури, які мали різні привілеї;
- приватні привілейовані мануфактури, які мали переваги в одержанні позичок і пільги в оподатковуванні;

- звичайні, непривілейовані мануфактури, розвиток яких був невеликим, оскільки вони не користувалися ніяким заступництвом держави.

За 20 років діяльності міністра фінансів Кольбера кількість королівських мануфактур збільшилося з 68 до 113. У результаті цього Франція стала європейським постачальником таких товарів, як предмети розкошу і мистецтва (Париж), шовкових тканин (Ліон, Труа), тонкого сукна (Лангедок), полотна (Бретань), скла, мережива, мила, шкіри та ін. На півночі Франції з'явилися великі металургійні мануфактури, розвитку яких також сприяла держава.

Французька держава всіляко заохочувала розвиток судноплавства, і французький флот почав суперничати з голландським і англійським. Підсилилася і колоніальна політика: були захоплені Канада, Луїзіна (басейн Міссісіпі), ряд островів у Карибському морі, область Пондішері в Індії та ін.

До кінця XVII — початку XVIII ст. Франція вступила у смугу економічного і політичного занепаду викликаного кризою феодального ладу. У XVIII ст. Франція потерпіла ряд поразок у війнах і втратила частину своїх колоній. У результаті посилення феодальної реакції з Франції емігрувало близько 2 млн. чоловік, головним чином ремісників і торговців. Утворився небачений за розмірами державний борг, який перевищував у 32 рази річні доходи короля від податків. Випуск паперових грошей із примусовим курсом привів до краху грошової системи.

Американська промислова революція.

Після англо-американської війни 1812-1815 рр. промисловий переворот почався в умовах не сформованості системи мануфактурного виробництва, значного розвитку ремесла та домашньої промисловості. Механізація і будівництво фабрик почалися в текстильній галузі.

Було побудовано перші прядильні машини в кінці 1780-х років, які було завезено з Англії, незважаючи на заборону вивозу машин і технічних інновацій з боку англійського уряду.

Промисловий переворот у США відбувався за рахунок європейської робочої сили, інтелекту і капіталів. У цьому теж одна із його особливостей. Однак в американській промисловості з великим успіхом застосовувалися власні

оригінальні винаходи — циліндр для механічної набивки тканин тощо. У 1807 р. на р. Гудзон з'явився колісний пароплав, збудований Р. Фултоном, швидкими темпами прокладалися канали, які мали велике господарське значення. Прискорено розвивалася текстильна фабрична промисловість, яка в середині ХІХ ст. за обсягом виробництва поступалася лише англійській.

Перші сталеплавильні й прокатні заводи були побудовані в 1816 р. поблизу Пітсбурга. Особливо велике значення для розвитку американської індустрії мав промисловий переворот на транспорті. Почали будувати шосейні дороги. Велике господарське значення мало спорудження каналів. Машинобудування розвивалось повільно. Інтенсивна механізація, нестача і дорожня робочої сили стимулювали швидке впровадження винаходів. У 50-х роках ХІХ ст. у промисловості північно-східної частини США запанувала фабрична система. Громадянська війна 1861-1865 рр. закінчилася перемогою Півночі. З 1 січня 1863 р. було скасовано рабство на території Півдня, ліквідовано політичну й економічну роз'єднаність США, створено сприятливі умови для розширення внутрішнього ринку. В 60-80-х роках завершився промисловий переворот у США. З'явилися нові галузі: електротехнічна, гумова, нафтодобувна, нафтопереробна.

Значних успіхів досягло машинобудування, зокрема у виробництві сільськогосподарської техніки, локомотивів. Значну роль у прискоренні промислового розвитку США відіграв імпорт капіталів із Європи. Важливе значення мали територіальна експансія США і швидке зростання населення країни.

4.2. Класичний напрям політичної економії

Бурхливий розвиток капіталізму спричинив розпад Меркантилізму. З розвитком мануфактурного виробництва центр уваги буржуазії перемістився у *сферу виробництва*, виникає класична економічна теорія. Представники КПЕ перенесли дослідження із сфери обігу у сферу виробництва. З цього часу виникає економічна наука – напрям економічної думки в рамках якої була розроблена найважливіша парадигма

економічної науки – *трудова теорія вартості*; крім того, слід за фізіократами, класики пропагували економічний лібералізм. Класики зробили спробу наукового аналізу сучасних їм виробничих відносин використовуючи метод наукової абстракції. Намагалися довести, що в економічному житті панують об'єктивні (природні) закони, порушення яких призводить до суспільного лиха. Уявлення класичної школи про суспільні відтворення базуються на принципі природної рівноваги в економічній системі. Це було пов'язано з їх впевненістю про існування об'єктивних економічних законів котрі не залежать від волі людини але можуть бути пізнані нею. Представники даної течії виступала за максимальне обмеження втручання держави в економіку, за свободу торгівлі.

Так, у в період індустріалізації суспільства в Англії і у Франції зародився *класичний напрям політичної економії*. Зародження та розвиток класичного напрямку умовно поділяється на кілька етапів:

- Зародження ідеї класичного напрямку У.Петті (Англія) та П. Буагільбера, а також представниками школи фізіократів (Франція);

- Розквіт класичного напрямку – вчення А. Сміта його основна праця «Дослідження про природу та причини багатство народів» (1776);

- Розвиток ідей А.Сміта вченими Т.Р. Мальтусом і Д. Рікардо (Англія) та Ж.Б. Сеєм і С. Сімонда (Франція) та ін.;

- Завершення розвитку класичного напрямку представником якого Дж. С. Мілль (Велика Британія)

Засновником *класичної буржуазної політекономії* в Англії став Уільям Петті (1623–1687). Його погляди формувалися в умовах швидкого розвитку в країнах капіталістичних відносин, розширення торгівлі та грошового обігу. Цим було і обумовлена його прихильність до ідей меркантилізму. Були визначені нові поняття вартості та ціноутворювальних факторів. У. Петті визначив положення щодо “природної ціни”, заробітної плати, прибутку, ренти. Наслідком пропонованих концепцій стало запровадження поняття диференційної ренти; а також «ціна землі», «статистика» і «теорія грошей». Він вважав, що основою

господарства повинно виступати *виробництво, а сфера обігу створює розподіл благ.*

Уильям Петти (Вильям Петти; англ. William Petty; 1623—1687) — англійський статистик и економіст. Зробив великий внесок у розвиток політекономії. Вважав, що основою будь-якого господарства є виробництво, де створюється багатство; сфера обігу, на його думку, забезпечує розподіл благ. В. Петті є засновником трудової теорії вартості, він перший у Європі дійшов висновку, що джерелом вартості є праця. Відома формула В. Петті "Труд — батько й активний принцип багатства, а земля — його мати" висловлює суть його вчення про джерело вартості. Земля поряд з працею є джерелом вартості, а сама вартість зводиться до середньодобового набору продуктів харчування, тобто визначається заробітною платою. Остання становить ціну праці й залежить від об'єктивних чинників, а не суб'єктивних рішень підприємця чи влади. Заробітну плату Петті визначав мінімумом засобів існування, але підкреслював, що вона є лише частиною вартості, яка створюється робітником

Основні праці:

- 1) "Трактат про податки та збори" (1662)
- 2) "Слово мудрим" (1664)
- 3) "Політична анатомія Ірландії" (1672)
- 4) "Політична арифметика" (1676)
- 5) "Дещо про гроші" (1682)

У своїх дослідженнях У.Петті намагався застосувати науковий метод – метод абстракції. Він прагнув проникнути у глибину економічних явищ, пояснити їх причини. Він розмежував зовнішню видимість явищ та їх сутність. Петті зробив висновок про наявність певних закономірностей, яким підпорядковуються економічні явища та процеси. Тим самим він підійшов до розуміння економічного закону, що виражає сутність економічних явищ. Петті вважається засновником трудової теорії вартості.

Генезис класичної школи політекономії у Франції відбувався в інших історичних умовах, ніж в Англії. До кінця XVIII ст. Франція залишалася феодальною державою з кризовим станом сільського господарства та слабким розвитком промисловості.

Політика Ж. Б. Кольбера зазнала краху, Англія здобула перемогу над Францією в боротьбі за зовнішні ринки збуту, меркантилізм не дістав подальшого розвитку. Теорії політекономії знайшли своє відображення при становленні капіталізму у різних країнах у XVII – на початку XVIII ст., зокрема найбільше в Англії та Франції. Так, виникло вчення одного із засновників класичної політекономії Франції – П'єра Буагільбера (1646–1714) – про природні закони економіки. Особливості становлення французького капіталізму суттєво вплинули на формування економічних поглядів П'єра Буагільбера (1646—1714) і спричинили його ворожість до ідей меркантилізму.

Він заперечував недоцільне втручання держави в економічне життя й вимагав свободи торгівлі, яка забезпечить гармонію інтересів. Економічні закономірності П. Буагільбер шукав у сфері матеріального виробництва, а основою останнього вважав сільське господарство. Багатством він проголошував не гроші, а вироблені товари, метою товарного виробництва вважав споживання. За теорією П. Буагільбера, розподіл праці між галузями має здійснюватися шляхом вільної конкуренції.

Різний економічний розвиток капіталізму в Англії та Франції спричинив і відмінності в розвитку класичної політичної економії в цих країнах. Контраст між англійською та французькою класичними школами наочно демонструють праці У. Петті та П. Буагільбера. Розбіжності поглядів двох учених можна дослідити в багатьох напрямках:

- ставленні до меркантилізму: У. Петті довгий час пропагував ідеї меркантилізму, а П. Буагільбер головною метою вважав викриття безпідставності цієї політики;

- У.Петті був прихильником розвитку промислового виробництва, а П. Буагільбер захищав інтереси сільського господарства;

- У.Петті розумій гроші як стимул економічного розвитку, П. Буагільбер — як зло, необхідне для товарного обміну;

- у центрі дослідження У.Петті була мінова вартість товару, а у П. Буагільбера — споживна.

4.3. Теорії А. Сміта, Д. Рікардо, Ж.-Б. Сея, Ф. Бастіа, Т. Мальтуса, Дж. С. Мілля

Засновником класичного напрямку політекономії виступив *Адам Сміт* (05.06.1723– 17.07.1790) та його послідовники – Дж. Андерсен, Лодердейл (1759–1838), Н. Сеніора (1790-1864)Т. Тук, Роберт Торренс (1780–1864), Е. Уест, Дж.Х. Марсет.

Економічна теорія А. Сміта стала узагальнення мануфактурного періоду розвитку капіталізму, основні положення якої щодо *концепції “економічної” людини* та *“невидимої руки”* викладені у праці “Дослідження про природу та причини багатства народів”(1776). А. Сміт досліджував:

- проблеми торгівлі;
- теорію поділу праці;
- теорії заробітної плати, прибутку, земельної ренти;
- теорію вартості;
- продуктивну і непродуктивну працю;
- теорію грошей доходу;
- поняття та сутність капіталу, що в сукупності становить внесок А. Сміта у світову економічну думку.

А. Сміт став засновником систематизованої науки, генератором нових ідей, які були сприйняті й розвинуті наступними поколіннями економістів: від Ж. Б. Сея та Д. Рікардо (початок ХІХ ст.) до А. Маршалла (кінець ХІХ ст.), В. Ойкена та М. Фрідмена (кінець ХХ ст.).

Новий поштовх розвитку класичного напрямку політекономії надала концепція вартості, теорія земельної ренти та міжнародної торгівлі *Д. Рікардо* (18.04.1772– 11.09.1823) та його послідовників-англіїців Джеймса Мілля, Дж. Р. МакКуллоха, Т. де Куїнсі; а також У. Сенсора та Г. Мартино.

Порівняно з Смітом він жив трохи пізніше, не в період мануфактурного виробництва, а в період промислового перевороту, переходу від мануфактурної промисловості до великої промислової індустрії на початку ХІХ ст. Це період застарілих машин, капіталістичних фабрик, що дало значний поштовх в розвитку продуктивної праці. Перша економічна світова криза в Англії (1825р.), тобто на відміну від Сміта, який вважав, що капіталізм гармонійний без суспільства, Рікардо вже

відчув, що він не ідеальний – це позначилося на його поглядах. Сміт – професіонал; Рікардо – крупний біржовий гравець, впливова особа з ділових колах, був членом керівництва лондонської біржі, членом Парламенту, крупний землевласник. Починав з нічого, бо батько лишив його спадщини. Систематичної, фундаментальної освіти не отримав. Був помічником батька на фондовій біржі.

Основні ідеї економічного вчення Д. Рікардо представлені у його праці “Начала політичної економії та оподаткування” (1817) на підставі аналізу вченим економічних явищ і процесів. Вчення Д. Рікардо стосуються споживчої та мінової вартості, природної та ринкової ціни, сутності ренти і рентоутворювальних факторів; введення поняття диференційної ренти. В теорії Рікардо мають місце:

- проблема реалізації та заперечення можливості надвиробництва;

- теоретичне усвідомлення вартості;
- погляди на заробітну плату і прибуток;
- теорія грошей; принцип порівняльних переваг.

Трудова теорія вартості призвела до виникнення групи економістів, що виступали на захист класу, що заробляє гроші за допомогою праці – «соціалісти-рікардінці» (Т. Годскін, Уільям Томпсон (17859–1833), Чарльз Холл (1745–1825), Джон Грей (1799–1850), Джон Френсіс Брей (1809–1895).

Підтримували класичну школу француз Жан Батист Сей, швейцарець Симонд де Сисмонді, німець Ф. фон Германн.

Заключний етап еволюції школи знайшов відображення у працях Дж. С. Мілля. До інших видатних вчених цієї школи належать Ф. Бастіа, Д. Мак-Куллох.

Історичними передумовами еволюції класичної теорії в I половині 19ст. були (соціальні протиріччя):

- завершення промислового перевороту та подальший розвиток капіталізму;

- поява періодичних економічних криз надвиробництва (це призвело до загострення економічних протиріч капіталізму); - вихід на історичну арену робітничого класу;

- завоювання буржуазією політичної влади.

В економічній думці – виникнення критичного напрямку та пролетарської політичної економії. В цілому класична політична економія спричинила великий вплив на подальший розвиток економічної науки.

У I половині 19ст. ідеї класиків, перш за все Сміта та Рікардо, розвивають економісти нового етапу в розвитку економічної думки – такі як Т.Мальтус, Д. та Дж. Міллі, Насео Сеніор, Ж.Б.Сей та Ф.Бастіан. І це цілком природно, бо теорія класичної школи – це теорія ринкової економіки зі спробами визначення її економічних законів, а також таких категорій, як цінність, ціна, капітал, зарплата, прибуток, рента тощо; з проголошенням підприємницької діяльності.

Ці історичні умови I половини 19ст. безумовно знайшли відображення в економічних поглядах названих вчених - економістів.

В своїх дослідженнях вони визнають, що значну роль у процесі суспільного виробництва відіграє суб'єктивний фактор; все більше уваги приділяється проблемам відтворення, реалізації та криз, нагромадження.

У таких країнах як США та Німеччина більш значний вплив на розвиток економічної думки справили національні особливості розвитку цих країн.

Особливості економічного розвитку кожної країни сприяли тому, що класичні ідеї адаптувалися авторами для вирішення теоретичних та практичних ідей соціального розвитку окремих країн.

Томас Роберт Мальтус (13.02.1766–23.12.1834) – видатний представник економічної (та демографічної) думки початку XIX ст. в Англії. Народився Мальтус у сім'ї поміщика. Закінчив Джезус-коледж Кембриджського університету, здобувши вчений богословський ступінь, а з 1793 р. почав підприємницьку діяльність. З 1797 по 1801 р. був вікарієм у Сурреє. Він захищав в першу чергу інтереси землевласників.

У 1798 р. Т. Мальтус анонімно опублікував працю «Дослід про закон народонаселення»²², основною ідеєю якої і стала теорія народонаселення. Основні положення:

²² *Essay on the Principle of Population.*

1) через біологічну здатність людини до продовження роду її фізичні можливості використовуються для збільшення своїх продовольчих ресурсів, тобто здатність людини до відтворення за темпами приросту значно перевершує можливість зростання продовольчих ресурсів;

2) народонаселення суворо обмежено засобами існування, відтак обмежується й його ріст;

3) ріст народонаселення може бути зупинений лише зустрічними причинами, які зводяться до морального утримання, чи нещастями (війни, епідемії, голод).

Вчений дістається висновку, що *народонаселення зростає у геометричній прогресії, і засоби існування – в арифметичній*; невиправдано вважав, що ані накопичення капіталу, ані науково-технічний прогрес не компенсують обмеженість природних ресурсів.

Проблему надмірного росту населення Т. Мальтус вирішував через зміну заробітної плати. Зростання населення призводить до падіння заробітної плати й обмежує зростання населення у майбутньому.

Т. Мальтус виступав проти державної підтримки жебраків, оскільки бачив у цьому заохочення нерозсудливих за рахунок стягнення податків з працелюбних громадян. Вчений *критично ставився й до ідеї вирівнювання прибутків*. На його думку, поділ на багатих і бідних корисний, тому що можливість поліпшення свого стану і побоювання щодо його погіршення є двигуном поліпшення добробуту суспільства.

Проблему обмеженості ресурсів Т. Мальтус вбачав у наступному:

- ресурси Землі обмежені;
- через залучення до обігу гірших земель віддача вкладеної праці, капіталу буде знижуватися.

В цілому, вчений розробив теорію згідно якої неконтрольований ріст народонаселення повинен призвести до голоду на Землі.

У своїх економічних поглядах економіст представляв інтереси великої земельної аристократії (лендлордів).

З 1805 р. Мальтус керував кафедрою сучасної історії і політичної економії в коледжі Ост-Індської компанії, там же

виконував обов'язки священика. Через 10 років вийшов інший твір Мальтуса – «Дослідження природи і зростання земельної ренти», у якому автор спробував розкрити природу земельної ренти і механізм її формування.

Теорія прибутку *Т. Мальтуса* повторювала переконання Д. Рікардо. Прибуток визначається як різниця між вартістю товару і витратами праці та капіталу у виробництві.

Т. Мальтус є автором положення про реалізацію сукупного суспільного продукту: «досягти достатнього рівня попиту і повної реалізації продукції, що виробляється, неможливо без участі в цьому процесі не тільки продуктивного, а й непродуктивного класу – так званих третіх осіб, які можуть створити необхідний додатковий попит на всю масу товарів, що виробляються в суспільстві». Таким чином, він заперечував думку про суспільний паразитизм непродуктивного класу (землевласники, армія, церковні служителі, чиновники).

Це положення теорії Т. Мальтуса використовується у ХХ ст. у кейнсіанстві при розв'язанні питань реалізації і заходів підтримання закону "ефективного попиту" для регулювання економіки.

Певний внесок у розвиток економічної теорії зробив Насао Сеніор (1790 – 1864) – професор політекономії в Оксфорді. Його основан праця “Політична економія”(1850р.). Об'єктом дослідження у Сеніора є багатство, яке виступає у вигляді речей, що мають вартість і можуть обмінюватися. Він розрізняє три властивості речей: вартість, корисність та обсяг пропозиції. В сутності вони визначають цінність багатства.

Розглядаючи корисність Сеніор дає визначення поняття граничної (спадаючої) корисності: “існує межа задоволення потреб, що може дати товар відповідного типу і, більш того, задоволення швидко зменшується задовго до досягнення цієї межі. Два предмети одного типу рідко приносять вдвічі більше задоволення ніж один предмет і ще рідше 10 принесуть вп'ятеро більше задоволення ніж два”. Але хоча Сеніор приділяє увагу граничній корисності його ще не можна вважати засновником теорії граничної корисності. Корисність визначається попитом. Його пропозиція визначається рівнем доступності блага. Обсяг

пропозиції залежить від витрат виробництва, які включають два елементи: працю та капітал.

Сеніор визначає витрати виробництва через суб'єктивну категорію утримання, жертви двох об'єктів виробництва, капіталіста та найманого робітника. З теорії витрат Сеніора випливає теорія ціноутворення Сеніора. Дослідження закономірностей ціноутворення посідає значне місце в теоретичній системі Сеніора. На його думку витрати виробництва є лише регулятором цін, а визначення їх завершує співвідношення попиту і пропозиції. Теорія ціни є похідною від теорії утримання.

Основним напрямом теорії дослідження Сеніора була проблема розподілу суспільного багатства. Вона вирішувалася ним через теоретичні обґрунтування правомірності різних форм доходу, а саме: зарплати, прибутку, ренти і проценту. Поза його увагою не залишилися питання грошей та грошового обігу, міжнародної торгівлі.

Джон Стюарт Мілль (20.05.1806–08.05.1873) – англійський економіст, філософ. Батько його, Джеймс Мілль, був економістом-послідовником і близьким другом Д. Рікардо, погляди якого відбилися на подальшій творчості Дж. С. Мілля.

У віці 12 років почав вивчати математику, логіку, політичну економію. У 1820 р., відвідавши Францію, перейнявся ідеями французьких економістів та громадських діячів, зокрема, ідеями континентального лібералізму.

У 1822 році (разом з Остіном і Туком) був утворений гурток, названий «утилітарним суспільством», при цьому вперше застосовано термін «утилітаризм»²³, що згодом набув значного поширення.

²³ У широкому вжитку утилітаризмом називають будь-яку діяльність, в основі якої лежить суворий матеріальний розрахунок, прагнення з усього отримувати користь, вузький практицизм.

Сформувався як напрям в етиці, згідно якого моральна цінність поведінки чи вчинку визначається його корисністю. Зародки утилітаризму містяться у працях давньогрецького філософа Епікура. Пізніше вчення було розроблено Джерелі Бентамом, згідно якого моральне те, що «принносить найбільше щастя найбільшій кількості людей». Основні розбіжності теорії стосуються визначення понять *користі* і *щастя*. Так, Бентам та інші філософи вважали користю максимальне перевершення задоволення над стражданням. Інші філософи (Петер Сингер) розглядають щастя як найбільш повне

З 1823 по 1858 р. Дж. С. Мілля служив в Ост-Індській компанії. У 1865–1868 рр. був членом палати громад.

Перша праця Дж. С. Мілля в галузі політичної економії була підготовлена у 1829 (1830?) р. «Ессе про деякі невіршені питання політичної економії»²⁴, а опублікована у 1844 р.

Знайомство з працями сен-сімоністів змінили його світогляд щодо благодетності суспільного устрою, що базується на приватній власності та необмеженій конкуренції.

У 1843 р. він видав працю – «Система логіки»²⁵, яка принесла йому популярність. А у 1848 р. була опублікована його головна праця – «*Основи політичної економії*»²⁶, в якій він визначив: «На щастя, у законах вартості немає нічого, що залишилось би з'ясувати сучасному або майбутньому автору; теорія цього предмету є завершеною».

Основні положення методології дослідження Дж. С. Мілля схожі з класичною школою. У праці він намагався поєднати різні напрями економічної думки: Д. Рікардо (вчення про цінність, заробітну плату, ренту) і Т. Мальтуса (небезпека необмеженого розмноження населення), доповнивши їх вченням про цінність товарів у міжнародній торгівлі (на підтримку розвитку думок Д. Рікардо) та перехідним характером необмеженої конкуренції та приватної власності (на підтримку Т. Мальтуса).

Специфіка поглядів Дж. С. Мілля:

1) вчений відокремив *закони виробництва* від *законів (принципів) розподілу*. Перші з них постійні, не залежать від нашої волі, відтак *необхідні*, а другі – залежать від законів і звичаїв суспільства, визначаються бажаннями і думками самих людей, внаслідок чого *історично змінними* і не мають характеру необхідності, що притаманний законам першої категорії (за словами Дж. С. Мілля – це головна його заслуга в економічній науці);

2) спробував додати до законів незмінного суспільства

задоволення вподобань і бажань людини, навіть якщо воно не пов'язано з максималізацією задоволення.

²⁴ «Essays on some unsettled Questions in Political Economy».

²⁵ «A System of Logic».

²⁶ «Principles of Political Economy».

динаміку політичної економії.

Основні положення теорії:

а) багатство – це сукупність благ, що володіють міноюю вартістю;

б) ціна є грошовим виразом вартості;

в) до чинників, що утворюють ціну, відноситься конкуренція (адже покупець прагне купити дешевше, а продавець – продати дорожче);

г) *капітал* – запас продуктів праці, що виникає внаслідок заощаджень, завдяки постійному відтворенню;

г) незважаючи на обмеження виробництва наявністю капіталу, додаткові вкладення останнього за наявності трудових ресурсів можуть привести до розширення виробництва без певної межі;

д) *прибуток* є засобом продуктивної сили праці, а її величина має бути не менша від суми відсотка на капітал, страхової премії і заробітної плати з управління; якщо прибуток недостатній, то капітал вилучають із виробництва до того періоду, коли прибуток зросте (при процвітанні виробництва необхідне залучення додаткового капіталу).

Теорія грошей Дж. С. Мілля виходить із кількісної теорії грошей, її сутність така: збільшення кількості грошей при утворенні запасів або збільшенні сукупного прибутку не приведе до зростання цін.

Кредит не збільшує продуктивних ресурсів країни, але завдяки йому вони більш повноцінно використовуються у продуктивній діяльності. Джерело кредиту – капітал (грошовий), що не використовується в цей час у виробничих цілях. Депозитні банки, за Дж. С. Міллем, є інструментом надання кредиту під відсоток.

Причину торгової кризи Дж. С. Мілля вбачав у скороченні числа надаваних кредитів, а засіб її подолання – у збільшенні пропозиції і відновленні довіри між учасниками процесу кредитування. Також він стверджував, що криза завжди супроводжувалася надлишком товарів над грошовим попитом.

Дж. С. Мілля поділив ринки на *статичні* й *спекулятивні*.

У своїх переконаннях щодо *продуктивної праці* Дж. С. Мілля був солідарний з А. Смітом. Новизна полягала в тому, що Дж. С.

Мілль до багатства, що створюється продуктивною працею, відносив ще й працю, спрямовану на підвищення кваліфікації тощо.

Погляди Дж. С. Мілля на *заробітну плату* зводяться до того, що *сукупний попит на працю нееластичний*, тому потрібно визнати «теорію робітничого фонду», за якою суспільство має у своєму розпорядженні стабільний фонд життєвих коштів, запаси яких і використовують капіталісти для утримання робітників. Проте, ця теорія при перевірці часом була визнана незадовільною.

Ідеал суспільного ладу Дж. С. Мілля бачив у досягненні людьми повної незалежності без обмежень, крім заборони на спричинення шкоди іншим людям; економічний прогрес пов'язував з науково-технічним прогресом, зростанням безпеки особистості.

Соціальні реформи Дж. С. Мілля передбачали:

- введення корпоративної асоціації, що ліквідує найману працю;
- соціалізація земельної ренти за допомогою земельного податку;
- обмеження нерівності за допомогою обмеження права успадкування²⁷.

На економічну думку Російської імперії вчення Дж. С. Мілля спричинило значний вплив – у XIX ст. більшість загальних курсів політичної економії використовували його загальний план викладення і методологічні уявлення).

У той час у *Франції* продовжують формуватися економічні вчення класичного періоду політекономії, що розвиваються з урахуванням революції, що мала місце наприкінці XVIII ст. та тогочасної практики господарювання в країні.

Впродовж XIX ст. у економічному житті Франції відбулися такі зміни. Так, країна займала друге місце у світі за рівнем промислового виробництва, поступаючись лише Англії. Однак наприкінці XIX ст. вона опинилася на четвертому місці.

²⁷ Из позднейших сочинений М. замечательны: «On Liberty» (1859); «Utilitarianism» (1861) – книга, имевшая большой успех в публике, но одно из самых слабых произведений М. в логическом отношении; После смерти М. напечатаны его «Autobiography» (1873) и «Chapters on Socialism» («Fortnightly Review», 1872).

Причиною цього була, перш за все, поразка у фрако-пруській війні та її наслідки. Мирний договір 1871 р. був невигідним для Франції. Вона зобов'язана була сплатити Німеччині 5 млрд. франків контрибуції і як гарантію виплати віддавала частину своєї території – провінції Ельзас і Лотарінгію. Ці землі були економічно найрозвиненіші, багаті на залізну руду, вугілля, тут добре розвивалася текстильна та інші галузі промисловості. Втрата Ельзасу та Лотарінгії примусила Францію ввозити велику кількість залізної руди і чорних металів. Сировинна база Франції й без того була недостатньою. Вона змушена була імпортувати половину необхідного їй вугілля. Таким чином росла собівартість французьких металовиробів, зменшувалася їхня конкурентоспроможність.

У французькій промисловості також необхідно було міняти застаріле фабрично-заводське обладнання, що вимагало значних капіталовкладень. Тим часом французькі капітали експортувалися і становили 30% світових інвестицій. Статистичні дані визначають, що станом на початок 1908 р. французьку промисловість і торгівлю було вкладено 9,5 млрд. франків, в облигації та закордонні цінності – 104,4 млрд. франків. Вивіз капіталу в колонії та напівколонії давав величезні прибутки.

Відсталою порівняно із США та Німеччиною була й структура французької економіки. Скорочувалися потужності металургії, вугільної та інших галузей промисловості. Успішно розвивалася легка промисловість. Перед Першою світовою війною Франція залишалася аграрно-індустріальною країною.

Економічні вчення Франції кінця XVIII – початку XIX ст. представлені працями багатьох економістів, почесне місце з-серед яких займає *Жан Батист Сей* (1767–15.11.1832).

Ж. Б. Сей народився в Ліоні у сім'ї купця. На світогляд Ж. Б. Сея величезний вплив справила буржуазна революція у Франції 1789 р. У цьому році він став секретарем адміністратора Клав'єра (в 1792 р. отримав портфель міністра фінансів). У 1799 р. Ж. Б. Сей було призначено на пост члена Трибуната в Комітеті фінансів. З 1830 р. він очолив кафедру політичної економії в Коллеж де Франсе.

Його основним твором є «Трактат політичної економії» або «Простий виклад способу, яким утворюються, розподіляються і споживаються багатства» (1803 р.). У 1828–1829 рр. вийшла його праця «Повний курс практичної політичної економії», яка стала підсумком всього життя Ж. Б. Сея. Вчений вважав, що в процесі виробництва створюються не матеріальні блага, але послуги, і навпаки. Навіть відносини між робітником і капіталістом розглядаються як обмін послугами.

У «Законі ринків» – це провідна ідея у вченні Ж. Б. Сея – стверджується, що *обмін продукту на продукт автоматично веде до рівноваги між купівлею і продажем*. На думку вченого, *1) сукупний попит і сукупна пропозиція завжди зрівнюються*, або, іншими словами, вартість створених товарів виражається сукупними прибутками, на які й купуються товари за вартістю, тому *2) кризи надвиробництва в ринковому господарстві неможливі* (і є лише наслідком нестачі товарів-компліментів – благ, які використовуються разом з даними). Він припускав лише можливість надвиробництва окремих товарів.

З першою частиною цього твердження можна погодитися, оскільки попит породжує пропозицію, але друга частина себе не виправдала. Закон правильний, якщо вважати, що гроші лише знаряддя обміну, але в ринковій грошовій економіці можливе надвиробництво – надлишок пропозиції над грошовим попитом. Справа в тому, що розвиток товарного обміну посилює суперечність між вартістю і споживною вартістю, приводить до виокремлення грошей як товару особливого роду, до виникнення розриву між актами купівлі та продажу.

Ж. Б. Сей сформував *чотири основні закони ринку*:

1) чим більше ринок, тим більш екстенсивним є виробництво і тим більше прибутковим воно є для виробника, оскільки ціна зростає із ро́том пропозиції;

2) кожен виробник зацікавлений в успіху іншого, так як успіх однієї галузі сприяє успіху решти, стимулюючи всезагальний розвиток;

3) імпорт сприяє розвитку обміну, так як іноземні товари можна придбати лише після реалізації власних;

4) ті прошарки суспільства, які нічого не виробляють, не примножують багатства економіки, розорюють його.

Формуючи *закон вартості*, Ж. Б. Сей виходив з таких справедливих тверджень:

1) збут одних товарів позитивно впливає на збут інших – успішна торгівля в одній галузі дає кошти для купівлі продукції інших галузей;

2) чим більше товаровиробників, тим більший збут продукції;

3) за підтримки споживачів (регулювання рівня заробітної плати) відбувається розвиток виробництва, оскільки *збільшується платоспроможний попит*.

Економічні переконання Ж. Б. Сея зводяться до твердження, що *діяльність підприємців і робітників є єдиним джерелом багатства*.

Рівноправними чинниками створення вартості (чинниками виробництва), на відміну від класиків, Ж. Б. Сей вважав *землю, працю і капітал* («теорія трьох чинників»). Відповідно до трьох основних джерел він виділив три види прибутку: *заробітна плата (за працю), відсоток (плата за капітал) і рента (плата за землю)*. Грошам Ж. Б. Сей відводив роль засобу обміну, оскільки людям потрібні не гроші, а те, що на них купують.

Вартість, за Ж. Б. Сеєм, залежить від:

- корисності товару;
- витрат на виробництво товару;
- попиту (пряма залежність) і пропозиції (обернена залежність).

Із зазначеного можна зробити висновок, що Ж.Б. Сей відмовився від трудової теорії вартості А. Сміта.

Особливу популярність в 40—50-х роках XIX ст. мав Фредерік Бастіа (1801—1850), представник Франції, який пропагував ідею свободи торгівлі й заперечував соціалістичне вчення про соціальний антагонізм. "Усі законні інтереси гармонійні. У цьому—основна думка мого твору", — писав він, маючи на увазі свою працю "Економічні гармонії" (1850). Обґрунтовуючи таку ідею, Ф. Бастіа спирався на "теорію послуг" Ж. Б. Сея з тією лише відмінністю, що розглядав особисті послуги, хоч би в якій сфері суспільного життя вони не надавалися. "Послугу" капіталіста, що дає йому право на відсоток, Ф. Бастіа вбачав у тому, що під час авансування, або

позички, капіталу є "відстрочка в споживанні". Земельна рента надається як плата за "послугу" землевласника або його предків з обробки чи поліпшення землі. Ф. Бастія розглядав прибуток як відсоток на капітал, а земельна рента — як різновид такого відсотка, вкладеного в землеробство. Буржуазне суспільство у нього — це гармонійне співробітництво різних класів, які еквівалентно обмінюються "послугами".

Генрі Чарльз Кері (1793-1879) став родоначальником американської буржуазної політичної економії, творцем її методології, яка широко використовується і в сучасній буржуазній політичній економії США. Найбільш відомим його працями є:

- 3-ох томник *“Принципи політичної економії”* (1837 –1840)
- *“Гармонія інтересів”* (1872)
- *“Основи соціальної науки”* (1858 –1859)
- *“Керівництво до соціальної науки”* (1865)

Ч. Кері написав ряд економічних робіт. Найбільшою популярністю в буржуазній літературі користуються його *«Принципи політичної економії»* (1837 р.) і особливо *«Керівництво до соціальної науки»* (1865 р.). Методологічною основою економічної системи Ч. Кері є повне ототожнення соціальних законів з фізіологічними, природними законами. Це ототожнення зводиться їм у найважливіший принцип політичної економії. Виходячи з цього Ч. Кері трактує і предмет політичної економії, завдання соціальної науки. Предметом політичної економії, на його думку, є не закономірності суспільного розвитку, а людина, індивідуум і його поведінка, направлена на поліпшення свого становища.

Соціальна наука це наука про закони, які керують людиною в його діяльності, що прагне зміцнити за ним вищу ступінь індивідуальності і розвинути в ньому найбільшу схильність до асоціації із собі подібними.

Особливу послугу буржуазії надав Кері своїм трактуванням категорії політичної економії капіталізму - капіталу. Як до проблеми вартості, так і до проблеми капіталу він підходив з міркою ставлення людини до природи. Він абсолютно ігнорував сутність капіталу як специфічної особливості буржуазного суспільства. Капітал, на думку Кері, - знаряддя панування

людини над природою, причому в поняття капіталу включається і їжа, і розумові сили людини і пр.

Однією з головних складових частин теорії гармонії Кері була його теорія заробітної плати. У роботі «Досвід дослідження рівня заробітної плати» (1835 р.) він висунув положення про те, що нібито різні національні заробітні плати прямо пропорційні продуктивності національного робочого дня. З цього він зробив висновок, що заробітна плата взагалі підвищується або падає пропорційно продуктивності праці. Соціальний зміст цього твердження є очевидним: воно було висунуто для того, щоб спробувати довести робітничому класу, що він отримує повну міру своєї праці і його продуктивності.

Внесок Кері в економічну теорію визначається теорією суспільної гармонії або гармонії інтересів. Згідно з цією теорією повну гармонію забезпечує розподіл, який враховує вклад кожного у виробництво.

На думку Кері існує природний закон, так званий закон “зростання долі робітників у національному продукті”, який регулює відносини обміну та споживання. Суть цього закону полягає в тому, що із зростанням продуктивності праці в міру оволодіння людиною природою доля робітників у кількості вироблених благ, що зростають, постійно збільшується, в той час як частка капіталістів пропорційно зменшується. Завдяки цьому забезпечується гармонія соціальних інтересів в суспільстві, що виключає будь-які протиріччя.

По-друге теорією факторів виробництва, відповідно до якої 2-а фактори визначають вартість товару: природа і людина.

По-третє теорією протекціонізму. На думку Кері невтручання держави в міжнародні відносини може привести національну економіку до промислової залежності, перетворення країни у сировинний придаток на користь іншої. Щоб запобігти цьому суспільство повинно розвиватися за принципом замкненої виробничої асоціації, в межах якої виробляються всі види продукції і тим самим готуються ринки для них.

По-четверте внесок Кері визначається теорією збалансованого розвитку національної економіки. На думку Кері зміст цієї теорії полягає в тому, що протекціонізм сприяє

раціональному розміщенню виробництв, організацій центрів, де найкраще сполучаються промисловість і сільське господарство, внаслідок цього краще забезпечуються ринки збуту вироблених продуктів і зменшуються витрати на транспортування. За рахунок автономізації економіки зберігається внутрішній ринок для власного національного виробника.

В цілому вчення Кері оптимістичне у прогресивності розвитку обумовлена особливостями, притаманними США в I половині 19ст., а саме: населення зростає, земля необмежена – родюча та дешева, інші ресурси теж безмежні та мало використані, зарплата досить висока, ціни низькі; відбувається бурхливий економічний розвиток країни.

4.4. Вчення фізіократів

Фізіократи – це французькі економісти II половини XVIII ст., представники однієї з течій класичної політекономії. Назва школи походить від грецьких слів *phisis* – природа, *cratos* – влада. *Вчення фізіократів виникає як опозиція меркантилізму.* Вони вважають його теоретичним і практично нерозумним і протиприродним.

Фізіократизм як економічна течія в період мануфактурного капіталізму. Так як сільське господарство Франції було центром економічних суперечностей, аграрне питання для фізіократів стало найважливішим. Політика меркантилізму, яку проводив Ж.Б. Кольбер, не тільки підривала сільське господарство, а й перешкоджала технічному прогресу та вільній конкуренції у промисловості.

Фізіократи розглядали землеробство як *єдину продуктивну силу*. Вони розробили вчення про “чистий продукт” і класи, про капітал (та розмежування його складових на щорічні та первісні аванси), гроші і торгівлю; аналіз кругообігу господарського життя. Франсуа Кене запропонував концепцію природного порядку”.

Так, “Економічна таблиця” Ф. Кене (1758 р.) стала першою схемою реалізації щорічного продукту суспільства та формування передумов відтворення. Бувши лікарем за своїм фахом Кене використовував метод природничих наук стосовно

економічних питань. Він розглядав суспільство як живий організм, розрізняючи в ньому 2-ва стани:

- 1) здоровий (досконалий, нормальний)
- 2) хворобливий (ненормальний)

На думку Кене, коли суспільство знаходиться в здоровому стані воно має рівновагу. Саме стан рівноваги Кене і показав в “Економічній таблиці”. Великою заслугою є те, що він досліджував економічні процеси, як природні, які мають свої внутрішні закономірності; тобто він підійшов до розуміння економічного закону.

Основою економічного вчення Кене як і фізіократів в цілому є вчення (концепція) чистого продукту. Під чистим продуктом розумівся надлишок знову створених у землеробстві вартостей товарів над витратами виробництва. Чистий продукт створюється лише в землеробстві.

Історична обмеженість поглядів фізіократів проявилася в тому, що вони вважали лише землеробство сферою, де створюється чистий продукт, тобто де відбувається розширення виробництва.

Промисловість вони визначили, як “безплідну” сферу, що не створює чистого продукту; вона лише змінює форму багатства, але не збільшує його. Ця відмінність обох галузей визначається тим, що на думку фізіократів у землеробстві на відміну від промисловості працює земля, природа.

Значну увагу Кене приділяв речовому складу землеробського капіталу. Він виділяв в ньому первісні аванси, як такі, що мають тривалий період обігу, та щорічні аванси з річним періодом обігу.

У витрати виробництва щорічні аванси входять повністю, а первісні частково. Таким чином Кене підійшов до поділу капіталу з точки зору його відтворення, але узагальнюючих понять основного й оборотного капіталів він не дав.

В “Економічних таблицях” була створена спроба розглянути виробництво як процес відтворення. Кене встановив класову структуру сучасного поділу суспільства, виділивши “продуктивний клас” (зайнятих в землеробстві, що створюють “чистий продукт”), “клас власників”⁶ до якого він відносив монарха, духовенство, власників землі; “безплідний клас” – всі

громадяни, які не зайняті в землеробстві, вважає що праця представників цього класу тільки повертає витрати на виробництво і нічого понад це не створює.

Послідовником та видатним представником фізіократів був Анн-Робер-Жак Тюрга (1727 –1781), він розробив фізіократичну систему; визначив у фізіократичному розумінні поняття грошей, проценту і ціни.

Історична обмеженість поглядів фізіократів проявилася в тому, що вони вважали лише землеробство сферою, де створюється чистий продукт, тобто де відбувається розширення виробництва.

Політична економія – методологічний підхід до економічної теорії, згідно якого предметом економічної теорії є *відтворювальні відносини*, тобто постійно повторюваний процес відтворення матеріальних благ і послуг, у якому відтворюються: засоби виробництва, предмети споживання, послуги; робоча сила; виробничі відносини. (відтворення буває двох видів: просте і розширене, тобто відтворення в постійних (незмінних) або розширених масштабах для нормативного розвитку економіки відповідно).

Резюме

Класичний напрям політичної економії: об`єктивні передумови виникнення. Зародження політичної економії в Англії і у Франції. У. Петті як засновник класичної буржуазної політекономії в Англії. „Система” та теоретичні досягнення П. Буагільбера. Економічна теорія А. Сміта – узагальнення мануфактурного періоду розвитку капіталізму. Основні ідеї економічного вчення Д. Рікардо. Аналіз вченим економічних явищ і процесів в “Засадах політичної економії і оподаткування”. Виникнення вульгарної політичної економії як реакція на загострення протиріч буржуазного суспільства. Теорії Ж.-Б. Сея та Ф. Бастіа. „Закон Сея”.

Доктрина соціальних реформ і економічні погляди Дж. С. Мілля – представника рікардіанської школи. Теоретичні розробки Д. Мак-Куллоха. Фізіократизм як економічна школа у Франції періоду мануфактурного капіталізму. Ф. Кене. Вчення про „чистий продукт” і класи.

Навчальний тренінг

Основні поняття:

Класичний напрям політичної економії, мануфактурний період, концепції “економічної” людини та “невидимої руки” А. Сміта., продуктивна і непродуктивна праця, гроші дохід, споживча та мінова вартість, природна та ринкова ціна, рента і рентоутворювальні фактори, диференційна рента, вартості, вульгарна економічна теорія., соціальні реформи, фізіократизм, „чистий продукт”, “економічна таблиця”.

Питання до самоконтролю:

1. Передумови виникнення класичного напрямку політичної економії.
2. Економічна теорія А. Сміта.
3. Основні ідеї економічного вчення Д. Рікардо.
4. У. Петті як засновник класичної буржуазної політекономії в Англії.
5. Фізіократизм як економічна школа у Франції.
6. Система А. Р. Ж. Тюрго. Гроші, процент і ціна.
7. Теорії Ж.-Б. Сея та Ф. Бастіа.
8. Вчення Т.-Р. Мальтуса про вартість, прибуток та реалізацію.
9. Мальтузіанська доктрина. Проблеми реалізації сукупного суспільного продукту.
10. Роль держави в капіталістичній економіці та можливості безкризового розвитку капіталістичного виробництва (теорія Дж. С. Мілля).
11. Теорія продуктивної праці. Теорія впливу ціни товару на попит.
12. „Система” та про природні закони економіки П. Буагільбера.
13. Концепція „природного порядку” та „економічні таблиці” Ф. Кене.

Тестові завдання

Тест 4.1

1. Хто не є представником англійського економічного мислення:
 - а) Д.Рікардо;
 - б) У.Петті;
 - в) А.Пігу;
 - г) П.Буальгільбер.
2. Кому з економістів належить робота “Нові начала політичної економії, або про багатство в його відношенні до народонаселення”:
 - а) Д. Рікардо;
 - б) А.Сміту;
 - в) А.Тюрго;
 - г) Ж.Сімонді.
3. Виберіть економіста, діяльність якого відноситься до 20-30-ів XIX ст.:
 - а) А.Сміт;
 - б) Ф.Кене;
 - в) Д.Рікардо;
 - г) К.Маркс.
4. Вкажіть категорії, котрі не аналізували фізіократи:
 - а) класи;
 - б) прибуток;
 - в) чистий продукт;
 - г) ренту.
5. Яку з функцій грошей аналізував А.Сміт:
 - а) міру вартості;
 - б) засіб накопичення;
 - в) засіб платежу;
 - г) засіб обігу.
6. Які з визначень вартості, дані А.Смітом, відповідають теорії трудової вартості при капіталізмі:
 - а) вартість визначається витратами праці;
 - б) вартість створюється працею і природою;
 - в) вартість визначається надбаною працею;
 - г) мінова вартість визначається заробітною платнею.

7. Чим визначається, по Рікардо, мінова вартість товарів:
- а) корисністю;
 - б) споживчою вартістю;
 - в) суспільною продуктивністю праці;
 - г) природними факторами.
8. Згідно класичній політекономії заробітна плата як дохід працівника тяжіє до:
- а) фізіологічного мінімуму;
 - б) прожиткового мінімуму;
 - в) максимально можливого рівня;
 - г) мінімально можливого рівня.
9. Згідно з класичною політекономією, гроші – це:
- а) штучний винахід людей;
 - б) важливий чинник економічного зростання;
 - в) технічний засіб, річ, яка полегшує обмін.
10. За думкою А.Сміта, найбільшу вартість до справжнього багатства і доходу додає капітал, який вкладається:
- а) в торгівлю;
 - б) в землеробство;
 - в) в промисловість.

Тест 4.2

1. Адам Сміт був видатним ... вченим-економістом кінця XVIII ст.
- а) англійським;
 - б) французьким;
 - в) німецьким.
2. Яку теорію написав Т. Мальтус?
- а) теорія народонаселення;
 - б) теорія класичної школи;
 - в) теорія довгих хвиль.
3. Хто написав книгу "Дослідження про природу і причини багатства народів"?
- а) Д. Рікардо;
 - б) А. Сміт;
 - в) Ф. Бастія.
4. Класична політична економія зародилася в Англії в кінці

- XVII ст. прийшовши на зміну
- а) монетаризму;
 - б) меркантилізму;
 - в) Марксизму.
- 5.** Кого називають Колумбом політичної економії ?
- а) В. Петті;
 - б) П. Буагільбер ;
 - в) А. Сміт.
- 6.** Вільям Петті є засновником політичної економії в
- а) Англії;
 - б) Німеччині;
 - в) Австрії.
- 7.** "Теорія моральних почуттів", видана 1759 року була написана
- а) Д. Рікардо;
 - б) А. Саксом;
 - в) А. Смітом.
- 8.** Теорія економічного устрою заснована на ідеях
- а) марксизму;
 - б) лібералізму;
 - в) меркантилізму.
- 9.** Хто заснував в 1821 р. перший в Англії клуб політичної економії ?
- а) Д. Рікардо;
 - б) А. Сміт;
 - в) А. Маршалл.
- 10.** Яку отримало назву «Положення про реалізацію суспільного продукту» пізніше?
- а) «Положення Сея»;
 - б) «Закон продукту»;
 - в) «Закон Сея».

Тест 4.3

- 1.** В якій країні в XVIIст. зародилась класична політична економія ?
- а) в Німеччині;
 - б) в Англії;
 - в) у Франції.

2. Назвіть головні засади класичної школи політичної економії :
 - а) державне регулювання економіки;
 - б) дослідження сфери обігу;
 - в) проголошення економічного лібералізму та дослідження сфери виробництва.
3. У визначенні вартості Д. Рікардо дотримується :
 - а) трудової теорії вартості;
 - б) нетрудової теорії вартості;
 - в) теорії корисності
4. Яку працю А. Сміт визнає за продуктивну ?
 - а) працю в сільському господарстві;
 - б) працю у сфері матеріального виробництва;
 - в) працю у сфері обігу.
5. Хто був засновником класичної політичної економії у Франції?
 - а) П'єр де Бугальбер;
 - б) Ф.Кене;
 - в) А.Тюрго.
6. В якому році була опублікована книга „Досвід про закон народонаселення” Томаса Мальтуса?
 - а) 1798;
 - б) 1793;
 - в) 1805.
7. Хто ввів термін «політична економія» ?
 - а) А. Монкретьєн;
 - б) В. Петті;
 - в) А. Сміт.
8. Хто ввів поняття «Невидима рука» :
 - а) Д. Рікардо;
 - б) А.Сміт;
 - в) Жан-Батіст Сей.
9. Скільки основних законів розробив Сей ?
 - а) 3;
 - б) 4;
 - в) 2.
10. Хто є засновником політичної економії в Англії?
 - а) П'єр де Бугальбер;

- б) Ф.Кене;
- в) У.Петті.

Тест 4.4

- 1.** Який англійський економіст був послідовником Сміта в справі формування концепції класичної школи?
 - а) Т. Манн;
 - б) Квінсі;
 - в) Рікардо.
- 2.** У якому році Рікардо опублікував свою головну працю «Початки політичної економії і податкового обкладання»?
 - а) 1711 р.;
 - б) 1817 р.;
 - в) 1818 р.
- 3.** Що Рікардо і його послідовники вважали основою обмінюваності?
 - а) працю;
 - б) капітал;
 - в) ресурси.
- 4.** Яка теорія Рікардо є його головною заслугою?
 - а) теорія грошей;
 - б) теорія вартості;
 - в) наукова теорія міжнародного обміну.
- 5.** В якого економіста Рікардо запозичив ідею для своєї теорії автоматичного регулювання платіжних балансів?
 - а) Сміта;
 - б) Манна;
 - в) Юма.
- 6.** За допомогою якої ідеї Рікардо ілюструє свою теорію порівняльних витрат?
 - а) «3 країни – 3 товари»
 - б) «2 країни – 2 товари»
 - в) «2 виробника -2 товари»
- 7.** Яке твердження є відмінною рисою Рікардо?
 - а) твердження про протилежну спрямованість руху різних товарів;
 - б) твердження про однакову спрямованість доходу;

- в) твердження про протилежність руху прибутку.
- 8.** Як Рікардо і його послідовники розглядають заробітну плату?
 - а) як плату за працю;
 - б) як плату за ресурси;
 - в) як плату за послуги.
- 9.** В яких століттях жив Рікардо?
 - а) 16-17;
 - б) 18-19;
 - в) 19-20.
- 10.** Що є умовою регулювання балансу в країні?
 - а) вільне переміщення грошей;
 - б) вільне переміщення товарів;
 - в) вільне переміщення як товарів так і грошей.

Тест 4.5

- 1.** Назвіть основну працю Мілля:
 - а) «Політична економія»
 - б) «Система логіки»
 - в) «Досліди про деякі нерозв'язані питання політекономії»
 - г) «Основи політекономії і деякі аспекти їх застосування до соціальної філософії»
- 2.** Теорію якого видатного економіста підтримував Мілля?
 - а) Рікардо
 - б) Сміт
 - в) Маркс
 - г) Петті
- 3.** З чого, на думку Мілля, складається величина прибутку?
 - а) оплати за працю
 - б) мистецтво підприємця
 - в) ренти
 - г) правильні відповіді А та Б
- 4.** Які економічні категорії впливають на ціну?
 - а) попит і пропозиція
 - б) дохід виробництва
 - в) витрати виробництва
 - г) ціна не піддається впливу
- 5.** Яка економічна форма влади, на думку Мілля, є

- найкращою?
- а) соціалізм
 - б) капіталізм
 - в) комунізм
 - г) феодалізм
- 6.** Якими, на думку Мілля, є поняття: виробництво, розподіл, обмін?
- а) самостійними
 - б) тісно пов'язаними
 - в) протилежними
 - г) не має правильної відповіді
- 7.** Чим на ринку визначається заробітна плата?
- а) робочим фондом
 - б) кількістю працездатного населення
 - в) співвідношенням попиту і пропозиції
 - г) прибутком
- 8.** Які соціальні реформи повинні обов'язково бути проведені державою(18ст.) ?
- а) скорочення робочого дня
 - б) скасування системи найманої праці
 - в) співвідношенням попиту і пропозиції
 - г) всі відповіді вірні
- 9.** Кількість грошей, які сплачують за одиницю товару – це:
- а) ціна
 - б) дохід
 - в) прибуток
 - г) заробітна плата
- 10.** Під впливом якої конкуренції Мілля визначає тенденцію руху прибутку?
- а) досконала конкуренція
 - б) олігополія
 - в) конкуренція капіталів
 - г) монополістична конкуренція

РОЗДІЛ 5. АЛЬТЕРНАТИВНІ КЛАСИЧНІЙ ШКОЛІ НАПРЯМИ ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ ХІХ СТ. ТА ЗАРОДЖЕННЯ МОНОПОЛІСТИЧНОЇ КОНКУРЕНЦІЇ

5.1. Дрібнобуржуазна політична економія

Класична школа виступала за капіталізм який веде до розшарування населення. У кінці 18 століття в країнах Західної Європи відбувся промисловий переворот та перехід до індустріалізації, який викликав різке зростання продуктивності праці у промисловості, що спричинили перші кризи надвиробництва.

Представниками дрібнобуржуазної політичної економії виступають у класичній школі група вчених, що починають виступати проти процесів капіталізації прибутку. До найвідоміших слід віднести Шарль Леонар Сімонд де Сімонді (1773—1842), П'єр Жозеф Прудон (1809—1865), що виступали за розвиток дрібнотоварного виробництва і заборону найманої праці.

У своєму розвитку дрібнобуржуазна політекономія пройшла 2 етапи: спочатку сформувалась гуманістична школа. Її представники виступали з ідеєю відмови від капіталізму, прагнули його регламентувати, закликали до повернення у дрібнотоварне виробництво. Проголошували капіталізм соціально несправедливим.

Потім сформувалась філантропічна школа. Представники висували проект реформування капіталізму згідно з яким всі повинні були стати дрібними буржуа.

До осинових причин виникнення економічного романтизму слід віднести є:

- промисловий переворот і буржуазна революція, у результаті яких відбувалося розорення дрібних ремісників і селян;

- поява великої кількості безробітних.

Соціалісти-утопісти: С. Сімонді і Ш. Фур'є у Франції та Р. Оуен в Англії виступили з викривальною критикою капіталізму,

указавши на історично обмежений характер капіталістичних відносин.

С. Сімонді (1773—1842) — за словами К. Маркса завершує класичну політичну економію і започатковує дрібнобуржуазний напрям. Західні економісти, оцінюючи світогляд Сімонді, підкреслюють те, що він першим виступив проти канонів класичної політичної економії, яку назвав «економічною ортодоксією».

Сімонді був не лише економістом, він залишив велику наукову спадщину в галузі історії. Як економіст Сімонді спочатку був послідовником А. Сміта. 1819 р. він опублікував свою головну працю «Нові начала політичної економії, або Про багатство в його відношенні до народонаселення». У цій праці він намагається побудувати політичну економію на нових засадах. Сімонді виступає з критикою класичної політичної економії, зокрема заперечує визначення предмета й методу політекономії класиками. Предметом політекономії, за Сімонді, має бути «матеріальний добробут людей, оскільки він залежить від держави».

Критикуючи абстрактний метод класиків, Сімонді ставить у центр своїх досліджень становище людини і наголошує на необхідності вивчення історичного розвитку країни, де ця людина живе. Тому його можна вважати попередником історичної школи. Сімонді виступає з безкомпромісною критикою капіталізму. Він був одним із перших, хто звернув увагу на тяжке й безправне життя робітників. Проте Сімонді не лише критикує капіталізм, а й розробляє проект його реформування.

Сімонді є прихильником державного втручання в економіку, а також відновлення поєднання праці та власності, притаманного дрібному виробництву. Він закликає повернутись до дрібного виробництва і в промисловості, і в сільському господарстві. Однак способів реального здійснення цієї програми він не тільки не запропонував, а й не бачив. Сімонді не був радикалом, він проголошував себе супротивником комунізму, а його соціальні вимоги обмежувалися необхідністю запровадження робітничого законодавства.

Теорія вартості, капіталу і доходів. Сімонді є прихильником

трудової теорії вартості. Проте він (як і класики) не дає визначення субстанції вартості, а розглядає фактично тільки мінову вартість. Капітал він трактує як виробничі запаси, переважно засоби виробництва, але виокремлює основний і оборотний капітал. Прибуток Сімонді визначає як відрахування від продукту праці робітника і підкреслює його експлуататорську природу. Ренту він розглядає у фізіократичному дусі — як винагороду природи за виробничу діяльність.

Теорія відтворення і криз. Ця теорія є наріжним каменем економічного вчення Сімонді, і треба чітко уявити її суть. Метою капіталістичного виробництва він визнає споживання, а суперечність між виробництвом і споживанням розглядає як основну суперечність капіталізму, що виявляється в труднощах збуту товарів, у кризах. Ці негативні явища, на думку Сімонді, зумовлено звуженням внутрішнього ринку через зменшення доходів робітників, яких витискають з виробництва машини і заробітна плата яких зменшується. Щодо капіталістів, то вони частину свого доходу, яку мали б використати на споживання, нагромаджують (виробниче нагромадження він ігнорує). За цих обставин частина суспільного продукту не може бути реалізованою на внутрішньому ринку.

Зовнішні ринки у зв'язку з розвитком капіталізму в інших країнах також звужуються. До капіталізму такої проблеми не існувало, тому що була велика маса споживачів — дрібних виробників, господарства яких зруйнував капіталізм, звужуючи тим самим внутрішній ринок, породжуючи загальне надвиробництво і кризи. Отже, кризи в Сімонді — це результат внутрішніх суперечностей капіталізму, результат загального надвиробництва і відповідно недоспоживання, а не диспропорцій в окремих галузях. Крім того, він трактує кризи капіталізму як перманентні, що взагалі унеможливають його розвиток. На цю думку Сімонді варто звернути особливу увагу, оскільки саме її (і його теорію відтворення) взяли «на озброєння» російські народники. Сімонді навіть звертається до урядів капіталістичних країн, щоб вони своєю владою «припинили розвиток капіталізму» і сприяли тим самим встановленню «загального добробуту» через відновлення

дрібного виробництва.

Теорія відтворення Сісмонді має назву теорії «третіх осіб» оскільки капіталістичне виробництво для реалізації продукту не може обмежитись робітниками й капіталістами, потребуючи ще й «третіх осіб». Сісмонді — це дрібні виробники. Слід порівняти теорії відтворення Сісмонді і Мальтуса. Ідеї Сісмонді не справили великого впливу на його сучасників. Проте вони певною мірою сприяли розвитку трьох напрямів економічної думки. Його симпатії до робітничого класу, критику капіталізму сприйняли прихильники соціалістичних учень, а міркування щодо предмета й методу політичної економії — представники історичної школи. І нарешті, його заклик до втручання держави в економічне життя, критика ролі особистого інтересу як спонукальної сили економічного розвитку започаткували критичне ставлення до економічного лібералізму (економічної ортодоксії).

Економічна концепція Прудона. П. Прудон (1809—1865) — французький соціаліст. 1840 р. він видав у Парижі книжку «Що таке власність», в якій гостро критикував капіталізм, проголосивши своє знамените гасло «власність — це крадіжка». 1846 р. було опубліковано його працю «Система економічних суперечностей, або філософія злиденності», яку К. Маркс піддав нищівній критиці у своєму творі «Злиденність філософії». У цій праці Прудона викладено систему його економічних поглядів, в основу яких покладено було ідеї дрібнобуржуазного соціалізму. У наступних працях він розробляє проекти «реформування» капіталізму.

Вивчаючи погляди Прудона, необхідно звернути увагу на його методологію, на намагання застосувати в дослідженнях гегелівський діалектичний метод, хоч останнє обмежилось виявленням у категоріях і економічних процесах «добрих» і «поганих» сторін та їх механічним поєднанням. Звідси Прудон робив висновок, що завжди можна зберегти добрі сторони і позбутись поганих. Це стосувалося як економічних категорій, так і капіталістичного виробництва в цілому.

Теорія цінності. Цінність у Прудона є вічною абстрактною категорією, носієм двох протилежних ідей: споживної і мінової цінностей. Між ними існує протилежність. Перша є втіленням

достатку, друга — відображенням винятковості. Примиренням Цих суперечливих сторін, синтезом споживної й мінової цінностей у Прудона є так звана конституїрована, або синтетична, цінність. Вона встановлюється в обміні і обов'язково реалізується на ринку. Для подолання труднощів товарного обміну потрібно, на думку Прудона, кожний товар наділити конституїованою цінністю, гарантувати його реалізацію. Своєю теорією конституїованої цінності Прудон намагається усунути суперечності капіталістичного товарного виробництва, суперечність між товаром і грошима, надавши самому товару властивостей, притаманних грошам.

Економічна програма Прудона. Прудон пов'язував причини труднощів дрібного виробника з недоліками обміну, з проблемою збуту. Він розробляє проекти реформування капіталізму через викуп робітниками засобів виробництва в буржуазії, створення майстерень і підприємств на акціонерних засадах, а також через реформування обміну.

Основною причиною зuboжіння і несправедливості він оголошує обмін і гроші, тому хоче зберегти дрібне товарне виробництво, яке зумовить обмін продуктами праці за трудовим еквівалентом без грошей. З цією метою Прудон навіть спробував створити обмінний банк — «народний банк», який приймав би від товаровиробників товари і видавав би їм трудові талони, «робочі гроші», які засвідчували б кількість праці, витраченої на виготовлення товару. За ці «гроші» товаровиробник одержував у банку інші потрібні йому товари. Саме в такий спосіб Прудон сподівався встановити в суспільстві рівність і справедливість і позбутись експлуатації.

У своїх теоретичних поглядах Прудон не був послідовним: виступаючи проти грошей, він одночасно пропонував надавати через банк робітникам і товаровиробникам безпроцентний кредит у грошовій формі. Економічною основою експлуатації у Прудона є процент, що його Прудон уважав єдиною формою, в якій втілено неоплачену працю робітника. Тому зниження ставки процента «Примусовими законами» і зведення її до нуля забезпечить одержання робітниками повного продукту своєї праці. Керуючись такою логікою, Прудон розвиває ідею «дарового кредиту». Надання «дарового кредиту» позбавляє

необхідності позичати гроші під проценти і тим самим, на думку Прудона, ліквідує експлуатацію. Надання всім і кожному «дарового кредиту» приведе до «злиття класів», бо залишаться лише трудящі, які обмінюватимуться продуктами відповідно до їхньої ціни. Уряд теж стане непотрібним, оскільки буде гарантовано справедливість у процесі обміну. Усі будуть рівними, і зникнуть джерела конфліктів. Дрібнобуржуазний соціалізм Прудона набув значного поширення в другій половині XIX ст. в багатьох європейських країнах.

К. Родбертус (1805—1875) — німецький соціаліст. Він посідає своєрідне місце в історії економічної думки. Сприймавши ідеї Сімонді, критику ним капіталізму і нужденного становища робітників, він виступає з проповіддю соціалістичних ідей. Проте він вважає, що їх практичне втілення поки що є нереальним. Що ж до теорії, то тут, на його думку, слід бути безкомпромісним. Саме тому він гостро критикує теоретичні засади так званого катедер-соціалізму і водночас стає одним із основоположників теорії «державного соціалізму».

Реформування суспільства він сподівається здійснити за допомогою зрівняльного розподілу, покладаючи цей обов'язок на державу. Теорія цінності. Родбертус стоїть на позиціях трудової теорії вартості, хоч формулює і трактує її досить специфічно. Цінність, крім витрат праці, включає в нього витрати матеріалу і знарядь виробництва, але тільки як попередні витрати праці.

Родбертус визнає різницю між визначенням мінової цінності і самою цінністю, її величиною. Мірою цінності є праця. А одиницею її вимірювання є час. Виходячи з трудової теорії вартості, Родбертус розглядає як нетрудові доходи прибуток і земельну ренту. Їх він об'єднує в єдину категорію «ренти взагалі», яку визнає рівноцінною категорії додаткової вартості. Слід звернути увагу на те, що Родбертус звинувачував К. Маркса в тому, що останній нібито «запозичив» у нього свою теорію додаткової вартості.

Земельна рента. Основою утворення земельної ренти Родбертус називає приватну власність на землю. Вона є нетрудовим доходом власника землі. Земельну ренту дають усі ділянки землі. Отже, Родбертус поставив питання про існування

ренти, яку Маркс назвав абсолютною, що ж до диференційної ренти, то він заперечував її існування, хоч і визнавав, що різниця в продуктивності і розміщенні земельних ділянок збільшує ренту.

Що ж є джерелом ренти? За Родбертусом, середні ціни всіх товарів, як промислових так і сільськогосподарських, збігаються з їхніми трудовими вартостями. Кількість додаткової вартості («ренти») в обох галузях пропорційна створеним у них сумах вартостей. Проте в сільському господарстві та сама сума вартостей, а отже, й додаткової вартості, створюється меншим капіталом, ніж у промисловості, тому що тут немає сирого матеріалу, сировини.

Норма прибутку визначається промисловістю. Через те в сільському господарстві виникає певний надлишок над прибутком. Цей надлишок і є земельною рентою. Вивчаючи це питання слід проаналізувати суперечності, притаманні трактуванню ренти Родбертусом. Проблема розподілу. Однією з найважливіших функцій суспільства Родбертус називає справедливий розподіл суспільного продукту. Під «справедливим» він розуміє такий розподіл, який забезпечує одержання кожним робітником повного продукту своєї праці.

У розподілі багатства Родбертус виділяє дві сторони— економічну і соціальну. Економічна (через дію ринкових відносин) дає змогу власникам землі та капіталу привласнювати частину суспільного продукту (у вигляді процента і ренти). А соціальна — забирає в робітників частину створеного ними продукту, що є порушенням справедливого розподілу. Чітке розмежування економічної і соціальної сторін розподілу багатства є чи не найбільшою заслугою Родбертуса. Не приділяючи особливої уваги з'ясуванню пропорцій, які складаються в процесі розподілу між факторами (послугами) виробництва, він спеціально наголошує на проблемі пропорцій між трудовими і нетрудовими доходами в національному продукті. Висновуючи, що частка робітників у національному продукті зменшується на користь капіталістів і землевласників. Родбертус визнає необхідність ліквідації приватної власності, що забезпечить, на його думку, ліквідацію нетрудових доходів. Але це діло далекого майбутнього. За реальних умов розв'язання

проблеми він бачить, як уже було сказано, у посиленні ролі держави в розподілі національного продукту.

Ф. Лассаль (1825—1864) — німецький соціаліст, що вважав себе учнем К. Маркса. Справді у трактуванні соціалістичних ідей він наслідує Маркса. Проте він більше практик, пропагандист. Як теоретик соціалізму Лассаль засуджував тяжке, безправне становище робітників, але пояснював його не соціально-економічними умовами, а дією так званого залізного закону заробітної плати. Суть закону, за Лассалем, полягає в тім, що робітник завжди одержує лише мінімум засобів існування, а не повний продукт своєї праці. Скасувати цей закон неможливо, але його можна «обійти» нейтралізувати. Нейтралізувати дію закону Лассаль сподівався перетворенням робітників на підприємців через організацію добровільних асоціацій. У таких асоціаціях робітники одночасно були б і підприємцями. Тим самим було б ліквідовано різницю між заробітною платою і прибутком, а винагорода робітника збільшилась би до повного продукту праці.

Капітал для утворення таких асоціацій має дати держава. Змусити державу це зробити можна лише за допомогою загального виборчого права, що дало б можливість включити робітників у законодавчий процес. Слід звернути увагу на те, що ідея утворення робітничих асоціацій не була новою. Лассаль копіював план «суспільних майстерень» Луї Блана — французького соціаліста. Значного поширення в Німеччині набули також різні форми кооперації, пропоновані відомим німецьким економістом Шульце-Делічем. Лассаль не заперечував корисності кооперативів. Але він наголошував на необхідності чіткого розмежування інтересів найманих робітників, виробників матеріальних благ і, як він пише, «інтересів споживачів». У праці «Пан Бастія — Шульце-Деліч. або Капітал і Праця» Лассаль піддає гострій критиці економічну програму Шульце-Деліча і доводить тотожність його поглядів і поглядів Бастія, який висунув ідею гармонії інтересів у буржуазному суспільстві. Капіталізму Лассаль протиставляв соціалізм, а виробничі асоціації розглядав як перехідну форму до майбутнього соціалістичного ладу.

5.2. Утопічний соціалізм

Аналізуючи концепції А. Сен-Сімона (1760—1825) та його послідовників, необхідно звернути особливу увагу на аргументи, які вони використовують, критикуючи капіталістичний індивідуалізм та обґрунтовуючи доцільність колективізму як особливої форми комунітаризму у виробництві, розподілі, споживанні та управлінні суспільством. Це важливо для глибшого розуміння принципів індустріального та колективістського детермінізму, покладених в основу системи Сен-Сімона.

Важливим внеском Сен-Сімона в метод дослідження є його теорія стадій економічного розвитку. Це пряме свідчення того, що її автор лише частково поділяє погляди класиків на методологію аналізу, зокрема капіталізм він не вважає кінцевою точкою розвитку суспільства. Він формулює проект нової індустріальної системи (як єдності колективізму та високого рівня розвитку промислового виробництва), шлях до якої пролягає через еволюційне трансформування власності.

Проблема трансформування власності в ученні Сен-Сімона, заслуговує на особливу увагу. Центральне поняття його теорії — «колективізм», хоч його сутність і зміст передбачають зовсім інші форми усупільнення (а саме: кооперування), ніж ті, що запропоновані Ш. Фур'є та Р. Оуеном. Перехідна економічна модель суспільства, за Сен-Сімоном, — це асоціація кооперативів із соціалістичним принципом розподілу. Згодом ця асоціація (завдяки всезагальній націоналізації власності) має перетворитися на єдиний кооператив, і тоді в суспільстві діятиме закон розподілу за потребами.

Відходом від класичних засад є також трактування ролі держави як основного суб'єкта реформацій. Очевидно, що це є наслідком використання комунітаристських підходів. Проте згодом, після повного трансформування суспільства держава відіме, як інституція, а управління здійснюватиметься колективно вповноваженими індустріалами. Ідеї Сен-Сімона розвинули далі його послідовники — О. Тьєрі, брати Родрігеси, Анфантен і Базар. Вони уточнили низку положень Сенсімоністського вчення, зробили його радикальнішим.

Багатоманітність думок і поглядів історичної школи визначила те, що її ідеї присутні як у концепціях маржиналізму та інституціоналізму, так і в теоріях фашизму та шовінізму. Безпосередньою послідовницею цієї школи стали нова історична школа 70—80-х років XIX ст. у Німеччині та соціальна школа політекономії.

Ідеї французького соціаліста-утопіста Шарля Фур'є (1772—1837) основна праці "Новий господарський суспільний світ" (1829), де зазначено, що суспільство у своєму розвитку пройшло стадії дикості, патріархату, варварства й цивілізації, причому в кожній стадії можна виокремити періоди дитинства, зростання, занепаду й старіння.

Зародження капіталізму це початок цивілізації. Розвиток промисловості можна досягти при такому рівні виробництва який забезпечить перехід від цивілізації до гармонії за умови усвідомлення всім населенням його необхідності. В працях розглядав капіталізм, а особливо капіталістичну торгівлю, спекуляцію, економічні кризи, анархії виробництва, бідності трудящих мас. Кризи капіталістичного виробництва він прямо називав лихом від достатку. Аналізуючи економічні процеси цивілізації, Ш. Фур'є передбачав заміну вільної конкуренції монополіями. Він навіть запропонував власну класифікацію монополій, визначивши такі їх види: колоніальна, кооперативна, або монополія замкнених об'єднань, казенна, або державне управління.

Справедливе суспільство, за планом Ш. Фур'є, складатиметься з асоціацій виробників (фаланг), утворених без примусу, і стане безкласовим і гармонійним. Землеробство відіграватиме вирішальну роль, буде основою ладу, а промисловість задовольнятиме його потребам. Продуктивність вільної праці асоційованих працівників значно зросте завдяки появі такого стимулу, як творче змагання працівників колективу.

Роберт Оуен (1771—1858) — представник англійського утопічного соціалізму — був радикальнішим від Ш. Фур'є та А. Сен-Сімона завдяки повному запереченню приватної власності. Соціальна програма Р. Оуена відрізнялася практичною спрямованістю. Він висунув цілий перелік пропозицій щодо

поліпшення умов праці й побуту робітників, розробив англійське фабричне законодавство в частині обмеження робочого дня та заборони нічної праці жінок і дітей. На думку Р. Оуена, держава повинна охороняти інтереси трудящих. У своїх теоретичних побудовах він спирався на трудову теорію вартості Д. Рікардо. Висновок Р. Оуена Пуп такий: продукт праці має належати тим, хто його виробляє. У сучасному капіталізмі він бачив суперечності між працею та капіталом, зростанням виробництва та зменшенням споживання. Він пропонував знищити гроші як штучну міру вартості та запровадити еквівалент трудових витрат — "робочі гроші". Р. Оуен спробував реалізувати цей проект, організувавши "базар справедливого обміну", який швидко затоварювався неходовими продуктами, а за квитанціями отримувалися ті товари, які можна було вигідно продати на ринку.

Р. Оуен вірив, що на зміну капіталізму прийде нове суспільство, яке він називав комунізмом і створення якого пов'язував з прийняттям розумних законів та освітою населення. Комунізм, за визначенням Р. Оуена, є виразом абсолютної істини та справедливості. Первісною ланкою комунізму, який базується на суспільній власності, має стати кооперативна община. Проте всі кооперації, які Р. Оуен створював в Англії та США, розпадались і перетворювались на капіталістичні колективні підприємства.

Ідеї А. Сен-Сімона, Ш. Фур'є та Р. Оуена — економістів, філософів, соціальних реформаторів XIX ст. — набули поширення та мали суттєвий вплив на наступну соціально-економічну думку багатьох країн, стали витоком марксизму, соціал-демократизму, соціально-інституціонального напрямку, теорії індустріального суспільства.

5.3. Марксизм

Витоки марксизму йдуть з класичної політекономії, зокрема з учень соціалістів-рікардінців і соціалістів-утопістів.

Історичні умови формування марксизму:

1) загострення соціальних суперечностей, що знайшли втілення у боротьбі робітничого класу за свої права (цей клас

був згуртований і численний);

2) нові тенденції в розвитку економічної науки.

Ідея соціалістичної та комуністичної організації суспільства пов'язана із зростанням соціальної нестабільності в першій половині XIX ст. і сформульована з класичних позицій соціалістами-утопістами. У цей час у розвитку економічної науки настає період певної невизначеності: класичні теорії пережили себе, почалася боротьба різних наукових поглядів, унаслідок чого поряд з класичними догмами виникають різноманітні вчення, що принаймні частково заперечують їх. А саме:

- соціал-утопізм;
- інтервенціонізм, який обґрунтовував необхідність втручання держави в економіку для розв'язання соціальних суперечностей;
- національна система політичної економії (альтернативна школа).

Вони піддавали критиці метод класичної політекономії, зокрема: соціалісти-утопісти критикували принцип індивідуалізму, інтервенціоністи – принцип невтручання держави, альтернативна школа – обидва ці принципи, а також принцип космополітизму. Це було обумовлено тим, що капіталістична система саморегулювання поступово втрачала ефективність, а це негативно позначалося не лише на економічній, а й на соціальній стабільності.

Проте зазначені вчення не давали вичерпних відповідей на низку актуальних питань, були недостатньо доказовими, особливо щодо пояснення природи недоліків капіталізму та моделювання основ нового устрою. Більше того, спроба реалізувати їх на практиці під час французької революції 1848 р. зазнала краху, остаточно дискредитувавши їх.

Внаслідок невирішених проблем в економічній науці з'явилася нова течія – марксизм, засновниками якого були К. Маркс (1818–1883) і Ф. Енгельс (1820–1895). Вчені починали свою наукову діяльність як прихильники альтернативної школи політекономії, запозичивши з неї ідею свідомої перебудови суспільства і поєднавши її з ученнями соціалістів-утопістів. Проте з часом перейнялися ідеями класичної політекономії,

принципи якої вони не піддавали сумнівам. Початок їхньої теорії було покладено виходом першого тому «Капіталу» К. Маркса.

Вчення мало два взаємопов'язані напрямки: економічний і соціальний. Воно пропагувало не еволюційні зміни форм власності, а революційні (насильницькі). Водночас економічне обґрунтування необхідності таких змін було переконливішим від утопічних учень (до речі, саме Маркс уважав найбільшою утопією сподівання, що соціальні зміни може запровадити держава або клас «вихованих» капіталістів).

Вчені доводили, що прогрес суспільства цілком залежить від розвитку продуктивних сил, основним стрижнем яких стають засоби виробництва, які завжди є чимось власністю, що й спричиняє поділ суспільства на два основні антагоністичні класи – власників і тих, кого позбавлено власності. Форма власності, і класи, яким ця власність належить, визначають тип формації. Класова боротьба загострюється в міру того, як клас власників засобів виробництва починає, замість удосконалення засобів виробництва, посилювати експлуатацію класу, позбавленого цих засобів. Отже, на думку К. Маркса, застарілі форми власності стримують розвиток засобів виробництва, а забезпечити цей розвиток можна тільки зміною таких форм.

Періодизація марксизму:

1. Ранній (період становлення марксизму) – до виходу «Капіталу» (40–50 рр. XIX ст.), коли працям основоположників марксизму був більшою мірою притаманний революційний пафос, загально філософське забарвлення та соціологічна спрямованість, ніж наукове осмислення дійсності; що було обумовлено загостренням соціальних суперечностей у суспільстві та посиленням класової боротьби. Праці періоду:

Маркса: «Критика Гегелівської філософії права», де (цілком у дусі альтернативної школи) доводиться необхідність формування нової ідеології, що здатна надихнути маси на революційні перетворення;

«Економічно-філософські рукописи 1844 року», що стали першим кроком до створення нового напрямку в економічній теорії, заснованого на класовому підході (розглядаються відносини між працею і капіталом);

«Наймана праця і капітал» та «Злиденність філософії», де

автор заперечує можливість «удосконалення» капіталізму, оскільки відносини праці і капіталу є непримиренно ворожими;

«Чорновий рукопис 1857–1858 року» з попереднім формулюванням основних ідей «Капіталу».

Енгельса: «Нариси до критики політичної економії», де висловлено міркування щодо ролі різних форм приватної власності як основи різних типів суспільного ладу;

«Становище робітничого класу в Англії», де обґрунтовано правомірність класової боротьби з економічного погляду.

Зі спільних праць Маркса та Енгельса визначаються науковою новизною того періоду «Святе сімейство» та «Німецька ідеологія», у яких визначена необхідність застосування нових методів економічного аналізу, а також «Маніфест Комуністичної партії», що став першим системним викладом особливого класового світогляду та першою спробою відобразити основи іншого, комуністичного ладу. Водночас у цих творах уперше обґрунтовувалась теорія класової боротьби.

2. Пізній період (70–90-ті рр. XIX ст.) – у працях цього періоду викладається марксистське бачення справедливого суспільства.

2.1 . Праці Маркса цього періоду: «Громадянська війна у Франції», де підсумовується досвід Паризької комуни та розглядаються перспективи революційних перетворень, «Націоналізація землі», присвячена викладу економічних основ соціалізму, «Критика Готської програми», де також аналізуються проблеми форм власності та форм розподілу за соціалізму і наводиться модель процесу відтворення.

2.2 . Праці Ф. Енгельса цього періоду: «Анти-Дюрінг», де висвітлюються питання методології політичної економії та розв'язуються проблеми сутності соціалістичного ладу, його організаційних основ; «Розвиток соціалізму від утопії до науки», де чітко формулюються основи суспільного соціалістичного ладу; «До критики проекту соціал-демократичної програми 1891 року» з розглядом нових аспектів розвитку капіталізму – монополізації виробництва, що потребувало уточнень марксистського вчення. Ця робота цікава тим, що Енгельс вважає монополізацію передумовою соціалістичних перетворень, засобом протистояння анархії і

конкуренції (більшість тогочасних економістів оцінювала монополізацію, як процес, що дестабілізує економіку, заважає дії механізмів саморегулювання). Багато з цих праць згодом буде використано радикальними соціальними вченнями.

Теоретичні проблеми "Капіталу" К.Маркса. К. Маркс підготував декілька рукописних варіантів «Капіталу» (1857–1865), зокрема «Критика політичної економії», «До критики політичної економії». Головною метою дослідження, за словами Маркса, було «відкриття економічного закону руху сучасного суспільства».

Перший том «Капіталу» був опублікований у 1867 р. і мав підзаголовок – «Процес виробництва капіталу». Центральною проблемою тому є процес виробництва додаткової вартості як основи розвитку й вираження відносин між капіталом та працею. У дослідженні вчений визначив роль товару та грошей у становленні капіталізму. Маркс доводив, що існування в докапіталістичну добу товарного виробництва й торгівлі, що обслуговувалась за допомогою грошей, історично зумовлює виникнення капіталу. Капітал він аналізував як об'єкт власності, як основу та рушійну силу економічного розвитку, як мету виробництва, а найголовніше – як сутнісну ознаку економічної формації, першопричину боротьби двох класів. Маркс досліджував генезу капіталу на шляху від простого товарного виробництва до капіталістичного, беручи за основну його складову – товар, у якому, на думку Маркса, як у краплині води, відбиваються всі вади та суперечності товарного виробництва.

Усі категорії політичної економії Маркс трактує з погляду їхньої товарної (матеріальної) природи (тому і він, так само як Сміт та Рікардо, досліджує виробництво, притаманне лише матеріальній сфері). Економічні категорії капіталізму Маркс аналізує з позиції його основоположної теорії – трудової теорії вартості, згідно з якою всі вартості створено живою працею, а тому вони підлягають вимірюванню затратами цієї праці. Товар перетворюється на капітал завдяки створенню в процесі його виробництва так званої додаткової вартості – неоплаченої праці найманого робітника, оскільки без цього важко зрозуміти його тезу щодо експлуататорської сутності капіталу.

Почавши аналіз капіталістичного виробництва з товару,

Маркс:

- розкрив його властивості: споживну вартість і вартість;
- дав визначення двоїстого характеру втіленої в товарі праці: конкретної й абстрактної.

Сам Маркс назвав це визначення «найліпшим», що є в першому томі.

Проаналізувавши форми вартості, Маркс показав, як виникли гроші. Гроші в Маркса мають товарне походження. Аналізуючи функції грошей він показав, за яких умов вони перетворюються на капітал. Запровадження нової категорії «товар – робоча сила» дало Марксу можливість логічно розглянути процес обміну праці на капітал і ще раз підтвердити систему доказів щодо створення додаткової вартості. Додаткова вартість – це вартість, створена робітниками у додатковий робочий час (понад вартість робочої сили), що безкоштовно привласнюється капіталістом.

Додаткова вартість поділяється на:

1. абсолютну, виробництво якої забезпечується за рахунок продовження тривалості робочого дня і підвищення інтенсивності праці, і

2. відносну, що виникає внаслідок зростання продуктивності суспільної праці.

Відношення величини додаткової вартості до вартості робочої сили (норма додаткової вартості) указує на рівень експлуатації робочої сили.

Виходячи з учення про додаткову вартість, Маркс дав визначення капіталу як вартості, що самозростає, та наголошує на її класовому змісті. Він запроваджує новий принцип поділу капіталу – на постійний і змінний. Постійний капітал у процесі виробництва не змінює своєї величини, змінний – створює додаткову вартість. Заробітну плату Маркс визначив як перетворену вартість і відповідно ціну робочої сили і наголосив, що на поверхні капіталістичного суспільства вона виступає як ціна праці, тобто як оплата всього робочого часу – необхідного й додаткового. Спираючись на свої абстракції, категорії вартості та додаткової вартості, Маркс сформулював об'єктивні закони капіталістичного виробництва, зокрема закон капіталістичного нагромадження.

Нагромадження капіталу – це перетворення частини додаткової вартості на капітал.

Відповідно до цього закону нагромадження капіталу посилює поляризацію суспільства, погіршує становище робітничого класу.

У підсумку I тому «Капіталу» Маркс визначив так звану історичну тенденцію капіталістичного нагромадження. Суть її полягала в тому, що в надрах капіталізму визрівають об'єктивні й суб'єктивні передумови соціалістичної революції. З розвитком капіталізму посилюється процес усупільнення виробництва, а привласнення лишається приватнокапіталістичним. Водночас міцніє нова соціальна сила – пролетаріат, яка здатна розв'язати цю суперечність революційним шляхом.

Другий том «Капіталу» визначив проблеми функціонування капіталу та його обігових форм. У ньому Маркс визначив пріоритетним процесу обігу для доктрини додаткової вартості. Він, як і його попередники, намагався довести (усупереч меркантилістам), що зростання вартості не відбувається в обігу. Проте поза обігом, за Марксом, цього також не відбувається.

Будь-який капітал у своєму русі проходить три стадії. На першій гроші перетворюються на елементи продуктивного капіталу (засоби виробництва і робочу силу), на другій – у процесі виробництва створюється новий товар, що містить і додаткову вартість, на третій – відбувається його реалізація, перетворення на гроші. Відповідно до цих трьох стадій капітал набуває різних функціональних форм: грошової, виробничої і товарної.

Досліджуючи рух капіталу з погляду часу цього процесу і його значення для капіталістичного виробництва, Маркс розвивав вчення про основний і оборотний капітал. На відміну від своїх попередників Маркс за основу визначення основного й оборотного капіталу бере двоїстий характер праці, що дає змогу зрозуміти, як відбувається процес перенесення вартості із засобів виробництва на готовий продукт. Значну увагу Маркс приділив проблемі відтворення й обігу всього суспільного капіталу.

У процесі аналізу руху індивідуального капіталу досліджувалась зміна його форм, а проблема реалізації

залишалась поза дослідженням. У період дослідження руху суспільного капіталу ця проблема стає основною. В основу аналізу відтворення всього суспільного капіталу Маркс заклав поділ суспільного виробництва (і суспільного продукту) на два підрозділи – виробництво засобів виробництва і виробництво засобів споживання. Він аналізував рух суспільного продукту і в кожному підрозділі, і між ними, формулюючи ті умови, що необхідні для безперешкодного процесу відтворення, для реалізації суспільного продукту.

У третьому томі «Капіталу» Маркс знову повернувся до проблем, поставлених у першому томі, зосередившись на аналізі всіх тих форм, яких набирає капітал-вартість на стадії розподілу. Маркс фактично вирішував завдання, які свого часу ставили Рікардо та його послідовники, намагаючись визначити не лише форми, яких набирає вартість, а й чинники, які обумовлюють розміри цих форм.

Тим самим Маркс перевів теоретичний аналіз на інший рівень, надаючи політекономічній науці нових рис, які згодом стали провідними для неокласичного напрямку.

Необхідно розглянути характеристики основних форм доходів у капіталістичному суспільстві, простежити, як Маркс, із вартісних позицій, пояснює відхилення їхніх параметрів від сутнісного змісту, визначеного ним у першому томі «Капіталу». Адже не випадково, усі ці форми Маркс називав «перетвореними».

Маркс аналізував перетворення додаткової вартості на прибуток і норми додаткової вартості на норму прибутку, перетворення прибутку на середній прибуток. Це перетворення є одночасно і перетворенням вартості на ціну виробництва. Маркс досліджував також процес розподілу прибутку між різними групами капіталістів і ті конкретні форми, яких прибуток у результаті цього процесу набирає, а саме: дохід підприємця, процент і рента.

Четвертий том «Капіталу» був написаний автором ще до того, як було написано перші три томи «Капіталу». Його присвячено аналізу відомих теорій політичної економії. Тому, добре знаючи теорії попередників Маркса, не важко, порівнюючи їх з узагальненнями, сформульованими в перших

трьох томах, з'ясувати ставлення Маркса до цих теорій.

Отже, Маркс намагався довести, що несправедливість капіталістичного суспільства пояснюється експлуатацією чужої праці; і показати, що додаткова вартість, яка має матеріальний вираз і трудове походження, є результатом експлуатації праці. Це два дуже важливі моменти, які визначають належність теорії Маркса до старої класичної школи, і водночас пояснюють ставлення пізніших авторів до неї як до обмеженої.

Розвиток В.І. Леніна марксистського економічного вчення

Економічне вчення та соціальна доктрина основоположників марксизму позначилися на багатьох економічних та соціальних ученнях, що були сформульовані наприкінці ХІХ — поч. ХХ ст. Найортодоксальніше з них належить В. Леніну, який категорично не сприймав жодних критичних зауважень на адресу марксистської теорії і намагався довести її абсолютну відповідність будь-яким економічним і соціальним умовам.

Основні праці Леніна постійно сповнені намагання абсолютизувати марксистську доктрину, проте найвагомішим його внеском в економічну теорію ще донедавна радянські економісти вважали твір «Імперіалізм, як вища стадія капіталізму». У ній, крім застосування марксистської методології аналізу до нових реалій розвитку капіталістичного світу, зроблено спробу дослідити економічні закономірності й наслідки та економічне підґрунтя глобальних трансформацій.

Уявлення про розвиток В. Ленінінм економічних та класових постулатів марксистської доктрини дають твори «Держава і революція» і «Доповідь на захист резолюції про поточний момент», які свідчать про крайній радикалізм та ортодоксальність ленінських підходів до формування доктрини майбутнього соціалістичного суспільства.

Аналізуючи роль, яку відіграв марксизм у розвитку економічної науки, та наслідки практичного втілення цієї доктрини в життя, слід урахувати його складність і неоднозначність. Передовсім слід розмежовувати економічну теорію і політичні погляди К. Маркса, а також оцінку марксизму (зокрема економічного вчення) західними економістами і дослідниками в пострадянських країнах. Щодо перших, то не треба забувати, що з самого початку виникнення марксизму він

мав як палких прихильників і послідовників, так і запеклих критиків. Те саме спостерігається і тепер. Навіть ті економісти, які високо цінують загальний теоретичний доробок Маркса, не сприймають його теорій трудової вартості, заробітної плати, додаткової вартості тощо, не кажучи вже про теорію «наукового соціалізму». Оцінки марксизму пострадянськими дослідниками також неоднозначні.

У перші роки після розпаду СРСР спостерігались діаметрально протилежні оцінки: від продовження вихваляння й абсолютизування марксизму, як за радянських часів, до численних спроб його абсолютного заперечування. Поступово пристрасті вщухали, і нині серйозні науковці намагаються переосмислити теоретичний доробок Маркса, збагнути те позитивне й негативне, що в ньому є. Безперечно, Маркс заклав основи нового напрямку в дослідженні економічних і соціальних процесів. Західні дослідники вважають його видатним теоретиком, який спромігся синтезувати історію, політичну економію, філософію, соціологію у створенні відповідних підходів до дослідження суспільного розвитку. На жаль, на блискучих економічних дослідженнях Маркса надто негативно позначилися його радикальні революційні погляди.

Погану послугу Марксу зробила і радянська економічна наука, рекламуючи його теорію як «єдино правильну і всеосяжну», перетворюючи на догму навіть його помилки. Між тим марксизм і, зокрема, його найважливішу складову — економічну теорію, слід розглядати тільки як один (щоправда серйозний і глибокий), з численних напрямів суспільно-економічної думки, не абсолютизуючи його і не вбачаючи в ньому панацею від усіх економічних і суспільних негараздів.

5.4. Німецька історична школа

Після об'єднання Німеччини тут формується державний капіталізм, а уряд перетворюється на координаційний літр всієї господарської системи — контролює економіку і сприяє її розвитку.

В нових умовах функціонування зароджується у XIX—початку XX ст. нова економічна течія – історична школа та

соціальний напрям економічної думці. В цей період у країні відбувається прискореними темпами ріст монополій, що негативно вплинув на соціальний добробут населення, тобто загострюються класові суперечки, головною причиною яких стають різні за розмірами доходи населення. Питання соціального добробуту населення у представників історичної школи стояло на першому місці і було дуже актуальним. До того ж змінюється економічне бачення поліпшення життя людей, а саме, представники вже застарілої класичної школи вважали, що добробут населення залежить перш за все від самого індивіда і добробут суспільства — це сума добробуту індивідів. Історична школа виходить із цілком протилежного, вважаючи індивідуальний добробут похідним від загальносуспільного.

До основних причин виникнення соціального напрямку слід віднести:

- монополізація економіки та розвиток капіталізму;
- розповсюдженням акціонерної форми власності;
- покращення добробуту широких мас населення європейських країн;
- розширення економічних і політичних свобод;
- удосконалення та зміцнення позицій профспілок і вдосконалення системи соціального захисту.

Із-за невизначеності та відсутності чітких принципів соціальний напрям у політичній економії не став цілісним економічним вченням. Він мав на меті вирішення основних питань:

економіка є частиною соціальної системи, тому питання соціальної несправедливості повинні бути завжди першими для вирішення;

- захист приватної власності;
- заперечення експлуатації найманої праці;
- проведення соціальних реформ, які є рушійною силою розвитку економіки;
- посилення державно-правового регулювання економіки.

Отже, основними ідеями історичної школи та соціального напрямку, є те, що всі їх економічні вчення підкреслюють домінування суспільних інститутів над індивідом, тобто індивід

може досягти суспільного добробуту, за умови дотримання права, моралі, ідеології, менталітету того суспільства в якому він живе, і лише чіткі встановлені правила, норми моралі, закони дають змогу розвиватися особистості та суспільству. Економічний розвиток має другорядний характер для суспільства і він повинен бути націлений перш за все на покращення соціального стану країни.

Соціальний напрям політекономії був передумовою виникнення нового напрямку економічної думки — інституціоналізму, який враховував дію в економіці позаекономічних факторів.

На відміну від вчених Англії та Франції, вчені-економісти Німеччини взагалі не сприйняли визначальні ідеї класичної школи, побудувавши власну систему "національної економії". Це пояснюється тим, що буржуазні економічні відносини почали швидко розвиватися в Німеччині лише в 40—60-ті роки ХІХ ст., а пруський шлях розвитку ідеалізував феодальне минуле країни. Молода національна буржуазія прагнула об'єднання Німеччини, пов'язуючи його з силою прусько-юнкерської держави й активним втручанням в економіку. Відображенням цих особливостей політекономії Німеччини стали твори Фрідріха Ліста (1789—1846) і представників історичної школи. Ф.Ліст був попередником історичної школи, яка виникла в Німеччині в 40рр. 19ст.

Одним з перших вступив за економічне об'єднання Фрідріх Ліст (1789 – 1846рр.). Він був першим теоретиком протекціонізму, як переходу до економічно-капіталістичної системи. Його теорія виникла на основі ідеї національної єдності Німеччини і була обумовлена історичними особливостями цієї країни.

Ліст виступив з критикою класичної політекономії. В протилежність класикам, що вивчали закономірності буржуазного виробництва, не залежного від його національних особливостей. Ліст поставив задачу проаналізувати лише національну економіку ("національну природу кожного народу").

Основна його праця – "Національна система політичної економії" або "Національна система політичної економії"

міжнародної торгівлі, торгова політика і німецький митний союз” (1837—1841). Ця книга присвячена захисту протекціонізму, як умови становлення економічної могутності нації.

Цією книгою Ліст поставив завдання створення національної політичної економії. Основою її мала стати теорія продуктивних сил, відповідно до якої добробут нації обумовлений не кількістю багатства, а ступенем розвитку продуктивних сил, що його створюють.

На думку Ліста в своєму історичному розвитку кожна нація проходить декілька стадій:

- первинне варварство;
- скотарство;
- аграрне;
- аграрно-мануфактурне;
- аграрно-мануфактурно-комерційне.

Остання п'ята стадія є ідеалом, до якого прямує нація в своєму розвитку. Для його досягнення потрібні особливі умови, які не у всіх є в розпорядженні (великі території із значними запасами природних багатств і можливостями для розвитку індустрії).

На думку Ліста Німеччина має всі умови, крім достатнього розміру території, але їх можна поповнити за рахунок інших держав (Данії, Голландії).

В цілому є для досягнення ідеалу і прискорення переходу Німеччини від 3 до 4 стадії необхідно всіляко підтримувати розвиток промисловості і таким чином відмовитися від одностороннього розвитку німецької економіки з переважанням сільського господарства.

Виходячи з цього Ліст висунув ідею виховного протекціонізму”, згідно з якою необхідне активне втручання держави в економіку для створення єдиного загальнонаціонального ринку, захисту національного виробництва до того часу поки воно не досягне за рівнем своєї конкурентоздатності англійського рівня. .

Найповніше особливості німецької політекономії відображені в працях представників історичної школи Бруно Гільдебранда (1812—1878), Вільгельма Рошера (1817—1894) і

Карла Кніса (1821—1898).

Ученню класиків про природні закони історична школа протиставила принцип історизму, який заперечував діалектичний розвиток суспільства та будь-які якісні зміни й визнавав лише еволюційну форму розвитку. Еволюціонізм історичної школи не визнавав об'єктивних економічних законів та історичного характеру розвитку товарно-грошових відносин. Політична економія, таким чином, зводилася до вивчення історії народного господарства. В основу періодизації історії народного господарства Б. Гільдебранд поклав спосіб обміну; він розрізняв три фази: господарство природне середньовіччя, грошове та кредитне. Останнє було ідеалом Б. Гільдебранда; він визнавав кредит силою, що здатна перебороти панування грошей і капіталу, перетворити сучасний капіталістичний світ на світ справедливості. Метою політичної економії проголошувалося не теоретичне дослідження економічних явищ та формулювання висновків, а каталогізація й опис історичних фактів. Історична спрямованість цієї школи виправдовувала існування залишків феодалізму в економічному житті Німеччини.

Специфіка тлумачення економічних явищ представниками історичної школи виявилась у всебічному піднесенні значення етичних, правових, психологічних і політичних чинників, відведенні саме їм визначальної ролі в господарському розвитку. Класична ж школа, як відомо, рушійною силою розвитку суспільства визнавала економічний егоїзм, особистий матеріальний інтерес. Національна економія закликала вивчати національне господарство, розвиток якого залежав від природних умов, характеру народу й державних установ. У тлумаченні основних категорій політичної економії представники історичної школи обмежувалися повторенням ідей класичної політекономії. Наприклад, В. Рошер у книзі "Начала народного господарства" повторював теорію трьох факторів виробництва Ж. Б. Сея і зводив вартість товару до його корисності. Цікавою була власна ідея В. Рошера про існування "неречових капіталів" — професійних навичок і вмій, організаторських здібностей і управлінської майстерності

Резюме

Альтернативні класичній школі напрями економічної теорії

XIX ст.: дрібнобуржуазна політична економія, утопічний соціалізм, німецька історична школа (В. Рошер, Б. Гільдербандт, К. Кніс, Г. Шмоллер, А. Вагнер, К. Блюхер, М. Вебер, Л. Брентано). Економічні вчення С. Сімонді, П.-Ж. Прудона. Відкритий розрив з класичною школою у буржуазній політичній економії 30-50-х років XIX століття. Теорія утримання та теорія “останньої години” Н. Сеніора. Ф. Бастіа їх погляди і вчення. Економічне вчення К. Маркса. Джерела марксизму, його методологія. Капіталізм теорія класів. Характеристика капіталізму. Трудова теорія вартості. Теорія додаткової вартості. Вартість робочої сили. Доктрина економічної кризи.

Фрідріх Енгельс та його „Нариси до критики політичної економії” та „Анти-Дюринг”. Особливості буржуазної політичної економії Німеччини в середині XIX століття. Історична школа. Національна політична економія. Робота Ф. Ліста “Національна система політичної економії”. Історичні дослідження нової історичної школи. Теорії Й.А. Шумпетера. Теоретична спадщина В. Рошера, Б. Гільденбранда та К. Кніса. Теорії монополістичної і недосконалої конкуренції. А. Сен-Сімон, Ш. Фур'є та Р. Оуен – ідеологи утопічного соціалізму.

Навчальний тренінг

Основні поняття:

Дрібнобуржуазна економічна теорія, індустріалізація, монополії, картель, синдикат, трест, концерн, промисловий переворот, капіталізм, земельна рента, норма прибутку, соціалізм, утопічний соціалізм, утопія, продуктивні сили, додаткова вартість, абсолютна додаткова вартість, відносна вартість, нагромадження капіталу, основний капітал, оборотний капітал, історична школа.

Питання до самоконтролю:

1. Альтернативні класичній школі напрями економічної теорії XIX ст.: Г. Шмоллер, А. Вагнер, К. Блюхер, М. Вебер, Л. Брентано:

2. Дрібнобуржуазна політична економія.
3. Критика С. Сімонді капіталізму. Теорія прибутку.
4. Пропозиції П.-Ж. Прудона щодо реорганізації майбутнього суспільства.
5. Відкритий розрив з класичною школою у буржуазній політичній економії 30-50-х років XIX століття.
6. Теорія утримання та теорія „останньої години” Н. Сеніора.
7. Закон розподілу Г. Кері. Всесвітня „гармонія націй”.
8. Утопічний соціалізм: А. Сен-Сімон, Ш. Фур`є та Р. Оуен (відмінність і спільні риси теорій).
9. Критика капіталістичного способу виробництва та проекти майбутнього суспільного ладу. Індустріальна система А. Сен-Сімона.
10. Теорія криз Фур`є. Обґрунтування Фур`є необхідності та порядку створення асоціацій виробників (фаланг).
11. Проект „робочих грошей” Оуена.
12. Економічне вчення К. Маркса. Трудова теорія вартості. Теорія додаткової вартості. Вартість робочої сили. Доктрина економічної кризи.
13. Розвиток В.І. Леніна марксистського економічного вчення
14. Фрідріх Енгельс та його „Нариси до критики політичної економії” та „Анти-Дюринг”.
15. Німецька історична школа й її особливості.
16. Робота Ф. Ліста „Національна система політичної економії”. Обґрунтування політики “виховного протекціонізму”.
17. Історичні дослідження нової історичної школи. Теорії Й.А. Шумпетера.
18. Теоретична спадщина В. Рошера, Б. Гільденбранда та К. Кніса (розвиток ідей історичної школи в новітній економічній думці).

Тестові завдання

Тест 5.1

1. Під чий керівництвом у 1819 р. у Франкфурті було засновано «Генеральну асоціацію німецьких промисловців і комерсантів» ?
 - а) А. Мюллера;
 - б) Ф. Ліста;

- в) В. Рошера;
- 2. У якій книзі виклав свої ідеї Ф. Ліст, де полемізуючи класичною школою, відстоює право кожної нації на специфічний характер розвитку ?
 - а) «Політична економія з погляду історичного методу»;
 - б) «Політична економія сьогоднішнього і майбутнього»;
 - в) «Національна система політичної економії».
- 3. На що звернена особлива увага у праці Ф. Ліста ?
 - а) роль грошей;
 - б) роль держави;
 - в) роль соціуму.
- 4. Хто склав ядро нової історичної школи, яка була створена у 70-х роках 19 століття ?
 - а) Г. Шмоллер, Л. Brentano, К. Бюхер;
 - б) В. Рошер, Б. Гільдербранд, К. Кніс;
 - в) К. А. Сен-Сімон, Ш. Фур'є, Р. Оуен.
- 5. У чому полягала характерна риса історичної школи в обох її поколіннях ?
 - а) прагнення до подолання відсталості і більш динамічного розвитку;
 - б) переконання в можливій перебудові суспільства всезагальної рівності і справедливості, вільного від засилля, гніту та злиднів;
 - в) ставлення до держави як до найважливішого інституту господарського життя, який виконує значні економічні функції.
- 6. Чий утопічні ідеї викладені у книзі «Закон свободи» ?
 - а) Дж. Вістменлі;
 - б) Т. Кампанелла;
 - в) Т. Мора.
- 7. Яке ідеальне суспільство на думку Ш. Фур'є ?
 - а) індустріалізм;
 - б) комунізм;
 - в) гармонія.
- 8. У в кого в економічні ідеї із пізніх соціалістів-утопістів рушійною силою історичного розвитку була наука та індустрія ?
 - а) К. А. Сен-Сімона;

- б) Ш. Фур'є;
- в) Р. Оуена.
- 9. Спільна характерна ознака ідеального суспільства соціалістів-утопістів ?
 - а) збереження приватної власності;
 - б) обов'язковість праці для всіх;
 - в) ліквідація грошей.
- 10. У 20-х роках 19 століття в Англії з'явилась група соціалістів-утопістів, яка намагалася для обґрунтування своїх соціалістичних ідей залучити ... ?
 - а) теорію цінності П. Прудона;
 - б) теорію вартості та трудової вартості К. Маркса;
 - в) теорію трудової вартості Д. Рікардо.

Тест 5.2

1. Державний діяч Т. Мур (1478-1535) у державно – правовій концепції «Утопія» пропонував.....?
 - а) запропонував державний устрій;
 - б) піддав критиці феодалізм;
 - в) піддав критиці монархію та запропонував політичний устрій нової ідеальної держави;
 - г) Пропонував утворити державу – утопію.
2. Утопія-це?
 - а) місце я кого не існує;
 - б) опис суспільного політичного життя людей уявної країни,що відповідає тому чи іншому ідеалові соціальної гармонії;
 - в) держава на карті миру;
 - г) художній твір.
3. Завдяки чийм ідеям з`явився особливий напрямок в економічній науці,як «історична школа»?
 - а) Фрідріх Ліст;
 - б) Томас Мор;
 - в) Адам Сміт;
 - г) Карл Маркс.
4. Історичну школу на етапі виникнення представляли?
 - а) Карп Блюхер ,Густав Шмоклер;
 - б) Вільгельм Рошер, Бруно Гільдебранд;

- в) Фрідріх Ліст;
 - г) Томас Мор.
5. В чому – зміст теорії монополістичної конкуренції?
- а) контроль над пропозицією, ціною який досягається диференціацією продукту;
 - б) в монополістичному розподілі праці;
 - в) в розподілі додаткової вартість;
 - г) свій варіант.
6. Е.Чемберлен вказує на зростаючий вплив на процес диференціації продукту нецінових факторів. В чому зміст?
- а) зростаючий вплив розподілу праці;
 - б) вплив конкуренції;
 - в) крізь де певною мірою є диференціація кожний продавець повну монополію на власний продукт;
 - г) свій варіант.
7. Які особливості економічних поглядів Фрідріха Ліста
- а) утопічні погляди;
 - б) Ліст визнавав політичну економію наукою про складові Державної політики, в основу якої покладено доктрину економічного розвитку окремої нації, що суперечило класичній економічній науці;
 - в) соціалістичні погляди;
 - г) анархічні погляди.
8. Які особливості соціалістичного проекту Оуена?
- а) створення ідеальної держави;
 - б) рівномірний розподіл продуктів виробництва;
 - в) створення революційної сили - робітничий клас;
 - г) створення нових кооперативних громад ,де люди разом працюють и володіють засобами виробництва.
9. В чому своєрідність російського варіанту утопічного соціалізму?
- а) створення ідеального суспільства робітничим класом;
 - б) утопічний соціалізм – монархія;
 - в) утопічний соціалізм – первісно общинний лад;
 - г) створення ідеального суспільства селянською громадою.
10. Представники революційно демократичного напрямку

російської суспільно-утопічної думки?

- а) Бакунін;
- б) Плеханов;
- в) Герцин, Чернишевській;
- г) Ленін.

Тест 5.3

- 1.** Причиною мінімізації заробітної плати працівників С.Сисмонді вважає:
 - а) заниження ціни праці підприємця;
 - б) надлишкова пропозиція робочої сили внаслідок високих темпів народжування;
 - в) виштовхування праці робітників машинами.
- 2.** Що саме не належить ідеям про доцільність П.Прудона:
 - а) провідної ролі в економіці загальносуспільної власності;
 - б) організації банків народу;
 - в) скасування грошей і створення констиційованої вартості.
- 3.** Згідно соціалістам – утопістам, пріоритетне значення має власність:
 - а) приватна;
 - б) дрібна;
 - в) загальносуспільна;
 - г) особиста
- 4.** Історична школа Німеччини розглядає в якості предмета економічного аналізу:
 - а) сферу виробництва;
 - б) сферу виробництва і сферу обігу;
 - в) економічні та неекономічні фактори.
- 5.** В концепції реформ Дж.С.Мілля не рекомендується:
 - а) змінити закони виробництва;
 - б) змінити закони розподілу;
 - в) обмежити право успадкування;
 - г) знищити найману працю за допомогою кооперації.
- 6.** Що розуміє Е.Чемберлін під чистою монополією?
 - а) контроль над виробництвом продукції;
 - б) контроль над збутом продукції;

- в) контроль над цінами;
- г) контроль над діяльністю держави.
- 7.** В умовах недосконалої конкуренції, згідно Дж.Робінсон, потужності фірм:
 - а) перевищують оптимальний рівень;
 - б) оптимальні;
 - в) не досягають оптимального рівня.
- 8.** З чим пов'язує Е.Чемберлен виникнення монополії:
 - а) з наявністю субститутів;
 - б) з диференціацією продукту;
 - в) зі зниженням якості продукції;
 - г) з наявністю безробіття
- 9.** Які економічні категорії і терміни не використовує в аналізі своєї теорії Дж.Робінсон:
 - а) недосконала конкуренція, експлуатація праці;
 - б) монополістична конкуренція, олігополія;
 - в) абсолютна монополія, дискримінація в цінах.
- 10** Яка з типів ринкових структур пов'язана з диференціацією продукту:
 - а) монополістична конкуренція;
 - б) чиста конкуренція;
 - в) дуополія.

Тест 5.4

- 1.** Хто був основоположником дрібнобуржуазної політичної економії?
 - а) Ж. Ш. Сімонді;
 - б) Ф. Бастіа;
 - в) Дж. С. Мілль;
- 2.** Яка теорія є однією з головних Ж. Ш. Сімонді?
 - а) теорія вартості, капіталу і доходів;
 - б) теорія відтворення і криз;
 - в) теорія стадій економічного розвитку.
- 3.** Представником якого напряму політичної економії був Сен-Сімон Фур?
 - а) дрібнобуржуазної політичної економії;
 - б) утопічного соціалізму;

- в) німецької історичної школи;
- 4.** Хто був послідовником ідей Сен-Сімона?
 - а) О. Тьєрі;
 - б) Фур'є;
 - в) Р. Оуен.
- 5.** Головнім представником німецької історичної школи був:
 - а) К. Кніс;
 - б) Ф. Ліст;
 - в) К. Бюхер.
- 6.** Ким було представлено реалістичний погляд на механізми функціонування ринків і процес формування цін?
 - а) А. Маршаллом;
 - б) Е. Чемберліном;
 - в) Д. В. Робінсон.
- 7.** Яка праця принесла світове визнання Дж. Робінсон?
 - а) «Економічна теорія недосконалої конкуренції»(1933);
 - б) «Нагромадження капіталу»(1956);
 - в) «Економічні ереси»(1971).
- 8.** П. Л. Буагільбер був засновником політичної економії якої країни?
 - а) Франції;
 - б) Англії;
 - в) США.
- 9.** Чиї дослідження можна розглядати як прорив в економічній теорії, як революцію недосконалої конкуренції?
 - а) Е. Чемберліна і Дж. Робінсон;
 - б) Т. Мальтуса;
 - в) А. Сміта.
- 10.** Т. Мор був одним з найвидатніших представників якого напряму політичної економії?
 - а) раннього утопічного соціалізму;
 - б) дрібнобуржуазної політичної економії;
 - в) німецької історичної школи;

Тест 5.5

- 1.** Назвіть найбільш відомих представників

- західноєвропейського утопічного соціалізму:
- а) А. де Сен-Сімон, Т. Мор, Ш. Фур"є;
 - б) Т. Мальтус, М. Мілля;
 - в) І. Міллер, П. Ж. Прудон.
- 2.** Визначте спільні риси між економічними вченнями Стародавньої Греції та соціалістів-утопістів:
- а) рівність жінок і чоловіків, жорстка регламентація прав та обов'язків населення;
 - б) щодо ролі нематеріальної сфери у створенні багатства;
 - в) щодо ролі проблем обміну і розподілу у збагаченні суспільства.
- 3.** Хто автор книги „Утопія”:
- а) Т.Компанелла;
 - б) Ж.Мельє;
 - в) Т.Мор.
- 4.** Хто ввів основний принцип соціалізму: «від кожного за здібностями, кожному-за працею»?
- а) Ф. Ліст;
 - б) М. Вебер;
 - в) Д. Оуен.
- 5.** Ситуація, коли на ринку діє маса дрібних продавців і один-єдиний покупець:
- а) лаг;
 - б) клірит;
 - в) монопсонія;
- 6.** Що таке «монополія»?
- а) формальна організація виробництва, що не передбачає об'єднання підприємств;
 - б) формальна організація виробництва, що передбачає об'єднання підприємств;
 - в) перехід від ручного, ремісничо-мануфактурного до великого машинного фабрично-заводського виробництва.
- 7.** Який з названих вчених представляв утопічні ідеї Росії?
- а) А. Герцен;
 - б) А. Платонов;
 - в) Е. Замянін.
- 8.** Хто з соціалістів автор праці «Нова гармонія»?
- а) У. Томсон;

- б) А. Сен-Сімон;
- в) Р. Оуен.
- 9. Однією з найхарактерніших рис в проекті «Утопія» була:
 - а) негативне ставлення до приватної власності;
 - б) ідеальний суспільний пристрій;
 - в) суспільна корисна праця;
- 10. Шарлем Фур'є зосередив свою увагу на:
 - а) індивідуальній розкоші;
 - б) деталях виробництва;
 - в) громадське харчування.

РОЗДІЛ 6

РИНКОВЕ ГОСПОДАРСТВО КРАЇН ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ В ПЕРІОД МОНОПОЛІСТИЧНОЇ КОНКУРЕНЦІЇ (друга половина XIX - початок XX ст.)

6.1. Особливості економічного розвитку країн Європейської цивілізації наприкінці XIX початку XX століття

Перша промислова революція підготувала економічні передумови для здійснення другої технологічної революції (1870-1918 рр.) в нових історичних умовах, які позначилися подальшим розвитком ринкового господарства в період монополістичної конкуренції та індустріалізацією.

Основним змістом індустріалізації були структурні зрушення в національних господарствах окремих країн, внаслідок яких з'явилися нові й модернізувалися старі галузі виробництва, змінювалась їхня роль в економіці.

Відкриття в галузі математики, фізики, хімії, інших наук сприяли технічному прогресу, створенню машин, механізмів, приладів, які масово запроваджувалися у виробництво. Зокрема, найважливішим винаходом останньої третини XIX ст. було створення технічної лінії з виробництва, передачі та споживання електричної енергії. Це стало можливим після винаходів:

– динамо-машини (генератор постійного струму з самозбудженням) (Вернером фон Сіменсом (13.12.1816 –

06.12.1892) – Німеччина, 1867 р.)

– акумулятора (генератора електричного струму) (Томас Алва Едісон (11.02.1847 – 18.12.1931) – США, 1883 р.)

– трансформатора для передачі електричного струму на відстань (1891),

– електродвигуна;

- відкриття радіо та поширення кінематографу покращило духовне життя суспільства.

- застосування в промисловості масового поточного виробництва різних товарів: одягу, сірників, консервів, та конвеєрне

- розвиток транспорту, зростання міст, сел, поліпшення демографічної ситуації. Відкриття величезних каналів — Суецького та Панамського, електрифікація залізниць.

- у сільському господарстві відбувається подальший розвиток фермерства, зростає його товарність та кардинально зміцнюється механізація.

- прискорюється освітня революція, яка розпочалася в середині ХІХ ст. (розвиток середньої та вищої освіти, а саме технічної, щоб задовольнити потреби промисловості у кваліфікованих кадрах).

Розпочалася електрифікація виробництва, транспорту і побуту. Парова енергія стала витіснятися електричною. Були винайдені електрична плавильна піч (1877), електричне зварювання металів (1887), електрична залізниця – трамвай (1879), електрична лама (1886) та багато інших винаходів.

У 80–90-х роках було відкрито і вдосконалено використання інших видів енергії. Серед них виділяються винаходи двигунів внутрішнього згоряння – карбюраторного (Н. Отто, Німеччина, 1887 р.) та дизельного (Р. Дизель – Німеччина, 1893 р.).

У 80-х роках двигуни внутрішнього згоряння були вдосконалені. На їх базі німецькі винахідники Г. Даймлер і К. Бенц створили автомобіль, який мав велике техніко-економічне значення.

Завершення індустріалізації забезпечувало перевагу промисловості над сільським господарством, важкої індустрії

над легкою. Машинне виробництво перемогло в усіх галузях господарства.

Велике економічне значення мали технічні вдосконалення в металургії:

- конверторний спосіб виробництва сталі;
- впровадження мартенівських печей, які значно підвищували продуктивність праці.

Структурні зрушення останньої третини XIX – початку XX ст. зумовили зміни у галузевій структурі машинної індустрії. Її провідними галузями стали:

- виробництво електроенергії, продукції органічної і неорганічної хімії;
- добувної, металургійної, машинобудівної, транспортної промисловості.

Вперше виникає питання про роль капіталу у суспільному відтворенні. Стало очевидно, що вартість є не лише основою саморегулюванню економіки, але й спричиняє розорення робітників і нагромадження капіталів, тобто зростають класові протиріччя.

Проте розширення виробництва вимагало великих капітальних вкладень. Тому якісно нові зміни відбувалися і в організації та управлінні виробництвом. Провідне місце належало товариствам на основі колективної (акціонерної) власності, завдяки яким залучалися вільні капітали. Посилився процес концентрації виробництва і централізації капіталу, що охопив усі розвинуті країни й основні галузі їхньої економіки. У промисловості, банківській сфері виникають і розвиваються монополістичні об'єднання. Банки перетворюються на фінансові центри, що контролювали як грошовий капітал, так і промислове виробництво. Зрощення банківського капіталу з промисловим зумовило формування фінансової олігархії. Капіталізм вільної конкуренції почав переростати в монополістичний капіталізм.

Монополія – форма організації виробництва, що передбачає об'єднання підприємств, які виробляють продукцію певного виду; виникає на основі високого рівня концентрації виробництва та капіталу з метою встановлення контролю над

ринком для обмеження конкуренції та отримання високих (монопольних) прибутків.

Серед причин монополізації основними є:

- зростання мінімальних розмірів капіталів;
- прагнення підприємців одержувати максимальні прибутки за рахунок витіснення з галузі своїх конкурентів і встановлення вхідних бар'єрів на ринок товару;
- розвиток комунального господарства і надання державою прав єдиного виробника у цій галузі призводить до існування природної монополії;
- розвиток патентного права, різноманітні махінації і зловживання.

Основними формами монополій виступили:

1) картель – об'єднання декількох підприємств однієї галузі виробництва, учасники якого зберігають власність на засоби виробництва і виготовлений продукт, виробничу та комерційну самостійність; а домовляються про частку кожного у загальному обсязі виробництва, ціни, ринки збуту, обмінюються патентами на нову техніку тощо;

2) синдикат – об'єднання підприємств, в якому розподіл замовлень на купівлю сировини і реалізацію продукції здійснюється через єдину збутову контору або інший аналогічний орган. Учасники синдикату зберігають виробничу, але втрачають комерційну самостійність;

3) трест – об'єднання підприємств однієї або кількох технологічно пов'язаних між собою галузей промисловості, учасники якого втрачають свою комерційну і виробничу самостійність, підкоряючись єдиному контролю. Юридично створення тресту означає передачу контролю над колись незалежними підприємствами (у формі контрольного пакета акцій або особливого довірчого сертифіката) його засновникам. Нерідко трест «очолює» холдинг – держательська компанія, яка зосереджує у своїх руках акції учасників цього об'єднання і здійснює контроль за їхньою діяльністю;

концерн – об'єднання підприємств різних галузей промисловості, транспорту, торгівлі, банків, науково-дослідних та навчальних центрів.

Перша монополія виникла в 1872 р. у США. Це був нафтовий трест «Стандарт ойл», заснований Дж. Рокфеллером. Згодом на частку цього тресту вже припадало 90% переробки нафти. Створення перших монополій та встановлення ними монополю високих цін на товари загострило конкурентну боротьбу між підприємствами та прискорило процес утворення монополій. Під загрозою банкрутства більш слабкі підприємства почали об'єднуватися з сильнішими. Так виникли різні монополістичні об'єднання: трести, картелі, синдикати, концерни. Отже, кінець XIX ст. характеризувався тим, що на зміну «вільній конкуренції» прийшли монополії, які встановили свій контроль над виробництвом у країнах Західної Європи та США і посіли чільне місце в їх економіці²⁸.

Розвиток монополій на початку XX ст. практично знищив державну конкуренцію. Вона збереглася на світовому рівні як конкуренція за сферу впливу.

Отже зміни в техніці й технологіях виробництва, розвиток продуктивних сил суспільства, викликані другою технологічною революцією (кінець XIX – початок XXст.), призвели до утворення монополій і переходу капіталізму від ринку вільної конкуренції до ринку монополістичної конкуренції.

На кінець XIX ст. спеціалізація країн уже чітко визначалася. Так, Англія займала провідне місце в експорті різних машин і механізмів; Німеччина — сільськогосподарських машин, паровозів, верстатів, спирту, цукру, виробів електротехніки, хімічної промисловості; Франція — дорогих шовкових тканин, парфумів, одягу, взуття, текстильних машин; США — виробів чорної металургії, машин, тканин, сільськогосподарських продуктів, особливо пшениці.

За динамікою промислового розвитку склалося три типи промислово розвинених країн: американський – з високими, німецький – з середніми, англійський - з найнижчими темпами розвитку промислового виробництва.

Німеччина.

²⁸ Економічна історія: Лекції / Н. О. Тимочко, О. А. Пучко, Л. М. Рудомьоткіна та ін. — К.: КНЕУ, 2000. — С. 310.

Після об'єднання країни в єдину Німецьку державу 1871 р., були створені сприятливі умови для завершення промислового перевороту та подальшого швидкого розвитку економіки. Уряд країни здійснював великі вкладення перш за все в освіту, що пізніше дало свої плоди: теорії відносності А. Енштейна, квантової теорії у фізиці М. Планка, теорії електромагнітних хвиль Г. Герца, відкриття Рентгена та створення нових технологій, машин і апаратів для промисловості.

Поліпшилась демографічна ситуація, швидко зростає міське населення. Якщо в містах у 1871 р. мешкало 36,1 %, то в 1910 р. — 60 % населення країни.

У 70—80 роки XIX ст. процес економічного розвитку країни прискорюється. Відбувається перетворення Німеччини з аграрно-індустріальної на індустріально-аграрну державу і завершується промисловий переворот.

Розвиваються швидкими темпами важка промисловість, хімічна. Це призвело до концентрації виробництва та утворення монополій. Останні виникали, в основному, у формі картелів і синдикатів. Особливо велика роль належала картелям.

Формується фінансова система. Отже, ряд зазначених факторів позитивно вплинув на економічний розвиток Німеччини в кінці XIX ст., дав їй можливість і стати другою промисловою державою світу й завдяки швидкій індустріалізації випередити

Англія.

З переходом до монополістичного капіталізму Англія втрачає свою промислову першість на світових ринках, якою вона користувалася в середині XIX ст. Це країна, де вперше в світі виникла фабрична промисловість, в середині XIX ст. виробляла майже 50% світової промислової продукції і вважалася «фабрикою світу». Але, починаючи з 70 років XIX ст., темпи зростання промислового виробництва в Англії значно уповільнюються. Якщо в період з 1815 р. до початку 70-х років XIX ст. середньорічний приріст промислової продукції складав 3,4%, то з 70-х років XIX ст. до 1914 р. він зростав лише на 1,7%, тобто вдвічі менше, внаслідок чого питома вага Англії у світовому промисловому виробництві безперервно змен-

шувалася. В 1914 р. Англія виробляла лише 1/7 світової промислової продукції замість 1/2.29

Наприкінці 19 століття країна втрачає всі свої світові позиції, причинами такої ситуації стало:

здійснення першою промислового перевороту, тобто в кінці століття промислове обладнання було вже повністю морально та фізично застарілим і не могло витримати конкуренції зі сторони інших країн;

вивіз капіталу, який здійснювався переважно в англійські колонії, що зменшувало розміри капіталовкладень у самій Англії, гальмувало оновлення основного капіталу;

затяжний розвиток впровадження досягнень науки та техніки;

політика фритредерства з боку Англії, що звузила ринки для англійських товарів;

неможливість вистояти конкуренцію зі сторони США і Німеччини, які мали підприємства, обладнані сучасною технікою, що дало можливість знизити собівартість своєї продукції і перетворити продукцію Англії у неконкурентоспроможну;

світова аграрна криза 1874р., викликана надходженням на європейський ринок дешевого американського хліба (Англія втрачає свою аграрну базу й все більше залежала від імпорту хліба);

негативно впливало на розвиток англійської економіки також недооцінювання значення використання електроенергії (як наслідок низька енергоозброєність праці порівняно зі США та Німеччиною, особливо в старих галузях економіки).

Із-за вивозу капіталу Англія втратила питому вагу фінансових ресурсів, що допомогли б їй досягти рівня розвитку Німеччини та США. Тому, най розповсюдженою формою монополій виступали акціонерні товариства причому для залучення заощаджень трудящих та дрібної буржуазії дозволялося випускати акції номіналом до 1 ф. ст.

²⁹ Економічна історія: Лекції / Н. О. Тимочко, О. А. Пучко, Л. М. Рудомьоткіна та ін. — К.: КНЕУ, 2000. — С. 313.

Процес монополізації промисловості відбувався дуже повільно і в результаті частка Англії у світовому промисловому виробництві впала. Країна втратила свою світову промислову першість. Незважаючи на втрату своєї першості доходи всіх верств населення продовжували зростати. Національний дохід в останній чверті XIX ст. виріс втричі, а доходи підприємців від зарубіжних капіталовкладень збільшилися в дев'ять разів. Залишався найпотужнішим у світі її воєнний флот, на який витрачалося близько половини всіх видатків державного бюджету.

В цей період у 90-тих роках зароджується кембриджська економічна школа, яка дала повстох на створення нового економічного напрямку – неокласичного. Основним представником та засновником цієї школи виступив Альфред Маршал (1842-1924), який намагався створити універсальну модель об'єднавши різні течії економічної теорії. Він вважав найважливішим елементом економіки ціну, а рушійною силою економіки - свободу і конкуренцію.

Франція.

Франція опиняється на другому місці по рівню розвитку промисловості після Англії, але наприкінці XIX ст. вона відстала від США та Німеччини і перейшла на четверте місце. До основних причини уповільнення темпів економічного розвитку слід віднести:

переважання підприємств, що виробляли предмети розкоші, а саме: модний одяг, парфумерію, ювелірні вироби тощо. Відповідно таким видом діяльності займалися дрібні підприємства їх не було вигідно об'єднуватися та здійснювати концентрацію промислового капіталу;

переважання сільського населення у демографічній структурі, що мало парцелярний характер, а це не давало можливості збільшувати обсяги виробництва, тому що там переважало натуральне господарство;

нестача сировини та палива, особливо вугілля гальмувало розвиток промисловості, в свою чергу це сприяло зростанню собівартості продукції які не могли витримати конкуренції зі сторони інших держав;

Поразка Франції у Франко-пруській війні 1870—1871 рр. значно погіршила економічну ситуацію країни, що принесло їй великі матеріальні та територіальні збитки. Німеччина анексувала два найбільші промислово розвинуті департаменти Франції – Ельзас та Лотарингію, де розташований найбільший в Західній Європі залізорудний басейн.

Відчутними були й інші втрати: воєнні видатки становили близько 16 млрд. фр., Франція повинна була у короткий термін сплатити 5 млрд. фр. контрибуції. Війна забрала життя 1,5млн французів, або 3,5% населення, що також негативно вплинуло на внутрішній ринок країни, а отже й на обсяги виробництва. Все це певною мірою стримувало концентрацію промислового капіталу та утворення монополій.

У зв'язку з мілітаризацією економіки, викликаною протистоянням провідних країн світу та створенням воєнно-політичних блоків, на початку ХХ ст. відбуваються значні зміни в розвитку важкої промисловості, країна досягає певних успіхів у розвитку автомобілебудування, авіабудування, суднобудування. Так, за рівнем розвитку автомобілебудування Франція займає друге місце у світі (після США). Зростають на початку сторіччя й обсяги виробництва чавуну та сталі, видобутку вугілля, але загалом темпи економічного розвитку країни залишаються низькими.

Відбувається формування фінансового капіталу, але постерігається вивіз грошового капіталу французами за кордон у вигляді позичок, під високий банківський відсоток. Так, у 1908 р. у французьку промисловість було вкладено 9,5 млрд. фр., а в облігації та закордонні цінності – 104 млрд. фр., що негативно вплинуло на економічну ситуацію. У країні значно зросла кількість рантьє, які вкладали гроші в іноземні позики й без якого-небудь ризику отримували відсотки за цінними паперами. Прошарок рантьє напередодні першої світової війни у Франції становив близько 15% населення.

Будучи третьою колоніальною державою світу, Франція не використовувала свої колонії як сировинні бази та ринки збуту, вони, навпаки, були значним об'єктом видатків державного бюджету, вимагаючи значних коштів на утримання чиновників та значних воєнних сил.

6.2. Економічний розвиток США та Японії

Швидкими темпами розвивалася молода держава, що утворилася в 1776 р. у результаті війни за незалежність англійських Північноамериканських колоній. Досить вигідне природно-географічне положення (наявність великої кількості природних ресурсів: лісу, річок, озер, родючих ґрунтів, сприятливі кліматичні умови) дало велику можливість у формування міжнародної торгівлі та забезпечували місткий зовнішній ринок.

Наприкінці XIX ст. до США почалася масова імміграція населення з Європи. За XIX ст. число населення в США зросло в 14 разів, у той час як у Європі тільки в 2 рази. В окремі роки населення США збільшувалося за рахунок емігрантів на 2—3 млн на рік. У США переселялися не тільки бідні, але й енергійні вольові багаті люди, які розраховували тільки на свої здібності.

Уряд США для стимулювання американської промисловості вводив високі митні тарифи, активно залучав іноземний капітал.

Піднесенню промисловості США сприяли великі масштаби залізничного будівництва. З 1870 по 1913 рр. довжина залізничних колій збільшилась у 8 разів, залізниці з'єднали всі райони країни, а це зі свого боку дало поштовх для металургійної та вугільної промисловості, транспортного машинобудування, сприяло більш високим темпам розвитку важкої промисловості, питома вага якої у випуску промислової продукції весь час збільшувалася. Так, з 1870 по 1913 рр. видобуток вугілля в країні зріс у 17 разів, а виплавка сталі — у 450 разів.

США активно впроваджували в економіку, особливо в промисловість, останні досягнення в галузі науки і техніки, що привело до розвитку нових галузей: нафтопереробної, автомобільної, гумової, електротехнічної, верстатобудівної; були піонерами запровадження масового поточного виробництва, стандартизації, різних методів інтенсифікації праці, зокрема конвеєрної системи. Промисловість США характеризувалася високим ступенем механізації та застосуванням електричної енергії. Але серед усіх галузей

промисловості найбільшими темпами розвивалась автомобільна промисловість, яка стимулювала розвиток багатьох нових галузей промисловості, відчутно впливала на життя американського населення.

Наприкінці XIX ст. в США дуже активно проходив процес монополізації. Монополії виникали у вигляді трестів і охоплювали, як правило, цілі галузі промисловості. Найбільшими з трестів були: «Стальний трест», «Стандарт Ойл», «Дженерал Електрик». Трести мали тісні зв'язки з банками, які, впливаючи на розвиток промисловості, тим самим прискорювали розвиток економіки. В 1912 р. в США вже було 450 трестів, вони займали панівне місце в економіці.

Отже, головним підсумком дії факторів, що позитивно впливали на економіку США, були дуже високі темпи її розвитку, унаслідок чого США швидко перетворюється на індустріально-аграрну країну, яка за обсягами промислової та сільськогосподарської продукції вже в кінці 80-х років XIX ст. випередила всі країни світу. Трести відігравали провідну роль в економіці. США перетворилися на країну трестів.

Країна застосовувала у своєму виробництві останні досягнення в галузі науки й техніки. Це перша країна, що застосувала масове виробництво, стандартизацію, різних методів інтенсифікації праці. За XIX ст. населення США зросло в 14 разів, тоді як у Європі тільки вдвічі. Розвивався транспорт, розвивалося залізничне будівництво.

Розвивалася банківська система, яка допомагала промисловості кредитами. Позитивну роль в економічному піднесенні США та перетворенні їх у провідну індустріальну державу світу відіграла також протекціоністська політика уряду, яка захищала власних підприємців від конкурентів установленням високих митних зборів на готову продукцію та сприяла притоку в країну іноземного капіталу (передусім англійського та французького).

Досить гострими були протиріччя між двома молодими державами — Німеччиною та США. Між ними почалася боротьба за джерела сировини та світові ринки збуту товарів. На початку XX ст. США у світовій торгівлі займали 17%, а Німеччина — 20,1%. Особливо інтереси США та Німеччини

набрали великих суперечностей в Китаї, Латинській Америці та на Близькому Сході. Таке загострення відносин між державами було пов'язане з посиленням впливу Німеччини у світовому виробництві та експорті товарів та капіталу. Прагнення силою зброї здійснити перерозподіл світу приводить до утворення двох військово-політичних союзів держав: Антанти (Англія, Франція, Росія) та Троїстого союзу (Німеччина, Австро-Угорщина, Туреччина). В 1914 р. між цими двома союзами розпочалася Перша світова війна (1914—1918 рр.) за переділ уже поділеного світу, яка була наслідком нерівномірного економічного розвитку провідних індустріальних держав світу в кінці XIX — на початку XX ст.³⁰

Японія.

З 70-х років XIX ст. відносно швидкими темпами почало розвиватися господарство Японії. Буржуазна революція 1868 р. і реформи "Мейдзі" (освіченого правління) сприяли становленню індустріального суспільства. Було ліквідовано політичну роздробленість країни, декларовано уніфікацію законів, рівність всіх підданих, свободу вибору професій і діяльності, торгівлі, імміграції населення, запроваджено єдині грошову та податкову системи, відмінено цехи та гільдії. Дозволялися іноземні інвестиції, впроваджувалися досягнення науки та техніки. Аграрна реформа санкціонувала приватну власність на землю, її купівлю-продаж.

Особливістю економічного розвитку Японії був збіг у часі процесів промислового перевороту та індустріалізації. Активну участь у створенні фабричної промисловості брав уряд. Було конфісковано підприємства, що належали сегуну (правителю) і князям. Інвестиції вкладалися в будівництво залізниць, підприємств воєнної промисловості. Практикувалися надання субсидій приватним підприємцям, звільнення їх від податків. У 1880 р. державний сектор включав 3 верфі, 5 воєнних підприємств, 10 родовищ, 52 фабрики, 51 торгове судно, залізниці, телеграф. Приватні капітали вкладали переважно в

³⁰ Економічна історія: Лекції / Н. О. Тимочко, О. А. Пучко, Л. М. Рудомьоткіна та ін. — К.: КНЕУ, 2000. — С. 320.

сферу обігу та кредиту. В 1883 р. вони оцінювалися в 75 млн єн, в торгівлі — 36, у промисловості — 15 млн. єн.

З 80-х років XIX ст. почався якісно новий етап в розвитку господарства Японії. Державні підприємства продавали товари приватним особам за цінами в 2—4 рази меншими від їх вартості. Частка банківського капіталу з 1884 по 1892 р. зменшилася з 78 до 24%, а промислового — зросла з 5 до 30 %.

Індустріальний розвиток в Японії визначався тими самими закономірностями, що й в Європі. Перші фабрики виникли в бавовняній промисловості, що працювали в основному на індійській сировині. В 1893 р. їх було 40, в 1896 р. — 97 з 971 тис. механічних веретен. Кількість останніх в 1913 р. становила 2,4 млн. Ткацьке виробництво механізувалося повільніше. В 1900 р. працювало 32 тис. механічних верстатів і 700 тис. ручних. У фабричній формі виникла сукняна промисловість. Ремесло зберігалося у шовківництві. Будувалися заводи з переробки сільськогосподарської сировини. У 70—80-х роках почали використовувати пару.

У важкій промисловості швидше розвивалися ті галузі, що мали сировинну базу в країні. За 1880—1913 рр. видобуток вугілля зріс у 20 разів, міді — 13 разів. Потреби у залізній руді на 70 % покривалися за рахунок імпорту. Розвиток металургії прискорився після прийняття в 1895 р. 10-річної програми розвитку господарства з метою реорганізації та зміцнення збройних сил. 90% контрибуції, отриманої після війни з Китаєм, спрямовувалося у важку промисловість. У 1913 р. виробництво чавуну і сталі забезпечувало потреби країни на 48 і 34 %. Інтенсивно зростало будівництво залізниць. За 1882 —1890 рр. їх протяжність зросла в 10 разів. До 1906 р. було побудовано 2/3 колій, що існують до цього часу. Повільно розвивалося машинобудування. В 1913 р. в цій галузі працювало 60 тис. осіб. Прискорені темпи характеризували суднобудування, воєнну промисловість.

У цілому на початок першої світової війни механізація промисловості не завершилась. Чисельність фабричних робітників у 1913 р. становила 948 тис., у ремеслі, на мануфактурах — близько 2 млн. осіб. Була поширена праця жінок і дітей.

Якісно нові зміни відбувалися в організації та управлінні виробництвом у промислово розвинених країнах. Провідна роль належала товариствам на основі акціонерної колективної власності. Посилився процес концентрації виробництва та централізації капіталу, що охопив основні галузі господарства. Акціонерна система підготувала умови для монополізації. Контроль за виробництвом і збутом від локальних ринків і промислових районів охопив цілі галузі промисловості, національний та світові ринки. Монополістичні об'єднання почали виникати та розвиватися в банківській сфері. Банки перетворилися на фінансові центри, що контролювали як грошовий капітал, так і промислове виробництво. Злиття банківського капіталу з промисловим зумовило формування фінансової олігархії.

Акціонування та монополізація економіки в Японії розпочалися в 80-х роках XIX ст. Лише за 1905—1906 рр. виникло 180 акціонерних компаній. У 1913—1914 рр. 25% усіх робітників працювали на підприємствах з кількістю працюючих понад 500 чол. У 1913 р. капітал акціонерних корпорацій досяг 2 млрд. дол. З них 38% належало 0,4% корпорацій, кожна з яких мала понад 5 млн. єн. Першими монополіями були старі банківсько-торгові компанії Міцуюі (контролювали добувну і текстильну промисловість), Міцубісі (панували у судноплавстві, транспортному машинобудуванні). У 1880 р. була створена Японська паперова, у 1882 р. — Японська пароплавна компанії. Процес монополізації прискорили фінансова криза 1887—1898 рр. та світова криза перевиробництва 1900—1903 рр. Основними формами монополій були картелі, синдикати, концерни.

Швидко зростає банківський капітал. Перший Національний банк Японії був утворений у 1873 р. компаніями Міцуюі та Оно. В 1879 р. кількість банків досягла 153. У 1912 р. банківський капітал становив 570 млн. єн.

6.3. Аграрний розвиток провідних країн світу в період їх індустріалізації

Для європейських країн аграрні відносини у XIX – на початку XX ст. визначало збереження великого землеволодіння.

Сільське господарство Великобританії розвивалось на фермерській основі. Англійські фермери інтенсивно господарювали, поліпшуючи агротехніку і агрокультуру. Аграрна криза, що продовжувалась з середини 70-х до середини 90-х років XIX ст. прискорила переведення сільського господарства на індустріальну основу. Було скорочено посівні площі під зерновими культурами, зменшено земельну ренту. Основним напрямом стало інтенсивне тваринництво. Потреби країни в продуктах харчування і сировині задовольнялися за рахунок імпорту.

У Франції сільське господарство розвивалося на основі парцелярного землеволодіння. Протягом XIX ст. йшов повільний процес концентрації земельних володінь і одночасного зростання кількості парцелярних господарств. Формувалося фермерство. Селянське господарство залишалося провідною галуззю. Аграрна криза кінця XIX ст. прискорила механізацію сільського господарства.

Проте порівняно з іншими європейськими країнами рівень розвитку сільського господарства був низьким. Гальмувала розвиток сільського господарства його парцелярність, залишки такої оренди, як половинщина, заборгованість селян в іпотечному банку, державні податки.

Розвиток аграрних відносин у Німеччині характеризувався поступовою ліквідацією феодално-кріпосницьких відносин. Посилився процес майнової диференціації серед селянства. Основна частина селян перетворилася на наймитів з наділом і орендарів, становище яких було складним у зв'язку з високою земельною рентою. У Німеччині на той час було два типи розвитку аграрних відносин. Для східних районів характерним був юнкерський шлях аграрної еволюції. У північних та південно-західних районах і в Баварії розвивалися селянські й фермерські господарства. На інтенсивний шлях розвитку сільське господарство перейшло під впливом аграрної кризи

1876-1895рр. Значна роль в цьому належала урядовій політиці аграрного протекціонізму. У цілому індустріалізація сільського господарства Німеччини відбувалася повільно, темпи його розвитку відставали від промисловості. Факторами, що стримували цей процес, були збезземелення і малоземелля більшості селян, їх низька купівельна спроможність, висока земельна рента, заборгованість.

У США цей період характеризується утворенням фермерського господарства як панівної форми землеволодіння. Внаслідок боротьби за демократизацію аграрного законодавства поліпшилися умови продажу землі, але залишалося скватерство – система вільного займу земель. Ліквідація рабства в ході громадянської війни, акт про гомстеди (поселення), прийнятий у 1862р., активізували зростання аграрного сектора економіки. Сільське господарство США розвивалося на основі індустріалізації, що забезпечило його переваги в світовому сільськогосподарському виробництві. Зерновий напрям був визначальним для сільського господарства. Серед технічних культур переважала бавовна. Важливе місце займало молочне і м'ясне тваринництво. Розвиток техніки сприяв механізації сільського господарства. На Півдні розвиток сільського господарства відбувався повільніше через ліквідацію здольщини (кропперства) і системи боргового рабства (пеонажу). У кінці ХІХ – на початку ХХ ст. вартість сільськогосподарської продукції швидко зростала. Господарство заможного фермера мало товарний характер. США стали одним з головних експортерів збіжжя і м'яса на світовий ринок. Отже аграрні відносини в США розвивалися в умовах панування фермерського господарства, що було тісно пов'язане з ринком. Це сприяло піднесенню продуктивності та інтенсивності праці, розвитку механізації, агрокультури, використанню найманої робочої сили.

В Японії у 1872-1873рр. була проведена земельна реформа. Вона анулювала феодалне право і утвердила буржуазну власність на землю. Землю обробляли вручну. Погано розвивалося тваринництво. Перед війною Японія була аграрно-індустріальною країною.

Отже, у XIX - на початку XX ст. розвиток сільського господарства в США, Японії та європейських країнах відбувався двома шляхами: революційним (з переходом на індустріальну основу) і еволюційним, або поступовим переростанням господарств з феодальних у фермерські.

6.4. Особливості розвитку господарства Російської імперії та могутня роль України

Після проведених реформ 1848 р. в Австро-Угорщині почали формуватися нові підприємницькі взаємовідносини. Зміни відбулися практично в усіх галузях економіки, особливо, це проявилось в зростанні та підвищенні функціонування аграрної сфери. Швидкими темпами відбувалася будівля залізних доріг, що дало можливість формувати нові ринки збуту новоствореної продукції для капіталістичних виробників.

Реформи 1848 р. в Австро-Угорщині та 1861 р. у Росії мали багато спільного. Як прогресивний крок у суспільному розвитку, вони в цілому створили умови для генезису підприємницьких відносин, здійснення промислового перевороту та підвищення ефективності аграрної галузі, істотної розбудови залізничної мережі та розширення ринків збуту для капіталістичного виробництва. Разом з тим методи запровадження зазначених реформ, економічне життя обох країн обумовлювали довготривале псування пережитків патріархального ладу. Останні суттєво гальмували господарську ініціативу селянства та утруднювали процес капіталістичної перебудови сільськогосподарського виробництва.

В західних регіонах України (Закарпаття, Буковина, Галичина) які входили до складу Австро-Угорщини, згідно із законами Угорського сейму та Віденського парламенту у 1848 р. було скасовано панщину та кріпосні повинності селянства. Останні стали вільними громадянами, їх наділяли землею (земельні наділи), поступово вони почали отримувати політичні права та мати можливість налогождувати та врегульовувати взаємини з поміщиками.

Вирішення земельного питання в ході реформи було здійснено на користь останніх, зберігши їхню власність у

попередніх розмірах і навіть збільшивши її. Але, незважаючи на це, пореформений розвиток сільського господарства західних земель України супроводжувався поступовою товаризацією його основних галузей та орієнтацією на ринкові методи господарювання. Прогресивні зрушення виявилися, зокрема, у підвищенні врожайності аграрних культур, розвиткові тваринництва, зростанні товарності сільськогосподарського виробництва (особливо технічних культур), яке ставало базою для переробної промисловості. Високі темпи розвитку були притаманні також ряду промислових галузей, зокрема деревообробній, видобувній (буре вугілля, сіль), нафтовій промисловості тощо.

Стосовно Селянської реформи 1861 р. в Росії слід зазначити, що вона також помітно прискорила процес трансформації суспільства в бік його капіталістичної диференціації. Реформа стала переломним моментом в історії розвитку країни. Протягом кількох пореформених десятиріч у Росії, а в її складі — і в Україні, виникли та утвердилися нові, ринкові відносини.

Особливістю Маніфесту 1861 р. було те, що він став першим кроком до поетапних, хоча часто непослідовних, змін у суспільстві, які відбувалися протягом другої половини ХІХ — початку ХХ ст. Економічні зрушення (скасування панщини та позаекономічних форм примусу, перетворення землі на об'єкт купівлі продажу, наділення селян землею) доповнювалися змінами в політичному (особиста незалежність селян від поміщиків) й адміністративному (селянське самоврядування, просвітницька діяльність земств) механізмах, соціальному житті суспільства.

Адміністративні перетворення після селянської реформи 1861 р. стали важливими віхами на шляху капіталістичної модернізації суспільства. Протягом 60-х рр. ХІХ ст. були проведені також земська і судова реформи, запроваджено селянське самоврядування. Завдяки військовій реформі (1874 р.) відбулися перетворення у військовій справі: були відмінені рекрутські набори скорочено строк служби, розроблена система заходів щодо технічного переозброєння армії.

Підготовлені та проведені, в основному представниками консервативних кіл дворянства, реформи мали серйозні вади: численні пережитки феодально-кріпосницької системи, майже недоторкане поміщицьке землеволодіння, обтяжливий фінансовий тягар для селян у вигляді викупних платежів тощо. А умови, за яких відбулося скасування кріпосного права, визначили особливості аграрної еволюції країни: повільний та болючий перехід від замкненого феодального господарства до капіталістичних методів ведення останнього

Отже, після 1861 р. відбулося:

по-перше, утілення в життя прогресивних явищ та процесів не завдяки еволюції «знизу», а силовій модернізації — «революції згори»;

по-друге, вибіркове, а не системне, запозичення та використання світових досягнень у галузі техніки, технології та організації виробництва;

по-третє, пріоритетність окремих галузей, яка в перспективі веде до деформації структури економіки;

по-четверте, збереження протягом тривалого часу багатокладності, паралельного існування нового та попередніх устроїв, а також порушення однорідності економічного простору, ускладнення соціальних та політичних проблем, зростання соціальної напруженості в суспільстві.

Загострюються питання щодо скасування кріпацтва і вже в 40-х р. формуються ліберально-дворянський та революційно-демократичний напрями, які відображали інтереси протилежних класів — поміщиків та селян.

Внаслідок загального пожвавлення громадського руху в Україні в Києві утворилася таємна політична організація «Кирило-Мефодіївське товариство» (1846—1847), яка проголосила необхідність знищення кріпосництва та царизму і об'єднання слов'янських народів на демократичній основі.

До 1857 р., тобто до офіційного оголошення урядом підготовки реформи, щодо скасування кріпацтва сформувався різні представники, а саме: дворянські й буржуазні ліберали та представники демократичних сил були прихильниками звільнення селян. Дворяни-кріпосники боролися за збереження кріпосного права. Гостро стояло питання щодо землі.

Консерватори вимагали безземельного звільнення селян і високих викупних платежів. Дворянські ліберали виступали за збереження поділу землі як об'єкта господарювання між поміщиками і селянами за збереження монополії поміщицького господарства. Буржуазні ліберали домагались створення умов для капіталістичного аграрного розвитку, головною перешкодою на шляху якого була особиста залежність селян.

Основна увага представників різних шкіл української економічної науки пореформеного періоду була зосереджена на питаннях ринкового розвитку, а саме:

зокрема перспектив народногосподарської еволюції;
долі капіталізму в країні;

подолання відставання соціально-економічному розвитку від західних держав;

«пруський» чи «американський» тип капіталістичного розвитку;

індустріалізації виробництва тощо.

Інтереси буржуазії безпосередньо не вступали в конфлікт з феодалною земельною власністю. Буржуазні ліберали гостро критикували поміщицьке господарство як неефективне. Але щодо питань земельної власності їхня позиція не суперечила позиції дворянських лібералів. Демократи були прихильниками революційного зламу феодално-кріпосницьких відносин, ліквідації поміщицького землеволодіння.

Резюме

Індустріалізація в розвинутих країнах на основі науково-технічної революції. Електрифікація виробництва, транспорту і побуту. Монополії, форми монополій, картель, синдикат, трест, концерн. Економічний розвиток Англії в період розкладання феодалізму і зародження капіталістичних відносин. Особливості процесу первісного нагромадження капіталу у Франції. Розвиток капіталізму в США, свої особливості, які суттєво відрізняли його від західноєвропейського варіанту. Господарства Японії з 70-х років XIX ст. Буржуазна революція 1868 р. і реформи "Мейдзі" (освітеного правління) становленню індустріального суспільства. Індустріальний розвиток в Японії. Посилення

процесу концентрації виробництва та централізації капіталу. Швидке зростання банківського капіталу.

Аграрний розвиток провідних країн світу в період їх індустріалізації. Великобританія – фермерські господарства. Франція - парцелярне землеволодіння. Німеччина два типи розвитку: 1) східні райони - юнкерський шлях 2) північні та південно-західні районах - селянські й фермерські господарства. США – фермерські господарства. Японія – аграрно-індустріальна. Розвиток сільського господарства: революційний шлях (з переходом на індустріальну основу) еволюційний шлях (поступове переростання господарств з феодалних у фермерські). Особливості розвитку господарства України в XIX-XXст.

Навчальний тренінг

Основні поняття:

Індустріалізація, електрифікація виробництва, монополії, картель, синдикат, трест, концерн, первісне нагромадження капіталу, капіталізм, фермерське господарство, парцелярне господарство, юнкерський шлях, революційний шлях, еволюційний шлях, форми монополій, картель, синдикат, трест, концерн.

Питання і тести до самоконтролю

1. Розкрийте сутність першої і другої промислової революцій?
2. Назвіть основні причини монополізації економіки країн Європейської цивілізації?
3. Назвіть та розкрийте сутність основних форм монополій?
4. Охарактеризуйте економічний розвиток Німеччини кінця XIX початку XX ст.
5. Дайте характеристику розвитку Англії XIX початку XX ст.
6. Назвіть основні причини відставання в розвитку Франції?
7. Розкрийте економічну сутність розвитку монополістичного капіталізму в США?
8. Дайте характеристику економічного розвитку Японії.
9. Охарактеризуйте аграрний розвиток провідних країн світу в період їх індустріалізації.

10. Особливості розвитку Російської імперії.

Розкрийте основні причини відставання західноукраїнських територій у складі Австро-Угорські імперії.

Тест 6.1

1. Репараційний план Дауеса був розроблений міжнародним комітетом Чарльза Г. Дауеса для якої із країн ?
 - а) Польщі;
 - б) Англії;
 - в) Німеччини.
2. Перша світова війна відбулася в яких роках ?
 - а) 1914- 1917;
 - б) 1914 – 1918;
 - в) 1914 – 1919.
3. Джон Мейнард Кейнс був видатним вченим-економістом якої країни ?
 - а) Англії;
 - б) Німеччини;
 - в) Франції;
 - г) Італії.
4. Німеччина програла війну, капітулюючи перед якими державами ?
 - а) Антанти;
 - б) Америки;
 - в) США та Великобританії.
5. В якому році був підписаний Версальський договір ?
 - а) 1919 р.;
 - б) 1920 р.;
 - в) 1921 р.
6. В яких роках відбулася монополізація економіки у 19 столітті ?
 - а) 40-50 роки;
 - б) 20-30 роки;
 - в) 30-40 роки .
7. Який відсоток світового промислового виробництва займала Америка на початку 1929 року?
 - а) 48%;
 - б) 36%;

- в) 28% .
- 8. В якому році відбулася буржуазно-демократична революція 27 лютого в Петрограді ?
 - а) 1919 р;
 - б) 1917 р;
 - в) 1915 р.
- 9. Що заклав Шумпетер основу економічної науки?
 - а) теорію и статистику;
 - б) теорію и математику;
 - в) математику и статистику.
- 10. В якому році відбулася світова економічна криза ?
 - а) 1933-1937 рр.;
 - б) 1931-1935 рр;
 - в) 1929-1933 рр.

Тест 6.2

- 1. В якому році розпочалася Велика Депресія?
 - а) 1926 р.;
 - б) 1929 р.;
 - в) 1933 р.;
 - г) 1935 р.
- 2. Скільки відсотків світового промислового виробництва давала США?
 - а) 48%;
 - б) 75%;
 - в) 57%;
 - г) 34%.
- 3. Які з цих корпорацій належать США?
 - а) Дженерал Моторс;
 - б) Рено;
 - в) Форд;
 - г) правильні відповіді А та Б.
- 4. На якій біржі почалося вперше падіння акцій у 1929 р.?
 - а) Нью-йоркській;
 - б) Брюссельській;
 - в) Паризькій;
 - г) Лондонській.
- 5. Яка галузь найбільше постраждала від кризи у США?

- а) С/Г;
 - б) чорна металургія;
 - в) кольорова металургія;
 - г) важка індустрія.
6. Який президент вивів США з кризи?
- а) Гувер;
 - б) Рузвельт;
 - в) Ейзенхауер;
 - г) Трумен.
7. Як називалася програма виведення США з кризи?
- а) оновлення країни;
 - б) антикризова;
 - в) новий курс;
 - г) розквіт країни.
8. Яким питанням у програмі виведення США з кризи було приділено основну увагу?
- а) торгівлі;
 - б) кредиту;
 - в) валюті;
 - г) правильні відповіді А та Б.
9. У якому році США остаточно пододала кризу?
- а) 1930р.;
 - б) 1932р.;
 - в) 1934р.;
 - г) 1935р.
10. Який вид конкуренції був пануючим у 30-х роках?
- а) монополія;
 - б) олігополія;
 - в) досконала;
 - г) недосконала.

Тест 6.3

1. В якому році відбулася Перша Світова війна?
- а) 1845-1847 р.;
 - б) 1914-1918 р.;
 - в) 1916-1919 р.
2. Які держави в ході війни збільшили свої національні багатства?

- а) США (на 40%) і Японія (на 25%);
 - б) Англія (33%) і США (27%);
 - в) Японія (43%) і США (21%).
- 3.** У якому році виникла криза «Велика депресія» ?
- а) 1930-1934 р.;
 - б) 1931-1933 р.;
 - в) 1929-1933 р.
- 4.** У розпал кризи в 1932 р. президентом США був обраний ?
- а) Ф.Д. Рузвельт (1882-1945 рр.);
 - б) Карл Менгер (1940-1999 рр.);
 - в) Бруно Гільдебрант (1812-1878 рр.).
- 5.** У якому році був підписаний Версальський договір?
- а) 22 червня 1919 р.;
 - б) 28 червня 1919 р.;
 - в) 21 січня 1921 р.
- 6.** Головним змістом економічної політики фашизму стала ?
- а) глобалізація;
 - б) індустріалізація;
 - в) мілітаризація.
- 7.** У якому році Японія і фашистська Німеччина підписали «Антикомінтернівський пакт», до якого через рік приєдналася Італія
- а) 1935 р.;
 - б) 1936 р.;
 - в) 1937 р..
- 8.** У якому році настала Світова економічна криза у Франції?
- а) 1930 р.;
 - б) 1928 р.;
 - в) 1929 р..

Тест 6.4

1. Що стало причиною швидкого розвитку економіки США кінець XIX початок XX століття :
- а) закінчення Громадянської війни;
 - б) початок Громадянської війни ;

- в) всі відповіді правильні.
- 2. Коли розпочалася Громадянська війна:
 - а) 1865 р.;
 - б) 1861 р.;
 - в) 1866 р.
- 3. Що сприяло швидкому створенню ринку праці в США:
 - а) закінчення Громадянської війни;
 - б) успішна зовнішньоекономічна політика держави;
 - в) звільнення рабів.
- 4. Скільки відсотків незалежних господарств було у США в 1890 р.
 - а) 40 %;
 - б) 25 %;
 - в) 10 %.
- 5. Яке місце по виробництві автомобілів та добування нафти, займало США у 90-х рр.
 - а) перше;
 - б) друге;
 - в) третє.
- 6. Ким була створена перша у світі промислова лабораторія (1876):
 - а) Т. Едісоном;
 - б) Дж. Шерманом;
 - в) Т. Рузвельтом.
- 7. Скільки відсотків залізничної довжини припадало на долю США:
 - а) 70 %;
 - б) 60 %;
 - в) 50 %.
- 8. Завдяки чому збільшилась конкурентоспроможність в США :
 - а) завдяки випуску великої кількості товарів;
 - б) завдяки здешевленню товарів;
 - в) завдяки випуску імпортованих товарів.
- 9. Яку промисловість контролювало США в Болівії:
 - а) мідну;
 - б) хімічну;
 - в) олов'яну.

10. В якому році була створена нафтова компанія “Стандарт ойл” у США?
- а) 1872 р.;
 - б) 1873 р.;
 - в) 1874 р.

Тест 6.5

1. Як у 19 – 20 ст. називався німецький імпералізм?
 - а) «юнкерсько – промиловий»;
 - б) «юнкерсько – буржуазний»;
 - в) «юнкерсько – селянський».
2. Яка інфраструктура переважала у Франції у 19 – 20 ст.?
 - а) фінансова;
 - б) соціальна;
 - в) виробнича.
3. В які роки відбулася аграрна криза в Англії?
 - а) 50 – 80 рр. 19 ст. ;
 - б) 70 – 90 рр. 19 ст.;
 - в) 50 – 90 рр. 19 ст..
4. Які чинники сприяли економічному зростанню України на початку 20 ст.?
 - а) підвищення купівельної спроможності населення;
 - б) розвиток внутрішнього ринку;
 - в) столипінська аграрна реформа.
5. Яка країна розвивалася на фермерській основі?
 - а) Англія;
 - б) Франція;
 - в) Японія.
6. Реформа проведена в Японії в 1872 – 1873 рр. мала назву:
 - а) земельна ;
 - б) грошова;
 - в) економічна.
7. Назвіть передумови успіху економічного розвитку США:
 - а) успішна зовнішньоекономічна політика держави;
 - б) процес концентрації та монополізації;
 - в) активне застосування в економіці другої технологічної революції.
8. Назвіть основні положення аграрної реформи П. А.

Столипіна:

- а) реформа землеустрою;
 - б) переселення селян у малозаселені райони Сибіру, Північного Кавказу, Середньої Азії;
 - в) кредитна допомога селянам через Селянський земельний банк;
 - г) всі відповіді правильні
9. Як називалась перша монополія США?
- а) «Дженерал Електрик»;
 - б) «Загальне електричне товариство»;
 - в) «Стандарт Ойл».
10. Ким був заснований нафтовий трест «Стандарт Ойл»?
- а) Едісоном;
 - б) Рокфеллером;
 - в) Шерманом.

МОДУЛЬ 3. НЕОКЛАСИЧНИЙ ПЕРІОД РОЗВИТКУ

РОЗДІЛ 7.

ЕКОНОМІЧНА ДУМКА В ПЕРІОД ДЕРЖАВНО- МОНОПОЛІСТИЧНОГО РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ (початок ХХ ст.)

7.1. Теорія маржиналізму. «Маржинальна революція» класичної, австрійської шкіл

Поява маржиналізму (marginal – граничний) була об'єктивно зумовлена якісними змінами на мікро- та макрорівнях, які відбулися в останній третині ХІХ ст. в суспільно-економічному житті розвинутих країн Заходу, а саме:

все більшою монополізацією економіки;
формуванням складніших форм господарювання та взаємовідносин між виробником і споживачем;
інтенсивним процесом інтернаціоналізації ринків та ін.
заміна акценту дослідження із ринку виробника на ринок споживача.

Значною мірою його поява стала наслідком величезного прогресу науки, особливо її природничих і гуманітарних галузей.

Попередниками маржиналізму виступили:

1) німецький економіст Герман Генріх Госсен (Hermann Heinrich Gossen, 07.09.1810–13.02.1858), який у 1854 році математично обґрунтував основні принципи теорії граничної корисності; згідно якої важливі економічні закони пояснювалися з позиції максимуму корисності, а економічні взаємозв'язки розглядалися з математичної точки зору (що було не зовсім звично для того часу; методологічні принципи вченого мають спільні риси з австрійською школою). Основна праця «Розвиток законів суспільного обміну і правил людської діяльності, що звідси витікають», 1854.

2) французький інженер Ж. Дюпюї (Jules Dupuit, 1804–1866), який досліджував проблему цінової дискримінації та її вплив на економічний добробут; суть цього явища він вперше визначив як «один і той самий товар...продається за різними цінами» різним покупцям, причому різниці у цінах безвідносні до різних витрат».

3) французький економіст А. Курно (1801–1877), який у 1838 р. у праці «Дослідження математичних принципів багатства» досліджував методи ціноутворення в умовах монополії (чи конкуренції) та механізм функціонування природної монополії.

4) німецький економіст І.Г. фон Тюнен (1783–1850), який вперше запропонував теорію розподілу на основі ідеї граничної продуктивності у праці «Ізольована держава».

Засновниками маржиналізму вважаються:

австрійський економіст та лідер австрійської школи Карл Менгер (23.02.1840–27.02.1921, основні праці – «Основи вчення про народне господарство»³¹, 1871, та «Дослідження про методи соціальних наук і політичної економії зокрема»³², 1883);

англійський економіст і статистик Вільям Стенлі Джевонс (01.09.1835–13.08.1882), засновник математичної школи в політичній економії; закон спадної корисності вважав основним законом споживання; основні праці «Теорія політичної економії», 1871, «Принципи науки – трактат про логіку та науковий метод», 1874;

Йому належить вислів: «наша наука має бути математичною хоча б тому, що має справу з кількостями».

французький економіст Леон Вальрас (16.12.1834–05.01.1910) розробив чисту економічну теорію та теорію загальної рівноваги (анти-Прудон), побудувавши систему рівнянь загальної конкурентної рівноваги; основні праці: «Початки чистої політичної економії чи теорія суспільного багатства», 1874 і 1877; «Дослідження по математичним основам теорії багатства», 1838.

³¹ «Grundsätze der Volkswirtschaftslehre».

³² «Untersuchungen über die Methode der Sozialwissenschaften und der politischen Ökonomie insbesondere».

Перехід в останній третині XIX ст. від цінностей класичної школи (загального бачення, методу і навіть предмета) до теоретико-методологічних цінностей маржиналізму було визнано «маржинальною революцією» в економічній теорії. Вихід основних праць засновників маржиналізму і вважається її початком.

Основна ідея маржиналізму – це дослідження граничних економічних величин як взаємопов'язаних явищ економічної системи на рівні фірми, галузі (мікроекономіка) та національної економіки (макроекономіка).

З погляду методології головними принципами маржиналізму є:

1) ідеологічна нейтральність аналізу, тобто звільнення аналізу від впливу ідеології суспільства. Відокремлення його від конкретно-економічних дисциплін для з'ясування універсальних закономірностей, незалежних від місця і часу (щоб підкреслити «відстороненість» своїх досліджень, маржиналісти, починаючи з В. С. Джевонса і А. Маршалла, почали вживати замість терміна «political economy» нейтральніший – «economics»);

2) перегляд предмета дослідження: провідною стає проблема раціонального розподілу обмежених ресурсів (за словами М. Блауга, «економіка вперше стала наукою, яка вивчає взаємозв'язок між даними цілями і даними обмеженими засобами, що мають альтернативні можливості використання»);

3) методологічний індивідуалізм, тобто пояснення економічних явищ поведінкою окремих індивідів, розгляд суспільства як сукупності атомістичних індивідів, економіки як системи взаємозалежних суб'єктів господарювання, а економічних закономірностей як наслідку взаємодій індивідуальних рішень, основаних на вільному виборі суб'єктів;

4) статичний підхід, оскільки досліджується не те, як змінюється економіка, а те, як вона улаштована, як може існувати і не руйнуватися система, яка складається з індивідів, що керуються власними інтересами;

5) акцентування уваги дослідників на сфері обміну та споживанні та визнання переважання споживання над

виробництвом. «По суті маржиналізм зводить всю економічну науку о механізмі обміну»³³ ;

б) економічна раціональність, яка означає максимізацію суб'єктами господарювання своїх цільових функцій (корисності для споживачів і прибутку для виробників);

7) граничний аналіз;

8) математизація, тобто широке використання математичних методів, зокрема диференційного обчислення.

З'ясувавши це, слід приділити увагу питанням генези й еволюції маржиналізму. Тому, важливо розглянути етапи «маржинальної революції», простежити особливості маржинальних концепцій різних шкіл.

Австрійська школа маржиналізму

Вона сформувалась у 70-ті роки XIX ст. і здобула найширше визнання серед представників маржиналізму на першому етапі «маржинальної революції». Цю школу репрезентували професори Віденського університету К. Менгер, Ф. Візер (1851–1926) і Е. Бем-Баверк (1851–1914). Основні праці К. Менгера — «Основи політичної економії»; Ф. Візера — «Походження й основні закони господарської цінності», «Природна цінність», «Закон влади»; Е. Бем-Баверка — «Основи теорії цінності господарських благ», «Капітал і прибуток», «Теорія Карла Маркса та її критики».

Найхарактерніші методологічні особливості австрійської школи:

по-перше, суб'єктивно-ідеалістичне відображення економічних процесів та явищ;

по-друге, використання як головного об'єкта дослідження не суспільного виробництва, а індивідуального господарства;

по-третє, визнання первісності (примату) споживання над виробництвом.

Коло питань, що їх вивчали представники австрійської школи, охоплювало вчення про предмет політичної економії, її методологічні основи, і метод дослідження економічних

³³ Жид Ш., Рист Ш. История экономических учений: Пер. с фр. — М.: Экономика, 1995 [с. 329]

процесів, і аналіз вартості товару і факторів, що впливають на її формування, тощо.

Об'єктом дослідження вважалося окреме господарство, яке визнавалося типовим елементом економічної системи суспільства. Ідеалом такого господарства було господарство цілком ізольованого суб'єкта – Робінзона. Народне господарство розглядалось як сукупність таких окремих господарств. Для того щоб виявити і розкрити закони економіки в цілому, достатньо було, на думку австрійських економістів, вивчити механізм їхньої дії на прикладі одного ізольованого господарства. Такий метод дослідження отримав назву «робінзонат».

Обстоюючи позиції нової концепції, економісти австрійської школи обмежували економічні відносини лише ринковими зв'язками, тобто відносинами обміну. Саме вони, на їхню думку, є засадничими в дослідженнях, оскільки визначають пропорції, котрі формуються у виробництві і надають йому відповідного характеру. Основою економічної діяльності вважалася психологія суб'єкта господарювання, яка зумовлює його потреби, мотиви діяльності й усю його економічну поведінку. При цьому об'єктивний характер розвитку суспільного виробництва і властивих йому законів повністю ігнорувався. В їхніх системах усі економічні суб'єкти цілком однорідні й рівноправні, кожний діє виключно у власних інтересах. Економічні закони в такому разі стають наслідком взаємодії індивідуальних рішень.

Оскільки центральне місце серед проблем, які досліджувала австрійська школа, посідала проблема цінності, потрібно передовсім вивчити теорію цінності цієї школи, що відома під назвою теорії «граничної корисності». Згідно з цією теорією корисність є визначальним фактором цінності. Під корисністю австрійці розуміли ту загальну властивість матеріальних благ, котра дає змогу задовольнити потреби індивіда. При цьому вони розрізняли (зокрема Е. Бем-Баверк) два види корисності: просту (абстрактну) і кваліфіковану (конкретну). Абстрактна розглядалась як корисність взагалі, що притаманна матеріальним благам, які є в достатній кількості. Кваліфікованою корисністю наділялися блага, запас яких

обмежений, і зменшення такого блага хоча б на одну одиницю негативно позначатиметься на добробуті індивіда. Таке розмежування корисності пов'язувалося з формуванням цінності благ. Не всі «корисності» здатні обмінюватися. Таку здатність мають тільки ті блага, які є в обмеженій кількості і завдяки цьому стають цінностями. К. Менгер дав суб'єктивістське тлумачення цінності, яке стало згодом загальною вихідною позицією австрійської школи, а саме: «цінність — це судження, яке люди, що господарюють, мають про значення благ, котрі перебувають у їхньому розпорядженні для підтримання їхнього життя та їхнього добробуту, а тому поза їхньою свідомістю вона не існує».

Розвиваючи цю ідею, Е. Бем-Баверк процес утворення цінності поділяв на два етапи. Перший він пов'язував з утворенням «суб'єктивної цінності», під якою розумів індивідуальну оцінку блага суб'єктом. Вона залежала від того, яку роль благо відігравало в задоволенні його потреб. Величина корисності, що її забезпечує людині відповідне благо, є водночас і мірою його цінності. При цьому важливо зрозуміти й запам'ятати, що новим елементом, який австрійська школа внесла в теорію корисності, було те, що за основу цінності товару австрійці брали не просто корисність, а граничну корисність, що задовольняє мінімальну потребу людини. К. Менгер був першим із представників австрійської школи, хто сформулював принцип спадної корисності, відповідно до якого цінність будь-якого блага визначається тією найменшою корисністю, яку має остання одиниця його запасу. Е. Бем-Баверк, дотримуючись такого принципу в дослідженні суб'єктивної цінності, не обмежився цим і виділив другий етап утворення цінності блага, який пов'язував з «об'єктивною» цінністю, котра, на його думку, формується на ринку в результаті вирівнювання суб'єктивних оцінок у процесі стихійного виявлення попиту і пропозиції. Крім теорії «граничної корисності», необхідно також, використовуючи рекомендовану літературу, вивчити й засвоїти інші теорії представників австрійської школи, зокрема, теорію приписування (рос. мовою «теория вменения»), теорію капіталу

і процента, звернувши увагу на їхній методологічний інструментарій.

На думку Е. Бем-Баверка поняття „мінова цінність” і „ціна” знаходяться в тісному зв'язку між собою, але не співпадають одне з одним. Мінова цінність означає можливість одержати в обмін на дану річ відому кількість інших матеріальних благ, а ціна означає саме цю кількість матеріальних благ, одержану в обмін на дану річ³⁴.

7.2. Зародження неокласицизму

Починаючи вивчення цього питання, слід запам'ятати, що становлення неокласичної традиції пов'язане з другим етапом «маржинальної революції», який припадає на 90-ті рр. XIX ст. З цього часу маржиналізм стає популярним і пріоритетним у багатьох країнах.

Головне досягнення маржиналістів на цьому етапі — відмова від суб'єктивізму та психологізму 70-х років з тим, щоб підтвердити, що «метою чистої економіки... завжди залишалося пояснення регулярного ходу економічного життя на основі даних умов» (Й. Шумпетер). Через це представників «другої хвилі» «маржинальної революції» стали вважати спадкоємцями класичної політичної економії й називати неокласиками, а їхню теорію — «неокласичною».

Визначаючи цілі економічної науки, неокласики казали про вплив різних факторів на економічний добробут. На перший план висувалася корисність благ і попит на них з боку споживачів. При цьому неокласики виходили з того, що економічні закони однакові для будь-якого суспільства: як для індивідуального господарства, так і для сучасних досить складних економічних систем. Вихідною і водночас центральною в неокласиків є ідея економічної рівноваги, яка досягається завдяки механізму ціноутворення в ринковому господарстві.

³⁴ Бем-Баверк Е. Основы теории ценностей хозяйственных благ // Австрийская школа в политической экономии: Сборник / К. Менгер, Е. Бем-Баверк, Ф. Визер. – М.: Экономика, 1992. – С. 243 – 426.

Предметом їх дослідження виступає поведінка окремих суб'єктів господарювання, що мають на меті збільшити свої доходи при мінімізації власних витрат та обмеженості ресурсів. Ключовим стає дослідження поведінки споживача на ринку.

На цьому етапі «маржинальної революції» — етапі формування неокласичного напрямку — найбільший науковий внесок у економічну теорію зробили англієць А. Маршалл, американець Дж. Б. Кларк та італієць В. Парето. З огляду на це саме їхні економічні теорії потрібно передусім розглянути та проаналізувати.

А. Маршалл (1842—1924) був засновником і главою кембриджської школи, яка сформувалася у 90-х роках XIX ст. в Англії. Ця школа за своїм впливом на економічну науку не поступалася австрійській і започаткувала неокласичний напрям в економічній теорії. Основна праця А. Маршалла — «Принципи економік» («The Principles of Economics», 1890). У цій та інших своїх працях він намагався розробити універсальну економічну теорію, поєднуючи різні концепції. Найбільшою його заслугою є створення синтетичної теорії, яка об'єднувала елементи трудової теорії вартості і теорії граничної корисності. Маршалл переосмислив, переробив теорію трудової вартості (дія об'єктивних факторів) і теорію граничної корисності (дія суб'єктивних факторів), поєднавши їх у власній теорії взаємних зв'язків попиту і пропозиції. Ключова ідея А. Маршалла полягала у відмові від теоретичних дискусій навколо вартості («цінності») на користь вивчення проблем взаємодії попиту і пропозиції як сил, що визначають процеси, котрі відбуваються на ринку. Він ґрунтовно проаналізував, як формуються і взаємодіють попит і пропозиція, увів поняття еластичності попиту, запропонував власну компромісну теорію ціни.

Ціну продукту він розглядав як найважливіший елемент ринкової економіки, а ринок — як високоорганізовану інституцію, де взаємодіють попит і пропозиція і встановлюються ціни. Маршалл уважав, що його теорія ціни спрямована на пошук усіх факторів, що визначають ціну. Його теорія синтезує й досліджує дві групи факторів, що впливають на ринкові ціни. Оскільки ринкові ціни складаються під впливом попиту та пропозиції, то їх дослідження потребує

виділення суми факторів, від яких залежать їхні зміни та взаємозв'язок на ринку. З одного боку, є ціна попиту. Вона формується під впливом попиту на товар, який визначається корисністю продукту. Це група факторів ринкового походження. З другого — існує ціна пропозиції, яка залежить від витрат виробництва, тобто має виробниче походження і визначається факторами виробництва: землею, працею, капіталом і організаторськими здібностями підприємця. У визначенні ціни Маршалл виділяв її залежність від граничних витрат з боку пропозиції і від граничної корисності з боку попиту. Витрати на виробництво граничної одиниці товару і виручка від його продажу будуть однакові. Середня або рівноважна ціна товару тлумачилася ним як результат ціноутворення, коли на ринку перетинаються ціни попиту і пропозиції. Маршалл одним з перших економістів пов'язав із ціною товару еластичність попиту на нього.

У теоретичній системі Маршалла важливе місце поряд з теорією ціни належить теорії розподілу. Згідно з цією теорією кожний із факторів виробництва (земля, праця, капітал, підприємницька діяльність) також підлягають дії попиту і пропозиції. Виходячи з цього, кожен з цих факторів, як щойно було сказано, має ціну попиту, яка визначається його граничною продуктивністю, і ціну пропозиції, яка визначається його граничними витратами. Величина зарплати, процента, ренти є рівноважною ціною цих факторів (праці, капіталу, землі). Прибуток, на відміну від цих доходів, не є гарантованим доходом підприємця, а змінюється зі зміною цін, і його розмір визначається багатьма причинами, серед яких не останнє місце належить «природним якостям» бізнесмена. Загальний національний дохід є результатом дії всіх факторів і зростає зі збільшенням пропозиції факторів.

З часом саме життя все більше підштовхувало економічну думку до розроблення теорій, які могли б дати реалістичніше уявлення про те, як насправді функціонує ринкова система, у чому її переваги, а де вона дає збої, що потребують коригування з боку держави. Економічна думка першої чверті ХХ ст. стала приділяти все більше уваги проблемі економічного циклу, але будучи зв'язаною провідною ідеєю неокласичної школи про

автоматичне встановлення економічної рівноваги, вона прагнула дати пояснення економічного циклу на підставі зовнішніх щодо економічної системи явищ. Тому, неокласики починають спеціально досліджувати роль грошової системи та її вплив на параметри розвитку економіки, можливості використання грошово-кредитної політики як інструмента антициклічного регулювання. Унаслідок цього виникають нові грошові теорії.

У 20-х рр. з'являється кембриджський варіант кількісної теорії грошей або теорія «касових залишків». Її авторами були А. Маршалл, А. Пігу та Дж. Робертсон. Основна ідея кількісної теорії грошей — безпосередній вплив змін грошової маси на рівень цін. Новим у кембриджському варіанті є те, що центром аналізу стають мотиви, котрі визначають накопичення готівки в касах фірм і в окремих осіб. Прагнення суспільства зберігати певну частину своїх доходів у грошовій формі розглядається прихильниками кембриджського варіанта, як найважливіша умова автоматичного встановлення рівноваги в економічній системі за наявності гнучкої системи цін. Зростання або зниження цін, на думку авторів, спричиняє зміну реальної цінності суми грошей у вигляді готівки. Щоб зберегти її незмінною, коли ціни зростатимуть, економічні суб'єкти прагнутимуть збільшити грошову частину свого доходу і скоротити частину доходу, яка споживається; коли ж ціни знижуватимуться, то їх дії будуть протилежними. Саме це прагнення до збереження реальної цінності грошової частини доходу прихильники кембриджського варіанта розглядають як автоматичний регулятор рівноваги на ринку: підвищення цін спричиняє зменшення споживання і внаслідок цього скорочення попиту та нове зниження цін. Падіння цін навпаки — стимулює зростання попиту і наступне зростання цін. Такі процеси заведено називати «ефектом Пігу» або «ефектом реальних касових залишків».

Основною працею А. Пігу (1877—1959) є «Економічна теорія добробуту» (1920), де викладено його концепцію добробуту. Основна увага приділяється проблемі оптимізації соціального добробуту, що його А. Пігу розглядає як суму добробуту окремих індивідів. Основою соціального добробуту є економічний добробут. На думку Пігу, економічний добробут

— це задоволення, яке можна оцінити в грошовому еквіваленті. Економічні причини впливають на економічний добробут будь-якої країни не безпосередньо, а через створення і використання об'єктивного додаткового економічного добробуту, тобто національного доходу (національний дохід є тією частиною об'єктивного доходу, яка також вимірюється грошима). Пігу вважав головним показником національного добробуту «національний дивіденд». Добробут визначається рівнем і темпами зростання національного дивіденду та рівномірним його розподілом. Виходячи з цього Пігу визнає перерозподіл національного доходу однією з найважливіших функцій держави.

Важливо звернути увагу на те, що А. Пігу був одним із перших неокласиків, котрий піддав сумніву досконалість ринкового механізму та вільної конкуренції. Він показав, що існують вагомі та стійкі причини, які порушують дію ринкового механізму і зумовлюють необхідність державного втручання. Основними з них є, по-перше, неминучість виникнення монополій. Монополії й монополістична конкуренція зумовлюють зростання цін та зниження рівня інвестицій. У результаті відбувається спад можливого рівня національного дивіденду. Отже, необхідне обмеження монополістичних тенденцій державою. По-друге, так звані зовнішні ефекти, тобто позитивні або негативні (що буває частіше) ефекти діяльності приватних осіб та фірм, які не знаходять вартісної оцінки на ринках, але від яких вииграють або програють інші економічні суб'єкти. Зовнішні ефекти є відображенням суперечності між інтересами виробництва та потребами суспільства.

Пігу розглядав дві форми державного втручання в економіку: пряму й непряму. Непрямі заходи (податки, субсидії) необхідно застосовувати для усунення економічних наслідків «зовнішніх ефектів», що виникають за умов вільної конкуренції. Пряме втручання необхідне за посилення позицій монополій в економічному житті. Однак, на думку Пігу, антимонопольне законодавство є хоч і корисним, але малоефективним. Він висловлює ідею прямого втручання держави в галузі із найбільшою загрозою виникнення монополії. Втручання держави має здійснюватися у формі безпосереднього

контролювання цін, тарифів та обсягів випуску продукції. Крім того, Пігу не виключає можливості прямих державних капіталовкладень у певні сфери економіки, а також прямого державного управління. Таким чином, у концепції Пігу було сформульовано важливі аспекти участі держави в економічній діяльності, однак в цілому ця концепція залишилася в межах неокласичної традиції.

Монетарну теорію економічного циклу розробив у цей час інший представник кембриджської школи Р. Хоутрі (1879—1975). Йому належить пріоритет створення теорії, яка пов'язує споживчі доходи й витрати з економічним циклом. Кредитна система є важливою складовою його моделі, тому що саме приплив грошей з банків для задоволення потреб підприємців веде до підвищення доходів. На його думку, економічний цикл — це суто грошове явище, обумовлене коливаннями грошового попиту й відповідними змінами в наданні кредитів. За економічного піднесення, на думку Хоутрі, попит на гроші зростає, банки збільшують кредит і полегшують умови його надання, зменшують ставку процента. Такі дії банків є результатом зростання рівня цін, ділової активності і збільшення швидкості обігу грошей. Але з розвитком цього процесу банки стають обережнішими і, побоюючись розвитку інфляції, підвищують ставку процента, обмежують і навіть скорочують кредитування. В результаті відбувається спад економічної активності.

На основі своєї теорії Хоутрі дійшов висновку, що циклічні коливання ділової активності можна пом'якшити через розумну грошово-кредитну політику. Саме ідеєю грошово-кредитної політики пронизано всю його теоретичну систему. На це слід звернути увагу, вивчаючи інші теоретичні розроблення Хоутрі, коло яких досить широке і охоплює проблеми трудових відносин та заробітної плати, оподаткування, економічної діяльності та влади, міжнародної торгівлі тощо. Найвідоміші його праці — це «Добра й погана торгівля» (1913), «Капітал і зайнятість» (1937).

Американська школа

Наприкінці XIX ст. з'являється своєрідний американський варіант теорії граничної корисності. Автором цієї теорії був

професор колумбійського університету Дж. Б. Кларк (1847—1938). Його основні праці: «Філософія багатства» (1886), «Розподіл багатства» (1899), «Проблеми монополій» (1901), «Суть економічної теорії» (1907). У процесі вивчення економічного вчення Кларка його наукові досягнення необхідно розглядати у двох аспектах: методологічному і теоретичному, у першому випадку звертаючи увагу на новизну методології в рамках розробленого вчення про три природні розділи економічної науки, у другому — на так званий закон спадної продуктивності факторів виробництва (праці та капіталу).

Саме Кларк був автором цього закону, який покладено в основу теорії граничної продуктивності — основної теорії Кларка. Сутність закону спадної продуктивності праці й капіталу полягає в тому, що кожний новий внесок праці у виробництво за незмінних розмірів капіталу супроводжується зменшенням продуктивності проти попередніх внесків праці. У свою чергу, кожний наступний внесок капіталу (за незмінної чисельності робітників) характеризується меншим обсягом виробленої продукції, нижчою ефективністю, ніж попередній.

Знання теорії граничної продуктивності є обов'язковою умовою розуміння теорії розподілу Кларка, яка має стати наступним кроком у вивченні даного питання. Саме проблему розподілу Кларк уважав головною проблемою політичної економії. На його думку, розподіл суспільного доходу відбувається відповідно до природного закону, який забезпечує кожному фактору виробництва стільки багатства, скільки він створює. Кларк розвинув учення про три фактори виробництва, установивши ще один такий фактор: 1) капітал у грошовій формі; 2) капітальні блага (засоби виробництва і земля); 3) діяльність підприємця; 4) праця робітника. Згідно з його теорією розподілу кожний фактор виробництва характеризується специфічною продуктивністю і створює дохід. Так, капітал дає банківіві процент, капітальні блага породжують ренту, діяльність підприємця забезпечує йому підприємницький прибуток (утворюється лише за «динамічного стану», коли підприємець виступає як новатор), а праця — заробітну плату робітнику. Величина доходу, який дає кожний фактор своєму власникові, визначається граничною продуктивністю цього

фактора (наприклад, зарплата є еквівалентом граничної продуктивності праці).

Отже, теорія граничної продуктивності поширює маржиналістський підхід на сферу розподілу і в такий спосіб ніби завершує зазначену систему. Водночас не варто забувати про її певну статичність й абстрактність, ігнорування факторів пропозиції під час визначення ціни факторів виробництва та ін.

Далі слід розглянути вчення Кларка про статистику і динаміку, оскільки відоме в економічній теорії розмежування статичного й динамічного аналізу також було вперше обґрунтовано цим ученим. Проводячи аналогію з теоретичною механікою, Кларк поділяв економічну науку на три розділи: універсальну економіку (вивчає загальні універсальні закони розвитку економічних явищ); економічну статистику (аналізує дію цих законів за умов перебування господарства в стабільному, рівноважному стані, тобто без будь-яких змін); економічну динаміку (показує, що «відбувається з багатством і добробутом суспільства за умови, якщо суспільство змінює форму та способи діяльності»).

Математична школа в політичній економії

Розпочати вивчення цього питання доцільно з формування загального уявлення про передумови виникнення, сутнісну характеристику і значення математичного напряму в економічній теорії. Для цього передовсім треба згадати історичні умови розвитку країн Західної Європи, які спричинили виникнення (перша половина XIX ст.) і формування в цілісну концепцію (друга половина XIX ст.) окремих розроблень економістів-математиків.

Значення математичної концепції в економічній науці визначається тим специфічним впливом, який справило на розвиток економічної теорії застосування математичних методів дослідження. Основними передумовами все активнішого впровадження математичних методів у економічні дослідження були: 1) перетворення капіталізму на розвинену господарську систему з високим рівнем взаємопов'язаності та однорідності всіх її частин і елементів; 2) значні досягнення в галузі математики і можливість їх застосування до аналізу економічних процесів.

Самостійність математичного методу полягає в тому, що він є не тільки описовим, а й дослідницьким методом, причому дослідження не лише кількісного, а і якісного. Математичний аналіз має спиратися на відповідну теорію причинно-наслідкових економічних залежностей.

Досягнення економістів-математиків щодо описування, систематизації та дослідження ринкового механізму є значними. Уперше дослідження вищої математики було застосовано у сфері суспільних наук. У працях економістів-математиків було зроблено першу спробу описати ринок конкуренції товаровласників, як замкнену систему суворих, чітких взаємозалежностей. Тим самим був зроблений крок наперед у розумінні того, що існує тісний зв'язок кількісних та соціальних характеристик функціонування господарської системи як цілого.

Отже, важливо засвоїти, що вчені-математики досліджують дію ринкового механізму за умов вільної конкуренції і центральною тут є проблема економічної рівноваги. В еволюції математичної концепції рівноваги в XIX ст. слід виділити два етапи. Перший — праці А. Курно і Г. Госсена. Цей етап є передісторією математичної концепції економічної рівноваги, оскільки в наукових працях цього періоду (перша половина XIX ст.) наявні лише окремі елементи, підходи до цієї концепції. Другий етап — праці Л. Вальраса і В. Парето, в яких математичну теорію подано в цілісному вигляді. Виходячи з цього, головну увагу слід зосередити на працях саме цих учених.

Л. Вальрас (1834—1910) видатний економіст-математик, засновник лозаннської школи. Головна наукова праця — «Елементи чистої політичної економії» (1874). Принципова заслуга Вальраса полягає у створенні замкненої математичної моделі загальної економічної рівноваги. Ця модель є спробою пояснити у взаємозв'язку всі категорії ринкового господарства на основі принципу суб'єктивної корисності. Тому потрібно ґрунтовно розглянути цю модель.

Усіх агентів виробництва Вальрас поділив на дві групи: власники продуктивних послуг (землі, праці, капіталу) і підприємці. Отже, в основу моделі Вальрасом покладено ринковий підхід до економічних явищ. Суб'єкти першої групи

— це продавці послуг і покупці предметів споживання; суб'єкти другої групи навпаки — покупці продуктивних послуг і продавці продуктів споживання. Виробництво і споживання є взаємозв'язаними через два взаємодіючі ринки: продуктивних послуг і предметів споживання. Рівновагу в цій системі Вальрас характеризував як стан, за якого: по-перше, ефективний попит і пропозиція продуктивних послуг будуть однаковими; по-друге, існуватиме постійна стійка ціна на ринку продукції; по-третє, продажна ціна продукції дорівнюватиме витратам, вираженим у продуктивних послугах. Дві перші умови відносяться до рівноваги обміну, а третя — до рівноваги виробництва. Ці умови рівноваги Вальрас відобразив через чотири взаємозв'язані системи рівнянь. У цих чотирьох системах загальна кількість рівнянь дорівнює кількості невідомих, що дає математичне розв'язання задачі. У теорії Вальраса рівновага розглядається, з одного боку, як явище функціональне, а з другого — як вияв суб'єктивного прагнення суб'єктів господарської діяльності до найбільшої корисності за умов вільної конкуренції.

Основні закони, дотримання яких, на думку Вальраса, забезпечує рівновагу: 1) товари одного класу на ринку повинні мати тільки одну ціну; 2) ціна товару зрівнює кількість запропоновану і кількість споживану; 3) ціна має забезпечувати максимальне задоволення і покупцеві, і продавцю. Ці закони можна застосувати до товарів або послуг не лише на споживчому, а й на виробничому рівні.

Треба, проте, зауважити, що теорія Вальраса — це теорія економічної статистики, яка не враховує факторів ризику та невизначеності, циклічних коливань, технічних нововведень тощо. У цілому ж, вивчення моделі загальної економічної рівноваги цього вченого дає можливість зрозуміти, що він уперше зробив спробу застосувати математичну модель для виявлення проблем установа рівноваги економічної системи й надання цій системі стабільності. Однак на відміну від моделей ринкової рівноваги А. Курно, В. Джевонса, А. Маршалла та інших моделей Вальраса характеризує не окрему, а загальну економічну рівновагу симетричних ринків. Тому Л. Вальрас по праву вважається засновником сучасного макроекономічного моделювання. Крім того, наявність

однодумців і послідовників його вчення дала підстави називати Л. Вальраса основоположником лозаннської школи маржиналізму.

Продовжувачем традиції лозаннської школи був видатний італійський учений В. Парето (1848—1923). Основні його праці— це двотомний «Курс політичної економії» (1898), «Учення політекономії» (1906) і «Трактат із загальної соціології» (1916). Головний напрям наукових пошуків Парето полягав у спробах створення «чистої» економічної теорії, позбавленої понять цінності та корисності. Він уважав, що економічна теорія має вивчати механізм установавання рівноваги між потребами людей і обмеженими ресурсами для їх задоволення. Для теоретичного обґрунтування моделі взаємозалежності всіх економічних факторів, що впливають на суспільне виробництво і споживання, він широко використовував математичні методи аналізу.

Парето розвинув теорію добробуту або, як її інакше називають, теорію економічного оптимуму, суть якої полягає в оптимальному розподілі економічних ресурсів і благ, що виробляються. За Вальрасом, як відомо, в результаті еквівалентного обміну кожен його учасник отримує максимум корисності. Удосконалюючи теорію загальної економічної рівноваги Вальраса, Парето уточнив критерії стійкої рівноваги, сформулював її умови, що отримали назву «оптимуму Парето». Рівновага трактувалася ним як економічний стан, за якого неможливо поліпшити становище будь-якого з учасників обміну, не погіршивши становища когось іншого. Рівновага настає тоді, коли діаметрально протилежні сили, тобто бажання та всі численні перешкоди на шляху до їх задоволення, буде збалансовано. У такий спосіб Парето сформулював поняття суспільної максимальної корисності («оптимум Парето»). Це поняття характеризує найдоцільніший розподіл товарів і ресурсів.

На відміну від Вальраса, він розглядав стан рівноваги в часі, а також допускав коливання коефіцієнтів виробничої функції залежно від розмірів випуску продукції, намагався «очистити» теорію рівноваги від «психології», виключивши етичні мотиви економічної поведінки суб'єктів господарювання.

У його моделі аналізуються не лише економіка вільної конкуренції, а й різні типи монополізованих ринків, що стало самостійним об'єктом дослідження економістів лише через кілька десятиліть (у середині ХХ ст.)

7.3. Виникнення та розвиток кейнсіанства

Термін «кейнсіанство» походить від економічної теорії, розробленої Джоном Мейнардом Кейнсом (1883–1946).

Об'єктивними передумовами виникнення кейнсіанства виступили:

- на межі ХХ ст. знищення монополіями вільної конкуренції як регулятора капіталістичного господарства;
- швидке руйнування з розвитком капіталізму механізмів автоматичного ринкового саморегулювання.

Таким чином, були спростовані ілюзії неокласиків щодо здатності ринкового механізму автоматично забезпечувати рівновагу на ринках товарів, праці та капіталу.

Кейнсіанство мало значний вплив на світову економічну думку. Зокрема, воно пов'язано з виникненням макроекономіки як важливої складової сучасної економічної науки. Водночас, у період світової економічної кризи 1929–1933 рр. та наступної депресії 30-х років проявилися тенденції щодо неспроможності регулювання економіки неокласичними концепціями.

Криза продемонструвала очевидну невідповідність між високим рівнем розвитку продуктивних сил та ірраціональністю стихійних ринкових процесів. Високий рівень усупільнення та ускладнення господарського механізму потребували планомірного регулювання економіки в загальнонаціональних масштабах, тобто посилення ролі держави в економіці.

Спочатку посилене державне втручання в економічне життя пояснювалося практичними міркуваннями без відповідної теоретичної бази.

Опублікувавши 1936 р. основну свою працю «Загальна теорія зайнятості, проценту та грошей», Дж. М. Кейнс створив теоретичну платформу і став ідеологом нового напрямку у економічній науці, який обґрунтовує неможливість саморегулювання капіталістичної економіки на макрорівні та

необхідність державного втручання в економічні процеси.

Дж. М. Кейнс сформулював теорію державного регулювання економічної системи, роль держави в стимулюванні інвестиційного процесу, визначив напрямки державного регулювання: основи грошово-кредитної та бюджетної політики, їх інструменти.

Вчений запропонував перенести напрямок макроекономічного регулювання із сфери пропозиції у сферу попиту. Запропонував шляхи досягнення ефективного попиту. Він розробив «основний психологічний закон». Запровадив концепцію мультиплікатора та визначив його вплив на обсяги національного виробництва.

Теоретична система та економічна програма Дж.Кейнса

Вчення Кейнса – учня А. Маршалла і кембриджської школи – стало своєрідною реакцією на неокласичну школу й маржиналізм, які панували в економічній науці до нього. Після економічної кризи 1929–1933 рр. різко Кейнс змінив свої погляди, проголошуючи, що капіталізм доби вільної конкуренції вичерпав свої можливості.

Попередниками Кейнса, які розробляли ті чи інші функціональні зв'язки процесу відтворення та положення яких він розвиває далі, можна вважати так звану стокгольмську школу – Б. Оліна, Е. Ліндаля; Ф. Кана у Великобританії та А. Ханта у Німеччині. Однак тільки Кейнс чітко сформулював новий напрям економічної теорії – *теорію державного регулювання економіки*.

Новизна ідей Кейнса полягала:

1. У визнанні недосконалості та нездатності до саморегулювання системи ринкових економічних відносин, а отже, у визнанні *потреби активного втручання держави в економіку*. Новаторство виявилось і у наданні *переваги макроекономічному аналізу перед мікроекономічним*. Головним у методі Кейнса було те, що, аналізуючи сукупні народногосподарські величини, він прагнув установити причинно-наслідкові зв'язки, залежності та пропорції між ними. Це і зробило його *основоположником макроекономіки* як самостійного розділу економічної теорії.

В обґрунтуванні концепції так званого «*ефективного попиту*», тобто потенційно можливого і стимульованого державою попиту. Різко і аргументовано критикуючи економістів, які були прихильниками догматичних постулатів «закону ринків» (Ж.-Б. Сея, Кларка, Маршалла, Пігу), Кейнс дійшов висновку, що всі життєво важливі проблеми високорозвинутого капіталістичного суспільства слід шукати не у сфері пропозиції ресурсів (їхньої рідкості, цінності, найефективнішого поєднання для отримання максимуму продукції тощо), а у сфері попиту, що забезпечує реалізацію цих ресурсів.

Рівень виробництва або *національного доходу*, за Кейнсом, залежить від сукупного ефективного попиту, тобто попиту, що забезпечений грошима. Кейнс звертає увагу на проблему реалізації та доводить, що незгодженості у сфері попиту і створюють у капіталістичному суспільстві головну перешкоду для використання ресурсів: труднощі з реалізацією саме і призводять до порушень процесу відтворення. Тому в центрі теорії Кейнса була поставлена проблема *факторів, що визначають величину попиту та його зростання*.

Вихідним у вивченні цієї проблеми є зрозуміння того, що «ефективний попит» є тотожним національному доходу, який витрачається на споживання й нагромадження, тобто складається з *особистого та виробничого* попиту. Перший – це витрати суспільства на споживчі блага, другий – на інвестиції (капітальні блага), інакше кажучи – це споживчий та інвестиційний (виробничий) попит.

Кейнс розглядає *ефективний попит* у зв'язку з дією трьох факторів:

1. схильності до споживання;
2. схильності до інвестицій;
3. переваги ліквідності.

Відповідно до теорії Кейнса витрати на споживання зростають мірою збільшення доходу, що є в розпорядженні суспільства. Проте величина їхнього зростання дещо відстає від абсолютного збільшення доходу, тобто кожний додатковий долар останнього хоч і збільшує споживання, але на суму меншу за цей долар. Кейнс назвав частку кожного додаткового долара

даного доходу, яка використовується на споживання, *граничною схильністю до споживання*. З допомогою цього показника можна визначити, якою мірою приріст доходу впливає на приріст споживання

Відставання споживання від темпів зростання доходу, що є в суспільному розпорядженні, пов'язане з тим, що частина національного доходу зберігається, заощаджується, не повертаючись у господарський оборот. Підстави цієї закономірності Кейнс бачив не в соціальних, класових стосунках, а в *психології людини*. Це його твердження відоме під назвою «*основний психологічний закон*». Економічна сутність цього закону полягає в тому, що зі зростанням доходу збільшується і споживання, але меншою мірою, ніж збільшується дохід, оскільки зростає схильність до заощаджень. Це, зрештою, стримує зростання попиту і споживання.

Дія «психологічного закону» може бути компенсована, на думку Кейнса, іншим фактором – *схильністю до інвестицій*, що визначає величину інвестиційного (виробничого) попиту. Основними факторами, що впливають на обсяг інвестицій, за Кейнсом, є норма процента й норма очікуваного прибутку. Інакше кажучи, інвестиції можуть здійснюватися лише тоді, коли *очікуваний прибуток перевищуватиме позичковий процент*. Населення завжди використовує на споживання лише певну частку своїх доходів, а решту – заощаджує. Рішення про заощадження, таким чином, приймаються населенням паралельно з рішеннями про частку споживчих витрат у загальному обсязі доходу і цілком незалежно від вирішення фірмами (приватним бізнесом) питання про рівень інвестицій.

Економісти до Кейнса не звертали особливої уваги на той факт, що заощаджують споживачі, а інвестують – виробники, тобто рішення про заощадження та інвестиції приймають різні люди, не погоджуючи їх між собою. Кейнс зробив цей висновок одним із засадничих пунктів свого аналізу.

Іще одним фактором, котрий впливає на ефективний попит, Кейнс називає переваги *ліквідності*. Таку саму назву має і кейнсіанська теорія попиту на гроші. Ліквідність у Кейнса – це можливість продати за одиницю часу за максимальною ціною будь-яке майно. Економічні агенти, купуючи активи, віддають

перевагу ліквіднішим, тому що побоюються значних фінансових втрат у разі зниження ділової активності. При цьому Кейнс указував на існування трьох мотивів, здатних спонукати людину зберігати передовсім гроші, а не активи, що дають дохід (земля, будівлі, акції, облігації). До них належать: трансакційний мотив (бажання мати готівку для непередбачених платежів), мотив перестороги та спекулятивний мотив (страх втратити капітал). Між сукупним попитом і фактором переваги ліквідності, на відміну від двох попередніх факторів, існує обернена залежність.

Отже, саме недостатнім попитом Кейнс пояснює циклічний характер виробничого процесу.

На думку Кейнса, причини інфляції та безробіття пояснюються браком синхронності прийняття основних економічних рішень, зокрема, рішень щодо заощаджень та інвестицій. Кейнс визнає, що в сучасній капіталістичній економіці рівновага між заощадженнями та інвестиціями є недосяжною, бо інвестиції, як правило, відстають від зростання заощаджень, виявляються меншими за останні, в результаті чого утворюються надлишкові заощадження, має місце відносно перенагромодження, і суспільство зазнає кризи або тривалої стагнації. Виходячи з цієї концепції, Кейнс намагається з'ясувати і причини безробіття.

Наступним етапом стала кейнсіанська теорія зайнятості. На відміну від неокласиків Кейнс поставив безробіття в залежність не від заробітної плати, а від браку «ефективного попиту», а обсяг зайнятості – від рівня виробництва «національного доходу», тобто від сукупного ефективного попиту на споживчі та капітальні блага. Останній же має тенденцію до відставання, до неврівноваженості, що робить повну зайнятість за умов капіталізму явищем винятковим.

Кейнс усупереч панівним тоді економічним поглядам доводить помилковість використання заробітної плати як засобу лікування безробіття. Він не тільки наголошував на необхідності запобігти за допомогою держави «урізанням» заробітної плати як нібито основного засобу ліквідації безробіття, а й прямо казав, що «найрозумніша політика полягає, зрештою, у підтримуванні стійкого загального рівня грошової заробітної плати».

Революційний висновок кейнсіанської теорії полягає в тім, що за капіталізму не існує жодного механізму, який гарантував би повну зайнятість. Кейнс визнає, що безробіття – органічно притаманне капіталізму явище, яке «неминуче супроводжує сучасний капіталістичний індивідуалізм» та зумовлюється органічними вадами системи вільної конкуренції. Проте він стверджує, що економіка може бути збалансованою, тобто може досягти рівноваги сукупного обсягу виробництва і за високого рівня безробіття та інфляції.

Розглядаючи кейнсіанську модель макроекономічної рівноваги, обов'язково слід звернути увагу на *теорію мультиплікатора* – зміна рівня рівноваги національного доходу більша за зміни того вихідного рівня автономних витрат, що його спричинили. Кожна інвестиція перетворюється на суму доходів індивідів, і коли б ці доходи не витрачалися, то приріст національного доходу за певний проміжок часу дорівнював би приросту інвестицій. Але на практиці отриманий дохід витрачається й перетворюється на нові доходи, які, у свою чергу, знову витрачаються, і т. д. Зрештою приріст національного доходу через певний час стає помноженою величиною початкових капіталовкладень. Сам же множник, або *мультиплікатор*, залежить від того, яку частку своїх доходів суспільство витрачає на споживання: що вища схильність до споживання, то більший мультиплікатор, і навпаки.

Значення теорії Кейнса як вихідної бази розвитку теорії макроекономічної динаміки, що зумовлюється багатьма суттєвими моментами:

1. макроекономічний метод дослідження;
2. висунення Кейнсом на перший план проблеми реалізації, або «ефективного попиту», яка поклала початок розвитку динамічної теорії циклу;
3. його теорії національного доходу в цілому та мультиплікатора органічно увійшли в посткейнсіанські теорії економічного зростання;
4. Кейнс поєднав економічну теорію та економічну політику в одне ціле, покликане сприяти підтриманню життєдіяльності капіталістичної системи господарства.

Резюме

Формування неокласичної теорії. Засновники неокласичної теорії. Теорія маржиналізму: об'єктивні передумови виникнення. „Маржинальна революція”. “Суб'єктивний напрям” політекономії (70-80 рр. XIX ст.). Суб'єктивно-психологічний підхід в концепціях австрійської школи. Теоретичні розробки К. Менгера, Ф. Візера та Є. Бем-Баверка. Англійська школа, французька школа, австрійська школа, лозаннська школа, американська школа. Аналіз проблем виробництва і розподілу на основі концепції граничної продуктивності праці і капіталу. Кейнсіанство та його вплив на світову економічну думку. Об'єктивні передумови виникнення кейнсіанства . Розвиток кейнсіанства в різних країнах у післявоєнні роки. Теоретичні розробки неокейнсіанців: Р.Харрода, Е.Домара, Дж.Хікса, А.Хансена, П.Самуельсона. Об'єднання Дж.Хіксом ідей мультиплікатора і акселератора у визначенні національного доходу.

Навчальний тренінг

Основні поняття:

Маржиналізм, маржинальна революція, австрійська, кембриджська, американська та лозаннська школи, “Суб'єктивний напрям”, теорії граничної корисності, про граничний продукт, “принципи економікс”, “філософія багатства”, “розподіл багатства”, кейнсіанство.

Питання до самоконтролю:

1. Теорія маржиналізму: об'єктивні передумови виникнення.
2. „Маржинальна революція”.
3. Напрямки розвитку маржиналізму: австрійська, кембриджська школи.
4. Вчення американської та лозаннської шкіл.
5. Кейнсіанство: об'єктивні передумови виникнення.
6. Формулювання Кейнсом теорії державного регулювання економічної системи.

7. Перенесення напрямку макроекономічного регулювання із сфери пропозиції у сферу попиту.
8. Основний психологічний закон Кейнса.
9. Причини та зміст кейнсіанської теоретичної революції.
10. Концепція мультиплікатора та його вплив на обсяги національного виробництва.
11. Ортодоксальне кейнсіанство.
12. Розгляд напрямків державного регулювання: грошово-кредитна та бюджетна політика, їх інструменти. Роль держави в стимулюванні інвестиційного процесу.
13. Праця Кейнса “Загальна теорія зайнятості, проценту та грошей”.
14. Кейнсіанські моделі макроекономічної рівноваги.
15. Розвиток теорії стадій суспільного розвитку та трансформації суспільства у роботах А. Берлі, У. Ростоу, Д. Белла.

Тестові завдання

Тест 7.1

1. Який підхід стає найважливішим методологічним принципом нового теоретичного напрямку в економічній науці?
 - а) мікроекономічний;
 - б) суб’єктивно – психологічний;
 - в) психологічно – економічний.
2. Хто відкрили шлях активному впровадженню математики в економічних дослідженнях, результати були більш чіткі, втілювалися у формі рівнянь, формул і графіків?
 - а) маржиналісти;
 - б) марксистки;
 - в) неокласики
3. Хто залишався моделлю поведінки в господарській сфері?
 - а) економічна людина;
 - б) юридична особа;
 - в) фермер.

4. Один із найважливіших компонентів щодо впливу на зовнішньоекономічні складові сукупного попиту?
- а) експорт;
 - б) імпорт;
 - в) чистий експорт.
5. Від якого автора походить слово «кейнсіанство» ?
- а) Карл Маркс;
 - б) О. Курно;
 - в) Джон Мейнард Кейнс.
6. Яка теорія була сформульована неокласиками у перші два післявоєнні роки
- а) теорія економічного росту;
 - б) марксистська економічна теорія;
 - в) теорія сучасного монетаризму.
7. Хто входить до піонерів зародження маржиналізму?]
- а) Ж. Дюпюї, К. Маркс, Ф. Енгельс;
 - б) Г. Госсен, й.фон Тюнен, Ж. Дюпюї, О. Курно;
 - в) Роберт Оуен, К. Менгер, Ф. Візер.
8. Хто подав у найбільш розробленому вигляді ідею граничної корисності?
- а) Карл Менгер;
 - б) Ф. Енгельс;
 - в) Герман Генріх Госсен.
9. Основою якого методу стала ідея технологічних коефіцієнтів затрат продукції однієї галузі на виробництво продукції інших галузей,зведених до витрат праці як первинного фактора?
- а) метод «затрати – випуск»;
 - б) метод економічного аналізу;
 - в) «Закони Госсена».
10. На який напрям політичної економії дедалі більше спиралися представники в Росії та в Україні?
- а) політичний;
 - б) соціальний;
 - в) економічний.

Тест 7.2

1. Що є основною причиною, яка порушує рівновагу в економічній системі?
 - а) зміна пропозиції;
 - б) нестача ефективного попиту;
 - в) конкуренція.
2. Що таке спекулятивний мотив?
 - а) ризик втрат від невдалих капіталовкладень;
 - б) потреба у готівці для виконання поточних угод;
 - в) очікування можливого підвищення ставки відсотка.
3. Економіка на макрорівні складається з трьох сфер взаємодії: ... Що є зайвим?
 - а) іноземних інвестицій;
 - б) споживачів і виробників;
 - в) власників ліквідних коштів;
 - г) найманих робітників і роботодавців.
4. Теорія циклічного розвитку Дж. Р. Хікса була побудована на поєднанні ефекту акселератора та ...?
 - а) стабілізатора;
 - б) мультиплікатора ;
 - в) керованих програм компенсації;
 - г) автоматично діючі контрзаходи.
5. Яку політику повинна проводити держава з метою подолання економічної депресії та забезпечення повної зайнятості?
 - а) монетарну;
 - б) анти циклічну;
 - в) фіскальну.
6. Крива Філіпса підтверджує такий висновок: ...?
 - а) державне регулювання, формуючи ефективний попит, забезпечує стабільність;
 - б) державна політика регулювання сукупного попиту не може повністю ліквідувати безробіття ціною посилення інфляції чи зменшити інфляцію ціною звільнення робітників;

- в) стихійні коливання попиту та пропозиції призводять до неповної зайнятості й недовикористання ресурсів.
- 7. Що стало початком найбільш глибокої та руйнівної за всю історію капіталістичного господарювання кризи надвиробництва 1929-1933 рр.?
 - а) крах 24-29 жовтня 1929 р. на Нью-Йоркській фондовій біржі;
 - б) виникнення і розвиток фінансового капіталу та фінансової олігархії;
 - в) монополізація та олігополізація ринкових структур.
- 8. Хто не є послідовником Дж.М.Кейнса?
 - а) С.Харріс;
 - б) Дж.Робінсон;
 - в) К.Менгер.
- 9. Що є передумовою появи кейнсіанства?
 - а) втручання держави в економіку;
 - б) розвиток монополій;
 - в) поміркована інфляція.
- 10. Кейнс відстоює...?
 - а) протекціонізм;
 - б) фритредерство;
 - в) втручання держави в економіку.

Тест 7.3

- 1. В якому столітті відбулося відкриття маржинального аналізу?
 - а) XX столітті;
 - б) XVIII столітті;
 - в) XIX столітті;
 - г) XVII столітті.
- 2. З чим пов'язують об'єктивну необхідність появи маржиналізму?
 - а) розвитком ринкових відносин та виникненням монополістичного ринку;
 - б) виникненням олігополії;
 - в) зародженням підприємницької діяльності;

3. Маржиналізм не був абсолютно однорідною течією, він складався з кількох шкіл, однією з яких була ?
- а) австралійська школа;
 - б) італійська школа;
 - в) французька школа;
 - г) австрійська школа.
4. Одним з засновників неокласичної економічної теорії ?
- а) А. Маршалл;
 - б) В. Петті;
 - в) А. Сміт.
5. В яких роках жив англійський економіст Джон Мейнард Кейнс?
- а) 1667-1683 рр.;
 - б) 1758-1777 рр.;
 - в) 1953-1990 рр.;
 - г) 1883 - 1946 рр.
6. Яка головна праця кейнсіанського економічного вчення ?
- а) «Дослідження про природу і причини багатства народів»;
 - б) «Основи вчення про народне господарство»;
 - в) «Загальна теорія зайнятості, процента і грошей»;
 - г) «Елементи чистої політичної економії».
7. Хто обґрунтував концепцію «ефективного сукупного попиту»?
- а) Адам Сміт;
 - б) Джон Кейнс;
 - в) Фердинанд Галіані;
 - г) Антуан де Монкретьєн;
8. Що за концепція економічної теорії, яка в економічній системі синтезує роль соціальних, правових, організаційних, політичних, етичних, ментальних, економічних інститутів у процесі їхнього функціонування?
- а) інституціоналізм;
 - б) неолібералізм;
 - в) меркантилізм;
 - г) маржиналізм.
9. У якій країні Ф.Перру був представником інституціонально-соціологічної школи ?

- а) у США;
 - б) у Франції;
 - в) в Італії;
 - г) в Англії.
- 10.** Ким була розвинута неоінституціональна економічна теорія ?
- а) Фрідріхом Енгельсом;
 - б) Давидом Рікардом;
 - в) Томасом Мальтусом;
 - г) Дугласом Нортом.

Тест 7.4

- 1.** Засновник кембриджської школи?
- а) А.Маршалл;
 - б) А. Пігу;
 - в) А. Сміт.
- 2.** Яка праця А. Маршалла вважається його основною?
- а) «Учення політичної економії»(1906);
 - б) «Трактат про соціологію»(1916);
 - в) «Принципи економікс»(1890).
- 3.** В якому столітті маржиналізм перетворився на самостійну течію буржуазної політекономії?
- а) ХІХ;
 - б) ХVІІ;
 - в) ХVІІІ.
- 4.** Засновником якої школи був Дж. Б. Кларк?
- а) американської школи марженалізму;
 - б) австрійської школи;
 - в) кембриджської школи.
- 5.** Хто ввів поняття «інновація»?
- а) А. Маршалл;
 - б) Й. Шумпетер;
 - в) А. Пігу.
- 6.** Хто написав працю «Трактат про гроші»(1930)
- а) Д. М Кейнс;
 - б) Н. Кейнс;
 - в) А. Маршалл.
- 7.** Хто був найбільш помітною фігурою

- інституціонального напрямку серед американських економістів?
- а) Т. Веблен;
 - б) Дж. Р. Коммонс;
 - в) У. К. Мітчелл.
- 8.** Хто був прихильником ідеї вільної конкуренції і ринкових відносин?
- а) А. Пігу;
 - б) А. Маршалл;
 - в) А. Сміт.
- 9.** Хто після смерті А. Маршалла очолив кембриджську економічну школу?
- а) А. Пігу;
 - б) А. Вальрас;
 - в) Дж. Мілль.
- 10.** У скількох працях А. Маршалл виклав свої економічні ідеї?
- а) 70;
 - б) 82;
 - в) 53.

Тест 7.5

- 1.** Що є вихідними економічними відносинами в Дж. Коммонза?
- а) заяви;
 - б) бланки;
 - в) угоди.
- 2.** Що розробив У. Мітчелл ?
- а) гарвардський барометр;
 - б) теорію відносності;
 - в) теорію вартості.
- 3.** Яку ідею уперше висунув У. Мітчелл?
- а) теорію економічних циклів;
 - б) теорію розподілу ресурсів;
 - в) теорію економічних відносин.
- 4.** У. Мітчелл був представником ?
- а) пізнього інституціоналізму;
 - б) пізнього неолібералізму;

- в) раннього інституціоналізму.
- 5. Коли народився французький економіст Жан Фураст'є
 - а) 1907 р.;
 - б) 1908 р.;
 - в) 1906 р.
- 6. Яку теорію обґрунтував А. Берлі ?
 - а) теорію“ демократизації капіталу ”;
 - б) теорію“ демократизації сфери обігу ”;
 - в) теорію“ демократизації конкуренції ”.
- 7. Назвіть авторів теорії “ управлінської революції ”?
 - а) А. Берлі та Д. Бернхем;
 - б) У. Мітчелл та А. Берлі;
 - в) Д. Бернхем та У. Мітчелл.
- 8. Як найчастіше називають концепцію Пола Самуельсона?
 - а) економікою Самуельсона;
 - б) змішаною економікою;
 - в) розвиненою економікою.
- 9. Ким була сформована теорія “ колективного капіталізму”?
 - а) А. Берні;
 - б) Г. Мінзом;
 - в) У. Мітчеллом.
- 10. У якому році вийшла книга Г. Мінза “Корпоративна революція в Америці ” ?
 - а) 1960 р.;
 - б) 1961 р.;
 - в) 1962 р.

РОЗДІЛ 8

РОЗВИТОК НАЦІОНАЛЬНИХ ЕКОНОМІК В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД (1919-1939 РР.)

8.1. Становлення світового господарства, країн Європейської цивілізації США та Японії в міжвоєнний період.

В кінці ХІХ початку ХХ ст. в економічній літературі для опису змін, що відбувалися, почали використовувати термін

«імперіалізм», переважно у значенні експансіоністської зовнішньо політичної діяльності капіталістичних держав.

Етимологічно "імперіалізм" походить від латинського *imperare* (командувати) лат. *imperium* (влада, панування). В європейські мови (англ. *imperialism*, фр. *imprialisme* тощо) цей термін також означає опосередковано поняття " імперія "Оксфордський словник англійської мови констатує, що як словоформа "імперіалізм" вперше зустрічається в XVI столітті³⁵. Перше його вживання в сенсі, що наближається до сучасного, датується 1858 роком³⁶ - епохою *Rex Britannica*³⁷.

На початку століття з'являються перші теорії імперіалізму як нової стадії розвитку суспільства. Найпоширенішими підходами до аналізу імперіалізму були економічний та політичний.

Засновником економічної інтерпретації імперіалізму вважать англійського ліберального економіста Дж. А. Гобсона. Він удосконалив цей термін у своїй монографії у 1902 "Імперіалізм"³⁸. Він систематизував раніше опубліковані матеріали й оцінки, та представив імперіалізм як двоєдину категорію. В її основу він поклав два взаємодіючих компонента - економіку і політику. В основі формування нового суспільства та його розвитку лежать перш за все фінансові інтереси класу капіталістів, що є «керуючим імперського двигуна». Формування сталого надлишку капіталу у виробництві, через малу місткість внутрішнього ринку, перешкоди, що виникають під час розподілу капіталу, а також інвестиційні ускладнення не дають можливість великим фірмам розвиватися на макро та мега рівнях. Це спонукає фінансову буржуазію шукати нові інвестиційні можливості за кордоном але там також є своя конкуренція. Так для того щоб усунути конкуренцію фінансова олігархія використовує власні держави, підштовхуючи їх на імперіалістичні авантюри створюючи загрозу війни. Саме прояв ризику, агресії, расизму, націоналізму, на думку Гобсона,

³⁵ (Oxford English Dictionary online - (Subscription required)

³⁶ Imperialism (стаття на academickids.com) - academickids.com/encyclopedia/i/im/imperialism.html

³⁷ (Imperialism (стаття на wordiq.com) - www.wordiq.com/definition/Imperialism).

³⁸ Hobson JA: Imperialism, A Study (1902) -

www.marxists.org/archive/hobson/1902/imperialism/index.htm на сайті www.marxists.org).

імперіалізм був би неможливий, що в кінці все одно призводить до війни.

У свої вченнях Дж. Гобсон був упевнений, що імперіалізм можна перемогти за допомогою суспільних реформ, які б обмежували доходи олігархічних кіл, що були пов'язані з імперіалістичною політикою.

Економічну інтерпретацію імперіалізму розвивали також Р. Гільфердинг («Фінансовий капітал»), Я. Ріссер, Г. Шульце-Геверніц та ін. У вітчизняній науці та публіцистиці російською мовою це відбувається не пізніше 1916 року, з виходом роботи В. І. Леніна "Імперіалізм як вища стадія капіталізму"³⁹.

Прихильники неекономічного підходу до аналізу імперіалізму (лідери II Інтернаціоналу К. Каутський, Р. Люксембург, український дослідник П. Мигулін та ін.) намагалися обґрунтувати тезу, згідно з якою імперіалізм не є прямим породженням капіталізму.

Таку ж позицію підтримував в своїй праці «Соціологія імперіалізму» (1919) Й. А. Шумпетер. Німецький учений з позиції соціал-дарвінізму обстоював думку, що саме природа людини (а не суспільство) призводить до неминучості виникнення війни. Він вважав це «нормальним» та загальним явищем для суспільства у якому є обов'язково клас «воїнів» - це традиційна структура суспільства. Монополії це викривлення природи капіталізму і породження успадкованої від феодалного порядку системи протекціонізму й тарифів. А імперіалізм з'являється через наявність егоїзму фінансової олігархії.

Тобто, імперіалізм, на його думку, не є нормальним розвитком капіталізму, а являє собою результат випадкового поєднання мілітаризму, монополії та фінансової олігархії. У разі усунення двох останніх шляхом проведення реформ і за умов вільної ринкової економіки капіталізм вийде на розумний шлях свого розвитку.

Наприкінці XIX - на початку XX ст. поступово накопичуються та загострюються соціально-економічні

³⁹ (Ленін В. І. Імперіалізм, як вища стадія капіталізму - libbox.info/book_reading_108792.html на сайті libbox.info)

суперечності між провідними країнами світу, що призводить до блокового протистояння між ними. Економічні й територіальні претензії країн-суперниць намагалися розв'язати під час Першої світової війни, яку можна назвати першою кризою світової цивілізації.

Головною причиною розв'язання війни було прагнення монополій різних країн, і передусім Німеччини, здійснити розподіл економічний, територіальний) світових сфер впливу. «Світова політика» Німеччини була німецьким варіантом «загального» імперіалізму, сутність якої полягала в тому, щоб підняти німецьку імперію з рівня континентальної держави до рівня світової наддержави. *Німецька «світова політика»* мала за мету підірвати британського світового панування, що повинно було звільнити колоніальні території «для середньоевропейських держав, які прагнули розширення». *Англо-французька* коаліція шляхом воєнних дій намагалася припинити економічне зростання Німеччини, остаточно позбавити її колоній, сировини та ринків збуту й тим самим повернути собі позиції лідерів у світі.

Проте хоч як це парадоксально, факт розв'язання світової війни свідчив про певний етап формування світового ринку. Світо-господарські зв'язки пронизували економіку багатьох країн. Розпочався процес взаємопроникнення, інтеграції. Насильницький розрив зв'язків у ході війни був зумовлений прагненням окремих держав перерозподілити сфери економічного впливу у світі, підкорити своїм національним інтересам економіку інших країн, котрі потрапили в колоніальну і напівколоніальну залежність до великих держав.

Перша світова війна тривала з літа 1914 р. до осені 1918 р. Основні бойові дії відбувалися на європейському континенті, де були розташовані головні центри фінансового життя, промислового та сільськогосподарського виробництва. Масштабність воєнних дій і загострення економічних проблем змусили уряди країн, що воювали, перебрати на себе частину організаційних функцій та забезпечення взаємодії між приватними підприємствами, що обслуговували потреби фронту. Управління економікою з боку держави набуло форм

контролю й розподілу стратегічних ресурсів, продовольства, засобів транспорту і робочої сили.

У найважчому становищі опинилася *Німеччина*. Згідно з Версальським мирним договором (28 червня 1919 р.) Німеччина повертала Франції Ельзас-Лотарингію. Значні території передавалися Бельгії, Польщі, Литві, Данії, Чехословаччині. Саарська область переходила на 15 років під управління Ліги націй, а її вугільні шахти передавалися Франції. Німеччина була позбавлена всіх своїх колоній. Репараційні виплати склали 132 млрд. золотих марок (20 млрд. у перші два повоєнні роки). Таких грошей Німеччина не мала, то контрибуція сплачувалася вагонами, паровозами, фабричними верстатами, автомобілями, с/г сировиною. Таке становище викликало занепокоєння урядів країн Антанти, хоч їхня економіка теж зазнала великих збитків.

Англія – зазнала значних людських і матеріальних втрат – 1/3 національного багатства, світовий фінансовий центр перемістився з Лондона в Нью-Йорк, удвічі зменшився експорт товарів, зріс імпорт. Продовжувалося відставання від США у розвитку гірничо-видобувної, сталеплавильної, текстильної, суднобудівної промисловості. Але Англії вдалося збільшити свої колоніальні володіння, вона компенсувала частково свої втрати за рахунок німецьких воєнних репарацій.

Ще більше, ніж Англія постраждала у війні *Франція*. Втратила 10% працездатного населення, видатки на війну підірвали стабільність французької валюти. Але під час війни розпочалася індустріалізація економічно відсталих південних районів Франції, що не були окуповані Німеччиною. Нестача сировини, енергоресурсів змусила промисловців дбати про інтенсифікацію виробничих процесів, запроваджувати нові технології, що пізніше дало свої позитивні результати.

Японія, виступаючи на боці Антанти, не брала участі в бойових діях. Вона розширила свої колоніальні володіння, нав'язала невигідні економічно-торговельні умови Китаю. Все це дозволило за роки війни подвоїти промислове виробництво, втричі збільшити експорт промислових товарів у Китай та країни тихоокеанського регіону, зміцнити в цілому свій економічний потенціал, однак надзвичайно руйнівний землетрус

(загинуло 140 тис. чол.) поставив японську економіку перед цілим рядом серйозних проблем.

США з запізненням вступили в війну на боці Антанти, підтримували торговельні відносини з усіма воюючими країнами, постачаючи їм всі види стратегічної сировини – зброю, боєприпаси, продукти харчування, перетворившись в економічно найрозвинутішу державу світу. Якщо напередодні війни борги складали 7 млрд. дол., то на кінець ворогуючі країни заборгували 9,8 млрд. дол. Золотий запас зріс з 1 млрд. 891 млн. дол. у 1914 р. до 3 млрд. 163 млн. дол. 1918 р. Національне багатство збільшилося з 192 млрд. дол. 1914 р. до 488 млрд. дол. у 1920 р. Капіталовкладення за кордоном – з 3,5 млрд. дол. до 6,5 млрд. дол. Таким чином, центри господарського життя перемістились з Західної Європи в США.

Як було відмічено вище, економічне становище *Німеччини* викликало занепокоєння з боку країн Антанти. Для неї був розроблений міжнародним комітетом експертів під головуванням Чарльза Дауеса новий репараційний план, затверджений 16 серпня 1924 р. на Лондонській конференції, представниками країн-переможниць.

Основна мета плану – відновити промисловий потенціал Німеччини, щоб вона могла виплатити репараційні борги Англії і Франції, а останні ліквідують свою заборгованість перед США. План встановлював розміри платежів Німеччини на перші п'ять років по 1 – 1,75 млрд. марок щорічно, а потім – по 2,5 млрд. марок на рік.

Це дало можливість німецької промисловості повністю переоснастити свою матеріальну базу, практично стовідсотково оновити виробниче обладнання і створити базу для майбутнього відновлення військового виробництва.

Контроль за німецьким держбюджетом, грошовим обігом кредитом, залізницями здійснювався спеціальним комітетом експертів який очолював генеральний агент з репарацій – представник США – О.Юнг, а згодом – П.Гілберт.

Згідно з "Планом Дауеса" відродження німецької промисловості було розраховано на реалізацію її продукції на ринках країн Східної Європи та СРСР, які повинні були стати

аграрно-сировинними придатками німецького промислового комплексу.

Перетворення Східної Європи й СРСР у ринки збуту німецької промислової продукції, крім прибутків американським банкам, які стали фактичними власниками німецьких промислових концернів, вирішувало ще 2 основних для американців завдання: ліквідація французького впливу в Східній Європі та недопущення індустріалізації СРСР⁴⁰.

Завдяки плану Дауеса економіка Німеччини вже наприкінці 1927 р. вийшла на довоєнний рівень, а в 1928 р. на 13% перевищила його. Наприкінці 1928 р. Німеччина ставить питання про перегляд умов сплати репарацій та відміну деяких обмежень, що передбачалися планом Дауеса.

Один зі співавторів і виконавців "Плану Дауеса", німецький банкір Шахт, підбиваючи його підсумки в 1929 р. з задоволенням зазначав, що "Німеччина за 5 років отримала стільки ж іноземних позик, скільки їх отримала Америка за 40 років, що передували Першій Світовій війні"⁴¹

В червні 1929 р. цей план замінено новим — планом Юнга. Він визначав остаточну суму репарацій — 113,9 млрд марок та граничний термін її сплати — 57 років, по 2 млрд марок на рік. В умовах світової економічної кризи реалізація плану Юнга була зупинена, влітку 1931 р. президент США Герберт Гувер заявив про введення мораторію на виплату американських боргів по міжсоюзним зобов'язанням військового часу на 1931-1932 рр.. з одночасним припиненням усіх інших міждержавних платежів, включаючи репараційні. Потім з урахуванням тяжкості ситуації в міжнародних фінансах було поставлено питання про повне анулювання репараційних виплат за планом Юнга. У 1932 р. на конференції в Лозанні була визначена сума заключного німецького платежу в 3 млрд. марок, що підлягала сплаті протягом 15 років (після закінчення 3-річного мораторію на 1932-1934 рр..).

⁴⁰ ("Історія Великої Вітчизняної війни" в 6 томах, М., Воєніздат, 1960, т. 1, с. 4, 34-35, "Історія Другої Світової війни" в 12 томах, т. 1, с. 20, М. В. Фрунзе, Вибрані твори, т. 2, с. 479, Історія СРСР, М., "Просвіта", 1983, ч. 3, с. 171).

⁴¹ Р. Епперсон, "Історія Великої Вітчизняної війни" у 6 томах, т. 1, С. 4.

8.2. Економічна криза 1929-1933 рр.

У 1920-х рр. економіка США відчула процес надвиробництва, тобто приріст виробництва не супроводжувався відповідним зниженням цін на товари і зростанням заробітної плати. А це призвело до відставання купівельного попиту від зростання обсягів виробленої продукції. До того ж слід додати зменшення доходів населення із зменшенням його зайнятості. Залишилися нерозв'язані проблеми розвитку фермерських господарств, їх укрупнення за рахунок інтенсифікації виробництва призвели до надвиробництва сільськогосподарської продукції, яку переставали купувати. Розвиток монополій поступово показав свою негативну сторону у вигляді поглинання дрібних конкурентів, скорочення виробництва та підвищення цін на власну продукцію.

У 30-ті роки в господарстві розвинути країн світу відбулися важливі зміни:

- держава в цей період стала основним чинником економічного життя;
- розпочалася заміна ринкових структур державним регулюванням і плануванням;

Ці зміни викликані:

- завершальним ходом індустріалізації;
- економічною кризою та її наслідками.

Економічний розвиток країн Європейської цивілізації і США упродовж першої третини 20 століття поставив під сумнів правильність вибору шляху економічного розвитку – ринкової економіки, що врівноважує попит і пропозицію на всіх можливих ринках.

Економічна криза 1929-1933 рр. була світовою кризою. Вона порушила економічні зв'язки, призвівши до значного скорочення промислового виробництва. У 1929 р. вона почалася в США, далі в Латинській Америці, Західній Європі, інших країнах Азії і Африки.

Першою ознакою кризи вважається різке падіння цін на акції Нью-Йоркської біржі 24 жовтня 1929 р. Насамперед, криза охопила важку індустрію. Все промислове виробництво,

торгівля, національний дохід знизилися вдвічі, відбувалося масове банкрутство фірм, росло безробіття. Це була криза перевиробництва. Щоб стримати падіння цін, скоротити запаси товарів по всій країні, було вжито заходи для їх фізичного знищення. Палили пшеницю, каву, бавовну, молоко виливали в річки. Внутрішньою причиною кризи вважають відсутність державного контролю за промисловістю і сільським господарством. Тільки в 1932 р. новообраний президент Ф.Д.Рузвельт впровадив ефективну антикризову програму, його „новий курс” на оздоровлення країни підтримали всі верстви населення⁴².

"Новий курс" здійснювався з 1933 по 1938 рр. Перший етап з 1933 по 1934 рр., під час якого:

- проведено реформи у фінансово-кредитній сфері (було закрито всі банки, припинено обмін банкнот на золото, яке вилучалось з обігу);

- кредитним установам США заборонялося поєднувати депозитні операції з торгівлею акціями, чим розмежовувався ринок довготермінових і короткотермінових кредитів;

- страхування дрібних і середніх депозитів;

- прийнято закон про відбудову промисловості (НІРА); запровадження в різних галузях промисловості "кодексів чесної конкуренції" (фіксували ціни на продукти, рівень виробництва, розподіляли ринки збуту, встановлювати розміри заробітної плати);

- прийнято закон про регулювання сільського господарства (А.А.А), спрямований на підвищення цін на сільськогосподарську продукцію, надання грошової компетенції фермерам, здійснення заходів з інтенсифікації, механізації в с/г.

На другому етапі "Нового курсу" 1935 - 1938 рр.:

- прийняті акти соціального характеру: закон про трудові відносини, в якому записано право робітників на об'єднання у профспілки, проведення страйків, підписання колективних угод. Уперше в історії США вступив у дію закон про соціальне страхування і допомогу безробітним;

⁴² С.І. Штефан. Тексти лекцій з економічної історії – Харків: ХНАМГ, 2004. – С.42.

- у 1938 р. набув чинності закон про справедливе наймання робочої сили (встановлював мінімум заробітної плати, максимум тривалості робочого дня, заборонив використання дитячої праці);

- у 1938 р. – закон про регулювання с/г виробництва (боротьба за збереження родючості ґрунту).

Об'єднане Королівство Великої Британії та Північної Ірландії є одним з найбільш розвинутих країн світу, що входить до «Великої сімки», і має впливові позиції на світовому та європейському рівнях. На прикладі цієї держави можна досить добре проілюструвати етапи розвитку капіталізму взагалі. Саме тут зародилися ринкові відносини, а упродовж XVIII-XIX ст.⁴³.

У Великобританії економічна криза почалася наприкінці 1929 р. Вперше з'явилися труднощі в одержанні кредитів, все важче проходив процес реалізації промислової та сільськогосподарської продукції. Як наслідок — на ринках нагромаджувалися непродані товари, ціна на які різко знизилася. Зупинилися тисячі підприємств, зростало безробіття. Хоч у Великобританії Велика депресія не була такою катастрофічною, як в США чи інших країнах, однак її удар все ж був дуже відчутний. У 1932 р. промислове виробництво скоротилося на 25% порівняно з 1929 р., виплавляння чавуну — на 53 %, ціни на сільськогосподарську (продукцію знизилася на 34%. Занепад господарського життя Великобританії тривав до 1933 р.⁴⁴

Англійський уряд вчасно вжив заходів, спрямованих на ліквідацію наслідків економічної кризи. Він всіляко підтримував процес концентрації виробництва, встановлення галузевих єдиних цін на товари. Послідовно проводячи курс на об'єднання підприємств, держава намагалася контролювати випуск продукції, її реалізацію за допомогою примусових санкцій, кредитних привілеїв, різного роду гарантій. Вже в 1930 р. в країні діяли монопольні об'єднання у вугільній промисловості, бавовняній (Лондонська бавовняна корпорація). Остання,

⁴³ Чужиков В. І. Економіка зарубіжних країн: Навч. посіб. — К.: КНЕУ, 2005. С. 308.

⁴⁴ Економічна історія України і, світу: Підручник/ За ред. Б. Д. Лановика. — К.: Вікар, 1999. С. 197.

спираючись на державні субсидії, скупила 139 підприємств. У роки кризи виникли і успішно діяли тільки змішані державно-приватні підприємства, серед них "Англоголландський нафтовий трест", "Англоіранська нафтова компанія".

В 1931 р. уряд ліквідував золотий стандарт фунта стерлінгів. Курс девальвованої національної валюти знизився на 1/3 по відношенню до інших іноземних валют, що автоматично підвищило конкурентоспроможність англійських товарів.. Великобританія, як і США, подолала наслідки економічної кризи. Проте виходила вона з неї дуже повільно. Наприкінці 30-х років у країні панувало значне безробіття. Англійська промисловість залишалася на рівні 1929 р. У багатьох галузях депресію не було ліквідовано, спостерігалися суперечливі тенденції розвитку старих і нових галузей.

Сільське господарство Великобританії у 30-х роках відставало від промисловості, яке лише на 35 % задовольняло потреби населення в агропродукції. За її імпорт держава розплачувалася золотом або дефіцитними товарами. Дрібні господарства розорялися, великі змінювали своє становище, застосовуючи найновішу агротехніку, хімічні добрива.

На відміну від «Нового курсу» Рузвельта, Велика Британія в боротьбі з наслідками «Великої депресії» не пішла шляхом порятунку промисловості, фермерських господарств і проведення реформ у соціальній сфері.

Головним у діяльності уряду лейбористів було:

- 1) виправлення дисбалансу бюджету;
- 2) поліпшення становища у внутрішній і зовнішній торгівлі.

Спостерігалися суперечливі тенденції розвитку старих і нових галузей. Сільське господарство відставало від промисловості. Воно лише на 35% задовольняло потреби населення у с/г продукції. Англійські хлібороби не були самостійними господарями, а лише орендарями. Вони платили 20% ренту лендлордам, власникам землі. Англія до другої світової війни зберігала перше місце в світовій торгівлі, але США відтіснили її на друге місце в світовому експорті. Німеччина витіснила англійські товари в Західній і Південно-Східній Європі та Латинській Америці. В кінці 1937 року в

Англії вибухнула нова економічна криза, яка привела до спаду виробництва на 14%.

Англійці залишалися консерваторами стосовно переходу до дефіцитного бюджету, хоча така політика США згодом цілком виправдала себе. Велика Британія використовувала у боротьбі із наслідками світової кризи власний величезний історичний досвід головного «банкіра світу». Тому в 1931—1934 роках уряд Великої Британії головним економічним завданням вважав забезпечення сприятливих фінансових умов для розвитку промисловості, сільського господарства, торгівлі.

У 1930-1940 рр. лейбористські теоретики Дж. Коула, Х. Ласкі, Є. Дурбіна та ін. доводять, що є тісний взаємозв'язок їх вчень з економістами, які виступали за проведення реформ щодо активного втручання держави в економічне життя країни. Тільки державне регулювання економікою країни веде до нормального функціонування капіталістичного виробництва.

Але якщо західні економісти, обгрунтовуючи необхідність втручання держави в економіку, вважали, що це веде до вдосконалення механізму функціонування капіталізму, то лейбористи оцінювали економічну діяльність держави як захід, що веде до соціалізму.

У традиції фабіанських ідей (поступовий перехід від капіталізму до соціалізму) лейбористи вважали, що перехід від індивідуальної форми власності спершу до акціонерної, а потім — державної - це докорінна трансформація капіталістичної власності взагалі й перетворення її на колективну, суспільну. У цей період лейбористи розробляли модель організації й управління державним сектором економіки у формі публічної корпорації, яку вважали соціалістичною формою організації націоналізованих галузей народного господарства, Разом з тим лейбористська модель соціалізму зводила планування і ринок до такого сполучення, за умов дії якого вирішальна роль залишалася за ринковим механізмом. Ця модель передбачала вільне встановлення цін, функціонування ринку засобів виробництва і предметів спотання.

Франція – високо розвинута країна з ринковою економікою відноситься до держав-лідерів і входить до складу великої

сімки, в якій завжди відстоює національні позиції і має точку зору нерідко відмінну від багатьох інших⁴⁵.

Розвиток економіки в 30-х роках був надто повільним і зтяжним. 40% робітників було зосереджено в дрібному виробництві. Не могло вийти з кризи с/г. Держава ввозила продукти харчування з-за кордону, хоч обсяг виробництва їх зріс на 10%.

Тут посилювався процес концентрації фінансово-кредитних установ. До 1939 р. шість найбільших банків контролювали 86% усіх капіталів країни. Банки вкладали капітали в промисловість нерідко за межами країни. Лише в 1936 – 1938 рр. з Франції вивезли 100 млрд. франків. Удвічі скоротився національний золотий запас Французького банку. Похитнувся франк, знизився курс продажу акцій на біржах, здійснювалася емісія облігацій, скоротилися вклади громадян в банках. Питома вага країни в світовому промисловому виробництві знизилася з 7% в 1913 р. до 4% в 1938 р. У світовому експорті в результаті гострої конкурентної боротьби частка країн за 1913 - 1938 рр. скоротилася з 7,2% до 3,7%. Франція поступилася США, Англії, Німеччині, Японії, Канаді.

У цей період уряд Франції проводив соціальну програму, спрямовану на зниження рівня безробіття, організацію громадських робіт. Ця політика передусім стосувалася державного сектору і певним чином забезпечувала вихід економіки з кризи із найменшими втратами.

Французькі дослідники П. Ренодаль, М. Деа та ін. у своїх економічних концепціях стверджували, що боротьба за раціоналізацію (по-американському) приведе не лише до усунення промислових криз, а й до ліквідації конкурентної боротьби у Західній Європі. Знаряддям ліквідації конкуренції, на думку М Деа, є картелі та синдикати. Він зазначав, що К. Маркс відкрив лише американські трести з їхнім прагненням панування й знищення своїх конкурентів. Інша річ — європейський картель. Це союз, мирний договір, перемир'я, що передбачає укладання серії державних угод з колишнім конкурентом.

⁴⁵ Чужиков В. І. Економіка зарубіжних країн: Навч. посіб. — К.: КНЕУ, 2005. С. 121.

Німеччина. Уряд А.Гітлера запровадив нечуване для мирного часу розширення державного регулювання господарського життя, і з середини 30-х років лозунг "Гармати замість масла" став основним у внутрішній політиці. За 1933 – 1938 рр. військові витрати зросли з 620 млн. до 15,5 млрд. рейхсмарок.

- вводилися податкові пільги;
- виник дефіцит бюджету, який покривався випуском паперових грошей. Щоб не допустити інфляції та зростання цін, уряд увів контроль над цінами та зарплатою;
- почався поступовий перехід до карткової системи розподілу;
- усі підприємства Німеччини були об'єднані в галузеві картелі і підпорядковані Імперському міністерству господарства. В 1936 р. було прийнято чотирирічний план розвитку військової промисловості, а уповноваженим призначено Германа Геринга;
- було ліквідовано профспілки;
- вводилась загальна трудова повинність;
- приватна власність зберігалася, великі підприємці керували галузевими і територіальними органами управління;
- стратегію економічного розвитку визначили виробники сировини (вугілля, залізної руди) та напівфабрикатів (чавуну, сталі, коксу).

Такий комплекс заходів прискорив вихід Німеччини з кризи. Вже в 1939 р. було досягнуто докризового рівня розвитку виробництва, а до 1939 р. значно його перевищено. Але в Німеччині пріоритетний розвиток галузей військової промисловості гальмував інші.

Японія в середині 1929 р. опинилася в епіцентрі світової економічної кризи. Найрозвиненіша галузь господарства країни — торгівля — зазнала найтяжчого удару. Експорт товарів скоротився більше ніж у 2 рази. На 50% знизилось виробництво сільськогосподарської, на 32 % — промислової продукції. У тяжкому становищі опинились суднобудівна, текстильна, металургійна, - машинобудівна галузі. виробництво шовкових тканин зменшилося в 4 рази. У роки економічної кризи налічувалося до 10 млн безробітних. У середині 30-х років в

Японії виплавляли сталі менше, ніж у Бельгії, чавуну дещо більше, ніж у Люксембургу.

Японський уряд вирішив вихилити з кризи шляхом мілітаризації країни та воєнної агресії. Вже в 1931 р. японська армія захопила північно-східну частину Китаю, утворивши там маріонеткову Маньчжурську державу. Капіталовкладення направлялися переважно в ті галузі економіки, які були пов'язані з воєнною промисловістю⁴⁶..

Японія, як і Німеччина, виходила з економічної кризи 1929—1933 рр. шляхом мілітаризації. Після встановлення окупаційної влади в Маньчжурії вона розпочала загарбання китайських територій. У 1937 р. їй вдалося захопити деякі провінції на півночі, а згодом — і в інших частинах Китаю. Війна набула затяжного характеру. На неї Японія витратила понад 80 % державного бюджету, що покривався за рахунок емісії паперових грошей. Щоб випустити десятки тисяч літаків, танків, гармат, суден, інших видів зброї, потрібен був метал. Тільки за 1931—1938 рр. його виплавили більше у 10 разів. Зростали потужності інших галузей, що працювали на війну: хімічної — у 2 рази, електротехнічної — у 3, виробництва зброї — у 5 разів. Автомобілебудівна галузь забезпечувала армію вантажівками.

Закон про загальну мобілізацію нації фактично довів робітників і службовців до становища кріпаків. Профспілки було розігнано, робочий день подовжено до 14—16 год, заробітну плату зведено до мінімуму. Налагоджене в 30-х роках виробництво високоякісних годинників, радіоприймачів, велосипедів, парасольок, швейних машин також працювало на війну. В обмін на ці конкурентоспроможні товари Японія імпортувала необхідну сировину, стратегічні матеріали, ліцензії.

З великим напруженням працював в умовах війни аграрний сектор. Основна маса землі належала самураям. Лише 30% її перебувало у власності безпосередніх виробників — селян, які мали низький рівень життя. За оренду вони віддавали поміщикам половину врожаю. Проте завдяки надзвичайній

⁴⁶ Економічна історія України і, світу: Підручник/ За ред. Б. Д. Лановика. — К.: Вікар, 1999. С. 201.

працьовитості японських селян країна забезпечувалася, хоч і недостатньо, продуктами харчування.

У 30-х роках посилювався вивіз японського капіталу в країни Південно-Східної Азії насамперед у Таїланд, Філіппіни, Індонезію, Британську Малазію. Його обсяг лише в 1939—1941 рр. збільшився вдвічі, досягнувши 4 млрд. єн. Така торгово-фінансова експансія Японії суперечила інтересам США та Великобританії. Між цими країнами та Японією в 1941 р. спалахнула війна, яка закінчилася в 1945 р. повною поразкою японських мілітаристів.

Японія виходила з економічної кризи шляхом мілітаризації. Закон про загальну мобілізацію довів робітників і службовців до становища кріпаків;

- профспілки було розпущено;
- робочий день тривав 14-16 годин;
- заробітну плату зведено до мінімуму;
- лише 30% землі належала селянам (а 70% - самураям);
- посилювався вивіз японського капіталу у країни Південно-Східної Азії. Його обсяг лише в 1939 – 1941 рр. збільшився вдвічі. З такою торгово-фінансовою експансією Японії не могли змиритися інші країни.

Складний і суперечливий шлях господарського розвитку пройшли країни світу в міжвоєнний період. Відбудова економіки, її піднесення чергувалися з кризами, в тому числі світовою. Безперечним лідером стали США, які не мали собі рівних в аграрному секторі, промисловості, фінансовій сфері. Не завжди стабільно, а іноді драматично розвивалося господарство Німеччини, Франції та Японії. Трагічною сторінкою в історії людства була друга світова війна, що завдала нечуваних страждань сотням мільйонів жителів землі.

8.3. Особливості розвитку господарства України наприкінці XIX початку XX ст.

Україна з кінця XVIII ст. до 1917 р. залишалася під владою чужих імперій. Після трьох поділів Польщі (1772, 1793 та 1795 рр.) майже всі українські землі опинилися під владою Росії.

Лише західноукраїнські землі — Східна Галичина, Північна Буковина та Закарпаття належали Австрійській монархії.

У східній Україні упродовж 60-80-х років 19 ст.. завершився промисловий переворот, що призвело до таких змін як:

- повсюдне застосування у виробництві парових двигунів, систем машин, механізмів і верстатів;

- використання кам'яного вугілля як основного промисловим палива;

- активне застосування досягнень науки і техніки;

- розвиток промисловості та сільського господарства;

- проведені урядом реформи 60—70 років мали на меті пристосувати існуючий суспільно-політичний лад до потреб капіталістичного господарювання.

Наприкінці 19 ст. у Катеринославській і Херсонській губерніях виникли 17 великих металургійних заводів, 9 з яких належали іноземцям. На кошти іноземного капіталу (англійського, бельгійського, французького) були збудовані завод Джона Юза з робітничим селищем Юзівка (нині Донецьк), Дніпровський завод у селищі Кам'янському (тепер Дніпродзержинськ), Гданцівський завод біля Кривого Рогу та ін. Іноземні акціонерні компанії з основним капіталом майже 63 млн. крб. займали ключові позиції в кам'яновугільній, залізорудній, металургійній промисловості України. У 1900р. переважно іноземцям належали 65 підприємств сільськогосподарського машинобудування. Значним досягненням у процесі індустріалізації стало будівництво Харківського й Луганського паровозобудівних заводів.

Криза 1900-1903 роках спричинила монополізацію збанкрутілих сотен дрібних підприємств, починає формуватися ряд великих монополістичних об'єднань. Монополії виникали майже у всіх сферах господарства. За рівнем концентрації промислового виробництва Україна вийшла на одне з перших місць у світі. Підприємці, в основному іноземні, монополізуючи виробництво, встановлювали ціни, забезпечували високі прибутки шляхом жорстокої експлуатації трудового люду.

Таким чином, ставши на шлях індустріалізації, Україна зробила значний крок уперед в економічному розвитку. Але із початком Першої світової війни індустріалізація в Україні так і

залишилась незавершеною. Вона перетворилася в один з найрозвинутіших районів імперії. Було утворено такі центри, як Донецький вугільно-металургійний, Криворізький залізорудний і Нікопольський марганцевий басейни та Південно-Західний цукровобуряковий район.

До того ж царський уряд проводив колонізаторську політику щодо України. Фактично односторонній характер мав товарообмін. Ціни на українську сировину залишалися низькими, а вартість готових російських товарів була надзвичайно високою. Тому українська економіка не могла мати високої прибутковості. Отже, незважаючи на високі темпи індустріалізації, завершити її до початку першої світової війни не вдалося, і Україна, як і Російська імперія в цілому, залишалася аграрно-індустріальною.

Після реформи 1861 р. сільське господарство швидше розвивалося на Півдні України, де поміщицькі господарства на кінець 19 ст. перейшли на удосконалену техніку. У цілому в Україні раціонально, інтенсивно розвивалася незначна частина господарств. Залишалася ціла низка пережитків панщинно-кріпосницької системи господарювання. Реформи не зрівняли селян у громадянських правах з іншими суспільними верствами. Все це гальмувало господарську ініціативу і культурний розвиток селянства.

Залишки кріпосництва, невирішеність аграрного питання стали причинами боротьби у пореформеному селі по всій Російській імперії, в т.ч. на східноукраїнських землях. Уряд намагався стабілізувати становище в країні шляхом перебудови земельно-аграрних відносин (1905-1907рр.).

Була проведена аграрна реформа, що дістала назву «Столипінської» за ім'ям її автора і втілювача в життя голови Ради Міністрів П.А.Столипіна. Вона мала розв'язати земельне питання. В указі від 22 листопада 1906 р. були викладені основні положення реформи.

Столипінська аграрна реформа передбачала здійснення таких заходів: 1) руйнування общини, яка відіграла значну роль в масових селянських виступах 1905-1907рр., і закріплення за кожним домогосподарем, який володів надільною землею на основі общинного права, належної йому частини в особисту приватну власність; 2) надання кредитної допомоги селянам

через Селянський земельний банк; 3) організація переселення селян у малозаселені райони Сибіру, Північного Кавказу, Середньої Азії.

Таким чином, столипінська реформа мала успіх в Україні, що прискорила перехід українського села на індустріальну основу, створила сприятливі умови для розвитку приватного селянського землеволодіння, стимулювала розвиток агрономічних заходів. У 1909 – 1913 рр. продуктивність сільського господарства зросла в півтора рази. Земські агрономи організували прокатні станції техніки, сільськогосподарські читання. Для малоземельних селян створювали товариства з оренди землі та колективного ведення рільництва. Однак модернізація українського села здійснювалася повільно порівняно з країнами Західної Європи і була перервана війною 1914р.

Розвиток капіталістичних відносин у сільському господарстві на Східній Галичині, Північній Буковині та Закарпатті залишалися відсталими. У сільському господарстві тут було зайнято близько 90% населення. Тут збереглося велике поміщицьке й церковне землеволодіння. Щоб вижити, селянська біднота змушена була шукати заробітків поза селом; швидкими темпами зростала еміграція. Почалась масова еміграція українських селян до США, Канади, у менших розмірах – до Бразилії та Аргентини, де було немало неосвоєних територій і уряди цих країн заохочували масове переселення з-за кордону. Місцеве селянство також виїжджало на сезонні заробітки до Німеччини, Чехії, Румунії, Данії та у прикордонні російські губернії. Масштаби еміграції особливо зросли на початку 20ст.

Після скасування кріпосного права в Україні виникає кооперація як рух самооборони економічно слабких і соціально принижених верств населення. Його ініціатором виступила харківська громада, де у 1866р. був створений перший споживчий кооператив.

Протягом 1866-1870 рр. в Україні діяло 20 споживчих кооперативів. Однак перші українські кооперативи проіснували лише кілька років. Причинами занепаду було насамперед те, що більшість громадян не розуміла суті та значення кооперації. Високі як на той час внески (25-50 крб.) не давали змоги

вступати в кооперативи менш заможному населенню. Через матеріальну незабезпеченість кооперативи не могли конкурувати з приватними торгівцями.

У 19 – на початку 20 ст. відбулися зміни у фінансово-кредитній системі України. Актуальним стало питання встановлення в Росії грошового обігу, заснованого на золоті, як це було в Західній Європі. Грошова реформа потребувала нагромадження величезної кількості золота. Отже, реформа була проведена через девальвацію зниження карбованця до фактично встановленого його ринкового курсу. У 1897 р. було остаточно затверджено закон про золоту реформу. Карбувалися нові золоті монети вартістю 5 крб., а також були визначені умови забезпечення кредитних білетів у обігу. Встановлювалися суворі обмеження емісії грошей.

Встановлена цією грошовою реформою тверда валюта проіснувала в Російській імперії до Першої світової війни. Вона давала змогу уряду здійснювати великі економічні й кредитно-фінансові заходи, спрямовані переважно на розвиток великої промисловості. На основі золотого запасу розвивалася кредитна політика, державні позики, фінансувалося залізничне будівництво, промисловість тощо.

В умовах промислового розвитку значна увага приділялася вдосконаленню кредитно-банківської системи. В Україні виникло багато приватних банків, комерційних кредитних закладів – банківських контор, дисконтерів (кредиторів-лихварів, які брали на облік векселі). Новими формами організації кредиту були приватні акціонерні банки, міські комерційні банки, товариства взаємного кредиту, позичково-ощадні товариства тощо.

8.4. Господарство України в міжвоєнний період

Перша світова війна мала руйнівний вплив на економіку України. Припинилася зовнішня торгівля, завмерли величезні чорноморські порти, заводи і фабрики збільшували воєнні замовлення і скорочували виробництво предметів широкого вжитку. Металургійна промисловість України йшла до занепаду і розрухи, після деякого поживавлення занепала кам'яновугільна

промисловість Донбасу. При майже стабільній кількості робітників у залізорудній промисловості видобуток залізної руди скоротився. Катастрофічно зменшувався випуск продукції хімічної, текстильної, харчової та інших галузей промисловості. Зазнало великої розрухи сільське господарство. Внаслідок руйнувань, заподіяних транспортному господарству, скорочувались обсяги перевезень. Нестерпна інфляція та зростання державної заборгованості зробили ще тяжчим становище широких верств населення.

Складний і суперечливий етап економічної історії України ознаменувала *національно-демократична революція 1917-1919 рр.* У березні 1917 р. представники української інтелігенції утворили Центральну Раду, що ставила за мету домогтися автономії у складі Росії, заради цього повинно було вирішитися ціле коло питань, а саме:

- аграрне питання;
- скасування приватної власності на монастирські, кабінетські та церковні землі;
- перехід більшої частини земель в руки трудящих селян;
- встановлення державного контролю над промисловістю.
- введення восьмигодинного робочого дня та ін.

Правління гетьмана П. Скоропадського розпочало новий етап розвитку в українській національно-демократичній революції. Він намагався:

- відновити правопорядок та ліквідувати соціалістичні експерименти” Центральної Ради, насамперед в економіці;
- виступив за відновлення приватної власності;
- свобода підприємництва;
- збільшення кількість землевласників за рахунок виділення селянам державних, удільних, а також викуплених у великих приватних власників земель;
- відновлення старорежимних порядків в промисловості;
- повернення націоналізованих підприємств колишнім власникам;
- на виробництві обмежувалась свобода профспілкової діяльності;
- рівень зарплати визначався власником фабрики і т.ін.

Внаслідок такої політики влітку і восени 1918 р. Україною прокотилася хвиля робітничих страйків і селянських заворушень, які разом з іншими причинами призвели до ліквідації держави Павла Скоропадського.

У грудні 1918р. була зміна влади – *Директорією* але її економічний курс не відзначався послідовністю, особливо на початку діяльності, а саме:

- оголошення про намір ліквідувати нетрудові господарства в селі;

- ліквідація монастирського, церковного і казенного землеволодіння;

- встановлення в Україні національного варіанту радянської влади, а саме передача влади Трудовим радам селян, робітників та трудової інтелігенції.

- невирішеність аграрних питань.

Законодавча влада в УНР належала Трудовому Конгресові. Внаслідок такої політики Директорія залишилась без підтримки переважної більшості спеціалістів.

У результаті збройного повстання, що відбулося на початку листопада 1918 р. відкрилася нова сторінка історії Східної Галичини. Була повалена влада Австро-Угорської монархії й проголошена Західноукраїнська Народна Республіка. Законодавчим органом ЗУНР, а потім ЗОУРН стала *Українська Народна Рада*. Її діяльність зводилась до:

- проголошення прав і свободи громадян, їх національна та соціальна рівність

- для вирішення аграрного питання був створений Генеральний Секретаріат із земельних справ;

- забезпечення Секретаріатом населення й армії продуктами харчування;

- налагодження дій адміністрації краю, завдяки чому уряд уник поширення епідемій, забезпечив функціонування шкіл, залізниці, пошти, телеграфу, а почасти й телефону;

- проведено земельну реформу (збереження приватної власності на землю. конфіскації підлягали лише державні землі, земля, що належали членам пануючої династії, землі двірські й церковні, землі, набуті з метою спекуляції, а також ті, які перевищували певну дозволу норму площі);

Успіхи державного будівництва ЗНР були перекреслені воєнними невдачами першої світової війни. Непослідовність і нерішучість українських національних урядів у проведенні економічних перетворень були найголовнішими причинами поразки національної революції і втрати державності.

У кінці 1918 – на початку 1919 р. значна частина України була більшовицькою. Навесні 1919 р. на території УРСР було введено жорстку економічну політику *воєнного комунізму*". Її сутність полягала у:

- націоналізації всієї землі, промислових підприємств, торгівлі;
- примусову трудову мобілізацію;
- ліквідацію товарно-грошових відносин;
- централізований розподіл продуктів та товарів;
- контролювання фінансового господарства України фінорганами Росії;
- одержавлення промисловості.

Більш за все більшовиків цікавило питання про хліб. Після проголошення радянської влади в Харкові більшовики стали відправляти в центральну Росію ешелони з хлібом. Вивіз хліба супроводжувався реквізиціями, насильством над селянством, здійснювався терор над українським селом.

Опорою більшовиків в українському селі стали комнези – комітети незалежних селян. Вони діяли проти основної частини селянства. З їх допомогою матеріальна база заможних господарів України була підірвана. Значна частина селянства зовсім припинила виробництво.

Наслідком дефіциту продуктів і засухи став голод 1921 – 1923 рр. Особливо болісно голод відбився у селах, бо перевага в продовольчому постачанні надавалася промисловим районам, а не голодуючим в сільській місцевості.

Загалом голод 1921-1923рр. за приблизними оцінками, який коштував Україні до 1,5 – 2млн. жертв. Катастрофічне становище в економіці призвело до різкого зростання невдоволення більшовиками. Воно вилилося у військові заколоти, великі робітничі страйки та селянські повстання.

У 1921 р. уряд змушений був визнати повний провал політики воєнного комунізму” і перейти до нової економічної політики (непу) його складові:

- відновлення торгівлі та товарно-грошових відносин;
- введення стійкої грошової одиниці, надання їй конвертованості;
- дозвіл приватної торгівлі;
- денационалізація середніх та дрібних підприємств, повернення їх старим власникам;
- введення господарського розрахунку на підприємствах (право продажу надпланової продукції);
- дозвіл іноземних концесій (передача на певних умовах і на певний строк права експлуатації окремих державних об’єктів);
- відновлення матеріальних стимулів виробництва, розвиток кооперації та оренди;
- зменшення державного втручання в економіку;
- зміна продрозверстки продподатком

За собою уряд залишав контроль за важкою промисловістю, банками, транспортом і зовнішньою торгівлею.

У сільському господарстві передбачалася система заходів, серед яких найголовнішим була заміна продрозверстки продподатком. Розмір податку визначався напередодні посівної і був у два рази меншим, ніж розмір продрозверстки, передбаченої на 1921р.

У промисловості неп передбачав:

- повернення дрібних та середніх підприємств їхнім власникам;
- проведення децентралізації управління промисловістю;
- відміна обов’язкової трудової повинності;
- створення умов для формування ринку робочої сили;
- використання найманої праці та оренди.

Під час проведення нової економічної політики залучався іноземний капітал шляхом створення концесій та спільних підприємств.

У торгівлі створювалися умови для розвитку трьох її форм: приватної, державної та кооперативної, відкривалися ярмарки. У 1922 – 1924 рр. було введено в обіг нову грошову одиницю – червонець, який дорівнював 10 золотим карбованцям, став

конвертованим і сприяв оздоровленню економіки в цілому. Була введена єдина система податків, створювалися ощадні каси й ощадний банк.

Неп сприяв розгорненню кооперативного руху. Сформувалась єдина система кооперації: споживчої, сільськогосподарської, кредитної, виробничої. Вона сприяла підвищенню продуктивності праці, заготівлі й збуту продукції, ефективному кредитуванню селянських господарств.

В умовах непу довоєнного рівня досягли галузі легкої, харчової промисловості, виробництво предметів споживання. Проте відставали галузі важкої промисловості, транспорт і зв'язок, які були під контролем держави. Ставала очевидною невідповідність між ідеологією більшовиків і їхньою практикою.

У кінці 20-х років неп було відкинуто. Приводом до цього стала чергова хлібозаготівельна криза 1927 – 1928 рр. На початку 1928 р. почали застосовуватись командно - адміністративні заходи керівництва.

СРСР, і в тому числі і Україна залишалися аграрно-індустріальними, їхня економіка вимагала технічної і технологічної модернізації. У 1928 р. був розроблений проект корінних економічних перетворень, почався процес індустріалізації та колективізації. Була обрана стратегія прискороного розвитку важкої промисловості, головними етапами якого стали п'ятирічки.

Основними джерелами індустріалізації були:

- націоналізація промисловості;
- збільшення прямих і непрямих податків;
- використання трудового ентузіазму трудівників і примусової праці політичних в'язнів;
- колективізація сільського господарства;
- конфіскація церковного і монастирського майна, прибутки від зовнішньої торгівлі та ін.

На відміну від розвинутих країн світу індустріалізація в СРСР здійснювалася не для задоволення споживчих потреб населення, а для промисловості.

Визначаючи, що в Україні утвердився тоталітарний режим і вона була позбавлена навіть залишків національної економіки,

все таки слід визнати, що будівництво тисяч нових заводів протягом десятиліття вивело Україну на рівень великих індустріальних країн Європи. Її промисловий потенціал у 1940 р. у сім разів перевищував показник 1913 року. Ще ніколи в історії будь-яке суспільство не мало змоги здійснити величезні економічні перетворення за такий короткий період.

Одним основних джерел індустріалізації промисловості мало стати село, для цього:

- усупільнювались не тільки засоби виробництва, а й продуктивна худоба, птиця, реманент. Досягти цього вдавалося лише шляхом грубого насильства;

- особливо активним був наступ проти заможних селян – куркулів, до них відносили не тільки тих, хто використовував найману працю, а й селян-односібників, які застосовували у своєму господарстві двигун або просто мали хату, покриту бляхою;

- застосовувалася політика відкритого терору: розстріли, ув'язнення, виселення у віддалені райони.

Але й це не допомагало, селяни відмовлялися йти у колгоспи, продавали або забивали худобу, ховали чи псували реманент, інше майно, яке підлягало колективізації. У 1928-1932рр. в Україні було винищено майже половину поголів'я худоби. У багатьох випадках проявлялися відкриті селянські протести, які нерідко переростали у збройні повстання, що охоплювали цілі райони. На їх придушення відправлялися регулярні війська. Події набували загрозливих масштабів. До кінця 1932 р. в УРСР було колективізовано майже 70% селянських господарств, що володіли 80% посівної площі.

Головною метою партії залишалася індустріалізація країни, яка здійснилась за рахунок закупівлі за кордоном промислового устаткування. Гроші було взято експортуючи сировину, зокрема зерно. Світові ціни на зерно різко знизилась, та незважаючи на це, експорт його зростав. У багатьох колгоспах було забрано все зерно разом з насінневим фондом. У багатьох районах селяни голодували. Окремі колгоспи розпалися. В селах України розпочався голодомор. Загалом, за різними підрахунками, від голодомору 1932-1933 рр. в Україні загинуло до 9 млн. чоловік.

Після розпаду Австро-Угорської імперії і поразки національно-визвольної боротьби західноукраїнські землі були розділені між Польщею, Румунією і Чехо-Словаччиною. Ці країни значно відставали від промислово розвинутих країн Європи. Західноукраїнський регіон залишався аграрно-сировинним придатком, ринком збуту, джерелом сировини й дешевої робочої сили іноземних країн. Продуктивні сили Галичини розвивалися відповідно до інтересів польської економіки, 85% підприємств були дрібними, понад 80% населення краю займалися сільськогосподарським виробництвом.

Західні українці зуміли організувати економічну самооборону проти іноземної експлуатації. Вже в перші повоєнні роки було створено широку мережу споживчих, закупівельно-збутових, кредитних, виробничих кооперативів. Очолював українську кооперацію в Польщі *Ревізійний союз українських кооператорів*.

Закупівельно-збутові організували заготівлю сільськогосподарських продуктів серед своїх членів, забезпечення їх реманентом, насінням.

Селянські кооперативи налагодили експорт окремих видів продуктів за кордон. *Виробнича кооперація* займалася переробкою сільськогосподарської та іншої продукції. Особливі успіхи мала *молочарська кооперація*, яка вийшла на європейський ринок.

Кредитні кооперативи мобілізували заощадження, надавали вигідні кредити. При Центробанку був створений „Фонд господарської розбудови”, який сприяв створенню нових виробництв.

На положенні відсталих окраїн Румунії були Буковина і деякі повіти Бессарабії. Буковинська промисловість залишалась напівкустарною, найбільш розвиненою була харчова промисловість. Повільно розвивалась і промисловість Закарпаття, вона теж була напівкустарною.

В умовах іноземного панування гальмувався розвиток сільського господарства. Аграрні реформи не могли задовольнити потреби українського села. Мав місце масовий

селянський рух, масова еміграція за кордон. Економіка була кризовою.

Таким чином можна зробити висновок, що у міжвоєнний період Україна залишалася територіально роз'єднаною, а її економіка розвивалася за принципами, що мало узгоджувалися з інтересами українського народу.

Резюме

Імперіалізм його значення. Економічні наслідки першої світової війни: Німеччина, Англія, Франція, Японія, США. План Дауеса, план Юнга. Економічна криза 1929-1933 рр. та її наслідки для країн європейської цивілізації, Японії та США. Країни «Великої сімки» в період економічної кризи.

Особливості розвитку господарства України наприкінці XIX початку XX ст. Суть індустріалізації в Україні. Її найважливіші фактори. Столипінська аграрна реформа, її прогресивне значення. Зародження і розвиток української кооперації. Фінанси та кредит.

Навчальний тренінг

Основні поняття:

Імперіалізм, економічна криза, план Дауеса, план Юнга, індустріалізація, Столипінська аграрна реформа, кооперація, аграрні реформи, земельна реформа, «воєнний комунізм», колективізація, тоталітарний режим, кредитні кооперативи, європейський ринок, закупівельно-збутові кооперативи.

Питання до самоконтролю:

1. Розкрийте сутність становлення світового господарства, країн Європейської цивілізації США та Японії в міжвоєнний період.
2. Господарський розвиток Німеччини, Англії, Франції у післявоєнний період.
3. Господарський розвиток США та Японії у післявоєнний період.
4. Особливості формування і функціонування грошової системи в Україні наприкінці XIX – початку XX ст.

5. Особливості економічного розвитку західноукраїнських земель, які не входили до складу Росії (економіка західноукраїнських територій під владою Польщі, Румунії, Чехословаччини в 20–30-х роках ХХ ст.).
6. Відставання в економічному розвитку та колоніальний характер використання господарства західноукраїнських територій у складі Австро-Угорської імперії.
7. Суть індустріалізації в Україні. Її найважливіші фактори.
8. Столипінська аграрна реформа, її прогресивне значення, Зародження і розвиток української кооперації.
9. Економічне становище України в 1914 – 1919 р.р.
10. „Воєнний комунізм” та нова економічна політика в Україні.
11. Індустріалізація та колективізація УРСР.
12. Соціально-економічний стан Західної України в 20-30-х роках 20 ст.

Тестові завдання

Тема 8.1

1. Чим пояснювалася відсталість промислового перевороту 30-40-х.рр. в Україні?
 - а) лідерством Російської імперії;
 - б) відсталістю Російської імперії;
 - в) внутрішніми війнами
 - г) дефіцитом бюджету.
2. Яка галузь текстильного виробництва стала найбільш розвиненою?
 - а) суконна;
 - б) льняна;
 - в) панчішн;а
 - г) немає правильної відповіді.
3. Що стимулювало розвиток металургійної промисловості у ХІХ – ХХст.?
 - а) зростання обсягів харчової промисловості;
 - б) розширення ринку;
 - в) покращення державної політики;
 - г) зростання обсягів машинобудування.

4. Назвіть Миколаївський завод суднобудування, який був створений у 1895р.?
- а) «Наваль»;
 - б) «Карелі»;
 - в) «Судно»;
 - г) «Сталь».
5. Що стало важливим фактором індустріалізації України на початку ХХст.?
- а) розвинуте машинобудування;
 - б) розвинена текстильна промисловість;
 - в) правильне державне забезпечення;
 - г) розвинутий залізничний транспорт.
6. Назвіть причину вирішення проблеми об'єднання індивідуальних капіталів і компенсування нестачі грошей у підприємств.
- а) створення монополій;
 - б) створення акціонерних товариств;
 - в) створення олігополій;
 - г) створення досконалої конкуренції.
7. Яка організація синдикату у 1904 році стала важливим фактором у монополізації промисловості України?
- а) «Продвугілля»;
 - б) «Сталь»;
 - в) «Укрконцерн»;
 - г) «Маш».
8. Назвіть загальнопоширену галузь промисловості у Східній Галичині.
- а) гуральництво;
 - б) вугільна;
 - в) текстильна;
 - г) всі відповіді правильні.
9. Назвіть синдикат, що діяв у деревообробній промисловості на Закарпатті у 1882 році.
- а) «Укрдерево»;
 - б) «Деревообробний»;
 - в) «Мундус»;
 - г) «Комін».

- 10.** У якому році почалося повстання галицьких селян проти шляхти?
- а) 1845;
 - б) 1846;
 - в) 1844;
 - г) 1847.

Тема 8.2

- 1.** Іспанія була втягнута в Першу світову війну? :
- а) так;
 - б) ні.
- 2.** Хто входив до Антанти? :
- а) Німеччина;
 - б) Англія;
 - в) Австро-Угорська імперія.
- 3.** Коли була проведена Столипінська реформа? :
- а) 1906 р.
 - б) 1912 р.
 - в) 1900 р.
- 4.** Коли відбувся штучний голодомор проведений радянською владою? :
- а) 1932-1933 рр.
 - б) 1946-1947 рр.
 - в) 1917-1918 рр.
- 5.** В якому році вийшла в світ робота Леніна «Імперіалізм як вища стадія капіталізму»? :
- а) 1920р.
 - б) 1921р.
 - в) 1916р.
- 6.** Хто був засновником австрійської школи? :
- а) К.Менгер;
 - б) Ф.Візер;
 - в) В.Парето.
- 7.** Коли виник інституціоналізм?:
- а) 17-18ст.
 - б) 19-20ст.

- в) 18-19ст.
- 8.** До якого етапу розвитку інституціоналізму відноситься Т.Веблен?:
 - а) до 1;
 - б) до 2;
 - в) до 3.
- 9.** До якої школи відносився М.Фрідман?:
 - а) Чикагської;
 - б) Американської;
 - в) Лозаннської.
- 10.** Яка з країн під час I світової війни була кредитором?
 - а) Японія;
 - б) США;
 - в) Англія.

Тема 8.3

- 1.** До якої політики змусила перейти більшовиків з 1921 р загальна криза в Україні від політики "воєнного комунізму"?
 - а) до нової економічної політики (непу).;
 - б) до політики "Нового курсу";
 - в) до політики лібералізації.
- 2.** Поразка національної революції 1917-1920 рр. розпочала новий етап територіального розколу України, а саме?:
 - а) Східна Галичина, Західна Волинь, Західне Полісся, Холмщина та Підляшшя - у складі Румунії;
 - б) Закарпаття - у складі Чехословаччини.;
 - в) Буковина - у складі Польщі.
- 3.** Структура господарства на західноукраїнських землях в міжвоєнний період була?
 - а) індустріальною;
 - б) аграрною;
 - в) аграрно-індустріальною..
- 4.** У якій промисловості найбільш ефективними виявилися відбудовчі процеси в Україні?
 - а) в легкій промисловості;
 - б) в харчовій промисловості;

- в) в машинобудуванні.
- 5. У грудні 1927 р. XV з'їзд ВКП(б) затвердив директиви по складанню плану розвитку народного господарства СРСР. Яку назву мав цей план?
 - а) п'ятирічний;
 - б) десятирічний;
 - в) однорічний.
- 6. Який план відіграв найважливішу роль у відбудові німецької промисловості й народного господарства ?
 - а) "Новий курс";
 - б) план Дауеса;
 - в) план Рузвельта.
- 7. Німеччина втрачала всі свої колонії. До якої країни потрапили її Тихоокеанські володіння?
 - а) Японія;
 - б) Португалія;
 - в) Франція.
- 8. Яку назву мала серія договорів (1919-1922 рр.), підписаних державами-переможницями з Німеччиною, Австрією, Угорщиною, Болгарією й Туреччиною?
 - а) Сен-Жерменська система договорів;
 - б) Філадельфійська угода;
 - в) Версальсько-Вашингтонська система .
- 9. Яка конференція була продовженням Генуезької конференції ?
 - а) Лозанська;
 - б) Гаазька;
 - в) Конференція Ліги націй.
- 10. Раднарком УРСР прийняв закон про розверстку під назвою?
 - а) продовольча;
 - б) хлібна;
 - в) зернова.

Тест 8.4

1. З чого розпочалася економічна криза в Нью-Йорку 1929-1933 рр. ?

- а) з краху на фондовій біржі ;
 - б) як наслідок іпотечної кризи;
 - в) знецінення національної валюти.
2. Хто отримав право голосу на виборах 1920 року у США?
- а) фермери;
 - б) жінки;
 - в) особі, які досягли 16 років.
3. Яка організація була створена у листопаді 1933 р. у США?
- а) адміністрація громадських робіт;
 - б) федеральна організація допомоги потерпілим;
 - в) адміністрація працевлаштування.
4. Чим відрізнялись державні підприємства Японії в 1920-х рр.?
- а) занепадом, виробництвом низькоякісної продукції;
 - б) високим технічним рівнем ;
 - в) у цей період підприємства були відсутні .
5. Яку назву мала ефективна антикризова програма президента Ф.Рузвельта?
- а) “Прогресивний курс” ;
 - б) “Курс змін” ;
 - в) “Новий курс” .
6. Яку назву мала економічна криза у США 1929-1933 рр.?
- а) “Велика депресія”;
 - б) “Період занепаду ” ;
 - в) “Етап розрухи”.
7. Які були наслідки “сухого закону” у США ?
- а) у США випивали за рік удвічі більше спиртного, ніж до його прийняття. Почався соціальний вибух - масові страйки, "голодні" походи безробітних на Вашингтон ;
 - б) Підвищення працездатності населення і як наслідок піднесення економіки США ;
 - в) Роки життя населення у США збільшилися в середньому на 10-15 років ;
8. На початку березня 1920 р. було прийнято фіксуючий незмінний «воєнно-комуністичний» курс. До чого призвела ця стратегія?
- а) до зростаючого опору народу, перш за все селянства ;

- б) народ повністю підтримував владу ;
- в) нічого не змінилося.
- 9.** Що охопило основні зернові регіони України у 1921—1923 рр ?
 - а) засівання технічних культур ;
 - б) піднесення сільського господарства ;
 - в) голодомор .
- 10.** Завдяки якому запровадженню відбувається перехід від «воєнного комунізму» до системи територіального розподілу ?
 - а) запровадженню тільки трестів ;
 - б) запровадженню трестів та синдикатів, які стають головною ланкою в системі управління промисловістю;
 - в) запровадженню тільки синдикатів .

Тест 8.5

- 1.** Який План передбачав зменшення розмірів щорічних репарацій та платежів (на 20%), ліквідацію всіх форм і видів контролю над економікою і фінансами Німеччини ?
 - а) План Юнга;
 - б) План Дауеса;
 - в) План Німеччини.
- 2.** Яка політика стала першим виявом тотального втручання держави у всі сфери суспільного життя періоду громадянської війни в Радянській Росії?
 - а) політика лібералізму;
 - б) політика НЕПУ;
 - в) політика воєнного комунізму.
- 3.** Яку назву мала спланована акція комуністичного режиму проти українського селянства?
 - а) голодомор;
 - б) колективізація;
 - в) репресії.
- 4.** При розпаді Австро-Угорська імперії., які держави постали на її уламках ?
 - а) Австрія, Угорщина, Чехословаччина;

- б) Австрія і Чехословаччина;
 - в) Угорщина і Чехословаччина.
- 5.** Який акт відділив комерційні банки від інвестиційних та заснував Федеральну корпорацію страхування вкладів у США?
- а) Акт про фермерські кредити;
 - б) Акт про банківську систему Гласса-Стігалла;
 - в) Акт про заходи для подолання кризи в банківській системі.
- 6.** Яка адміністрація забезпечувала підробіток студентам, ініціювала програму технічного навчання та допомагала безробітній молоді.?
- а) адміністрація працевлаштування;
 - б) адміністрація громадських робіт;
 - в) національна молодіжна адміністрація.
- 7.** Яку назву мав етап 1924-1929 рр. в історії американської економіки, який був часом економічного піднесення ?
- а) "проспериті";
 - б) "ліберті";
 - в) "стабілізації".
- 8.** Що таке етатизація ?
- а) Посилення втручання держави в економічне і політичне життя;
 - б) Невтручання держави в економічне і політичне життя;
 - в) Введення податкових зборів.
- 9.** У червні 1933 р. було ухвалено Закон про відновлення національної промисловості (НІРА). На скільки років він вводився ?
- а) на два;
 - б) на три;
 - в) на п'ять.
- 10.** Яка країна виходила з економічної кризи шляхом загарбання китайських територій і прискорення розвитку економіки шляхом мілітаризації. ?
- а) США;
 - б) Франція;
 - в) Японія.

РОЗДІЛ 9. НЕОКЛАСИЧНІ КОНЦЕПЦІЇ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ.

9.1. Загальна характеристика основних напрямів розвитку економічної теорії у ХХ ст. та їх еволюція

ХІХ століття закінчується заміною етап вільної конкуренції системою монополістичної конкуренції, яка тривала до середини ХХ століття. Відповідно змінилася структура ведення господарства на яке великий вплив здійснив науково-технічний прогрес, що супроводжувався змінами в суспільно-політичному житті країн, виробництві та застосування різноманітних методів управління економічною діяльністю.

Система автоматичного ринкового саморегулювання замінюється розвитком капіталізму де відбувається загострення боротьби між найвідомішими компаніями світу і урядами різних держав щодо контролю над джерелами дешевої сировини та ринків збуту. Поступово це і стає однією із головних причин двох світових війн і численних регіональних конфліктів.

Змінення економічних систем супроводжується і зміною соціальної структури суспільства, а саме:

- зростає кількість міст;
- збільшується кількість і частка міського населення;
- зменшується чисельність зайнятий у сільському господарстві;
- зростає чисельність робітничого класу;
- зміцнення позицій «середнього класу» (США, Англія, Франція - 20—25% населення);
- рівень та якість життя всіх соціальних груп населення постійно зростає;
- збільшується виробництво за рахунок науково-технічної революції та наукової організації праці.

Економічну думку зазначеного періоду можна охарактеризувати за такими трьома напрямками:

- *неокласичний*;
- *кейнсіанський (розглядався у 7 розділі)*;
- *інституціональний*.

Неокласичний напрям виник у кінці XIX століття. Об'єктом досліджень була поведінка «людини економічної», яка намагається збільшувати свій дохід за рахунок раціонального поєднання факторів виробництва з використанням мінімум витрат. Цей напрям тривав до 30-х років XX століття, потім поступився *кейнсіанству* (концепція державного регулювання економіки).

З появою неокласицизму формуються основні функції економічної теорії: *нормативна* (створення програм розвитку, основних напрямків, практичних рекомендацій); *позитивна*, науково-дослідна. Поступово починають застосовувати економіко-математичні, статистичні методи моделювання економічних процесів, системний та факторний аналіз.

Наприкінці XIX — на початку XX століття появляється *інституціоналізм* — напрям в економічній теорії, прихильники якого вирішальну роль у суспільному розвитку надавали позаекономічним факторам — соціальним інститутам. Представники цього напрямку не сприймали «ортодоксальних» (неокласичної і кейнсіанської) теорій.

Крім того, після жовтневої революції 1917 р. в Радянському союзі було здійснено впровадження в реальне господарське життя наукових постулатів марксизму-ленінізму, тобто сформовано соціал-реформізм та економічні теоретичні засади радянського ладу, але зазначена економічна думка варту вивчення тільки як певний історичний і соціальний феномен.

У 1968 р. відбувся економічний спад розвитку економік досліджених країн, а саме спостерігається зростання безробіття, посилення інфляції. Відповідно впровадженні вчення кейнсіанства поступово втрачають свої позиції і на перший план знову виходить неокласичний напрям з усіма його модифікаціями. Формуються нові теорії - неокласичного відродження («монетаризм» та «економіка пропозиції»).

Але не можна говорити про повне зникнення кейнсіанства як економічної течії. Вже у 70-х рр. між кейнсіанством та неокласичним напрямом відбувається зближення в певних питаннях і поступово формується нова течія під назвою «неокласичний синтез», наступає епоха відродження класичних традицій. Знову на перше місце виходять питання щодо

економічної рівноваги яка встановлюється завдяки ринковому механізму саморегулювання, а також до визнання визначальної ролі економічного суб'єкта в ринковому середовищі. До основних проблем неокласиків відносять:

- формування методології вирішення соціальних проблем як результату ринкової економіки;
- визначення перспектив розвитку економічної поведінки суб'єктів ринкової діяльності на макро та мікрорівнях;
- формування механізму розвитку конкурентної ринкової економіки в умовах монополізму.

Поступово починають появлятися економічні теорії які виступають проти державного втручання в економіку, розглядаються як економічні, так і неекономічні фактори розвитку та ринкового саморегулювання. Формується «школа нової класики», або «нової класичної економікс» і є ознакою *неокласичного ренесансу*.

9.2. Розквіт неокласицизму

Неокласична теорія пройшла декілька етапів свого розвитку, і була представлена такими неокласичними концепціями, як:

1. теорії монополії та конкуренції;
2. консервативна (ортодоксальна) течія неокласичної школи
3. неолібералізм та теорія «соціального ринкового господарства»;
4. неокласичний синтез та неокласичні теорії економічного росту;
5. *монетаризм*;
6. *теорія раціональних чекань та економіка пропозиції*.

1. Теорії монополії та конкуренції були розроблені в роботах Е.Чемберлена та Дж. Робінсон. Вони показали, що в 40-х-50-х роках ХХ століття ринків досконалої конкуренції вже майже не існує. Найбільш розповсюдженими типами ринкових структур виступають:

- ринок монополістичної конкуренції;
- олігополістичний ринок;
- ринок чистої монополії.

Теорії Чемберліна та Робінсон орієнтовано на дослідження особливостей вільного ціноутворення на монополістичній стадії розвитку капіталізму⁴⁷.

Аналізуючи ринок монополістичної конкуренції Е. Чемберлен (1899-1967рр.) в своїй роботі «Теорія монополістичної конкуренції» (1933 р.) розкрив його основні риси:

- це ринок, де діє 10-15 великих фірм;
- вхід і вихід на такий ринок досить вільний;
- кожна фірма на цьому ринку виробляє особливий, фірмовий диференційований продукт;
- попит на продукцію носить нееластичний характер, так як покупці «віддані» своїй фірмі.

Е. Чемберлен аналізує також олігополістичний ринок і показує, що на цьому ринку діють 3-4 дуже великих фірми, які взаємно залежать одна від одної, особливо в процесах ціноутворення.

Дж. Робінсон (1903-1983рр.) займалась вивченням ринку чистої монополії. Вона є представником лівого кейнсіанства, це реформістський, дрібнобуржуазний варіант кейнсіанської теорії, основна ідея якої є захист інтересів немонополістичного капіталу, інтелігенції, службовців та робітників, фермерів.

В своїй роботі «Економічна теорія недосконалої конкуренції» (1933р.) вона показує, що існують два типи монополії: природна та технологічна. *Природна* монополія пов'язана з економічною необхідністю дії саме великих підприємств в певній галузі (метрополітен, гідроелектростанція, залізниця, пошта). *Технологічна* монополія пов'язана з придбанням патентів та ліцензій, які дають виключне право одній великій фірмі виробляти певний товар чи послугу.

Дж. Робінсон підкреслює такі *негативні наслідки монополізації економіки*:

- необґрунтоване завищення цін;

⁴⁷ Корнійчук Л. Я. та ін. Історія економічних учень: Навч.-метод. посібник для самост. вивч. дисц. / Л. Я. Корнійчук, Г. Ю. Кириллова, Н. О. Татаренко, С. Б. Погорєлов. — К.: КНЕУ, 2002. — 284 с. (с.198)

- зниження обсягів виробництва;
- не довикористання виробничих потужностей;
- заниження заробітної плати робітникам;
- відсутність конкуренції.

Дж. Робінсон також проводить глибокий аналіз олігополії, яку пов'язує із розвитком великого машинного виробництва.

В своїх роботах Е. Чемберлін і Дж. Робінсон показали, що досконала конкуренція та чистий ринок - це лише ідеальна модель. Чиста монополія також зустрічається дуже рідко. Е. Чемберлін першим ввів поняття «монополістична конкуренція», і показав, що в реальному житті конкуренція та монополія співіснують.

Головне для монополістичної конкуренції - це диференціація продукту, нецінова конкуренція. Дж. Робінсон показала, що при олігополії існує «лідерство в цінах», цінова дискримінація, зростає значення реклами.

2. консервативна (ортодоксальна) течія неокласичної школи

Так, напрям, що абсолютизує саморегулюючий потенціал ринку, заперечує необхідність втручання держави в економіку, отримує назву консервативної (ортодоксальної) течії неокласичної школи. Саме завдяки цій течії відбувається вдосконалення методів дослідження ринкових процесів, їй належать пріоритети в галузі функціонального аналізу проблем економічного зростання.

Але, на відміну від своїх попередників, представники цієї течії:

- широко користуються як мікро-, так і макроекономічними підходами:
- проводиться багатофакторний аналіз економічного циклу:
- моделюється вплив на нього НТП, кон'юнктури та інших чинників, у тім числі і грошового фактора відновлення економічної рівноваги.

Якщо раніше проблема грошового обігу розглядалася у зв'язку з ціноутворенням, то тепер акценти зміщуються в бік дослідження його впливу (як фактора економічного зростання) на процеси нагромадження, інвестування. Виникає низка нових теорій, які відрізнялись від колишніх кількісних теорій грошей

тим, що враховували не лише взаємозв'язок цін та кількості грошей у обігу, а вказували на існування інших, у тім числі суб'єктивних, чинників рівноваги — мотивів інвестування. Визнається, що інвестиції є автоматичним регулятором ринкової економіки, головною умовою економічного зростання, а ринковий механізм — головною умовою ефективної дії цього регулятора.

3. Неолібералізм

Неолібералізм прийшов на зміну старому економічному лібералізму 30-х років ХХ ст. причиною занепаду якого стала економічна криза 1929–1933 рр. Його вчення тривало до закінчення другої світової війни. Формування неоліберальних вчень відбувалося у процесі дискусії між кейнсіанцями і неолібералами про знаходження шляхів подолання економічної кризи капіталістичної економіки, а саме це напрям економічної думки, що об'єднує в собі дві теорії: вільного ринкового господарства та державного регулювання економіки.

Використання основних положень (ознак) класичного лібералізму в неоліберальних концепціях:

- одстоювання ідей природного порядку та природних прав;
- приватна власність на засоби виробництва;
- свобода вибору та ведення господарства;
- підтримка політики вільної торгівлі;
- заперечення будь-якого розширення державного регулювання;
- вільне ціноутворення, використання робочої сили, ресурсів і капіталу;
- розвиток автономного місцевого самоврядування та добровільних організацій (децентралізація).

Аргументи Дж. М. Кейнса на той час виявилися сильнішими.

Проте після другої світової війни, коли завдяки успішній реалізації теоретичних розробок німецьких неолібералів вдалося відродити економіку Німеччини і вивести її на траєкторію динамічного розвитку, неолібералізм тим самим отримав незаперечний факт власної перемоги. Досвід 70 – 80-х років також показав, що державне втручання може стати реальною загрозою нормальному функціонуванню ринкової системи. Така

ситуація й сприяла розвитку і утвердженню неолібералізму як одного з найактуальніших напрямів сучасної економічної наук⁴⁸.

Однак, ліберали бачили, що ринковий механізм із своєю конкуренцією не може забезпечити рівновагу в економіці, тому запропонували свій підхід щодо державного регулювання економіки, а саме формування і використання правових і економічних умов для підприємництва. В теоретичних дослідженнях застосовують такі прийоми, як:

- поєднання мікро- і макроекономічного підходів;
- застосування у наукових дослідженнях висновків щодо якісних змін в економіці та врахування інституційних чинників розвитку;

- проголошення принципу «ліберального інтервенціонізму» як способу державного втручання не проти дії законів ринку, а для прискорення природного процесу розвитку⁴⁹.

Теоретичні витоки сучасного неолібералізму:

лондонська школа неолібералізму Е. Кеннана–Л. Роббінса – зробила сучасним класичне трактування завдань і цілей економічної науки, функціонування ринкових механізмів в умовах обмеженості ресурсів;

віденська школа Л. Мізеса–Ф. Хайека – поєднала маржиналістські принципи австрійської школи граничної корисності з англійською неокласичною теорією, що надало їм ще більшої суб'єктивістсько-психологічної спрямованості та уможливило зосередження уваги на аналізі умов і процесу конкуренції;

Зокрема, Хайек формулює теоретичну модель політики держави щодо розвитку суспільства, яка в загальному вигляді передбачає:

формування автономної економіки на засадах приватної власності, індивідуалізму, конкуренції та невтручання держави (навіть у сферу грошової емісії);

⁴⁸ Історія економічних вчень: Навчальний посібник / За ред. В. В. Кириленка. – Тернопіль: „Економічна думка”, 2007. – 233 с.

⁴⁹ Історія економічних вчень: Підручник / За ред. В. Д. Базилевича. – К.:Знання, 2004. – 1300 с

активну роль держави у створенні умов для вільного та успішного функціонування економіки.

чикагзька школа Ф. Найта–М. Фрідмана – досліджуючи особливості недосконалої конкуренції, вивчала поведінку господарюючих суб'єктів за умов невизначеності, ризику, інфляційна сподівань, відкривши монетаристську інтерпретацію сучасного неолібералізму.

Представники цих трьох груп неолібералів були одностайні в розумінні ролі ринку й тих загроз для нього, які приховані в монополізації економіки й державному інтервенціонізмі. Проте представники англійського неолібералізму були досить далекі від усвідомлення необхідності втручання держави в економіку з метою підтримки конкурентного ладу та соціальної переорієнтації ринкового господарства.

Вирішенням цих питань зайнялися німецькі неоліберали, які в період між двома світовими війнами безпосередньо зіткнулися з гострими соціальними наслідками саморуйнування ринкового господарства, тоталітарною диктатурою фашизму, з виникненням, розвитком і цілковитим крахом центрально-керованої примусової економіки.

Для означення англомовного неолібералізму частіше вживається термін «нова неокласика».

4) Німецький напрям неолібералізму (ордолібералізм) представлений трьома групами, які наблизилися до антитоталітарної й соціальної еволюції системи вільного підприємництва в теорію та практику соціального ринкового господарства, має такі особливості, методологічну основу та такі елементи концепції «соціального ринкового господарства»:

4.1) Теорія економічного ладу і економічної політики Вільгельм Репке (1899-1966) – Олександр Рюстов (1885-1963) (у т.ч. розмежування та взаємозв'язок цих понять) найстаріша німецька школа неолібералізму;

У німецькому неолібералізмі велика увага приділялася також двом типам економічної політики – політиці ладу та політиці процесу. Політика ладу – це комплекс довгострокових заходів, спрямованих на створення рамкових умов функціонування економіки, їх законодавче та правове оформлення, контроль за їх дотриманням і своєчасне внесення

коректив з боку держави. Політика процесу являє собою комплекс заходів щодо безпосереднього впливу на господарську діяльність через фінансову стабілізацію, структурні й соціальні зрушення, у тому числі перерозподіл доходів і вирішення проблеми добробуту.

4.2) Теорія фрайбурзької школи про ідеальні типи господарства і принципи економічної політики Вальтера Ойкена (1891-1950) – Францом Бьомом, Гансом Гросманом-Дьотром (у т.ч. теорія про стадії історичного й економічного розвитку, трактування економічної системи (вчення В.Ойкена про два типи економічних систем, класифікації національних господарств та визначення стадій історичного і економічного розвитку в теоретичних розробках В.Ойкена та Ф.Бьома; ці представники Фрайбурзького університету розвинули положення історичної школи в Німеччині, у межах якої розроблялися класифікації національних господарств).

Вихідним пунктом неоліберальних пошуків концепції ідеального економічного ладу стало вчення В. Ойкена про два типи економічних систем: "центрально-керованого господарства", або примусової економіки, і "мінового господарства", або ринкової економіки. Основу цього вчення становить аналіз елементарних господарських форм – поділу праці, власності, координуючого механізму, домашнього господарства, підприємства, економічних інститутів держави та ін. Критерієм розмежування ідеальних типів економічних систем є механізм координації взаємодії господарських одиниць, процес прийняття економічних рішень. Іншим критерієм класифікації є особливості генезису економічного ладу, згідно з яким вирізняються природно зростаючий і законодавчо встановлений лад.

Методологія школи: свідоме формування суспільства може здійснюватись державою через вплив на суспільну свідомість.

4.3) Концепції «соціального ринкового господарства», кельнської школи неолібералізму, зокрема, – теорії А. Мюллера-Армака та Л. Ерхарда щодо адаптації ринкової економіки до вирішення соціальних проблем та захисту загальнолюдських цінностей (праця А.Мюллер-Армака “Управління економікою і ринкове господарство”, у якій вчений після 1946 р.

запропонував для характеристики форм переходу від мілітаризованої, надіндустріальної фашистської економіки до мирної (спочатку ці заходи він розглядав як тимчасові, призначені для поживлення господарського життя та вирішення проблем відбудови народного господарства і лише потім означене поняття перетворилося на концепцію нового економічного ладу для ФРН, послідовно реалізовану в 50-ті роки в економічній політиці канцлера Західної Німеччини Л. Ерхарда) та теорію “соціального вирівнювання”; та праця Л. Ерхарда «Добробут для всіх» (1956 р.); остання узагальнюючи наслідки економічної реформи у повоєнній ФРН, у «соціальному ринковому господарстві» визначила роль держави як «арбітра», тобто «гра» має вестися за встановленими правилами, але держава участі у ній не має права брати).

Багато хто на Заході вважає, як і В. Репке, що соціальне ринкове господарство – це не що інше, як певний серединний "третій шлях", що пролягає між капіталізмом і соціалізмом та веде однаковою мірою до свободи й соціальної справедливості. Таке формулювання не позбавлене певного ідеологічного протистояння, тому наведемо визначення А. Мюллер-Армака, наведене в його книзі "Управління економікою та ринкове господарство" (1964). Він писав: сенс соціального ринкового господарства полягає в тому, що принцип свободи ринку поєднується з принципом соціального вирівнювання. "Соціальне вирівнювання" вирішує проблему одностороннього ринкового утворення доходів частково за допомогою соціальних витрат держави, але переважно завдяки здійсненню певної податкової політики.

Вважають, що ці розробки були враховані у ході всіх плідних економічних реформ другої половини ХХ ст.

Три групи німецького неолібералізму, їх основні відмінності.

У генезисі німецького неолібералізму виразно проявилася тенденція до створення єдиної, спільної теорії трансформації тоталітарного ладу з центрально-керованою економікою в демократичний лад на основі вільного ринкового господарства з подальшою його орієнтацією на вирішення соціальних завдань. Було розроблено прагматичну й ідеологічно привабливу концепцію соціального ринкового господарства, позбавленого

хит класичної ліберальної моделі й наділеного надійними соціальними й антимонопольними стабілізаторами.

Основні відмінності німецького неолібералізму від аналогічних концепцій в інших країнах.

Загальні уявлення про модифікацію функцій ринку в сучасних економічних системах об'єднують німецький ордолібералізм з англо-американськими та віденською школами неолібералізму.

Водночас між ними є кілька суттєвих відмінностей, що впливають з особливостей еволюції неолібералізму в Німеччині та інших країнах.

За ідейними й методологічними основами англомовний неолібералізм більше тяжів до традицій класичної школи з її високим рівнемабстракції. Німецький неолібералізм виходив з національної економіки та історичної школи з їх захопленням емпіричними дослідженнями та класифікацією різних типів господарського устрою суспільства.

Об'єктом аналізу англо-американського лібералізму була поведінка господарюючого суб'єкта на ринку, його адаптація до зміни умов недосконалої конкуренції. У німецькому ордолібералізмі увага акцентувалася на підтримці конкурентного ладу, який сам по собі диктує параметри економічної поведінки.

У сфері економічної політики англомовний лібералізм визнавав переважно монетарні важелі впливу на економіку шляхом регулювання грошово-кредитної сфери. Німецький неолібералізм значну увагу приділяв взаємозв'язку економічної теорії та політики, розглядав різні типи активної господарської політики (стабілізаційної, кон'юнктурної, структурної, соціальної).

Роль держави в ринковому просторі англомовний неокласичний лібералізм розглядав як її природну реакцію на погіршення умов конкуренції, економічний спад тощо. Німецький неолібералізм вбачав економічні функції держави в постійному стимулюванні конкуренції, розширенні конкурентного простору в умовах певної структури виробництва, кон'юнктури ринку, соціальних пріоритетів, які постійно змінюються.

Саме тому для означення англомовного неолібералізму частіше вживається термін «нова неокласика». Тут докладніше розглянемо німецький варіант неолібералізму.

Соціальне ринкове господарство не є ідентичним вільній ринковій економіці, яка виконує функцію вирівнювання, згладжування гострих соціальних відмінностей і конфліктів. Основні елементи структури соціального ринкового господарства:

- конкурентний устрій, який базується на приватній власності на засоби виробництва;
- ринок як координуючий механізм і регулятор господарської діяльності;
- домашні господарства, промислові, сільськогосподарські, банківські, торговельні та інші підприємства як суб'єкти господарювання;
- держава, яка за допомогою політики зміцнення конкурентного ладу забезпечує й контролює загальні умови функціонування ринкової системи та сприяє соціальному вирівнюванню.

Цільовою настановою соціального ринкового господарства є завдання досягнення високого рівня добробуту для переважної більшості членів суспільства в умовах економічної свободи на основі конкурентного ладу. З цього погляду концепція соціального ринкового господарства є поки що найбільш науково обґрунтованим і доведеним на практиці синтезом лібералізму й державного регулювання в інтересах соціально-економічного прогресу

5) Французька (паризька) школа неолібералізму (дирижизм) – також спиралась на теоретичні засади, запропоновані як неокласиками, так і представниками альтернативного напрямку.

Особливістю неокласичних ідей, які було покладено в основу національної теоретичної моделі неолібералізму, що зумовили оригінальність цієї моделі – формування неоліберальних поглядів на ринкове саморегулювання у Франції відбувалось за умов тотальної монополізації економіки і традиційно активної регулювальної ролі держави (давалися взнаки історичні особливості розвитку країни). Своїми управлінськими позиціями держава поступилася лише частково.

Модель суспільного розвитку враховувала цю особливість, закріплюючи за державою дирижистські функції.

Французька неоліберальна модель суспільного розвитку набула узагальненого вигляду в працях М. Алле (1911–), який формулював її, виходячи з глобальних умов його розвитку, а не лише з національних особливостей.

Алле запропонував форми, синтезовані ним із категорій ринкової економіки та планового управління. Крім того, на державу пропонував покласти низку інших економічних функцій. У такий спосіб активну роль держави в економіці ця теорія поєднує з охоронною функцією. Запропонував теорію локальних ринків. Саме категорія «економіка ринків», запроваджена Алле, дає йому можливість здійснити такий синтез. Визнаючи об'єктивність дії механізмів урівноваження, Алле визнав важливу роль планування, виходячи з такої логіки: оскільки держава впроваджує мобілізаційну модель, провадить «політику оборонної стратегії в новому міжнародному поділі праці» (а через те розбалансовує економіку), вона мусить дбати про економічну рівновагу (через «договірне планування», «індикативне планування» тощо).

На увагу заслуговує також низка положень Алле («золоте правило», «теорема еквівалентності») стосовно об'єктивних взаємозалежностей, котрі складаються в економіці, причому ці положення аж ніяк не суперечать його мобілізаційній доктрині.

Основні складові його мобілізаційної доктрини М. Алле (політики держави):

- формування економічно незалежного суспільства здійснюється державою на основі особливої державної структурної політики;

- ринкові, конкурентні відносини підпорядковуються загальносуспільним інтересам, наслідком чого може бути розбалансування економіки. Важелю збалансування має стати державне планування в особливій формі, що не суперечить ринковим відносинам;

- соціальна політика держави є похідною від її економічної політики і залежить від успіхів ринкової економіки. Проте її можна розглядати також і як чинник економічного розвитку.

Цю теоретичну модель було використано на практиці урядом де Голля, як основу «політики модернізації».

4. Представники **неокласичного синтезу** були прихильниками ринкової економіки; основним у їхньому вченні стало визнання правомірності використання будь-яких моделей, що здатні позитивно вплинути на економіку за певних історичних умов та потреб суспільства.

Представники цієї школи працювали в різні періоди розвитку економічної теорії:

- у 30-х роках ідею синтезу теорій висунув Д. Хікс;
- у 40–50-х – Ф. Модільяні;
- найповніший її виклад дав наприкінці 40-х – початку 50-х рр. П. Самуельсон.

Пол Ентоні Самуельсон (1915–), відомий американський економіст, Нобелівський лауреат 1970 р. став одним із засновників неокласичного синтезу. Він на початку 50-х років ХХ ст. у праці «Економіка: вступний курс»⁵⁰ у 1948 р. виступив із обґрунтуванням необхідності об'єднання неокейнсіанства і неокласичної школи в єдину течію. Вчений вважав, що такий синтез ліквідує прогалину між агрегатною макроекономікою і мікроекономікою і зведе їх до взаємодоповнюючої єдності. Отже, йшлося про поєднання макроекономічного та мікроекономічного підходів: перший розвивався кейнсіанством, другий – неокласичною теорією. Основою синтезу стало поєднання кейнсіанської теорії «ефективного попиту» і неокласичної теорії виробництва і розподілу.

Концепцію Пола Самуельсона часто називають «змішаною економікою», яка поєднує, у теоретичному плані, узагальнююче поняття макроекономіки та традиційний мікроекономічний аналіз (сам учений називав її «великим неокласичним синтезом»). Можливість такого синтезу виходила з визнання того факту, що тогочасні мікро- й макроекономіка приймалися як науки переважно короткотермінової рівноваги, а не довгострокової динаміки (так тривало до появи новітніх динамічних моделей економічного розвитку кейнсіанського та неокласичного типу).

⁵⁰ «Economics: An Introductory Analysis»

Суть теорії “держави загального благоденства”, розробленої у соціально-інституційному напрямку, П. Самуельсона полягала в тому, що держава має взяти на себе відповідальність за забезпечення всім громадянам здорового й гідного рівня життя. Вона через бюджет повинна перерозподіляти доходи на користь бідних, у результаті чого багатих і бідних дедалі більше витісняють середні класи із середніми доходами. Держава представлялася надкласовим органом, що має діяти в інтересах усього суспільства, усіх класів, прошарків і груп.

Усі теорії, які синтезовано в єдиному вченні, не базуються на тій самій методології, вони є ситуаційними, на чому наголошував П. Самуельсон.

Структура вчення можна описати, виходячи з таких принципових вимог:

– щодо економіки: можна застосовувати будь-які методи впливу на неї, але основною вимогою має бути забезпечення максимуму свободи конкуренції, що допускається історичними умовами та завданнями, які розв’язує суспільство; щодо ролі держави: межі втручання держави в економіку визначаються лише загальносуспільним інтересом та історичними завданнями цього суспільства; держава несе повну відповідальність за соціальну ситуацію, економічну та соціальну рівновагу.

Очевидно, що такі підходи визнають можливість застосування будь-яких моделей економічної політики держави. Але вчення «неокласичного синтезу» пропонують цілу низку обмежень, які виходять далеко за межі суто економічних вимог. Це, зокрема, вимоги, що лежать у площині альтернативної теорії – дотримання загальносуспільних, національних інтересів.

Вчення значну увагу приділяє аналізу міжнародних економічних відносин, трактуючи їх з неокласичних позицій як сферу зіткнення приватних та загальнонаціональних економічних і політичних інтересів.

Прихильники неокласичного синтезу розглядали теорію загальної економічної рівноваги як ідеальну модель функціонування економічної системи, що постали на базі неокласичної ідеології, визнаючи плюралізм підходів до формування політики держави. Проте, на відміну від

неокласиків, які заперечували необхідність державного втручання в економіку, неокласичний синтез передбачає використання різноманітних методів державного регулювання з метою наближення до такої моделі.

9.3. Формування і розвиток інституціональної теорії

У період розвитку нових напрямків в економічній теорії наприкінці XIX – у першій половині XX ст. у США виникає ще один – соціально-інституціональний як реакція на панування монополій в ринковій економіці. В подальшому він отримав назву *інституціоналізм* (від лат. «*institutio*» – спосіб дії, звичай, настанова, вказівка).

Інституціоналізм ґрунтується переважно на позаекономічному тлумаченні сутності господарських процесів у ринковому суспільстві. Рушійними силами економічного розвитку вважаються соціальні явища, як політичного, правового, етичного, морального, психологічного, технічного, так і економічного характеру – такі, як держава і профспілки, конкуренція і монополія, технічний прогрес і наука, сім'я і традиції, право і етичні норми, звичаї і мораль тощо. Усе це об'єднали спільним терміном – *інститути*, або *інституції*, що й дало назву цьому економічному напрямку.

Інституціоналізм протиставляв себе класичним та неокласичним поглядам і виступала з різкою критикою ортодоксії, а саме *проти*:

- теорії гедонізму (максимальної вигоди для себе),
- ідеології індивідуалізму (з теорією колективних дій та інститутів),
- статичного підходу (пошуку економічної рівноваги) за динамічний підхід (розгляд явищ в історичній послідовності),
- абстрактного методу аналізу.

Інституціоналісти досліджували три групи проблем, тісно пов'язаних зі сферою державної політики:

- взаємовідносини праці та капіталу;
- взаємозв'язок монопольного сектора економіки з дрібним і середнім бізнесом;
- взаємодію приватних і суспільних інтересів.

Інституціоналісти на противагу марксизму запропонували триєдину соціальну структуру, що складається з *матеріальної, інституціональної та ідеологічної основ*.

Періодизація інституціоналізму:

1-й період – виникнення інституціональних теорій у 20–30-ті роки ХХ ст. (не залишив після себе цілісної школи чи сильного лідера);

2-й період – період затишшя – 40– 50-ті роки ХХ ст.;

3-й період – нове піднесення, яке почалося в 60-ті роки. ХХ ст.

Ранній інституціоналізм охоплював 1-й і 2-й періоди. Вчені періоду – Т. Веблен, Дж. Коммонс, У. Мітчел. У ранньому інституціоналізмі трактування економічних явищ велося з трьох позицій: психології та технології, права, ринкової кон'юнктури.

Методологічні *принципи* інституціоналізму:

а) еволюційний характер теорії;

б) технологічний детермінізм;

в) розширене трактування предмету політичної економії, застосування так званого міждисциплінарного підходу;

г) чітко означений критицизм.

Засновником соціально-психологічного інституціоналізму став американський економіст **Торстейн Веблен** (1877–1920/1857–1929). У праці «Теорія бездіяльного класу» (1899), в якій він дав глибоку критику капіталізму. Автор наголошував на існуванні суперечності між економічною теорією і реальним життям. Економічна наука займається абстракціями, які не збігаються з реаліями життя. Політична економія проголосила ідею гармонії інтересів, а насправді скрізь відбувається жорстока боротьба за існування. Веблен критикує ортодоксальних економістів за те, що вони обмежували економічні інтереси тільки грошовими, ігноруючи людину як особистість, що перебуває у певному суспільному середовищі. Крім того, вони не враховують історичного розвитку цього середовища. В основу розвитку суспільства й економіки як його частини ним були закладені психологічні чинники: звички, поведінку, традиції, уявлення, прагнення. Предмет політекономії Т. Веблен визначив як поведінку людини стосовно матеріальних засобів існування, що свідчить про гіпертрофію психологічних чинників.

Критицизм Т. Веблена: засуджував і критикував не тільки ортодоксальні погляди, а й сам капіталістичний спосіб виробництва, зокрема процеси монополізації, зростання розмірів і сили корпорацій, ліквідацію вільної конкуренції. Історичний розвиток він трактував як виникнення, зростання суперечностей між інституційним і зовнішнім середовищами та поступове їх вирішення, а рушійною силою історичної еволюції вважав переважно технічний і технологічний прогрес засобів виробництва.

Т. Веблен поділив капіталістичне виробництво на сферу “індустрії” та сферу “бізнесу” та визначив напрями узгодження інтересів між цими сферами. Під «індустрією» він розумів матеріальну форму капіталістичного виробництва, тобто безпосередньо виробництво, а під «бізнесом» – керуючу силу виробництва, сферу обігу. «Бізнес» підпорядкував виробництво й індустрію власним фінансовим інтересам, а тому основною суперечністю тогочасного світу Т. Веблен вважав невідповідність інтересів індустрії та бізнесу. Причиною суперечності виробництва та обігу вчений вважав розвиток кредиту, що призводить до утворення «абсентеїстської» власності. Суспільні інтереси ж повністю збігаються з інтересами індустрії.

Для вирішення існуючої суперечності Т. Веблен запропонував “революцію інженерів”: постійне зростання місця й ролі технологічних факторів виробництва, завдяки чому має значно підвищитися значення інженерно-технічного персоналу, а це спричиниться до відокремлення функцій власності, контролю та управління. Цей процес призводить до встановлення “влади технократії”, інтереси якої збігаються з інтересами суспільства.

Також Т. Веблен обґрунтував необхідність встановлення “соціального контролю”.

Послідовниками Т. Веблена стали:

а) американські вчені: Вільям Гамільтон (автор терміну «інституціоналізм»), Джон Р. Коммонс (1862–1945), Уеслі Клер Мітчелл (1874–1948), Дж. К. Гелбрейт, Уолт Ростоу;

б) англійські науковці Джон А. Гобсон (1858–1940) і Джон Вайолет Робінсон;

- в) француз Франсуа Перру (1903–1987);
- г) австрієць Йозеф Шумпетер (1883–1950);
- д) голландець Ян Тінберген та інші.

Послідовники Т. Веблена визначали *інституції*, як словесний символ для кращого опису суспільних звичаїв; які означають домінуючий і постійний спосіб мислення або дії, що став звичкою для якої-небудь соціальної групи чи традицією для нації (В. Гамільтон). У цьому контексті визначають, що першим, хто запровадив у економічні дослідження термін «інституціоналізм» у 1919 р., став У. Гамільтон.

Отже, господарська діяльність людей регулюється звичаями, традиціями, етичними нормами поведінки, національною психологією тощо.

В еволюційному розвитку інституціоналізму виділяють такі основні напрями:

а) ранні:

- соціально-психологічний (Т. Веблена);
- соціально-правовий (Дж. Коммонза);
- емпіричний, кон'юнктурно-статистичний (школа кон'юнктурни У. Мітчела);

б) пізні:

- інституціонально-соціальний (соціологічний), або післявоєнний (Адолф Берлі, Гардінер Мінз, Жан Фурастьє, Франсуа Перру);
- неоінституціоналізм (Рональд Коуз, Дуглас Норт, Роберт Фогель).

Так, основними рисами соціально-правового інституціоналізму Дж. Коммонза виступили: позитивізм, практицизм, прагматизм. Основа теорії: на основі первісності права зробити все для збереження й модифікації капіталістичного ладу в цілому.

Вчений розробив «теорію соціального конфлікту», один з різновидів концепції соціального солідаризму, що значно вплинула на теорії «держави суцільного добробуту». Соціальні конфлікти, за Дж. Коммонзом, не мають антагоністичного характеру, не базуються на класових виробничих відносинах. Вони є необхідним і неминучим чинником розвитку, проявом багатоаспектної взаємодії різних груп у соціальному організмі.

Соціальні конфлікти ліквідуються мирним шляхом, тобто урегульовуються за допомогою інституціоналізації (встановлення процедурних правил, діяльності регулюючих органів, прийняття законодавчих актів).

Ідея класового миру дістала продовження в теорії «колективних дій», що відображає діяльність колективних інститутів, корпорацій, профспілок, політичних партій тощо, які досягають примирення шляхом укладання компромісних, добровільних угод. На такій основі Дж. Коммонз передбачає подальший розвиток економіки й суспільства та формування уряду «різних інтересів», який би відображав у кінцевому підсумку суспільні інтереси.

Такі висновки і стали базовими для сучасних теорій «держави суцільного добробуту». Вихідними економічними відносинами в Дж. Коммонза є угоди, під якими він розумів будь-які конкретні зобов'язання суб'єктів суцільного життя. На шляху мирної еволюції угоди можна вирізнити етапи "конфлікту", "залежності" та "порядку" (врегулювання відносин). Поняття вартості в системі Дж. Коммонза має відбиток також правового детермінізму; воно визначається як згода в майбутньому виконати попередньо взяте зобов'язання.

Емпіричний інституціоналізм В. Мітчелла мав орієнтацію на конкретні варіанти державного втручання. Головними явищами економічного життя вчений вважав гроші та грошовий обіг, а капіталістичну економіку він розглядав як "грошову цивілізацію" (одстоював позиції мінової концепції). Працюючи в Національному бюро економічних досліджень і постійно критикуючи абстрактний метод економічної науки, учений вмів використовувати описово-статистичний інструментарій (динамічні ряди, індекси, регресійно-кореляційний аналіз та ін.). Займаючись прогнозуванням розвитку капіталістичної економіки, У. Мітчелл розробив так званий *гарвардський барометр*, який обчислювався на основі середніх величин – індексів спекуляції, бізнесу та грошового ринку. Цікаво, що перед великою депресією у США гарвардський барометр показував «ясно».

У. Мітчелл зробив теорію економічних циклів, висунув ідею безкризового циклу та капіталістичного планування. Згідно

теорії, безкризовий цикл складається з чотирьох фаз: депресії, пожвавлення, розквіту й рецесії⁵¹. Проте незважаючи на відсутність фази кризи, У. Мітчелл визнавав постійний характер циклічних коливань і обстоював активне державне втручання у вигляді антициклічних антикризових заходів. Лідер кон'юнктурної школи пропагував навіть капіталістичне планування, під яким розумів постійне державне регулювання економічних процесів, що має індикативний, рекомендаційний характер.

Таким чином, негативізм позиції Т. Веблена був урівноважений позитивізмом Дж. Коммонза та практицизмом У. Мітчелла. Ранні інституціоналісти істотно вплинули на економічну думку, особливо на формування ідей ліберального реформізму.

Резюме

Неокласичні концепції XIX – початку XX ст. Теорії монополії та конкуренції Е.Чемберліна та Дж. Робінсон. Консервативна (ортодоксальна) течія неокласичної школи.

Економічні теорії неолібералізму. Теоретичні витоки сучасного неолібералізму: лондонська школа неолібералізму Е. Кеннана-Л. Роббінса, віденська школа Л.Мізеса-Ф.Хайека та чикагська школа Ф.Найта-М.Фрідмана. Основні риси класичного лібералізму та їх використання в неоліберальних концепціях. Особливості німецького неолібералізму. Три групи німецького неолібералізму, їх основні відмінності. Питання теорії економічного ладу та економічної політики у працях В.Репке та А.Рюстова.

Класифікації національних господарств та визначення стадій історичного і економічного розвитку в теоретичних розробках В.Ойкена та Ф.Бьома. Кельнська школа неолібералізму А.Мюллер-Армака та Л.Ерхарда. Концепція соціального ринкового господарства. Основні елементи концепції соціального ринкового господарства: теорія і політика ладу В.Репке-А.Рюстова, ідеальні типи господарства і

⁵¹ Рецесія – відносно невисокий, некритичний спад виробництва або сповільнення темпів економічного зростання.

принципи економічної політики В.Ойкена-Ф.Бьома, ідеї щодо адаптації ринкової економіки до вирішення соціальних проблем А.Мюллер-Армака - Л.Ерхарда. Вчення В.Ойкена про два типи економічних систем.

Традиційний американський інституціоналізм. Методологічні засади неокласичної теорії. Економічні теорії неолібералізму. Вчення Е. Кеннана-Л. Роббінса. Віденська школа Л. Мізеса – Ф. Хайека. Чикагзька школа Ф. Найта – М. Фрідмана. Економічні погляди В. Репке та А. Рюстова, В. Ойкена та Ф. Бьома, Кельнська школа неолібералізму А. Мюллер-Армака та Л. Ерхарда. Ідеї А. Мюллер-Армака – Л. Ерхарда. Вчення В.Ойкена.

Навчальний тренінг

Основні поняття:

Ринок монополістичної конкуренції, олігополістичний ринок, ринок чистої монополії, неокласична теорія, теорії монополії та конкуренції, консервативна (ортодоксальна) течія, неолібералізм, неокласичний синтез, лондонська школа неолібералізму, віденська школа, чикагзька школа, нова неокласика, теорія економічного ладу, соціального ринкового господарства, французька неоліберальна модель, неокласичний синтез, інституціоналізм, інституції, соціально-психологічний інституціоналізм, соціально-правовий, емпіричний, кон'юнктурно-статистичний, інституціонально-соціальний (соціологічний), неоінституціоналізм.

Питання самоконтролю:

1. Еволюція основних напрямів розвитку економічної теорії першої половини ХХ ст.
2. Дайте загальну характеристику неокласичному напрямку економічної думки?
3. Теорії монополії та конкуренції в роботах Е.Чемберліна та Дж. Робінсон.
4. Консервативна (ортодоксальна) течія неокласичної школи.

5. Загальна характеристика неолібералізму та його школи: англійська, австрійська, американська, німецька, французька.
6. Нова неокласика її характеристика.
7. Теорія фрайбурзької школи про ідеальні типи господарства і принципи економічної політики В. Ойкена, Ф. Бьомом, Г. Гросманом-Дьотром
8. Неокласичний синтез, його характеристика
9. Інституціоналізм: виникнення, проблеми, принципи, періодизація, засновники, теорії, напрями
10. Інституційно-соціологічний напрям: Д. Белл (США), Ф. Перру (Франція), В. Гофман (Німеччина).
11. Теорія Франсуа Перру та Жана Фурастьє.
12. Інституціональні концепції другої половини ХХ століття. Особливості методології нової інституційної теорії.

Тестові завдання

Тест 9.1

1. Неолібералізм – це:
 - а) самостійна система поглядів на проблему державного регулювання економіки;
 - б) гіпотеза, яка ґрунтується на законі убиваючої віддачі;
 - в) грошова система з вільним обертанням різних валют без золотого стандарту.
2. Одним з принципів неолібералізму вважається:
 - а) здійснення активного державного втручання в економік;
 - б) відносно пасивне державне регулювання;
 - в) невтручання держави в економіку.
3. Серед авторів неолібералізму засновником фрайбурзької школи слід вважати:
 - а) Л. Ерхарда;
 - б) М.Фрідмена;
 - в) В. Ойкена.
4. Ринок, за Хайеком, розглядається як:
 - а) своєрідний інформаційний механізм;
 - б) соціальний механізм;

- в) плановий розподіл вироблених продуктів.
- 5.** Неолібералізм на відміну від кейнсіанства передбачає:
 - а) державні міри щодо інвестування збиткових і низькорентальних галузей економіки;
 - б) лібералізацію економіки, вільне ціноутворення;
 - в) зростання обсягів урядових замовлень, закупівель і позик.
- 6.** Крива Л.Лаффера звичайно використовується для доказу основних положень:
 - а) теорії економіки пропозиції
 - б) кейнсіанської теорії
 - в) монетаризму
- 7.** Чим пояснює М.Фрідмен хиби в економіці:
 - а) об'єктивними факторами, внутрішньо притаманними капіталізму
 - б) некомпетентним втручанням держави
 - в) недостатнім регулюванням економіки
- 8.** Визначальна риса неоінституціоналізму це
 - а) критичне ставлення до неокласичної теорії і практики ринкового господарювання
 - б) невтручання держави в економіку
 - в) гіпотеза, яка ґрунтується на законі убуючої віддачі
- 9.** Дж.-К. Гелбрейт є представником якої течії ?
 - а) неолібералізму
 - б) неоконсерватизму
 - в) неоінституціоналізму
- 10.** Конкуренція, на думку Ф.Хайека, це:
 - а) суперництво між виробниками за покупців
 - б) ефективний спосіб спрямування ресурсів на невідомі цілі
 - в) досконала конкуренція

Тест 9.2

- 1.** Яку теорію трактує , як ситуацію на ринку А. Маршалл:
 - а) теорію досконалої конкуренції;

- б) теорію врівноважуючих сил;
- в) теорію недосконалої конкуренції.
- 2.** Поняття „споживчий надлишок” ввів:
 - а) А. Маршалл;
 - б) А. Сміт;
 - в) Ф. Еджуорт.
- 3.** Які вчені були представниками нової економічної думки:
 - а) Ж.Б.Сей і Дж. Робінсон;
 - б) А.Маршалла і Е. Чемберлін;
 - в) Дж. Робінсон і Е. Чемберлін.
- 4.** Автором «Теорії монополістичної конкуренції» був:
 - а) Дж. Робінсон;
 - б) Е. Чемберлін;
 - в) Ж.Б.Сей.
- 5.** Автором твору «Економічна теорія недосконалої конкуренції» був:
 - а) А. Маршал;
 - б) Е. Чемберлін;
 - в) Дж. Робінсон.
- 6.** Яку категорію ввів в науковий обіг Робінсон:
 - а) вартість;
 - б) інвестиції;
 - в) моносонія.
- 7.** Якому з вказаних авторів належить ідея олігополії:
 - а) Е.Чемберліну;
 - б) Дж.Робінсон;
 - в) Л.Вальрасу;
- 8.** Яка з типів ринкових структур пов’язана з диференціацією продукту:
 - а) монополістична конкуренція;
 - б) чиста конкуренція;
 - в) дуополія;
- 9.** Які економічні терміни не використовував в аналізі своєї теорії Е.Чемберлін:
 - а) чиста конкуренція;
 - б) вільна конкуренція, досконала конкуренція;
 - в) монополія, дуомія;

10. Які економічні категорії і терміни не використовує в аналізі своєї теорії Дж.Робінсон:
- а) недосконала конкуренція, експлуатація праці;
 - б) монополістична конкуренція, олігополія;
 - в) абсолютна монополія, дискримінація в цінах;

Тест 9.3

1. Яка течія бере початок від Європейських мислителів XVIII століття - Е. Берка, Ж. де Местра, Ф. фон Савіньї:
- а) консерватизм;
 - б) кейнсіанство;
 - в) неоконституціоналізм.
2. В якому році з'явилась книга Берка «Роздуми про революцію у Франції»?
- а) 1793 р. ;
 - б) 1790 р. ;
 - в) 1798 р.;
3. В які роки відбулося формування течії неолібералізм?
- а) 1989 р.;
 - б) 1345 р.;
 - в) 1710 р.
4. Скільки основних груп вчених-економістів сформувалося у першій третині XX ст.?
- а) 2;
 - б) 3;
 - в) 4.
5. Лайонел Ч. Робіннс була представником:
- а) неолібералізму;
 - б) неоконсерватизму;
 - в) консерватизму.
6. Хто із вчених-економістів виступав проти вчення Дж. М. Кейнса і кейнсіанців у 60-х роках?
- а) М. Фрідмен;
 - б) А. Швару;
 - в) А. Лаффер.
7. Назвіть автора праці «Трактат про гроші» (1930):
- а) Н. Кейнс;

- б) А. Маршалл;
- в) Д. М. Кейнс.
- 8.** Яку школу очолював А. Пігу?
 - а) кембриджську;
 - б) австрійську;
 - в) американську.
- 9.** В яких роках відбулася «Велика депресія»?
 - а) 1929-1934рр.;
 - б) 1930-1934рр.;
 - в) 1935-1939рр.
- 10.** Л. Мізес і Ф. Хайек є представниками якої із шкл:
 - а) Віденська школа
 - б) Лондонська школа
 - в) Чиказька школа

Тест 9.4

- 1.** Назвіть один з основних напрямів сучасної економічної теорії, що ґрунтуються на визначені необхідності поєднання державного регулювання економіки зі здійсненням принципів економічної свободи, в умовах зростаючої тенденції до монополізації господарського життя суспільства називається:
 - а) маржиналізм;
 - б) неолібералізм;
 - в) інституціоналізм.
- 2.** Хто сформував групу німецьких неолібералів, на основі якої виникла Фрайбурзька школа неолібералізму?
 - а) В. Ойкені та Ф. Бьом;
 - б) В.Репке та А. Рюстов;
 - в) А. Мюллер-Армак та Л.Ерхард.
- 3.** Кого вважають одним із основоположників і головних теоретиків неолібералізму?
 - а) УесліКлер Мітчелл;
 - б) Дж. Б. Кларк;
 - в) Фрідріх фон Хайек.
- 4.** Функція чого, за Хайеком, полягає в охороні природного соціального порядку-свободи конкуренції, свободи монополії, свободи вибору, свободи розвитку...?

- а) держави;
 - б) президента;
 - в) економіки.
- 5.** Методологічною основою вчення німецького неолібералізму стала концепція В. Ойкена та В. Рьопке про.....?
- а) монополістичну конкуренцію;
 - б) «Основи національної економіки»;
 - в) два «ідеальні типи господарюючих систем».
- 6.** Яка і чия теорія стала серцевиною німецького неолібералізму?
- а) теорія «Соціального ринкового господарства» В.Ойкен, Л.Ерхард;
 - б) теорія «Граничної продуктивності капіталу та праці» Дж. Б. Кларк;
 - в) теорія «раціональних очікувань» Р.Лукас, Г. Беккер.
- 7.** Як називався, коли і ким був заснований журнал від назви якого німецький неолібералізм отримав іншу назву?
- а) «Ардо» заснований Ойкеном у 1948р;
 - б) «Ордо» заснований Ойкеном у 1951р;
 - в) «Ордо» заснований А. Ерхардом у 1950р;
 - г) «Ордо» заснований Ойкеном у 1948р.
- 8.** Як називалася теорія, що стала прямим продовженням теорії «соціального ринкового господарства», яку було вже розроблено в 60-х роках у працях Л. Ерхарда?
- а) теорія «сформованого суспільства»;
 - б) теорія «гуманного суспільства»;
 - в) теорія «об'єднаного суспільства»;
 - г) теорія «новоутвореного суспільства».
- 9.** Хто і коли запропонував термін «соціальне ринкове господарство»?
- а) Л.Ерхард після 1945р.;
 - б) Фрідріх фон Хайек після 1945р;
 - в) Дж. Б. Кларк після 1946р;
 - г) А. Мюллер-Армак після 1946р.
- 10.** У якій статті найбільш повно викладена суть теорії «сформованого суспільства»?
- а) « 11 тез про сформоване суспільство»;

- б) « 12 тез про сформоване суспільство»;
- в) « 13 тез про сформоване суспільство»;
- г) « 10 тез про сформоване суспільство».

Тест 9.5

1. На основі суб'єктивно-психологічної методології, теорії «граничної корисності» та «граничної продуктивності» у другій половині 19ст. формується:
 - а) кейнсіанство;
 - б) маржиналізм;
 - в) неолібералізм.
2. Як називається напрям в політичній економії який вивчав саморегулювання капіталістичної економіки на макрорівні?:
 - а) маржиналізм;
 - б) меркантилізм;
 - в) кейнсіанство.
3. Як називається теорія, що виникла, як результат дальшого розвитку М. Кейнса?
 - а) маржиналізм;
 - б) інституціоналізм;
 - в) некейнсіанство.
4. Які 2 центральні проблеми досліджував М. Кейнс?:
 - а) попит;
 - б) пропозицію;
 - в) Безробіття.
5. Визначте основні напрями розвитку економічної теорії у ХХст.
 - а) меркантилізм, консерватизм;
 - б) інституціоналізм, кейнсіанство, неокласицизм;
 - в) протектанізм, кейнсіанство.
6. Представниками якого з названих напрямів є Ф. Хайєк, В. Ойкен, Л. Ерхард:
 - а) капіталізм;
 - б) неокласичний синтез;
 - в) маржиналізм.
7. Що найбільше розглядали маржиналісти ?
 - а) податки;

- б) граничну користь;
 - в) фактори виробництва.
- 8.** Вкажіть історичні передумови появи кейнсіанства:
- а) розвиток монополій, велика депресія;
 - б) змішане господарство;
 - в) революція, розвиток концепції розподілу продуктів між класами.
- 9.** Які роки охоплює перший етап „маржинальної революції”?:
- а) 60-90 XX ст.;
 - б) 70-80 XIX ст.;
 - в) 30-50 XIX ст..
- 10.** Яка економічна думка XIX – XX ст. не підняла до самостійного формування інституціоналізму як особливого напрямку економічної науки ?
- а) англійська;
 - б) американська;
 - в) українська.

МОДУЛЬ 4.

ГОСПОДАРСЬКИЙ РОЗВИТОК І ПАРАДИГМИ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТЬ

РОЗДІЛ 10

РОЗВИТОК НАЦІОНАЛЬНИ ЕКОНОМІК ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ В СИСТЕМІ СВІТОВОГО ГОСПОДАРСТВА (1939-90-рр.)

10.1. Господарський розвиток в системі світового господарства США

США посідає особливе місце у сучасній світовій економіці перш за все тому, що мають не тільки регіональне панамериканське лідерство, а й глобальне, яке впливає з їх високого технологічного рівня розвитку практично усіх галузей виробництва та сфери послуг. США є провідною державою світу за переважною більшістю економічних показників. У 1998 році сукупний ВВП країни складав 7,7 трлн. дол., а вже у 2002 році він перевищив 8,3 млрд. дол.⁵².

У роки світової війни (1939—1945 рр.) США виявилась єдиною державою, що не лише не зазнала краху, але навпаки, виявилася найпотужнішою країною, за цей період:

- обсяг промислового виробництва значно зріс;
- виплавка сталі збільшилася на 70%;
- електросталі, легованої сталі - більше ніж у 4 рази;
- видобуток кам'яного вугілля - на 60 %, а коксівного - в 4 рази.;
- розвивалися кольорова, хімічна, електротехнічна, нафтопереробна, автомобільна, літакобудівна галузі;
- не відставали і суднобудівна промисловість.
- спостерігається зростання продуктивності праці у воєнній промисловості на 35%;

⁵² Чужиков В. І. Економіка зарубіжних країн: Навч. посіб. — К.: КНЕУ, 2005. — (с. 51) 308 с.

- за роки війни це єдина країна, що не припиняла виробництво товарів мирного призначення, відповідно збільшилися державні капіталовкладення в економіку;
- збудовано 150 сталеплавильних заводів
- державна допомога у сільськогосподарському виробництві, особливо фермерам, переважно підвищення цін на виготовлену продукцію;
- зростання розмірів посівних площ, збільшення прибутків, що дало можливість оновити матеріально-технічну базу своїх господарств;
- можливість експортувати сільськогосподарську продукцію в переважну більшість країн.

Країна має домінуючі позиції у зовнішній торгівлі. Її зовнішньоторговельний оборот вже зараз перевищує 1,5 трил. дол., тобто питома вага експорту США дорівнює 12,6% світового експорту. На відміну від інших постіндустріальних держав ця країна виступає потужним експортером сільськогосподарської продукції.

Друга світова війна (1939—1945 рр.) була небаченим лихом в історії людства. Минуло вже 50 років після її закінчення, але й досі економісти та історики не можуть остаточно підрахувати матеріальних і людських втрат. У роки війни в більшості країн господарство занепало або розвивалося, орієнтуючись на задоволення лише воєнних потреб. Єдиною державою, що не лише не зазнала краху, а навпаки, виявилася в 1945 р. сильною державою, була США.⁵³

Істотно відбулися зміни у сільськогосподарському виробництві у зв'язку із технічним прогресом. Відбулося збільшення продуктивності праці у багато разів. У 1940 р. один фермер США забезпечував продуктами харчування 11 % жителів країни, в 1950 р. — вже 15,5. Диференціація ферм призвела до того, що з 1940 по 1945 р. зникло 281 тис. неконкурентоспроможних господарств і з'явилося 44 тис. нових великих ферм. Фермери не тільки повністю забезпечували

⁵³ Економічна історія України і світу: Підручник/ За ред. Б. Д. Лановика. — К.: Вікар, 1999. (с. 208.) 737 с.

продовольством своє населення, а й експортували сільськогосподарську продукцію в десятки країн світу. Вивіз американського капіталу збільшився з 14 % у 1937 р. до 33% у 1947 р. США захопили головні позиції в економіці більшості країн .

Після війни частка США становила 60 % промислової продукції, 2/3 золотого запасу і 1/3 експорту капіталістичного світу. Наявність такого потенціалу дала можливість США на середину 1947 р. швидко й успішно переорієнтувати свою економіку на випуск мирної продукції .

У 40-90 рр. економіка країни була на шляху позитивного розвитку з великими капіталовкладеннями та з постійним зростанням доходів. Виробничі потужності країни перевищували потужності всіх індустріальних держав разом узятих. Широкого розмаху набула економічна експансія США. У міжнародній валютно-фінансовій системі встановлювалася першість її національної валюти. У європейських країнах скоротилося промислове виробництво. Скоротився міжєвропейський обмін товарами і послугами. Бартер став переважаючою формою торгівлі. Європейські уряди здійснювали непопулярні заходи для приватного капіталу: контроль цін на основні товари, перерозподіл національного доходу, збільшення грошей в обігу. Через це приватні інвестори переводили свої активи з Європи у США. Вивіз американського капіталу збільшився, США захопили головні позиції в економіці більшості країн.

В основу швидкої перебудови лягла американська модель економічного розвитку суспільства, в якій значне місце зайняло державне регулювання суспільного виробництва. У післявоєнні роки роль держави в економічному житті США зростає ще більше. Проте регулювання економіки, справляючи значний вплив на деякі види економічної активності або навіть контролюючи їх, не змінювало основного устрою економіки. З одного боку, держава все більше втручалась у процес економічного розвитку, брала на себе відповідальність за розв'язання багатьох економічних проблем, пов'язаних з виробництвом, розподілом продукції, а з іншого — не лише збереглися, а й набули подальшого розвитку ринкові відносини. Посилення регулювальних функцій держави виявилось в

збільшенні урядових закупок, наданні субсидій приватним фірмам, у проведенні сприятливої податкової політики. Відбувався подальший розвиток державного підприємництва. Держава ставала великим власником і в усе більших масштабах здійснювала виробництво товарів та послуг⁵⁴.

Економічний стан країн Європейської цивілізації негативно впливав на світову економіку. Зросло соціальне розшарування населення, стали присутні такі явища як скорочення виробництва та зайнятості, необхідність оновлення цивільних галузей. Сполучені Штати повинні були у власних інтересах, для стабілізації світової економіки та політичного становища допомогти європейським країнам у відбудові господарства. У липні 1947 р. в Парижі було створено Організацію європейського економічного співробітництва (ОЄЕС), завданням якої було вироблення спільної програми відбудови Європи.

З квітня 1948 по 30 грудня 1951 року діяв план Маршала затверджений Конгресом США (за ім'ям державного секретаря Дж. Маршалла) — план економічної допомоги країнам Європи. Його учасники (Великобританія, Франція, Італія, Бельгія, Данія, Нідерланди, Норвегія, Ірландія, Іспанія, Швеція, Люксембург, Австрія, Швейцарія, Португалія, Греція, Туреччина, з грудня 1949р. – ФРН) для організації допомоги була створена Адміністрація економічного співробітництва, місія якої діяла в цій країні. Допомога надавалася:

1) безпроцентними позиками та "дарами", склад яких визначали;

2) звичайними кредитами під малі проценти;

3) у ряді доларової "зумовленої допомоги" в обмін на національну валюту за офіційним курсом.

Значення допомоги за планом Маршалла для різних країн не було однаковим. Найкраще реалізувала його можливості ФРН.

Європа розглядалася як єдиний економічний простір на підставі міжнародно-правового договору між країнами. Зазначимо, що Європа була не пасивним об'єктом американської допомоги, а ініціатором у виробленні й реалізації

⁵⁴ Юхименко П.І. Економічна історія: Навч. посіб. — 2-ге вид., стер. — К.:Вікар, 2006. - 341 с.

плану. Завданнями плану були: відродження виробництва на новій технологічній основі, розширення зовнішньої торгівлі, досягнення міжнародної фінансової стабілізації, встановлення справедливих обмінних курсів Радянський Союз відмовився від допомоги за планом Маршалла, оскільки США відкинули такі його вимоги. 1) кожна країна має самостійно визначати свої потреби в допомозі та її форму; 2) розмежувати країни-союзники, нейтральні й колишніх противників; 3) допомога Німеччині повинна бути тісно пов'язана з проблемою репарацій.⁵⁵

Розвиваючись в середині ХХ століття у 50-60 роках відбулися істотні зміни в економіці як США так і інших країн. В країні був найбільший обсяг ВВП і рівень життя населення. Вперше почали формуватися умови та механізм переходу до нового інформаційного (постіндустріального) етапу розвитку. Спостерігається інтенсивне індустріальне піднесення, значно видозмінюється структура світового капіталістичного господарства, а саме:

- прискорена розвивається промисловість яка займає перші позиції
- виникають нові галузі, як радіоелектронна, аерокосмічна;
- впровадження НТП відкрило багато нових можливостей, що оновили транспортну діяльність, енергетичну;
- кожна економіка починає розвиватися в залежності від особливостей національного розвитку;
- застосування автоматизованої системи управління;
- скорочення економічної частки застарілих галузей: металургія, вугільна промисловість, суднобудування. та часткова науково-технічна їх модернізація;
- відбувається концентрація і централізація виробництва;
- зростає вагомість монополістичних об'єднань;
- роль держави у регулюванні економічних відносин посилюється;

⁵⁵ Тексти лекцій з економічної історії (для студентів 2,3 курсів денної і заочної форм навчання спец. 8.0501.06 "Облік і аудит", 8.0501.07 "Економіка підприємства"). Укл. С.І. Штефан. – Харків: ХНАМГ, 2004. – 110 с.

- зростає необхідність у налагодженні міжнародних економічних відносинах;
- в 1957 р. утворюється Європейське Співтовариство.

У післявоєнні роки у зв'язку із економічними перетвореннями існуюча економічна думка не могла пояснити причин економічної нестабільності, а вчення Кейнса: «Загальна теорія» навпаки, містили аналіз визначальних факторів, які виводили економіку зі стану рівноваги, і пропонували конкретну програму дій. Але насправді, загальної системної форми ця програма не мала. Тому виникала необхідність у новому економічному мисленні, що могло об'єднати вчення Кейнса та неокласиків. Тому було сформовано нову теоретичну систему під назвою «неокласичний, або кейнсіансько-неокласичний синтез», його представниками були Дж. Хікс, Е. Хансен, П. Семюельсон, Л. Клейн та ін.

В післявоєнний період в країнах Європейської цивілізації розпочинається економічне зростання, що вимагає у формуванні більш загальної концепції регулювання, пристосованої до економічного росту. Нова течія на перший план виносила розроблення так званої спрощеної моделі Кейнса, яка змогла чітко сформулювати принцип визначення національного доходу, який ортодоксальні кейнсіанці вважають серцевиною концепції Кейнса.

У 70—80-х роках відбулися глибокі зміни аграрному секторі економіки США. Було створено підприємства різних організаційно-правових форм господарювання, що відзначалися високою продуктивністю. До них відносять *сімейні*, які працювали на власному капіталі та кредитах комерційних банків (їх нараховувалась більшість, котрим належало 70 % землі, що виробляли 60 % сільськогосподарської продукції).

Партнерська ферма — це об'єднання членів однієї родини різних поколінь. Дана форма допомагає об'єднати капітали, земельні ділянки, матеріальні та трудові ресурси, що забезпечує зростання продуктивності сільськогосподарського виробництва (вони володіли 16 % землі, що виробляли понад 16 % продукції галузі).

Сільськогосподарських кооперацій нараховувалось близько 60 тис. (займаючи 14 % землі, вони забезпечують 24% товарної продукції США).

Важлива роль належить *кооперативам* (нараховувалось майже 55 тис., а чисельність пайовиків — 4,5 мдн чол.) Їх діяльність пов'язана із реалізацією готової продукції, забезпечення сільськогосподарських виробників технікою, фінансовими послугами.

Отже, значні зміни у розвитку сільського господарства сильно вплинули на економічний розвиток країни. Лише 3 % населення, яке займалося веденням сільського господарства практично повністю забезпечувало продовольством населення всієї країни. Великі обсяги виробництва дали можливість розвитку експорту сільськогосподарської продукції.

У 70-ті рр. у США посилюється пошук раціонального поєднання ринкових та регулюючих засад в економіці, створюється розвинута система соціального забезпечення. Паливно-енергетична криза 1973-1975 рр. прискорила перехід на нові технології, що заощаджують сировину, енергію і працю. Конкуренція з боку Японії активізувала впровадження мікропроцесорної та робототехніки, інформатики й автоматичних систем управління.

Сучасну модель економіки США не можна ідентифікувати тільки на одному рівні, скажімо віднести її до неоліберальної чи кейнсіанської у першу чергу через те, що погляди американських економістів та урядовців на роль держави перебували у постійному русі, так само змінювалася внутрішня та зовнішня політика. Проте, в умовах посилення процесів глобалізації світового господарства державне регулювання стає дедалі помітнішим. Так, в Економічній доповіді Конгресу США у 1998 році було сформульовано щонайменше три ключові елементи подальшої стратегії розвитку країни: скорочення дефіциту бюджету, інвестування у людський капітал, відкриття зарубіжних ринків.

10.2. Господарський розвиток в системі світового господарства Німеччини та Японії

Німеччина та Японія, які зазнали поразки у світовій війні, опинилися в іншому становищі. Вони виявилися повністю залежними від країн-переможниць і, перш за все, США. Ці країни втратили свої колонії, виплачували величезні репарації. Крім того, їх зруйноване господарство було докорінно організаційно і структурно перебудоване.

Німеччина

До закінчення другої світової війни економічна система Німеччини мала наступні риси:

- Централізоване управління цінами, заробітною платою і рентою (фіксація в 1936 р.).

- Регулювання споживчого ринку, ринку праці, житлового ринку і ринку сільськогосподарської продукції.

- Централізоване розподіл сировини та інвестиційних товарів між галузями економіки.

- Переважання приватної власності на засоби виробництва.

Територія Західної Німеччини (246 тис. км²) становила приблизно 52% території Третього рейху (470 тис. км²), тут до війни проживало близько 57% населення країни. У західних зонах окупації знаходилися основні виробничі потужності (61% промислового виробництва), але вироблялося лише 43% сільськогосподарської продукції Німеччини. Це стало однією з причин дефіциту продовольства. Після закінчення війни Західна Німеччина могла самостійно забезпечити тільки 50% своєї потреби в продовольстві (до війни - 80%).

Спад у воєнній фашистській промисловості почався в 1942 р. Держави антигітлерівської коаліції набагато випередили супротивника у виробництві різних видів озброєння. Якщо Німеччина в 1942 р. випустила 14,7 тис. літаків, 9,3 тис. танків, 12 тис. гармат, то лише в тодішньому СРСР було виготовлено 25,4 тис. літаків, 24,7 тис. танків, 34 тис. гармат. Але поступово ця країна почала здавати свої позиції, а саме:

- у 1944 р. випуск продукції в усіх галузях промислового комплексу зменшився на 10—65%;

- нестача робочої сили (не допомогли 7,5 млн. іноземних робітників, насильно вивезених з європейських країн);
- поразки на фронтах;
- оголошення Туреччиною війни Німеччині;
- ізоляція Іспанії та ін..

Відповідно економіка країни почала руйнуватися, видобуток кам'яного вугілля ще становив 26,3 млн т, а в січні 1945 р. — лише 11,8, у лютому — 7 млн. т. У березні настала енергетична криза. Припинилися видобуток кам'яного вугілля, подавання на заводи електроенергії, виробництво авіаційного бензину. Запаси енергоресурсів вичерпалися. Усі галузі господарства країни були паралізовані. У Берліні 8 травня 1945 року було підписано акт про беззастережну капітуляцію Німеччини. Розв'язана нею Друга світова війна завдала величезного лиха не тільки країнам Європи, а й самому німецькому народові, який втратив понад 13 мільйонів чоловік, зазнав голоду, руйнації, катастрофічного спаду виробництва.

Після Другої світової війни Німеччина була розділена на дві самостійні держави: ФРН і НДР. Внаслідок Другої світової війни Німеччина опинилась у надзвичайно тяжкому становищі:

- у 1946 р. країна виробляла продукції менше половини від рівня 1936 р.;

- Німеччина мала виплатити репарації союзникам у розмірі 20 млрд дол. (зріс державний борг з 27,2 млрд марок наприкінці 1938 р. до 377,2 млрд марок у травні 1945 р.)

- повернення до натуралізації господарства і продуктообміну;

- неспроможність двох систем — центрального управління і планування окупаційної влади та німецьких органів самоврядування забезпечити раціональне ведення господарства.

У цих складних умовах було проведено реформу, спрямовану на формування соціальної ринкової економіки і перетворення Німеччини в могутню процвітаючу державу. Більшість перетворень, що привели пізніше до "німецького дива", проводилися за активного сприяння США:

- фінансова допомога (3,12 млрд. дол.) за планом Маршалла;

- об'єднання трьох окупаційних зон (американської, англійської і французької) і передача управління економікою до рук самих німців;

- допомога в розробці проектів реформи.

Організатором проведення економічної реформи був Людвіг Ерхард (1897—1977), який почав здійснювати її в 1948 р. як директор управління господарства об'єднаних західних зон окупації. Потім він був у 1949—1963 рр. міністром економіки в уряді Аденауера (1949—1963), заступником федерального канцлера (з 1957 р.), канцлером республіки (1963—1966).

Він разом з групою неоліберальних економістів створили теорію "соціального ринкового господарства", в якій вдало поєднувалися особиста ініціатива підприємців, вільна конкуренція з елементами державного регулювання.

Держава, на думку авторів цієї теорії, повинна підтримувати нормальне функціонування системи цін та забезпечити захист ринкової економіки від монополізму товаровиробників. Для попередження циклічних криз їй необхідно використовувати важелі кредитної, валютної, податкової політики. Проте, втручання в господарську діяльність окремих підприємців з боку держави - абсолютно недопустимо. Теорія "соціального ринкового господарства" стала основою економічної політики західнонімецького уряду у наступні десятиліття.

Німецькому "економічному диву" сприяло декілька причин:

- по-перше, значною мірою вдалося зберегти промисловий потенціал західної частини країни, репараційні платежі на користь США, Англії, Франції були меншими.

- по-друге, наявність робочої сили, особливо після репатріації 9 млн. німців із Східної Пруссії та інших районів;

- розмір заробітної плати робітників у перші повоєнні роки був на 35 % меншим від довоєнної, а робочий тиждень був більшим;

- особливості менталітету німецького народу (висока працездатність, схильність до дисципліни, порядку, готовність після руйнівної війни на будь-які жертви для відбудови країни і досягнення власного добробуту тощо) та ін.

США надали Західній Німеччині 3,9 млрд. доларів "стартової допомоги" згідно із планом Маршалла. Ці кошти, а

також надходження із федерального бюджету (30-32% всіх вкладів в економіку), були витрачені на заміну застарілого обладнання, оновлення виробництва, створення нових галузей економіки (нафтохімії, електроніки тощо). Відбувався процес прискореної індустріалізації порівняно відсталих регіонів

Розвиток фінансової системи мав свій план. Після закінчення війни на Потсдамській конференції було прийнято рішення ліквідувати монополії, які стояли за спиною Гітлера. У Західній Німеччині це рішення було втілене в життя у формі їх «розукрупнення»: гігантський трест ділився на ряд самостійних компаній. «Сталевий трест» був розбитий на 10 частин, концерн Круппа - на 7. Однак ніщо не перешкоджало їм через деякий час шляхом злиття відновитися в колишньому обсязі, і в даний час провідні місця в списку німецьких корпорацій займають ті ж компанії, що і в роки фашизму.

До початку 80-х рр.. серед 10 найбільших банків світу не було ні одного німецького. З 20 найбільших промислових корпорацій світу лише одна німецька, «Сіменс», та й та займає передостаннє місце.

У 80-х роках у господарстві ФРН панувало кілька фінансових груп. Найбільша з них, яку очолюють «Німецький банк» та електротехнічна корпорація «Сіменс», контролюють 1/ акціонерного капіталу країни. До її складу увійшли концерн «Тіссен» до цього складав самостійну групу, АЕГ, перш входив до складу групи Дрезденського банку, «Даймлер - Бенц». Група контролює підприємства чорної металургії, а також електротехнічні, автомобільні та ін

На другому місці - група, очолювана Дрезденським банком і концерном Круппа. У її складі - підприємства чорної металургії, машинобудування, деяких галузей легкої промисловості. 3-є місце займає група Комерційного банку, контролює торговельні компанії, машинобудівні та будівельні концерни.

Неважко помітити, що головне положення у фінансових групах ФРН займають, поряд з банками, і промислові корпорації. Більш того, ще недавно деякі промислові корпорації («Тіссен», «Флік», хімічні компанії - спадкоємиці «Фарби - індустрії») становили самостійні групи, без банків. Це було наслідком відносного ослаблення влади банків над

промисловістю після світових воєн. Після війни «велику трійку» німецьких банків довелося навіть рятувати від банкрутства, тому що їхній капітал до цього часу в основному складала боргові зобов'язання фашистського держав які, звичайно, тепер нічого не коштували.

Інша особливість корпорацій і фінансових груп ФРН - далеко зайшов процес диверсифікації. Галузі розрізані між різними групами і в складі різних груп - одні й ті ж галузі. Перехід до багатогалузевої структури тут полегшували дві обставини: стара традиція освіти багатогалузевих монополій з розрахунком на «самообслуговування» («Крупп», «Стальнойтрест»), «розукрупнення» монополій після війни: розукрупнення компанії зрощувалися вже з урахуванням процесу диверсифікації

Перші роки існування ФРН були позначені високими і стабільними темпами промислового розвитку. Вже у 1951 р. загальний обсяг виробництва був на третину вищим, ніж у 1936-у, а у 1956 р. він подвоївся. Середньорічний приріст промислової продукції складав за період з 1950 по 1960 роки 9,6% проти 4% у США і 3% у Великобританії.

Наприкінці 80-х – поч. 90-х років ХХ ст. Німеччина мала успішну соціально-економічну модель розвитку, якій заздрили практично в усьому світі. Вона виробляла, високоякісну продукцію яка поступалася тільки скандинавським країнам. Характерними рисами цієї системи були.

Економічному розвитку сприяв великий попит на всі види промислової продукції, як виробничого призначення, так і на товари широкого вжитку. Крім того, ФРН у 50-их роках практично не мала військових витрат, що дозволяло робити грошові заощадження. Золотий запас ФРН на початку 60-их років перевищував запаси Великобританії, Франції та скандинавських країн, разом узятих.

На початку ХХІ ст. Німеччина мала у цілому типову для постіндустріальних країн структуру господарства, у якій на аграрний сектор припадало – 1,2%, промисловість – 30,4%, сферу послуг – 68,4% створюваного ВВП. Приблизно аналогічною до цього була структура зайнятості з відповідними показниками 2,7%; 33,7% та 63,6%.

Японія

Японія за сто років пройшла шлях від розпаду традиційної феодальної соціально-економічної системи до розвиненої ринкової економіки. Шлях від аграрної до індустріальної економіки був пройдений нею за перші десятиліття XX ст. Ще на початку модернізації країна зіткнулася з гострим протиріччям між потребами в сировинних і паливних ресурсах і бідністю власних надр. Це протиріччя вирішувалося традиційними для тієї епохи методами військової експансії і захоплення колоній - спочатку Тайваню (1896 р.), Кореї (1910 р.), Маньчжурії (1931 р.). Країна пережила періоди промислового підйому в перші десятиліття XX ст., фінансова криза в 1927 р., була охоплена світовою економічною кризою 30-х років.

У середині 30-х під впливом прикладів прямого контролю над економікою, показаних Німеччиною і Радянським Союзом, в середовищі вищої японської бюрократії, офіцерства та частини ділового світу склалася ідеологія «перетворення Японії», виправдувала військову експансію в Китаї і перехід до методів командної економіки для підготовки країни до великої війни. У 1938 р. була проголошена загальна мобілізація нації в галузях стратегічного значення (нафтової, вугільної, хімічної промисловості, чорної і кольорової металургії) встановлена система фіксованих цін і створено планово-розподільний апарат. Компанії - виконавці військових замовлень були підпорядковані міністерству озброєнь, цивільне населення мобілізовано на військові заводи, в містах введено карткове постачання.

Військовий контроль над економікою Японії розпався в кінці війни, в умовах блокади портів і бомбардувань з повітря, що зруйнували близько чверті промислових підприємств і сильно пошкодили транспортну мережу. Житловий фонд у містах і системи штучного зрошення сільськогосподарських земель були сильно зруйновані. Японія втратила колонії, які були основою її сировинного постачання, і втратила океанський флот. Військові втрати склали 2 млн. 800 тис. чоловік убитими, але чисельність населення збільшилася на 100% через припливу репатріантів з колишніх колоній.

Після поразки у Другій світовій війні американська окупаційна адміністрація провела в Японії серію глибоких інституційних реформ:

- як і в Західній Німеччині, тут пройшла лібералізація цін;
- було стабілізовано бюджет та введено фіксований валютний курс;

- здійснення окупаційною владою програми демонополізації економіки для того щоб ліквідувати надмірну концентрацію економічної могутності та посилити ринкову конкуренцію (розпуск довоєнних концернів на чолі із сімейними холдингами ("дзайбацу"), широку розпродаж їх акцій, дроблення найбільших промислових компаній та прийняття антимонопольного закону);

- проведення радикальної аграрної реформи з ліквідацією великих володінь і масової перепродажем землі, що призвело до створення сільського господарства дрібних незалежних фермерів;

- перебудова окупаційною владою системи державних підприємств і фінансове оздоровлення приватних корпорацій і банків;

- проведення податкової реформи, яка забезпечила підприємствам внутрішні джерела накопичень (без цих реформ японське "економічне диво" не могло б відбутися).

Темпи економічного зростання післявоєнної Японії, досягнувши найвищого значення в 50-х роках (середньорічний приріст ВВП становив 14.9%), показали довготривалий знижуючий тренд: в 60-х - 11.3, в 70-х - 4.5, у 80-х - 3.8, в 90-х - 1.4%. За зменшенням темпів зростання стоїть зміна етапів економічного розвитку країни.

Можна виділити наступні етапи:

- реформи перших повоєнних років (1946-1952 рр.);
- період високих темпів (1955-1973 рр.);
- період адаптації до зростання цін на ресурси сировини і палива та інтернаціоналізації економіки (1974-1989 рр.);
- структурний - криза 90-х років.

У роки "економічного дива" Японія пододала технічне відставання від найбільш розвинених країн і освоїла технології масової переробки сировинних і паливних ресурсів та масового стандартизованого випуску готових виробів.

У 50-х роках були реконструйовані підприємства чорної металургії, вугільні шахти та електростанції і заново побудований зруйнований під час війни торговий флот.

У 60-х на базі конверсії військових підприємств і нового промислового будівництва "з нуля" були створені виробництво електропобутових приладів і радіоприймачів, автомобільна промисловість. Також були створені галузі післявоєнного покоління: нафтохімія, виробництво синтетичних волокон і смол, електроніка. У цей же час були закриті майже всі вугільні шахти, що не витримали конкуренції дешевої імпоротної нафти, яка стала паливною базою енергетичного господарства.

Головним напрямком у розбудові галузевої структури було створення на новій технічній базі практично універсального набору галузей *обробної промисловості*. Цей напрямок було продиктовано поєднанням наступних факторів:

- дешева, добре навчена і рясна робоча сила;
- відсутність власної сировини і палива, яке потрібно було імпортувати;
- доступність нових технологій, які можна було імпортувати, а також достатні внутрішні джерела нагромадження та механізми фінансування капіталовкладень.

Бюджет країни зводився з профіцитом, і до 1968 р. Японія не вдавалася до внутрішніх запозичень. У країні не було скільки-небудь значної зовнішньої заборгованості, і, крім декількох цільових позик Світового банку, вона не користувалася великими зовнішніми кредитами. Доступ іноземним інвесторам на внутрішній ринок був обмежений при валютному контролі над усіма зовнішніми зв'язками. Запас міцності грошової системи дозволяв Банку Японії заохочувати кредитну експансію банків шляхом рефінансування, утримуючи ставки по позиках нижче рівноважного рівня. Капіталовкладення підприємств фінансувалися головним чином банками.

Повоєнний "бум" дітонародження дав країні приріст чисельності населення між 1955 і 1970 рр.. з 90 до 104 млн. чоловік. Індустріалізація викликала масовий відтік робочої сили з сільського господарства. Чисельність зайнятих у несільськогосподарських галузях збільшилася з 17 до 36 млн.

осіб – більше ніж подвоїлася. Цей процес супроводжувався безпрецедентно швидким зростанням доходів найманих працівників (в середньому на 10% у рік) і масовим створенням нових малих підприємств, число яких виросло в півтора рази. Період високих темпів створив у Японії сучасний середній клас.

На макроекономічному рівні головною складовою частиною сукупного попиту були особисті споживчі витрати населення, які забезпечили близько 60% приросту валового продукту. На економічне зростання витрачалося близько 30% ВВП, у тому числі 18-20% припадало на інвестиції в обладнання та виробниче будівництво.

Іншими складовими були податкові пільги пріоритетним галузям, а також обмеження доступу нових конкурентів на ринки і регламентація спеціалізації підприємств у ряді галузей (в нафтопереробці, нафтохімії, банківської діяльності та страхування). Специфічно японський метод допомоги пріоритетним галузям, не застосовувався в жодній іншій країні, полягав у наданні галузевим спілкам підприємців права на створення підконтрольних уряду картелів на час циклічних спадів. Компаніям дозволялося фіксувати ціни і обмежувати випуск продукції до того моменту, як на внутрішньому ринку країни виникне достатній попит. Ця міра застосовувалася також для підтримки нових галузей на стадії становлення. У тих випадках, коли галузям була необхідна масова зміна технологій, вирішувалися картелі для координації згортання неперспективних виробництв. Промислова політика спиралася на групове поведінка підприємств в галузі (союзи підприємців) і не давала підприємствам індивідуальних пільг.

До кінця 60-х років в Японії був створений промисловий потенціал для конкурентоспроможного експорту. У міру того, як продукція оновленої промисловості виходила на міжнародні ринки, внутрішній ринок відкривався для іноземних товарів. У середині 60-х років зникли періодичні дефіцити торговельного балансу. До початку 70-х був скасований валютно-ліцензійний контроль над імпортом, зняті обмеження для припливу іноземного капіталу, а потім і обмеження експорту японського капіталу за кордон. Фіксований курс ієни, встановлений ще в 1949 р. на рівні 360 ієн за долар США, виявився сильно

заниженим. Наприкінці 1971 р. Японія ввела змінний курс в рамках вузького коридору, а з лютого 1973 перейшла до вільного плаваючого курсу.

У 70 роках розпочалось поступове гальмування розвитку економіки, що у результаті призвело до переведення економіки на шлях заощадження ресурсів та капіталомісткого зростання. До основних причин слід віднести:

- дві світових нафтових кризи (Японія, яка працювала на привізній сировині та паливі);

- гострі спалахи інфляції і різке уповільнення темпів зростання;

- вичерпані резерви екстенсивного зростання шляхом залучення нових ресурсів робочої сили та безпека товарної номенклатури промислової продукції;

- екологічні труднощі, в кінцевому рахунку, призвели до подорожчання капітального будівництва;

- підняття рівня заробітної плати, дорожче стало обладнання нових робочих місць

Промисловість__стала все більше орієнтуватися на наукомісткі галузі. Її лідерами стали електронне машинобудування та виробництво сучасних засобів зв'язку. Для форсування їх розвитку була проведена серія державних програм фінансової та організаційної підтримки науково-дослідних робіт, що виконувалися найбільшими фірмами в галузі високих технологій.

Для структурно депресивних галузей в 1978-1988 рр.. були здійснені дві п'ятирічні програми, які допомогли частково згорнути ті галузі, де становище було найбільш важким: виплавка алюмінію і мартенівської сталі, виробництво хімічних добрив і волокон на нафтовій основі, суднобудування, текстильна і швейна промисловість. Це були останні програми промислової політики: потреба промисловості в державному патерналізмі пішла в минуле. Внутрішнє виробництво продукції, що втратила конкурентоспроможність, стало замінятися імпортом. Все більш серйозним джерелом постачання промисловості стають закордонні філії та спільні підприємства японських корпорацій.

У результаті японська економіка ще глибше інтегрується у світове господарство. Лібералізація зовнішньоекономічних зв'язків була сильно розтягнута у часі і дала японським промисловцям при сильній внутрішньої конкуренції ґрунтовно підготуватися до конкуренції на міжнародних ринках. Але в світі сформувалося негативне уявлення про Японію як про країну, закритою для зовнішньої конкуренції. Хоча формальні обмеження були зняті, традиційна практика довгострокових зв'язків у світі бізнесу і партнерські відносини між урядом і діловими колами все більше сприймаються як ознаки протекціоністського захисту. У середині 80-х років величезне позитивне сальдо в торгівлі з США та країнами Європи стало джерелом гострих конфліктів і ключовим питанням міждержавних економічних відносин для Японії.

У середині 80-х років уряд визнав, що позитивне сальдо торгового балансу є результат структурної диспропорції економіки, занадто сильно орієнтованої на експорт. Були введені пільги для імпортерів, щоб вирівняти торговий баланс та переорієнтувати промисловість на внутрішній ринок і зробити саме внутрішній попит опорою економічного зростання. Але ревальвація ціни (її курс до долара піднявся з 200 у 1985 р. до 125 у 1991 р.), кілька пригальмувавши зростання товарного експорту, прискорила вивіз капіталу: У 1985-1989 рр. закордонні інвестиції Японії зростали в середньому на 62% в рік. Японія стала експортувати не тільки і не стільки товари, скільки робочі місця.

10.3. Господарський розвиток в системі світового господарства Англії і Франції

Господарський розвиток країн Західної Європи у післявоєнний період суттєво відрізнявся. Англія і Франція менше постраждали від військових дій, ніж Німеччина та Японія. Крім того, вони і після війни зберегли величезні колоніальні та залежні території, що сприяло тривалішому збереженню в цих країнах замкнутого національно-колоніального господарства.

Англія

Поглиблення загальної кризи світової капіталістичної системи, що відбулася в результаті другої світової війни, призвело до ослаблення економічних і політичних позицій англійського імперіалізму. Витрати Англії на війну перевищили 25 млрд. фунтів стерлінгів. Державний борг виріс за роки війни втриє. Англія не піддавалася окупації, на її території не було наземних боїв, але ворожі бомбардування, втрата судів завдали економіці країни значних збитків. Проте війна була джерелом збагачення великих промислових магнатів та банкірів, які отримали величезні прибутки від військових замовлень. Посилилася концентрація виробництва і капіталу. Ще більше зросла вплив монополій на політичне життя країни.

Утворення світової соціалістичної системи звузило сферу дії монополістичного капіталу, в тому числі й англійської. США скористалися залежністю від них Англії, що одержувала в роки війни американське озброєння, щоб оволодіти багатьма британськими економічними позиціями в різних районах земної кулі. Англія уникла фашистської окупації завдяки Радянській Армії.

Розвиток Англії після Другої світової війни характеризувався суперечливими тенденціями;

- позиції Франції, Японії, Німеччини як політичних і економічних суперників у повоєнні роки ослабли, що дало змогу до 1963 р. утримуватись другою в капіталістичному світі за рівнем промислового виробництва.

- погіршився фінансовий стан держави, зменшились золотовалютні запаси, за рахунок збитків від бомбардувань, втрати суден;

- відсутність оновлення основного капіталу у промисловості, втрати капіталовкладень за кордоном (25 %);

- зростання державного боргу у 4 рази;

- приєднання до «плану Маршалла» (1948), який дозволив країні отримати майже 2,4 млрд. дол. у вигляді поставок американських товарів та понад 300 млн. дол. у вигляді короткотермінових позик;

- під тиском національно-визвольного руху почався розпад Британської колоніальної імперії;

- втрата ринків Арабського Сходу та Південно-Східної Азії, вплив на які до початку Другої світової війни був домінуючим;

- зростання політичної та економічної залежності від США (частка Великої Британії у світовому капіталістичному виробництві впала з 11,2% у 1948 р. до 7,1 % у 1970 р., наприкінці 60-х рр. вона займала вже 4 місце в світі за рівнем економічного розвитку, але відставала в найновіших галузях виробництва);

- введення вільного обміну фунта на долар, яке спровокувало досить потужну фінансову кризу 1947 року, після якої від цієї ідеї прийшлося відмовитись на найближчі роки та ін..

У повоєнний період у Великій Британії при владі знаходились, змінюючи одна одну, лише дві партії:

- лейбористи, які спиралися на профспілки (партія заснована у 1900 р.), проголосили своєю метою поступове реформування британського суспільства за допомогою державного регулювання. За 50 післявоєнних років лейбористи урядували 17 років;

- консерватори - консервативна партія (заснована у 1867 р.) виступила за збереження «вільної конкуренції», пріоритет приватної власності, обмеження впливу держави на економіку. Вони були при владі 33 роки.

Згідно з «планом Маршалла» Англія отримала від США 2,8 млрд. дол. у вигляді кредитів та поставок продукції. У 1948-1949 рр. було вже ліквідовано нормування хліба, картоплі, одягу і тканин, а на масло, жири та м'ясо.

З 1952 р. королевою Великої Британії була Єлизавета II. З 1968 р. із-за релігійних та національних питань загострилася проблема Ольстера — самоврядної частини Великої Британії (Північної Ірландії). Конфліктувало корінне населення — католики і вихідці з Англії та протестанти із Шотландії.

Католики піддавались дискримінації, їх виборчі та деякі громадянські права обмежувались. Справа неодноразово доходила до збройних сутичок і терористичних актів. У 1969 р. у Північну Ірландію були введені британські війська, але це не вирішило проблеми. У 1979 р. до влади прийшли консерватори,

і уряд очолила Маргарет Тетчер — «залізна леді». Вона суттєво змінила економічну політику, а саме:

- відмова від державного регулювання;
- свобода ринкових відносин (політика дістала назву неоконсерватизму або тетчеризму);
- проведення монетаристської політики, обмеживши кількість грошової маси в обігу;
- зміна податкової політики, зменшивши прями по датки на великі прибутки і збільшивши на середні(це призвело не тільки до зростання капіталовкладень, але й до поляризації суспільства);
- зменшення соціальних витрат;
- структурна перебудова у промисловості (розвиток, насамперед, наукоємних галузей з метою подолання відставання) та ін..

З 1980 р. Велика Британія змогла забезпечувати себе нафтою (її видобувають на шельфі у Північному морі) і навіть почала її експортувати, що мало величезне значення для вирішення енергетичних проблем.

Франція

В роки війни зазнала величезних збитків. Чотири роки французькою економікою повністю розпоряджалися німці. В 1944 р. рівень промисловості порівняно з довоєнним становив 38%. Виробництво с/г продукції зменшилося в 2 рази. 600 тисяч французів фашисти вивезли на роботи до Німеччини. Більшість шахт, електростанцій, суднобудівних заводів було зруйновано, втрачений весь торговий і військовий морський флот. Франк зазнав девальвації. Капіталовкладення за кордоном зменшилися в 10 разів. Загальні втрати в війні склали 1440 млрд. довоєнних франків.

У Франції економічна політика також коливалася в залежності від того, які партії перебували при владі, соціалістичні або буржуазні. Після націоналізації 1945-1947 рр. існував великий державний сектор економіки і уряд навіть стверджував державні плани економічного розвитку. У президентство генерала де Голля (1958-1969) соціальні програми були заморожені, заробітна плата зростала повільно, підприємці отримували хороші прибутки і вивіз капіталів з

країни майже припинився. Однак соціальна напруга зростала, і в 1968 р. були барикадні бої і величезні демонстрації в Парижі. Уряд терміново підвищив заробітну плату; через рік де Голль був змушений піти у відставку.

Післявоєнний розвиток Франції проходив під впливом багатьох факторів, які зумовили подальший прогрес її економіки та соціальної сфери. Багато у чому засоби і стратегія реалізації амбітних планів уряду цієї країни спиралася як на посилення ринкових важелів економіки, так і на застосування нетипових для неї підходів, які здобули назви індикативного планування та дирижизму.

До основних факторів, що вплинули на перебудову економіки Франції у другій половині ХХ ст. були:

- зростання ролі держави та державної власності;
- формування конкурентоспроможних потужних ТНК з високою питомою вагою державної частки у структурі акціонерного капіталу;
- відмова у післявоєнні часи (60-ті – 70-ті рр.) від політики колоніальних війн, які були занадто обтяжливими для економіки Франції;
- високі темпи науково-технічного прогресу та вдале поєднання державних та приватних інвестицій;
- розвиток ядерної енергетики, електротехнічної промисловості, хімічної, хіміко-фармацевтичної промисловості, виробництва авіаційної техніки та засобів автоматики;
- концентрація та централізація промислового та фінансового капіталу, значне укріплення позицій французьких фірм на міжнародних та передусім на європейських ринках;
- чіткий вибір та стимулювання розвитку галузей національної спеціалізації;
- підтримка з боку держави фундаментальних та прикладних дослідницьких робіт у пріоритетних галузях французької економіки та ін..

Розвиток сільського господарства відбувався інтенсивно. Упродовж періоду 1960-1990 рр. валовий аграрний продукт країни подвоївся, а його середньорічний приріст перевищував 3%, внаслідок чого питома вага Франції значно зросла у світовому сільгоспвиробництві. У середині 90-х років її частка в

ЄС досягла 23%, при тому що чисельність населення становила лише 10%.

У 80-і рр.. економічний розвиток Франції характеризувався уповільненими темпами росту, масовим безробіттям, різкими змінами основних напрямів державного регулювання. Структурна криза світового господарства, перехід до нового типу відтворення вплинули на промислове виробництво. Після кризи 80-х рр., французька промисловість відновила свій рівень виробництва тільки в 1986 р.

Позиції Франції у світовій економіці трохи ослабли (1980 р. - 5,7% ВВП світу). Частка країни в промисловому виробництві країн ОЕСР скоротилася з 6,6 до 5,7% за 80-і рр.. Зменшилися експортні можливості. Норма безробіття перевищила 10%. Французька промисловість як і раніше має недостатню спеціалізацію, із працею пристосовується до швидко мінливого попиту на ринках. Порівняно низька ефективність виробничого апарата зв'язана з історичними особливостями розвитку економіки, яка в 50-60-і рр.. в основному орієнтувалася на внутрішній ринок, а в зовнішніх зв'язках велике місце займали країни, що розвиваються, головним чином, в межах колишньої колоніальної імперії. Важливу роль в цьому процесі зіграло домінування в структурі господарства кредитного сектора, що звичайно виявляє надмірну обережність при здійсненні довгострокових промислових проектів.

Упродовж 80-х – 90-х рр. XX ст. відбулися значні зміни у зовнішній торгівлі країни. Перевага надавалася машинобудуванню, частка якої досягла 50% вартості готових виробів. Франція посіла провідні позиції на ринках високотехнологічних товарів, зокрема на аерокосмічному, зв'язку, авіаційному, енергетичному, транспортному.

Функціонування економічної системи відбувається під могутнім впливом держави на відтворювальний процес. За ступенем розвитку Франція виділяється серед найбільших промислово розвинених країн. У 80-і рр.. відбулася зміна основних напрямків економічної політики від дірежізма до неолібералізму, до посилення ролі ринку. Великий вплив на економічну політику зробили зміни в розстановці політичних сил на урядовому рівні, що насамперед проявилось у відношенні

до державного сектору. У 1981 р. уряд соціалістів провів націоналізацію 9 найбільших промислових компаній і 36 банків. Державний сектор став зосереджувати 28% виробництва і 16% зайнятих. Націоналізація сприяла модернізації і фінансовому оздоровленню даних компаній, дозволила уникнути переходу деяких фірм під контроль іноземного капіталу. Прийшов до влади блок правих і центристських партій у 1986 р. прийняв програму денаціоналізації 65 найбільших промислових, банківських і страхових компаній. У приватний сектор були передані найбільші банківські групи "Паріба" і "Сосьєте женераль", індустриальні гіганти "Сен-Гобен", "Компані женераль д'електрісіте", фінансова компанія "Тівас", військово-промислова компанія "Матра", фінансова група " Сюез ".

З другої половини 80-х рр.. в економічній політиці уряду в якості пріоритетних висунулися питання, пов'язані зі створенням єдиного ринку ЄС. До них відносяться структурні перетворення, проведення системи оподаткування та соціального забезпечення відповідно до рівня Співтовариства. Структурні особливості господарства впливають на позицію Франції в питаннях інтеграції. Зазвичай вона виступає за регулювання тих галузей, де її конкурентні позиції не високі.

Уряд скоротив державне регулювання економіки і стимулював приватний сектор. З цією метою був відмінний валютний контроль, контроль над цінами, знижені податки, збільшені пільги компаніям. Одним із наріжних каменів економічної політики було стримування росту заробітної плати, завдяки чому споживчі витрати зберігалися на помірному рівні, а норма прибутку досягла рівня початку 70-х рр..

Франція - найбільший виробник сільськогосподарської продукції в Західній Європі. На частку сільського господарства припадає приблизно 4% ВВП і 6% самодіяльного населення країни, але воно дає 25% продукції в ЄС. Характерною рисою соціально-економічної структури є досить дрібні розміри господарств. Середня площа земельних угідь - 28 га, що перевищує відповідні показники багатьох країн ЄС. У землеволодінні відзначається велика роздробленість. Більше половини господарств існують на власній землі. Провідною силою виробництва виступають великі господарства. 52%

сільськогосподарських угідь приходяться на господарства розміром понад 50 га, які становлять 16,8% від їх загального числа. Вони забезпечують понад 2/3 продукції, займаючи панівне становище у виробництві практично всіх галузей сільського господарства.

У сільському господарстві набули поширення групові форми ведення господарства. Найважливіше місце серед них займають кооперативи, у першу чергу, по використанню сільськогосподарської техніки. Кооперативи діють у всіх сферах виробництва. У виноробстві вони забезпечують 50% продукції, дають 30% овочевих консервів, понад 25% торгівлі м'ясом, понад 40% молочних продуктів. У середині 60-х рр. з'явилися сільськогосподарські виробничі об'єднання, які виникли як вираження прагнення дрібних і середніх виробників вистояти проти настання великого капіталу.

Управління сільським господарством здійснюється як через систему державних спеціалізованих органів, так і ряду змішаних суспільств, в основному галузевого характеру. Державне регулювання здійснюється в основному шляхом економічного впливу. Великий вплив на вироблення структурної політики робить Європейський фонд сільськогосподарської орієнтації. Стимулюючі методи державного впливу використовуються як для розширення виробництва окремих культур, зміцнення структури господарств, так і скорочення надвиробництва.

Сільське господарство високо індустріалізовано. За насиченістю технікою, використання хімічних добрив воно поступається тільки Нідерландам, ФРН, Данії. Технічне оснащення, підвищення агрокультури господарств привело до підвищення рівня самозабезпеченості країни в сільськогосподарських продуктах.

10.4. Структурні зміни в світовому господарстві у другій половині XX століття та інтеграційні процеси в економіці європейських країн

Після другої світової війни світове господарство складалося з:

- економічно розвинених країн;
- держав соціалістичного табору;

- країн, що розвиваються, утворених після розпаду колоніальної системи.

Основними чинниками розвитку світового господарства були:

- розвиток науково-технічного прогресу;
- поглиблення всесвітнього поділу праці;
- інтернаціоналізація виробництва;
- сформувалась світова інфраструктура – комплекс галузей, які обслуговували світові економічні відносини (транспортна система, мережа інформаційних комунікацій);
- розширилися і набули нового змісту всі форми міжнародних економічних відносин.

Економічно розвинені країни. До них належали США, Японія, країни Західної Європи, які склали три фінансово-промислові панівні центри. В II половині XX ст. в них був здійснений поворот в інвестиційній сфері на користь масового споживання і соціальної інфраструктури.

Характерні особливості економічного розвитку:

- зростання у виробництві ролі НТП;
- запровадження механізації і автоматизації виробництва, нових технологій;
- звільнення значних людських ресурсів з матеріальної сфери виробництва і використання їх у сфері послуг;
- підвищення життєвого рівня населення;
- в промисловості вичерпування національних родовищ руд і вугілля, конкуренція імпортової нафти, підвищення ефективності використання палива зумовили скорочення у ВВП частки добувних галузей. Випереджаючими темпами розвивалося виробництво електроенергії, газопостачання, хімічна промисловість. Друге місце в розвитку посідала електротехнічна галузь, провідна роль належала машинобудуванню. Виникли нові галузі: аерокосмічна, радіоелектронна.

В сільському господарстві відбувався перехід до машинного виробництва, стандартизованої продукції, землеробства, широке впровадження досягнень НТП. С/г перетворилося на індустріальну галузь, кількість працюючих тут зменшилася.

В середині 50-х років активізувався науково-технічний прогрес:

- відбулися істотні зміни в техніці, яка охопила технологічну, транспортну, енергетичну, контрольно-управлінську види людської діяльності. З 50-х років до середини 70-х років з'явилися обчислювальні системи четвертого покоління, які стали технологічною та інформаційною основою перетворення індустріальної економіки в постіндустріальну. З середини 70-х років швидко росло виробництво персональних комп'ютерів. У 1968 році з'явився перший гнучкий робот, а у 1974 – перший комерційний робот, яким керував комп'ютер. Розпочався бурхливий розвиток енергозберігаючих виробництв, використовувались альтернативні джерела енергії, будувалися атомні електростанції. Бурхливо розвивалася біотехнологія – важлива галузь постіндустріального господарства. Наука перетворюється в виробничу силу, скорочується термін від народження наукової ідеї до її реалізації;

- відбувається інтенсифікація виробництва;
- зменшується енерго- та матеріаломісткість, розмір капіталовкладень і трудомісткість продукції;
- знижуються затрати на сировину, обладнання;
- змінюється характер і зміст праці, зростає роль інформаційної діяльності, виникають і розвиваються засоби масової інформації;
- постійно зростає витрати на науково-дослідні та дослідно-конструкторські розробки;
- з'явилися науково-виробничі комплекси – територіальні об'єднання корпорацій з науковими лабораторіями, створені та фінансовані державним і приватним капіталом для випуску нової продукції;
- переважаючими були інтенсивні чинники розвитку економіки – модернізація, автоматизація виробничих процесів;
- зросли капітальні вкладення у невиконавчу сферу: освіту і фахову підготовку, науку, медицину.

В повоєнні роки зросла економічна могутність монополістичних об'єднань. Масовим стало виникнення транснаціональних корпорацій – монополій, що створювали за кордоном власні або спільні виробничі філії. До 70-х років у світі їх діяло 100 тисяч.

У таких умовах зросла економічна роль держави, яка в багатьох країнах була великим власником. Їй належало 15-25% національного багатства. Державні капіталовкладення спрямовувалися в галузі, що забезпечували загальнонаціональні потреби – інфраструктуру, атомну промисловість, виробництво і розподіл електроенергії, воду і газопостачання, транспорт, невиробничу сферу. Значні кошти витрачалися на воєнні замовлення. у 1970 році в США частка витрат у федеральному бюджеті становила 40%, Японії – 7,1%, ФРН- 23,7%, Англії – 13,7%, Франції -16,7%. Пошуки ефективних форм і методів державного регулювання економіки зумовили поступовий перехід наприкінці 60 –х років до „структурної стратегії”. Вона ґрунтувалася на заохоченні певних галузей до вдосконалення і регулювання структури з врахуванням прогресивних змін у розвитку всесвітнього господарства. Це був початок відходу від традиційних, за кейнсіанською теорією, макроекономічних методів.

В повоєнні десятиліття склалася сприятлива ситуація для підвищення життєвого рівня населення

- реальна зарплата зросла вдвічі
- зросли споживчі витрати, змінилася сама структура споживання (все менше грошей витрачалось на харчування, а більше на будинки, автомобілі, телевізори, магнітофони, пральні машини).

- до середини 70 –х років у всіх країнах Заходу були створені системи соціального забезпечення, які гарантували державну підтримку протягом всього життя. Соціальні витрати склали 50-60% національного бюджету. Страхування: в разі безробіття, нещасного випадку, хвороби, пенсійне забезпечення.

Але в 1974-1975 роках в провідних індустриальних країнах відчули гостру економічну кризу, яка супроводжувалася падінням виробництва: у США – на 3%, ФРН – на 7,5%, Японії – на 14%.

Причини:

- різке підвищення цін на нафту і нафтопродукти (у декілька разів) країнами – експортерами нафти у 1973 році.

- Внаслідок цього зросли витрати, вартість товарів і відповідно зменшився попит з боку споживачів.

- Країни – імпортери зменшили свої замовлення, що стало причиною скорочення виробництва і зменшення товарообороту.

Але вже в 1976-1977 роках було подолано нафтовий шок”. Це був останній спалах традиційної індустрії.

В 1990 році на країни: США, Японію, Західну Європу припадало 59,3% світового експорту, та 60,7% світового імпорту.

Економіка США забезпечила найвищі показники ВВП на душу населення, але як свідчать розрахунки США поступово втрачає свої позиції – у рівні зростання продуктивності праці.

- динаміці середньорічних приростів ВВП

- знижується частка у світовій продукції обробної промисловості

- прогнозується, що США поступляться першим місцем в машинобудуванні країнам ЄС, а в електроніці – Японії.

Японія – економічно могутня держава, з промисловістю оснащеною найновішими технологіями, має великі валютно – фінансові ресурси, займає міцні позиції в міжнародному поділі праці. Продуктивність праці і заробітна плата – найвища в світі. 98% її експорту припадає на готові промислові вироби (2/5 лічильної техніки, морських суден, мотоциклів, роботів, 1/5 - продати автомобілів, сталі, текстильних виробів).

Серед західноєвропейських країн виділяються ФРН, Франція, Англія, Італія. На них припадає більше третини території, дві третини населення. Питома вага в „четвірці” зменшується у Англії, частка якої у західноєвропейській економіці зменшилась у ВВП Західної Європи на 25%, частка Франції та Італії у ВВП підвищилась. Найстабільнішою є ФРН, на яку не вплинуло навіть об’єднання з НДР на яку ФРН використала величезні ресурси аби підтягнути до свого рівня, частка ФРН у західноєвропейському ВВП складає 30 %. В другій половині ХХ століття була створена концепція постіндустріального суспільства (автор Д. Белл – відомий американський теоретик). Він вже на початку 70-х років вказав на визначальні риси нового суспільного устрою: - знання і інтелект стають основним виробничим ресурсом в постіндустріальному суспільстві. Метою є не тільки вироблення благ, а якість, а в широкому розумінні – якість життя.

Провідною соціальною групою стають представники інтелектуальних професій, практики нових наукомістких технологій та інформаційних послуг.

Швидкі темпи економічного зростання доповнюються початком органічної інтеграції в єдиний західноєвропейський простір. В 1951 році в Парижі було створено європейське об'єднання вугілля і сталі (ЄОВС). До нього ввійшли ФРН, Франція, Італія, Бельгія, Нідерланди, Люксембург. Ця організація об'єднала кам'яно - вугільну, залізорудну, металургійну галузі і контролювала 60% виплавляння сталі, 50% видобутку кам'яного вугілля в Західній Європі.

В 1957 році було підписано в Римі договір про створення Європейського Економічного Співтовариства (ЄЕС), його підписали ФРН, Франція, Італія, Бельгія, Нідерланди, Люксембург. Мета – створити спільний ринок, забезпечити рівномірний розвиток, стабільність і добробут населення Західної Європи. Для чого передбачалося

- ліквідувати митні бар'єри і обмеження для ввозу і вивозу товарів, капіталів;

- сприяти пересуванню людей;

- проведення єдиної торговельної політики стосовно третіх країн, усунення перепон для руху капіталів європейського інвестиційного банку.

- Євроатом, створений в 1957 році мав координувати розвиток атомної енергетики.

В 1958 році були утворені вищий виконавчий, законодавчий та консультативний органи ЄЕС, відповідно: Комісія, Рада Міністрів, Євро - парламент. Бюджет співтовариства формувався з внесків його членів. Створення ЄЕС свідчило:

- про подолання антагоністичного протистояння у Європі

- з 1.07.1968 року було запроваджено єдиний тариф на ввезення товарів з третіх країн

- успішно проводилася с/г політика

- з 1.01.1993 року функціонує єдиний внутрішній ринок співтовариства, відмінені обмеження щодо руху товарів, послуг, капіталів та людей

- у листопаді 1993 року вступив в силу Маастрихтський договір, згідно з яким до кінця десятиріччя Європейське

Співтовариство мало перетворитись у валютний, економічний і політичний Європейський Союз з єдиними зовнішньою політикою, громадянством та валютою. 1 січня 1999 року на єдину валюту – євро перейшли 11 держав ЄС. Євро буде засобом безготівкового розрахунку поряд з національними валютами. Ціни в країнах вже зараз подвійні. З 2002 року з'явилися і готівкові євро. На сучасному етапі до ЄС входить 15 країн. У 1973 році до нього вступили Великобританія, Ірландія, Данія. У 1981 році – Греція, у 1986 році – Іспанія, Португалія, У 1995 році – Австрія, Швеція, Фінляндія. Кандидатами до вступу до ЄС є країни колишнього соціалістичного табору – Польща, Чехія, Угорщина та Естонія. Схиляються до поступового вступу до ЄС частини колишнього СРСР, в тому числі і Україна.

Отже, для господарського розвитку провідних країн світу друга половина ХХ століття стала періодом: поступової стабілізації основних галузей промисловості; зростання виробництва товарів споживання; підвищення життєвого рівня населення; застосування досягнень науки, інформації та комп'ютеризації надало економічному розвитку технотронного характеру; людська діяльність набуває духовного виміру; фізична праця поступається місцем розумовій; індустріальна епоха трансформується в постіндустріальну.

Резюме

Розвиток США у роки світової війни (1939—1945 рр.). У 40-90 рр. економіка країни на шляху позитивного розвитку з великими капіталовкладеннями та з постійним зростанням доходів. Німеччина та Японія зазнали поразки у світовій війні, опинилися в іншому становищі. Вони виявилися повністю залежними від країн-переможниць і, перш за все, США. Ці країни втратили свої колонії, виплачували величезні репарації. Крім того, їх зруйноване господарство було докорінно організаційно і структурно перебудоване. « Німецьке диво». Розвиток Японії після поразки у другий світовій війні. Підняття економіки Японії. Господарський розвиток країн Західної Європи у післявоєнний період суттєво відрізнявся. Англія і Франція менше постраждали від військових дій, ніж Німеччина та Японія. Крім того, вони і після війни зберегли

величезні колоніальні та залежні території, що сприяло тривалішому збереженню в цих країнах замкнутого національно-колоніального господарств. Структурні зміни в світовому господарстві у другій половині ХХ століття та інтеграційні процеси в економіці європейських країн

Навчальний тренінг

Основні поняття:

Партнерська ферма, Сільськогосподарських кооперацій, кооперативам, «неокласичний, або кейнсіансько-неокласичний синтез», «німецьке диво», «розукрупнення», інтеграційні процеси, - інтернаціоналізація виробництва, життєвий рівень населення, інтенсифікація виробництва, модернізація, автоматизація виробничих процесів.

Питання до самоконтролю:

1. Дайте загальну характеристику розвитку США у післявоєнний період?
2. Як змінився розвиток сільськогосподарського виробництва у США починаючи з 1945 р.?
3. Які істотні зміни відбулися в економіці США у 50-60 рр..?
4. Розвиток Німеччини після Другої світової війни?.
5. «Економічне диво» Німеччини, що це таке?
6. Дайте загальну характеристику розвитку Японії у післявоєнний період?
7. Назвіть основні причини гальмування розвитку економіки у 70 р. у Японії?
8. Як розвивалася Англія після Другої світової війни.
9. Який вплив на розвиток економіки здійснила Маргарет Тетчер?
10. Розкрийте характерні риси розвитку Франції на початку 50-х років.
11. Охарактеризуйте основні фактори впливу перебудови економіки Франції у другій половині ХХ ст..
12. Назвіть структурні зміни в світовому господарстві у другій половині ХХ століття?

13. Які інтеграційні процеси відбулися в економіці європейських країн у 20 ст.

Тестові завдання

Тест 10.1

1. Відкриття ... у шельфі Північного моря перетворили Великобританію у 70—80-х роках на одного з найбільших експортерів ... у Європі.
 - а) родовищ алмазів;
 - б) родовищ нафти;
 - в) родовищ залізної руди.
2. Важлива роль у відбудові ... належала державному регулюванню, прогресивним реформам: земельній, трудовій, економічній.
 - а) радянської економіки;
 - б) японської економіки;
 - в) німецької економіки.
3. ... зазнала більших втрат, ніж США та всі західноєвропейські країни разом узяті.
 - а) Туреччина;
 - б) Фашистська Німеччина;
 - в) Японія.
4. Індустріалізація – це ...
 - а) політична репресія, що застосовувалася органами влади за політичними і соціальними ознаками;
 - б) історичний процес техніко-економічного переходу від аграрного до промислових способів суспільного виробництва;
 - в) досягнення суб'єктом господарювання монопольного становища на ринку товару, підтримання або посилення цього становища.
5. Єдина країна, яка в роки війни, випускаючи воєнне спорядження, не припиняла виробництво товарів мирного призначення
 - а) США;
 - б) Німеччина;
 - в) Італія.

6. ... першою серед економічно розвинених держав стала на шлях програмування національної економіки.
- Франція;
 - Італія;
 - США.
7. За роки війни ... перетворилася на сильну індустріально-аграрну державу.
- Японія;
 - Німеччина;
 - Австрія.
8. У 60 – 70х рр в економіці Західної Європи та Японії значна роль належала ..., особливо з американськими монополіями.
- конкуренції;
 - торгівлі;
 - підтримці.
9. Індустріалізація села, поява нового трудового законодавства, піднесення життєвого рівня - ознаки ...
- Польщі;
 - Японії;
 - Італії.
10. У 70-х — на початку 80-х років ... залишилася економічним лідером "об'єднаної Європи".
- Західна Німеччина;
 - Великобританія;
 - Іспанія.

Тест 10. 2

1. Напружуючи всі ресурси, промисловість Великобританії налагодила...
- виробництво товарів легкої промисловості;
 - виробництво товарів харчової промисловості;
 - виробництво літаків, танків, гармат, зброї та боєприпасів.
2. Після другої світової війни в розвитку індустріальної цивілізації відбулися зміни, пов'язані з:
- зростанням народжуваності;
 - процесом «старіння нації»;
 - збільшенням території світової соціалістичної системи,

- розпадом колоніальної та утворенням незалежних держав.
3. Уряд ... провів демонополізацію виробництва.
 - а) США;
 - б) Швейцарії;
 - в) Німеччини.
 4. Основним напрямом реабілітації економіки Японії було ...
 - а) експорт деревини в Європу;
 - б) розвиток сільськогосподарського виробництва;
 - в) формування спочатку базових галузей важкої промисловості, потім виробництво наукоємної продукції.
 5. Світове господарство охоплювало три підсистеми:
 - а) господарства економічно розвинених, соціалістичних держав та країн, що розвиваються;
 - б) домашнє господарство, сільське господарство та глобальне господарство;
 - в) Немає вірної відповіді.
 6. Американська економіка відзначалася ..., в якій створювалося понад 50 % національного доходу країни.
 - а) високорозвиненою промисловістю;
 - б) торгівлею наркотичними речовинами;
 - в) розвитком новітніх технологій.
 7. На початку Другої світової війни ні президент, ні уряд ... армії не виробили стратегічного плану ведення війни.
 - а) Французької;
 - б) англійської;
 - в) американської.
 8. З відбудовою господарства протягом 50-х років економіка Німеччини перейшла у стан ...
 - а) занепаду;
 - б) безперервного піднесення;
 - в) Стабільності.
 9. Надзвичайно велике значення у повоєнній Японії мала регулятивна роль ... в економічній сфері.
 - а) суспільства;
 - б) монополістів;
 - в) держави.

- 10.** Реалізація курсу на індустріалізацію, форсований розвиток галузей, які визначали технічний прогрес, вивели ... на друге місце в світовій індустрії.
- а) Німеччину;
 - б) Японію;
 - в) США

Тест 10.3

- 1.** Визначальною ознакою господарського розвитку ... було прискорення монополізації.
- а) повоєнної Туреччини;
 - б) повоєнної Іспанії;
 - в) повоєнної Великобританії.
- 2.** ... — вражаючі темпи економічного та соціального розвитку Німеччини у 1950-і — 1960-і роки 20 століття.
- а) Німецький соціальний вибух;
 - б) Німецьке економічне диво;
 - в) Німецьке економічне перетворення.
- 3.** Етапом інтенсивного індустріального піднесення економічно розвинених країн світу стали ...
- а) 70—80-ті роки;
 - б) 50—60-ті роки;
 - в) 30—40-ті роки.
- 4.** Занепад економіки європейських країн, Японії сприяв встановленню економічного панування ...
- а) Великобританії;
 - б) США;
 - в) Німеччини.
- 5.** За масштабами оновлення виробничих фондів Японії належало ... в світі.
- а) перше місце;
 - б) провідне місце;
 - в) Немає вірної відповіді.
- 6.** Головною тенденцією в економічному розвитку всіх країн була:
- а) монополізіція;
 - б) індустріалізація ;
 - в) капіталізація.

7. Для господарства ... визначальними були швидкі темпи розвитку, зростання у ВВП частки промисловості та зайнятого в ній населення, розширення інвестицій.
- а) Західної Німеччини;
 - б) Франції;
 - в) Польщі.
8. Процес розгортання ... в Японії має свою специфіку.
- а) соціальної діяльності;
 - б) науково-дослідних та дослідно-конструкторських робіт;
 - в) сільськогосподарських робіт.
9. Мета плану ... - розвиток економіки на "принципах індивідуальної свободи, вільних інститутів і справжньої незалежності".
- а) Шоушенка;
 - б) Барбаросса;
 - в) Маршалла.
10. У повоєнні роки зросла економічна могутність монополістичних об'єднань. Це був період ...
- а) злиття та поглинання фірм різних галузей господарства;
 - б) розвитку сільського господарства;
 - в) розквіту світової економіки.

Тест 10.4

1. В яких роках розпочалося Японське "економічне диво":
- а) 1948 р.;
 - б) 1958 р.;
 - в) 1963 р..
2. Кому доручив президент США Г. Трумен очолити перетворення в Японії,?
- а) К. Аденауер;
 - б) Л. Ерхард;
 - в) Дж. Додж;
3. За якою схемою розвивалася економіка Франції у післявоєнний період?
- а) командно-адміністративна система;
 - б) вільна конкуренція;
 - в) капіталістичне планування та програмування;

4. Коли були створені та запроваджені ЕОМ четвертого покоління.?
 - а) у 30-х роках;
 - б) з другої половини 60-х років;
 - в) у 50-х роках;
5. Назвіть країни де було сформовано три центри світового промислового виробництва починаючи з 60-х років?
 - а) США, Японія, Західна Європа (СЕС);
 - б) Англія, Франція, Німеччина;
 - в) Англія, Франція, Росія;
6. Коли було створено вперше ООН:
 - а) 26 червня 1945 р;
 - б) 26 червня 1965 р;
 - в) 1 березня 1948р.
7. На які роки припадає політика «холодної війни»?
 - а) 1946-1990 рр.;
 - б) 1956- 1985 рр.;
 - в) 1939-1980рр.
8. Що стало основою індустріалізації в розвинених країнах?
 - а) науково-технічна революція;
 - б) натуральне господарство;
 - в) інтенсивний шлях розвитку;
9. Хто став родоначальником «німецького економічного дива»?
 - а) Л. Ерхард;
 - б) Т. Мальтус ;
 - в) П. Буагильбер;
10. Що стало основою економічної політики західнонімецького уряду у післявоєнні роки?
 - а) теорія "соціального ринкового господарства";
 - б) теорія заробітної плати;
 - в) теорія народонаселення.

Тест 10.5

1. Хто знаходився при владі у Великій Британії після Другої

- світової війни:
- а) лейбористи і консерватори;
 - б) кейнсіанці;
 - в) маржиналісти;
 - г) правильної відповіді немає.
- 2.** Чи підтримувала Маргарет Тетчер «перебудовчі» процеси в СРСР ?
- а) так;
 - б) ні;
 - в) нейтралітет;
- 3.** За якою схемою розвивалася економіка Франції у післявоєнний період?
- а) командно-адміністративна система;
 - б) вільна конкуренція;
 - в) капіталістичне планування та програмування;
- 4.** Коли були створені та запроваджені ЕОМ четвертого покоління.?
- а) у 30-х роках;
 - б) з другої половини 60-х років;
 - в) у 50-х роках;
- 5.** Назвіть країни де було сформовано три центри світового промислового виробництва починаючи з 60-х років?
- а) США, Японія, Західна Європа (ЄЕС);
 - б) Англія, Франція, Німеччина;
 - в) Англія, Франція, Росія;
- 6.** Коли було створено вперше ООН:
- а) 26 червня 1945 р;
 - б) 26 червня 1965 р;
 - в) 1 березня 1948р.
- 7.** На які роки припадає політика «холодної війни»?
- а) 1946-1990 рр.;
 - б) 1956- 1985 рр.;
 - в) 1939-1980рр.
- 8.** Що стало основою індустріалізації в розвинених країнах?
- а) науково-технічна революція;

- б) натуральне господарство;
- в) інтенсивний шлях розвитку;
- 9. Хто став родоначальником «німецького економічного дива»?
 - а) Л. Ерхард;
 - б) Т. Мальтус ;
 - в) П. Буагильбер;
- 10. Що стало основою економічної політики західнонімецького уряду у післявоєнні роки?
 - а) теорія "соціального ринкового господарства";
 - б) теорія заробітної плати;
 - в) теорія народонаселення.

РОЗДІЛ 11. ГОСПОДАРСТВО УКРАЇНИ В 1939 Р. – 90-ТІ РОКИ ХХ СТ.

11.1. Формування засад ринкового господарства

Початок Другої світової війни приніс Україні значні територіальні зміни. Завдяки домовленостям, зафіксованим у таємних протоколах до пакту Молотова—Ріббентропа, Червона Армія 17 вересня 1939 р. переходить кордон з Польщею і її частини вступають на землі Західної України, 22 вересня займають Львів. Так західноукраїнські землі були включені до складу УРСР, а в 1940 р. були приєднані й землі Буковини і Бессарабії⁵⁶. Це призвело до важливих економічних змін:

- відбулася ліквідація приватної власності на основні засоби виробництва;
- проведено націоналізацію поміщицьких земель, промислових підприємств, торгівлі і транспорту;

¹ Економічна історія: Лекції / Н. О. Тимочко, О. А. Пучко, Л. М. Рудомьоткіна та ін. — К.: КНЕУ, 2000. — С. 468.

- на селі здійснювалася експропріація власності заможного селянства;

- асигнування значних коштів радянської влади на реконструкцію промислових підприємств (Зі Сходу направляли ешелони з верстатами, обладнанням, машинами. Особливу увагу приділяли підприємствам харчової, легкої, місцевої промисловості);

- ліквідація безробіття (На початок Великої Вітчизняної війни 1941р. у Західній Україні фактично було ліквідовано безробіття. Будівництво і реконструкція фабрик і заводів збільшили потребу в робочій силі. Розпочалося переселення робітників у східні райони України);

- проведення земельної реформи (Суцільна колективізація сільського господарства не ставила її головної мети. Конфісковані землеволодіння передавалися селянським комітетам, яким належало поділити її серед безземельних і малоземельних селян. Решта мала послужити основою для створення радгоспів і колгоспів. Колективізація розпочалася навесні 1940 р. До середини 1941 р. було колективізовано близько 13% господарств);

- зубожіння населення (Поспіх в одержавленні засобів виробництва і торгівлі, коли, незважаючи на політичну й економічну недоцільність, було націоналізовано сотні дрібних, фактично ремісничих підприємств, а також кооперації, надмірне скорочення приватної торговельної мережі, бюрократична неповороткість нових управлінських структур у сфері виробництва і обслуговування привели до значних перебоїв у постачанні населення товарами першої необхідності. Ці та інші упущення, що негативно вплинули на матеріальне становище населення, не кажучи вже про репресії, не могли не викликати, а в багатьох випадках і зміцнити політичні сумніви значної частини західноукраїнського суспільства).

- курс „матеріально-технічної бази соціалізму” як, потужного воєнно-промислового комплексу. (На початку війни господарство України було переорієнтовано на потреби оборони. Почалася масова евакуація на Схід заводів, робітників та інженерів. Майже все обладнання з українських електростанцій було вивезено і встановлено на нових станціях.

Зерно та інші види продовольства форсованими темпами вивозились на державні заготівельні пункти. Що неможливо було вивезти – спалювали. У Донбасі були затоплені всі шахти, зруйновані мости, залізниці, телеграфні лінії тощо);

- фашистський режим – знищення України (який встановився на українських землях, поставив перед собою завдання підкорити й колонізувати Україну. Серед інших заходів окупаційної влади окремо слід підкреслити примусову мобілізацію робочої сили з України. Німці з властивою їм педантичністю здійснювали пограбування України, вивозячи з неї промислове устаткування, культурні цінності, худобу, зерно, м'ясо, олію, масло, цукор і навіть чорнозем та викопані фруктові дерева. Промислові підприємства, що залишилися непошкодженими оголошувалися власністю Німеччини і нещадно експлуатувалися.

Відступаючи з України, фашисти, як і більшовики в 1941р., вдавалися до тактики „спаленої землі, тобто знищували за собою все, що б міг використати противник. Як наслідок, Україна в ході Другої світової війни зазнала більше руйнувань, ніж будь-яка інша європейська країна. На руїни було перетворено 720 великих і малих міст, 28 тис. сіл України, 16,5 тис. промислових підприємств, 18 тис. лікувальних установ, 33 тис. шкіл, технікумів, вузів і науково-дослідних інститутів, 19 тис. бібліотек, понад 30 тис. колгоспів, МТС. Десять мільйонів чоловік залишилися без даху над головою. Проте найстрашнішими були людські втрати, які становили 8млн.чол. (військові – 2,5млн., цивільні – 5,5 млн.). Загальні демографічні втрати, які включають убитих в боях, померлих у концтаборах, депортованих, евакуйованих та емігрантів, становлять 14,5 млн. чол.

В повоєнні роки відбулася перебудова та розвиток господарства, а саме:

- Розвиток занепалої важкої промисловості, удосконалення харчової та легкої промисловості. До травня 1945р. було відбудовано й введено в дію майже 3 тис. великих промислових підприємств України, що становило майже третину довоєнних виробничих потужностей.

- Тяжке становище у сільському господарстві, що виражалося у відсутності техніки, тяглової худоби, насіння, робочих рук. Колгоспник не був власником засобів виробництва, не приймав участі в розподілу створеного ним продукту. Оплата праці була символічною, існували селяни в основному за рахунок присадибних ділянок. Село не забезпечувалося пенсіями. У більшості колгоспники не мали паспортів і без особливого дозволу не могли залишити села.

- Посуха та голод 1946-1947 рр. який охопив Одеську, Ізмаїльську, Кіровоградську, Миколаївську, Херсонську, Дніпропетровську області зовсім погіршив ситуацію Становище було жахливе, уряд змушений був надати, хоч і мізерну, допомогу голодуючим).

- Поступове піднесення (Після голоду розпочалося повільне піднесення сільського господарства. З метою боротьби проти порушення Статуту сільськогосподарської артілі в 1946р. почали обмежувати присадибні індивідуальні господарства. Введено грошові й натуральні податки, що призвели до знищення домашніх тварин, вирубування садів. У 1947р. Перший секретар ЦК КПУ М. Хрущов розпочав в Україні гучний проект, який передбачав об'єднання колгоспів у так звані „агромаста”. Але цей проект викликав незадоволення селянства і уряд змушений був відмовитись від нього);

У цілому до початку 50-х років сільське господарство залишалося збитковим.

- Проведення грошової реформи (У грудні 1947 р. з метою зміцнення фінансів було здійснено грошову реформу, яка ще більше погіршила становище простого населення. Її проводили конфіскаційними методами. Старі гроші обмінювалися на нові у співвідношенні 10:1. Вклади в ощадних касах розміром до 3000 крб. переоцінювались карбованець за карбованець, віз 3000 до 10000 крб. – з розрахунку 3:2, а понад 10000 – зменшувалися наполовину. Кошти колгоспів і кооперативних організацій обмінювалися як 5:4, тобто вилучалось 20% їхніх грошових нагромаджень. Оскільки ці заходи призвели до збільшення дотацій промисловості, то в 1949 р. було підвищено оптові ціни на засоби виробництва та тарифи вантажоперевезень. 31 березня

1950 р. було підвищено курс карбованця щодо іноземних валют, переведено його на власну золоту базу);

- Зміни в західних областях (значні зміни в перші повоєнні роки сталися в західних областях України. Тут розпочалася форсована ліквідація приватної власності, примусове залучення селян до колгоспів, поспішна індустріалізація. Розширювалися старі виробництва: видобуток нафти, природного газу. Створювалися нові галузі промисловості: виробництво автобусів, радіоапаратури, хімічна).

У цілому в 1950 р. промислове виробництво становило 10% загальноукраїнського проти 3% у 1940 р.

Отже, післявоєнна відбудова народного господарства здійснювалася шляхом командно-адміністративних методів управління. Поряд із вагомими успіхами в промисловості, сільське господарство значно відставало. Характерною рисою повоєнної відбудови було й те, що економічний розвиток відбувався переважно на екстенсивній основі.

У 50-х – 60-х роках відбувається економічний розвиток України на основі індустріалізації. Основні напрямки економічної політики в Україні залишалися практично незмінними. Але після смерті Сталіна було здійснено спроби переглянути деякі аспекти економічної політики, не зачіпаючи при цьому основ тоталітарного суспільства.

- Реорганізація управління промисловістю (значне скорочення апарату управління (кількості всесоюзних міністерств) та передача влади з 1953 р. влади республіканському керівництву).

- Введення нової територіально-горизонтальної системи (У 1957 р. Хрущов замість старої міністерсько-вертикальної системи ввів нову управління, засновану на радах народного господарства (раднаргоспи). При цьому Держплан зберігався. Він продовжував здійснювати загальне керівництво, планування та координацію у всесоюзному масштабі. Реформі не підлягали військова промисловість і енергетика. Кінцевим результатом мало стати ефективніше управління економікою і швидке господарське зростання, відбулося:

- скорочення адміністративно-управлінського апарату;

- закриття однотипних підприємств та створення можливості для виробництва різних видів товарів;
- реконструкція підприємств;
- створення раднаргоспів;
- концентрація промисловості яка була підпорядкована Раді Міністрів УРСР, внаслідок чого зросла самостійність українських органів управління. Це дало змогу самостійності праці багатьом тисяч заводів, позбувшись опіки центру, запрацювали на повну потужність. Почалось виробництво багатьох типів машин, агрегатів, приладів. Внутрішній ринок заповнився телевізорами, радіоприймачами, пральними й швейними машинами, пылесосами, холодильниками, велосипедами та іншими товарами, яких раніше не вистачало. Темпи приросту промислової продукції майже вдвічі перевищували ці ж самі показники за 1965 -1985 рр.

Але змін у розвитку економіки не відбулося так як командно-адміністративна система управління була присутня.

- Реформування сільського господарства (Поряд з експериментами у промисловості реформувалося сільське господарство. На вересневому пленумі ЦК КПРС у 1953р. Хрущов добився для колгоспів підвищення у 2-5 разів закупівельних цін на м'ясо, молоко, зерно, масло; списання боргів; зменшення обсягів обов'язкових поставок державі сільськогосподарської продукції; зниження податків);

Забезпечувати харчами мали тільки колгоспи й радгоспи. Індивідуальне, присадибне господарство планували різко скоротити і незабаром повністю ліквідувати. Видавали абсурдні закони, що забороняли мати в приватному господарстві більше однієї корови. У цілому негативні наслідки мала й ліквідація М Хрущовим МТС та передача їхньої техніки колгоспам. Великої шкоди господарству України було завдано створенням Канівського і Київського водосховищ, які „забрали” сотні тисяч гектарів родючих земель, зіпсували водний басейн Дніпра.

- Косигінська реформа (У 1964 р. до влади прийшло нове керівництво, очолюване Л.Брежнєвим. Прагнучи задекларувати свою нібито реформаторську сутність, воно почало з економічної реформи, яка часто називається „Косигінською реформою”).

Вона повинна була забезпечити подолання таких негативних явищ економіки, як;

- збільшення потреби у капіталовкладеннях;
- незавершеність будівництва;
- масовий випуск товарів, що не мали збуту;
- диспропорція розвитку галузей господарства.

Для досягнення такої мети передбачалося: скоротити планові показники, створити на підприємствах фонди матеріального стимулювання; кредитувати промислове будівництво, а не надавати дотації; ліквідувати раднаргоспи і відновити галузеву систему управління; підвищити закупівельні ціни на сільгосппродукцію; перерозподілити частку національного прибутку на користь аграрного сектора.

Перші кроки реформи дали позитивні результати, але вже на початку 70-х років темпи реформи почали знижуватися. Керівництво СРСР поступово відмовилося від будь-яких реформ. Наступили роки застою.

До середини 70-х років радянська економіка повністю втратила притаманний для 50-60-х років динамізм, розвиваючись екстенсивними методами. Українська економіка перетворилась на інтегральну частину „ загальносоюзного народногосподарського комплексу”, стала заложницею економічної стратегії центру. В Україні розміщувалися виробництва з незавершеним циклом, що робило республіку залежною від інших регіонів СРСР.

Її традиційно розвинуті індустріальні галузі економіки – видобуток вугілля, металевих руд, важке машинобудування, виробництво металів - швидко занепали через брак нових технологій, ставали нерентабельними.

Основою радянської економіки, як і раніше, були паливно-енергетичний і військово-промисловий комплекси. У середині 70-х років частка ВПК у загальному обсязі промислового виробництва становила понад 60%. На військову промисловість працювало до 80% машинобудівних заводів. Перекося в структурі економіки обумовили її деформований, нерациональний характер.

Протягом 70-х років в Україні відбувалося уповільнення економічного розвитку, що перетворилося на якісний занепад на

початку 80-х років. Замість впровадження нових технологій, інтенсифікації праці, а трудових ресурсів вже не вистачало, переорієнтації структури виробництва на високотехнологічні цикли тощо, розвиток промисловості відбувався шляхом надмірних витрат, нарощування паливно-енергетичної та хімічної бази, форсованого залучення до виробництва нових природних ресурсів, наслідком чого повинні були стати сировинна і екологічна кризи. Це давало короткочасний ефект, а фондвіддача падала, якість продукції не відповідала сучасним вимогам. Поглибилися диспропорції між галузями господарства. Не вистачало товарів широкого вжитку. Аналогічною була ситуація і в сільському господарстві, де, незважаючи на запровадження масштабних програм механізації, хімізації та меліорації, значне фінансування, результати були мізерними. Так, механізація фактично була зведена до постачання колгоспам і радгоспам низькоякісної техніки, хімізація значною мірою спричинила забруднення земель і сільськогосподарської продукції хімікатами, а меліорація призводила до розорення родючих земель і порушення екологічного балансу.

Відповідно до цього змінювався і добробут народу. Якщо наприкінці 60-х – на початку 70-х років спостерігалось певне зростання життєвого рівня людей, то в подальшому цей процес уповільнився, навіть незважаючи на постійне зростання середньої заробітної плати. Яскравим свідченням цього стало величезне нагромадження заощаджень громадян на рахунках в ощадних касах, які наприкінці 70-х років становили 32 млрд. крб. Неможливість реалізації доходів через дефіцити на споживчі товари вела до зростання інфляції, спекуляції, розвитку тіньової економіки, формування мафіозних угруповань.

Отже, криза, що охопила економіку, була результатом тогочасних методів господарювання. Економічна система, заснована на суцільному одержавленні засобів виробництва, надцентралізації, силі наказу та інструкції зверху, не могла забезпечити зацікавленості людей у наслідках своєї праці.

Друга половина 80-х років характеризується кризою усіх сфер життя СРСР. Разючого удару і без того критичному станові завдали падіння цін на нафту і природний газ на світовому

ринку. На квітневому пленумі ЦК КПРС 1985 р. М. Горбачов оголосив про потребу докорінних змін у галузі економіки й політики, соціальному й духовному житті. Почався період, що ввійшов в історію під назвою „перебудови”.

Висунута програма перетворень в економіці передбачала „прискорення соціально-економічного прогресу” країни на основі широкого впровадження досягнень НТП, створення нового господарського механізму, активізації людського фактора. Реформатори прагнули поєднати ринок із централізованим плануванням. Тому спроби добитися економічного зростання через розширення прав підприємств, активізацію приватної ініціативи не мали успіху. Наслідком цього були подальше падіння виробництва, продуктивності праці, зuboжіння найширших верств населення, утвердження в держсекторі бартерної економіки, в підприємницькому секторі головним стало не виробництво, а продаж товарів. Гігантськими темпами почав зростати внутрішній і зовнішній борг. Значною перешкодою на шляху реформування економіки України був її структурний дисбаланс. Зокрема питома вага важкої промисловості становила більше 60%. Оборонні галузі поглинали до 2/3 науково-технічного потенціалу. 95% продукції вироблялося на підприємствах союзного підпорядкування. Залежність України від центру була закріплена в союзному фінансовому законодавстві. Закладений у ньому принцип передбачав вилучення до союзного бюджету основної маси доходів республіки та наступний її перерозподіл поза зв'язком з вилученою сумою, результатами виробничої діяльності та розмірами споживання.

Недосконалі перетворення в економіці ще більше ускладнили соціально-економічні проблеми і, як наслідок, призвели до формування масового незалежного робітничого руху. Першим рішучим кроком на шляху до повної національно-державної незалежності було прийняття Верховною Радою України 16 липня 1990р. „Декларації про державний суверенітет України”. У своїй преамбулі цей документ проголосив „верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади Республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх відносинах”. Територія України в існуючих

кордонах проголошувалася недоторканою. Підкреслювалося також виключне право українського народу на володіння, користування і розпорядження національним багатством України.

Логічним продовженням Декларації став закон „Про економічну самостійність Української РСР”, прийнятий 2 серпня 1990р. Головними принципами економічної політики було визнано: власність народу республіки на її національне багатство і національний дохід; різноманітність і рівноправність різних форм власності та їх державний захист; повну господарську самостійність і свободу підприємництва; введення національної грошової одиниці, самостійність регулювання грошового обігу; створення національної митниці; захищеність внутрішнього ринку тощо.

Тим часом тривав спад виробництва у всіх галузях господарства. 1 листопада 1990р. було запроваджено продаж продовольчих і промислових товарів за картками споживача з купонами. 24 серпня 1991 Верховна Рада проголосила Акт незалежності України.

11.2 Економічний розвиток України кінця XX – початку XXI ст.

З розпадом СРСР і отриманням незалежності на шлях самостійного як політичного, так і економічного розвитку вийшла одна з найбільших колишніх радянських республік — Україна. За виробничим потенціалом і чисельністю населення Україна — друга після Росії держава СНД. На початку 90-х років її населення становило 52 млн осіб, що дорівнювало близько 18% загальної чисельності населення колишнього СРСР. У 1989 р. в Україні було вироблено понад 16% загальносоюзного національного доходу.

У результаті панування командно-адміністративної системи управління економікою Україна, як і інші колишні радянські республіки, опинилася в стані глибокої економічної кризи. Катастрофічна ситуація в народному господарстві була обумовлена такими факторами:

- загальним одержавленням, що призвело до деградації відносин власності й ліквідації нормальних господарських стимулів;
- деформованою структурою виробництва зі значною мірою мілітаризації;
- викривленням мотивації праці, пануванням соціального утриманства;
- гонитвою за високими темпами зростання радянської економіки ⁵⁷.

Отже, Україна була досить сильно пов'язана із республіками СРСР і в першу чергу базувалася на галузях промисловості. Економіка України створювалася і функціонувала як невід'ємна складова частина народногосподарського комплексу колишнього СРСР, в інтересах усіх його союзних республік на основі єдиного плану. Частина підприємств працювала, використовуючи привізні паливно-енергетичні ресурси, сировину, матеріали, комплектуючі, деталі., Так, Тернопільський бавовняний комбінат переробляв бавовну, яка надходила з Киргизії та Узбекистану. За оцінками економістів, 70—80 % загальної кількості промислових виробництв не мали на території України замкнених технологічних циклів ⁵⁸.

В країна за часів існування командно-адміністративної системи було практично повністю вичерпано весь продуктивний потенціал Донбасу, особливо коли стало питання про поновлення технологічного процесу видобування із застосуванням новітніх технологій, оновленням основних засобів, соціальні проблеми виявилось, що це проблема суто українська. У 1966—1990 рр. тільки 25 % інвестицій направлялося на оновлення виробничих фондів. Інші кошти йшли на підтримку рівня наявного виробництва, тобто тільки на його капітальний ремонт. Необхідність відтворення основних фондів економіки задовольнялася лише на 50 %. На початку 90-

⁵⁷ Економічна історія: Лекції / Н. О. Тимочко, О. А. Пучко, Л. М. Рудомьоткіна та ін. — К.: КНЕУ, 2000. — 508 с.

⁵⁸ Лановик Б. Д., Матисякевич З. М., Матейко Р. М. Л22 Економічна історія України і світу: Підручник/ За ред. Б. Д. Лановика. — К.: Вікар, 1999. — 737 с.

х років термінової заміни промислового устаткування потребували 25 % обсягу основних фондів, у тому числі 40 % машин і устаткування. У багатьох галузях промисловості функціонувало 65 % спрацьованих основних фондів. Таких жалюгідних показників не мала жодна розвинена індустріальна країна⁵⁹.

Для того щоб виправити катастрофічну ситуацію необхідно було створити нову економічну модель розвитку економіки країни яка б мала на меті забезпечити економічне зростання та покращення соціального добробуту населення.

Резюме

Наслідки Другої світової війни для вітчизняної економіки. Велика увага приділяється підприємствам харчової, легкової місцевої промисловості. Проведення аграрних реформ, суцільна колективізація сільського господарства. Встановлення контролю над потенційно ворожим населенням – репресії. Переорієнтація господарства України з червня 1941 р. на потреби оборони. Повоєнна відбудова народного господарства. Структурні зрушення в економіці в 50-60-х роках (хрущовська «відлига»). Хрущовський проекти "агромаста".. Швидкий ріст промисловості. 1948-1949 колективізація сільського господарства. 1964 р. Л.Брежнєв. Нова економічна реформа – "Косигінська реформа". "Золоті роки стабільності" втрата економікою динамізму, розвиваючись суто екстенсивним методом. Криза – результат "соціалістичних методів управління". страйки 189 р. Вибух 1986 р. на Чорнобильській АЕС – поштовх для отримання Українською республікою 16 липня 1990 р. "Державний суверенітет України".

Навчальний тренінг

Основні поняття:

Індустріалізація, грошова реформа, командно-адміністративна система, централізація виробництва, територіальна-горизонтальна система, реформування сільського

⁵⁹ Там же с. 697.

господарства, „Косигінською реформою” «перебудова».

Питання самоконтролю:

1. Розкрийте сутність господарства України в роки Другої світової війни.
2. Що включає в себе курс матеріально-технічної бази соціалізму”?
3. Охарактеризуйте перебудова та розвиток господарства в повоєнні роки.
4. Які зміни відбулися в промисловості?
5. Голод 1946-47 р.. основні причини.
6. Які зміни відбулися в розвитку сільського господарства?
7. Що мала на меті проведена грошова реформа?
8. Охарактеризуйте економічний розвиток України на основі індустріалізації.
9. Що таке нова територіально-горизонтальна система?
10. Що включало в себе реформування сільського господарства?
11. Косигінська реформа її зміст.
12. Назвіть основні причини і форми застійних явищ в економіці 70-х – першій половині 80-х років.
13. Розкрийте основні шляхи реформування господарської системи в другій половині 80-х років.

Тестові завдання

Тест 11.1

1. На скільки % збільшилася часка нафти і газу в структурі палива у 1965р.?
 - а) 38%;
 - б) 50%;
 - в) 27%;
 - г) 44%.
2. Назвіть головне завдання перебудови, яка розпочалася:
 - а) перехід до адміністративних методів управління;
 - б) перехід до економічних методів управління;
 - в) перехід до комунізму;

- г) немає правильної відповіді.
- 3.** Яким показником визначалася оцінка ефективності господарства фінансової діяльності?
- а) прибуток;
б) зарплата;
в) виплата кредитів;
г) всі показники враховувалися.
- 4.** Назвіть фонди, які утворювались на підприємствах
- а) фонди матеріального заохочення;
б) фонди соціально-культурних заходів;
в) фонди житлового будівництва;
г) всі відповіді правильні.
- 5.** В якому році був прийнятий Закон про трудові колективи?
- а) 1984;
б) 1982;
в) 1985;
г) 1983.
- 6.** Яке спрямування мало розвиток господарства за часів Брежнєва?
- а) аграрне;
б) с/г;
в) індустріальне;
г) колективне.
- 7.** Який фактор призвів до економічної кризи?
- а) незадовільне використання людських сил;
б) незадовільне використання матеріальних ресурсів;
в) незадовільне використання природних ресурсів;
г) всі відповіді правильні.
- 8.** Назвіть процес, який НЕ використовувався для підвищення індустріального рівня виробництва:
- а) електрифікація;
б) меліорація;
в) акредитація;
г) хімізація.
- 9.** Яку реформу було здійснено з метою зміцнення фінансів?

- а) грошову;
 - б) національну;
 - в) політичну;
 - г) банківську.
- 10.** У якому році почалася перебудова банківської системи СРСР?
- а) 1985;
 - б) 1980;
 - в) 1984;
 - г) 1987.

Тест 11.2

- 1.** Національний дохід Радянської країни у післявоєнний період:
- а) зменшився;
 - б) не змінився;
 - в) зріс у 2рази;
 - г) правильної відповіді немає.
- 2.** Які проблеми в економіці Радянського Союзу виникали в ході (кінець 50-х — початок 60-х років)?
- а) виробництва;
 - б) від ринку продавця до ринку покупця;
 - в) ринку грошей;
 - г) ніяких проблем.
- 3.** У яких роках У Радянському Союзі було проведено масову "чистку" неконкурентоспроможних галузей економіки?
- а) у 50-ті роки;
 - б) у 60-ті роки;
 - в) у 70-ті роки;
 - г) у 80-ті роки.
- 4.** В якій країні було розроблено план Маршалла?
- а) Англії;
 - б) Франції;
 - в) Німеччині;
 - г) США.

5. Протягом яких років було націоналізовано 1/5 французької промисловості?
- а) 1941 – 1943рр.;
 - б) 1942 – 1944рр.;
 - в) 1942 – 1945рр.;
 - г) 1945 – 1947рр.
6. В історії французького планування економіки в післявоєнний період скільки можна виділити етапів:
- а) два етапи;
 - б) три етапи;
 - в) чотири етапи;
 - г) правильної відповіді немає.
7. Яка з наведених нижче країн в післявоєнний період розробила план "промислової переорієнтації"?
- а) Англії;
 - б) Франції;
 - в) Німеччині;
 - г) США.
8. Фінансова допомога Німеччині (3,12 млрд. дол.) за планом Маршалла досягла в:
- а) 2,7 млрд. дол. ;
 - б) 3,12 млрд. дол.;
 - в) 4,37 млрд. дол. 4
 - г) 4,9 млрд. дол.
9. Що виступило основою плану Л. Ерхарда
- а) грошова реформа;
 - б) вільні ціни ;
 - в) Підприємництво;
 - г) всі відповіді правильні.
10. Основні причини динамічного економічного розвитку ФРН після застосування плану Маршала є:
- а) високий рівень споживацького попиту;
 - б) збільшення зайнятості й заробітної плати;
 - в) розширення німецького внутрішнього ринку за рахунок п'яти нових федеральних земель;

г) всі відповіді правильні.

Тест 11.3

1. Коли відбувся штучний голодомор проведений радянською владою:
 - а) 1932-1933 рр.
 - б) 1946-1947 рр.
 - в) 1917-1918 рр.
2. На скільки млрд. Рейхсмарок за 1933-1938 зросли військові витрати:
 - а) 19,4;
 - б) 15,5;
 - в) 20,7.
3. В якому році представники української інтелігенції утворили Центральну Раду:
 - а) 1917;
 - б) 1915;
 - в) 1908.
4. Автором «Теорії ефективної конкуренції» є:
 - а) Шумпетер;
 - б) Маршал;
 - в) Кейнс.
5. Країною, яка розпочала першу світову війну була:
 - а) Німеччина.
 - б) СРСР;
 - в) Італія.
6. У першу світову війну в 1917 р. вдало вступила:
 - а) Англія;
 - б) Росія;
 - в) США.
7. У 20-30 рр. XX ст.. президентом США був:
 - а) Рузвельт;
 - б) Лінкольн;
 - в) Рейган.
8. Автором праці «Економікс» є:
 - а) Пол Сомуельсон;
 - б) Лукас;
 - в) Фрідмен.

9. Засновником англійського лібералізму є:
- а) Кейнс;
 - б) Сміт;
 - в) Хайєка.
10. Прихильниками кейсіанства в Англії були:
- а) Хансен, Харіс;
 - б) Маркс, Енгельс.

Тест 11.4

1. Введення грошової одиниці гривні відбулося в:
- а) 1998р.;
 - б) 1996р.;
 - в) 1993р.
2. Верховна Рада затвердила “Основи національної економічної політики” в:
- а) вересень 1991р.;
 - б) грудень 1992р.;
 - в) березень 1992р.
3. Програма «Реформи заради добробуту» належить уряду:
- а) Кучма Л.;
 - б) Кінах А.;
 - в) Ющенко В.
4. Яка економіка становила значну загрозу для економічної безпеки держави?:
- а) закордонна;
 - б) чиста;
 - в) тіньова.
5. Які господарства заклали інституційну основу приватного господарювання?:
- а) особисті селянські господарства;
 - б) власні металургійні заводи;
 - в) сільськогосподарські кооперації.
6. Що лягло в основу програми «Реформи заради добробуту»?:
- а) розвиток торгівлі за кордоном;
 - б) нарощування взаємодії різних галузей;
 - в) нарощування темпів економічного зростання.
7. В результаті помаранчевої революції на початку 2005 р.

прем'єр-міністром став:

- а) Ющенко В.;
 - б) Тимошенко Ю.;
 - в) Кучма Л.
- 8.** До яких міжнародних організацій входить Україна?:
- а) ООН, СНД, СОТ, ГУАМ;
 - б) ЄС, ООН, СОТ, АСЕАН;
 - в) НАТО, СОТ, СНД, ГУАМ.
- 9.** Україна стала членом СОТ у:
- а) 2000р.;
 - б) 2008р.;
 - в) 2005р.
- 10.** Втрата доходів великих виробників на початку ХХ ст. була спричинена:
- а) низьким курсом гривні;
 - б) кризовим станом в країні;
 - в) завищенням оподаткування.

Тест 11.5

- 1.** Хто з названих учених заклав основи сучасної інвестиційної теорії циклів?:
- а) Л. Вальрас;
 - б) М. Туган-Барановський;
 - в) А. Маршалл.
- 2.** Політику «перебудови» започаткував:
- а) Хрущов;
 - б) Брежнєв;
 - в) Горбачов.
- 3.** Що передбачувала продрозкладка?:
- а) селяни зобов'язані здавати владі всю необхідну їм с-г продукцію;
 - б) влада забезпечувала селян необхідною продукцією;
 - в) селяни об'єднувались продуктами і ділили їх порівно.
- 4.** Складовою Нової економічної політики було:
- а) введення стійкої грошової одиниці;
 - б) розвиток колгоспів;
 - в) контроль усіх галузей державою.
- 5.** Хто написав працю «Короткий курс кооперації»?:

- а) В. Леонтєв;
 - б) А. Чайнов;
 - в) К. Маркс.
- 6.** Основними «джерелами індустріалізації» були:
- а) націоналізація промисловості;
 - б) розвиток торгівлі з іншими країнами;
 - в) перехід до розвитку сільського господарства.
- 7.** Яку нову територіально-горизонтальну систему управління ввів Хрущов?:
- а) колгоспи;
 - б) кооперативи;
 - в) раднаргоспи.
- 8.** За наказом Хрущова потрібно було збільшити посіви:
- а) сої та кукурудзи;
 - б) кукурудзи та гороху;
 - в) гороху та пшениці.
- 9.** Коли була прийнята «Декларація про державний суверенітет України»?:
- а) січень 1991р.;
 - б) грудень 1990р.;
 - в) серпень 1990р.
- 10.** Аварія на Чорнобильській АЕС стала:
- а) поштовхом до пробудження українського суспільства;
 - б) причиною посилення влади Росії над іншими республіками;
 - в) стимулом розвитку атомної енергетики СРСР.

РОЗДІЛ 12.

ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ НА ЕТАПІ ІНФОРМАЦІЙНО-ТЕХНОЛОГІЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ ТА ГУМАНІСТИЧНО-МОРАЛЬНОЇ ЕВОЛЮЦІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХХ – ПОЧАТОК ХХІ СТ.)

12.1. Глобалізація економічних процесів і формування нової економіки

Світова торгівля і світогосподарські зв'язки стали набувати нову якість після великих географічних відкриттів в XV –

XVI ст. Натомість великі географічні відкриття з'явилися результатом розвитку науки, техніки, економіки. Це – результат тривалого історичного поступу людства, створених продуктивних стл, що вели до більшої диференціації громадського виробництва та поділу праці як внутрі (князівств, герцогств), та й з-поміж них.

Глобалізація включає в себе такі етапи:

1. Етап світової торгівлі - географічні відкриття 15-16 століть, шляхом формування господарських зв'язків між країнами. Для нього характерні:

- домінування зовнішньої торгівлі в міжнародних економічних зв'язках;
- нерівноправність відносин й нееквівалентність обміну;
- відсутність стійких зв'язків та правової основи регулювання міжнародних економічних відносин;
- використання насилля у міжнародних відносинах.

Формується міжнародний поділ праці, спеціалізація.

2. Етап іноземних інвестицій починається з другої половини 19 століття. Для нього характерні:

- розвиток іноземного інвестування;
- удосконалення форм світової торгівлі;
- запровадження інтелектуальної власності (патенти, ліцензії), ноу-хау;
- виникнення нових форм зовнішньоекономічних зв'язків (міжнародна міграція робочої сили, науково-технічне співробітництво).

3. Етап економічної інтеграції (взаємне об'єднання виробничих процесів різних країн, застосуванн вертикальної і горизонтальної інтеграції; створення міжнародних економічних організацій тощо).

4. Етап глобалізації (з другої половини 80-х років 20 століття). Якщо економічна інтеграція має переважно регіональний характер, то глобалізація стає планетарним явищем.

Глобальна економіка включає в себе такі головні елементи:

- міжнародну науково-технічну сферу;
- систему міжнародного виробництва;
- світовий ринок і міжнародну торгівлю;

- міжнародну валютно-фінансову систему.

Глобальна економіка може бути визначена як економіка ключові елемент якої мають інституційну, організаційну і технологічну можливість працювати як єдине ціле у реальному часі. До джерел економічної глобалізації відносять:

- науково-технічний прогрес;
- поширення форм економічної лібералізації
- феномен трансціоналізації.

Елементи глобальної економіки:

- Міжнародна науково-технічна сфера;
- Сфера (система) міжнародного виробництва;
- Світовий ринок;
- Міжнародна торгівля;
- Міжнародна валютно-фінансова система.

Міжнародні науково-технічні відносини найбільш концентровано реалізуються у формуванні світового ринку технологій, «ноу-хау», патентів і ліцензій, інжинірингових та інформаційних послуг. Відповідно до визначальних тенденцій світового економічного розвитку в сучасних умовах різко посилюється значення науково-технічних компонентів господарського зростання як факторів динамізації та якісного вдосконалення виробництва.

Наприкінці 50-х – на початку 60-х рр. 20 ст. американський економіст **Ф. Махлун** та японський дослідник **Т. Умесао**, проаналізувавши еволюцію людства з позиції прогресу знання, висунули тезу про становлення "інформаційного суспільства". *Ознаки* інформаційного суспільства з позиції довгострокових тенденцій економічного розвитку, та технологічного прогресу: 1) перетворення інформації на найважливіший економічний ресурс, що має глобальний характер і забезпечує підвищення ефективності, зростання конкурентоспроможності та інноваційний розвиток суб'єктів господарювання; 2) зростаючий вплив інформації на всі сфери людської життєдіяльності, перетворення її на предмет масового споживання населення; 3) інтенсивне формування інформаційного сектора економіки, який займає домінуючі позиції в новому суспільстві;

4) перетворення інформаційної сфери на фундамент, основу всіх видів економічної діяльності⁶⁰.

У 80 рр. 20 ст. акцентується увага на пріоритетності інтелектуальної діяльності та знань, тобто інформації, яка засвоєна людиною, у концепціях "економіки, заснованої на знаннях" /Д. Куа, Р. Кроуфорд, Г. Сакайя, Дж. Ходжсон та ін./.

Основними ознаками нового суспільного устрою є:

1) *заміщення праці знаннями, пріоритетність інтелектуальних, а не технічних навичок, перетворення економіки в систему, що функціонує на основі обміну т,а оцінки знань;*

2) *заміна трудової діяльності новим типом активності, заснованої на творчості;*

3) *перетворення суспільного виробництва в інноваційне, яке базується на використанні нових знань (або новому використанні знань), втілених у нових комбінаціях виробничих факторів, що уможлиблює отримання інтелектуальної ренти та нових конкурентних переваг;*

4) *перехід від технократичного до антропоцентричного принципу організації виробництва на основі відмови від авторитарного управління, жорсткого контролю над "частковим" виробником як додатком машини з метою активізації, розширення функцій учасників виробничого процесу як "універсальних" працівників, здатних здійснити верифікацію, оцінку та творчий синтез інформації;*

5) *деструкція основ приватнокапіталістичного привласнення на основі формування власності на інформацію та знання, яка "кидає виклик межах виключної та індивідуальної власності", унеможливаючи відокремлення капіталу від праці та породжуючи плюралістичні соціально-економічні відносини нової якості;*

6) *прихід на зміну "людині економічній" багатовимірної "людини творчої", формування нових пріоритетів розвитку особистості на основі відмови від максимізації матеріального добробуту на користь розвитку духовних потреб,*

⁶⁰ Леонідов І.І. Історія економіки та економічної думки: опорний конспект лекцій / За ред. В.М. Тарасевича. –Дніпропетровськ: НМетАУ, 2008. –76 с.

самоствердження через засвоєння і використання нової інформації та знань;

7) *утвердження проз'юмеризму*, за якого стираються відмінності між вільним та робочим часом, оскільки виробнича діяльність на основі творчої праці стає формою безпосереднього задоволення духовних потреб особистості, спрямованих на саморозвиток, самовдосконалення та самовираження;

8) *формування нового типу економічної влади*, за якого відношення до засобів виробництва перестає бути вирішальним фактором впливу у суспільстві та суспільним привілеєм, оскільки істинна влада знаходиться у процесі осмислення інформації, а не в певній посаді, управлінській функції;

9) *утвердження знання та інформації як стратегічних ресурсів*, які на відміну від традиційних не мають ознак вичерпності та рідкісності. Основною умовою, яка лімітує використання цих ресурсів, стають специфічні якості людини, пов'язані з наявністю або відсутністю здатності до інтелектуальної активності як форми накопичення, переробки і генерації нових знань.

Нині інформаційні технології перетворилися на найдинамічнішу галузь світової економіки з 8-відсотковим щорічним зростанням. Їх частка у ВВП провідних країн світу перевищує 10 %. Обсяг світового ринку інформаційних технологій становить близько 1 трлн. дол.⁶¹.

12.2. Нове кейнсіанство

У 80-х рр. ХХ ст. означилась тенденція теоретичного відокремлення переважно представників монетарного посткейнсіанства від загального напрямку посткейнсіанства у вигляді **нового кейнсіанства**. Початком використання в науковому вжитку терміна "нове кейнсіанство" акцентувались його суттєві відмінності від неокейнсіанства 50—70-х рр. і посткейнсіанства 60—70-х рр.

ідеї нового кейнсіанства належать таким американським економістам, як Брюс Грінвальд, Джозеф Стігліц

⁶¹ Там же

(Стенфордський університет), Джордж Акерлоф і Жанет Йеллен (університет Берклі), Олів'є Бланшар і Джуліо Ротемберг (Массачусетський технологічний інститут), Марк Гертлер (університет Вісконсін-Медісон), Бен Бернанк (Прінстонський університет), Грегорі Манків (Гарвард) та ін.

Нове кейнсіанство об'єднує з посткейнсіанством і відрізняє від неокласичної школи визнання наявності стійких факторів макроекономічної нестабільності ринкової економіки, існування в ній неповного використання ресурсів та необхідності вдосконалення коригуючого впливу державного регулювання економіки.

До початку 80-х рр. в кейнсіанстві не була розроблена проблема мікроекономіки. Вона залишалася прерогативою неокласики і саме за це кейнсіанство все більше піддавалося критиці як з боку монетаристів, так і з боку представників нової класичної макроекономічної теорії. Посткейнсіанці також не використовували неокласичних ідей і категоріального апарату. Нові кейнсіанці, на відміну від своїх попередників, вдосконалюють методологію економічних досліджень шляхом залучення як неокласичних ідей, так і відповідного категоріального апарату, використовують формально-математичний апарат загальної рівноваги.

Нове кейнсіанство починає вивчати крім аналізу і проблем ефективного попиту аналіз ринків капіталу, праці, товарів та раціональної поведінки господарських агентів в умовах макроекономічної невизначеності та неповноти економічної інформації.

У центрі уваги нового кейнсіанства — аналіз проблем, породжених активним впливом фінансової сфери та грошового фактора на макроситуацію.

З позицій нового кейнсіанства суттєвою основою макроекономіки є розвиток сучасної теорії ціноутворення з урахуванням умов існування великих фірм, сильних профспілок і колективних договорів, а також втручання держави в цей процес. Нові кейнсіанці враховують, що сучасна економіка має договірний характер, а звідси — низька рухливість та негнучкість цін. Стійкістю характеризується і заробітна плата як головний елемент витрат, виходячи з яких складаються ціни на

продукцію. Таким чином, нові кейнсіанці вважають, що кейнсіанська теорія сьогодні — це теорія малорухомих цін і заробітної плати, що це саме той ланцюг, який потребує дослідження при аналізі стійкої інфляції.

Таким чином, на сучасному етапі еволюція кейнсіанства у вигляді нового кейнсіанства відбувається у формі активного зближення з ідеями неоконсерватизму — цієї сучасної форми еволюції неокласичного напрямку. У мікро-теорії різниця стає мінімальною, посилюється тенденція до синтезу в аналізі цілої низки питань — поведінки економічних агентів на окремих ринках, очікуваннях, ризику, невизначеності. У макротеорії залишаються розбіжності, але й тут спостерігається вплив ідей неоконсерватизму: першочергова увага до аналізу грошей, фінансової сфери, ринків. Життєздатність цього нового синтезу перевірить його практичне застосування у державному регулюванні ринкової економічної системи початку третього тисячоліття.

Американське монетарне кейнсіанство сформувалося на межі 60-70-х рр. ХХ ст. зусиллями таких американських економістів, як Р. Клауер, Аксель Лейонхуфвуд (1933), П. Девідсон, Хайман Філіп Мінскі (1919 – 1996), Сідні Вайнтрауб (1914 – 1986), В. Чік, Л. Р. Рей, Ф. Ерестіс та ін. Засадничим положенням вчення монетарних кейнсіанців стала „теорія грошової економіки”, основи якої були закладені ще Дж. М. Кейнсом.

Суть теорії грошової економіки полягала в наступному. Ринкова економіка – це економіка виробництва. Процес виробництва займає досить тривалий період часу. Ринкова економіка рухається в одному напрямку - від незмінного і відомого минулого до невідомого і невизначеного майбутнього. З метою мінімізації невизначеності майбутнього господарюючі суб'єкти створюють певні інституції, в першу чергу такі, як форвардні угоди і гроші.

Монетарні кейнсіанці – майже єдина школа макроекономіки, яка вважає, що маса грошей визначається не зовнішніми (екзогенними) по відношенню до приватного сектора чинниками (Центральним банком), а формується ендогенно – створюється всередині економіки за рахунок взаємодії

економічних суб'єктів приватного сектору, перш за все корпорацій і комерційних банків.

В 70-х рр. XX ст. в таких країнах як Англія, Канада, Італія та ін. формується так зване калецькіанське посткейнсіанство. Воно отримало свою назву від прізвища відомого польського вченого-економіста Міхала Калецького (1899-1970), який іще на початку 30-х рр., досліджуючи проблеми заощаджень, інвестицій і зайнятості, прийшов до висновків, які в більшості випадків були аналогічними до економічного вчення Дж. М. Кейнса, а в окремих – значно глибшими і змістовнішими. Саме творчий доробок М. Калецького разом із вченням Дж. Кейнса справив значний вплив на формування посткейнсіанства.

М. Калецький виступив з різкою критикою неокласичної теорії ціноутворення і запропонував свою альтернативну теорію. На його думку, головним чинником ціни виступає не процес оптимізації на основі граничних величин, а ринкова (монопольна) влада фірми. Монопольна влада ж залежить від інтенсивності нецінових чинників, перебігу ділового циклу, сили і згуртованості профспілок.

Неорікардіанське посткейнсіанство /Дж.Акерлоф, Дж.Стіглець/ аналізує ринки товарів через призму "витрат меню" та недосконалої конкуренції, опрацювало теорію "імпліцитних контрактів" (зовнішніх контрактів), "пошуку ефективної заробітної плати", концепцію інсайдерів та аутсайдерів.

12.3. Неінституціоналізм

Після Другої світової війни відбулось відродження інституціоналізму на дещо інших засадах. Якщо неокласики і кейнсіанці сперечались щодо межі втручання держави в економіку, то інституціоналісти знайшли нові об'єкти дослідження: місце і роль в економічному житті НТР, інформації, влади, політики та ін.

Соціальний (індустріально-технологічний) інституціоналізм пов'язують з Джон Кеннет Гелбрейт (1909–2006) американський економіст, радник президента США Кеннеді. У своїх перших працях він розробив концепцію «врівноважувальної сили»,

пропагував «суспільство добробуту». Проте згодом, зокрема у «Новому індустріальному суспільстві» (1967), він розвивав концепцію «індустріального інституціоналізму». Він створює модель нового індустріального суспільства, характерними рисами якого є: основа розвитку суспільства в умовах НТР – інститут великих корпорацій, “плануюча система”; зміна реальної влади в корпораціях від власників капіталу до техноструктури, яку становить інженерно-технічний персонал; перебудова цільового спрямування виробництва з максимізації прибутку на підтримання постійного економічного зростання. Наявність проблем макроекономічного характеру (неефективність використання ресурсного потенціалу, інфляція, мілітаризація), що знижують регулюючу роль ринкового механізму і викликають необхідність планування.

До основних теорій неінституціоналізму належать:

- 1) теорія трансакційних витрат;
- 2) економічна теорія прав власності;
- 3) теорія суспільного вибору.

Американський економіст англійського походження Р. Коуз (1910–) одержав Нобелівську премію (1991) за праці з проблем трансакційних витрат – «Природа фірми» (1937), «Суперечка про граничні витрати» (1946), «Проблеми соціальних витрат» (1960).

Одна з найважливіших заслуг Р. Коуза полягає у тому, що він визначив і запровадив у науковий обіг категорію трансакційні витрати – витрати на пошук інформації про ціни, попит, необхідних партнерів, укладання контрактів тощо. Це знаменувало появу в інституціоналізмі так званого контрактного підходу до теорії інститутів, що зумовило виникнення нової междисциплінарної науки: поєднання права, економічної теорії та організації.

Господарська система – це своєрідно впорядкована система зв'язку між виробниками матеріальних і нематеріальних благ та послуг і споживачами. Координацію цього зв'язку, тобто прийняття рішення, що виготовляти, як виготовляти, для кого виготовляти, можна здійснювати двома способами: спонтанним, або стихійним, і ієрархічним.

Спонтанний порядок – це ринок, інформацію про стан якого розпорошено, а пошук її потребує значних витрат.

Іншим способом одержання інформації є ієрархія, тобто система, коли з одного центру спрямовується низка наказів і доручень. Ієрархічна система має місце в будь-якій фірмі, на чолі ієрархії може бути й держава. У цьому разі виробники не шукають інформації, вони одержують наказ, що забезпечує скорочення трансакційних витрат. Проте це стосується не кожного централізованого керівництва.

Скорочення трансакційних витрат, а отже підвищення ефективності функціонування економіки, забезпечується існуванням правових норм і їх дотриманням. Зв'язок між юридичними нормами (правами власності) і трансакційними витратами було сформульовано Р. Коузом у його знаменитій теоремі. Вчений зазначив, що визначення прав власності є важливою передумовою ринкових угод.

Своєрідність економічної теорії прав власності полягала в трактуванні власності та її використання як методологічної й теоретичної основи економічного аналізу. Поняття «власність» прихильники теорії замінили терміном «право власності». Власність як така не є ресурсом, а тільки комплексом прав (принаймні часткою такого права) на використання ресурсу (право володіння, користування, управління тощо). Крім того, категорія власності виводиться з проблеми обмеженості ресурсів. Ті ресурси, кількість яких не обмежена, не стають об'єктом власності. З приводу їх використання між людьми не виникає ринкових відносин.

Права власності мають бути чітко визначені, і саме вони стають об'єктом купівлі і продажу. Їх у кінцевому підсумку придбають ті, хто більше цінує забезпечені ними можливості виробництва і здатний одержувати від них більшу користь.

Слід звернути увагу на ще один важливий висновок Коуза. Для успішного функціонування ринку, наголошував він, важливе значення мають як трансакційні витрати, так і права власності. Якщо трансакційні витрати невеликі, а права власності чітко визначені і їх додержують суб'єкти господарювання – ринок здатний до саморегулювання.

Теорія суспільного вибору сформувалась у 60-х рр. Її автором визнають видатного американського економіста Дж.-М. Б'юкенена (1919–), який опублікував багато праць на цю тему, зокрема «Формула згоди» (1962), «Теорія суспільного вибору» (1972), «Свобода, ринок і держава» (1986) та ін.

В основу теорії суспільного вибору покладено ідею виявлення взаємозалежності політичних і економічних явищ, застосування економічних методів до вивчення політичних процесів. Дж.-М. Б'юкенен виходить із припущення, що принцип раціональної економічної поведінки людини можна застосувати для дослідження будь-якої сфери діяльності, пов'язаної з необхідністю вибору, у тому числі для дослідження політичних процесів.

Політику Дж.-М. Б'юкенен трактує як обмін. Різниця між ринковим і політичним обміном полягає у тому, що на ринку відбувається взаємовигідний обмін, а в політиці – ні. Завжди існує політична нерівність, зумовлена економічними причинами. Це – нерівність прав і можливості одержання інформації, її свідоме перекручування, схвалення чиновниками, парламентарями рішень у власних інтересах, діяльність організованих груп тиску (лоббі), які часто працюють усупереч справжнім суспільним потребам.

З огляду на ці суперечності прихильники теорії суспільного вибору пропонують реформування політичної системи з поширенням ринкових відносин на політичну сферу. Політика, наголошували вони, може і мусить будуватись на таких самих взаємовигідних договірних умовах, як і ринковий обмін.

Отже, можна визначити, що в цілому неоінституціоналізм не мав єдиної теоретичної основи, проте йому притаманні певні спільні риси:

1) критичний аналіз ортодоксальних теорій, побудованих на розробленні альтернативних програм;

2) спроба інтегрувати економічну теорію з іншими суспільними науками;

3) намагання вивчати не стільки функціонування системи, скільки її розвиток (трансформацію капіталізму);

4) аналіз економічних відносин не з позицій так званої економічної людини, її розрізних дій, а з позицій організації суспільства, держави;

5) намагання посилити суспільний контроль над бізнесом, визнання необхідності втручання держави в економіку.

12.5. Неомарксизм

Неомарксизм (або західний марксизм) — філософські та соціологічні теорії 20 ст., що намагалися продовжити й модернізувати вчення марксизму з врахуванням новітніх течій філософської думки, таких як фрейдизм, соціальну філософію Макса Вебера тощо.

До неомарксизму належать:

- франкфуртська школа, зокрема фрейд-марксизм;
- аналітичний марксизм;
- структурний марксизм Луї Альтюссера та інші.

Засновниками "неомарксизму" вважають Дьєрдя Лукача (Югославія) і Антоніо Грамші (Італія). Неомарксистські пошуки загалом не узгоджуються із марксизмом-ленінізмом, тому неомарксизм розглядався в СРСР як частина буржуазної філософії. До цього напрямку, що переважно апелює до ранніх праць К. Маркса, до проблем відчуження, належать теоретики франкфуртської школи (Теодор Адорно, Юрген Хабермас), пов'язані з цією школою фрейд-марксистки (Вільгельм Райх, Г. Маркузе, Е. Фромм), марксистки-екзистенціалісти (Жан Поль Сартр, Моріс Мерло-Понті), група "Праксис" і багато інших.

Другий напрям у неомарксизмі представлений марксистами-сцієнтистами. Його прибічники вважають марксистське вчення недостатньо науковим. Неомарксистки-сцієнтисти апелюють, як правило, до економічних праць зрілого К. Маркса, до його матеріалістичної гносеології та аналізу соціальних класів. Представниками є Луї Альтюссера (Франція) і його послідовників, а також течію аналітичного марксизму, що прагнуть переформулювати категорії історичного матеріалізму на основі методів сучасної науки; моделювання, функціонального підходу, теорії ігор, структурації, модальної логіки тощо. Представниками цієї течії можна назвати

соціального філософа Лоуренса Коена (Велика Британія), соціологів Джона Блстера (Велика Британія) і Джона Ремера (США) та ін.

Існує також велика плеяда неомарксистів, що не належать до двох зазначених вище напрямів. Це ті, хто орієнтується на дослідження проблем "третього світу", аналіз капіталізму як світової системи, вивчення питань фемінізму тощо.

Постіндустріальний розвиток провідних країн світу неможливий без досліджень широкого спектру соціально-економічних проблем. Формуються та удосконалюються теорії які висвітлюють велике коло назрівши проблем, а саме:

- удосконалення марксистської теорії циклу та концепції М. Кондратьєва про довгохвильові коливання економічної кон'юнктури (П. Боккара, Л. Фонтвей (Франція), Е. Мандела (Бельгія), Е. Альтфатера (Німеччина);

- пошук демократичної альтернативи й соціального ідеалу стосовно розвитку західного суспільства - соціал-демократи К. Шумахер, Е. Олленхауер, Ф. Фартманн, Н. Вичорек, В. Майснер, К. Цинн (Німеччина);

- трансформація економічної системи й гуманізація всіх сторін життя людини - радикальна політекономія П. Барана, П. Суїзі, Ч. Міллса, Г. Маркузе, Е. Фромма (США), Р. Ебінхаузена, Р. Вінкельмана (Німеччина), А. Раттансі (Великобританія) тощо.

Радикальна політекономія охоплює: 1) розвиток теорії економічної експлуатації робітників і економічної стагнації суспільства; 2) соціально-економічні проблеми та їх вирішення: взаємовідносини між споживачами і виробниками, загострення суперечностей між ними (П.Баран, П.Суїзі, Е.Мандел); 3) аналіз соціально-економічних проблем впливу людини на зовнішнє середовище, відчуження від процесу праці, дегуманізацію (Ч.Міллс, Г.Макрузе, Е.Фромм)⁶²

⁶² Леонідов І.І. Історія економіки та економічної думки: опорний конспект лекцій / За ред. В.М. Тарасевича. –Дніпропетровськ: НМетАУ, 2008. –76 с

Резюме

Глобалізація є сучасним етапом розвитку світового господарства. В еволюції останнього виділяються такі етапи: 1. Етап світової торгівлі. 2. Етап іноземних інвестицій. 3. Етап економічної інтеграції. 4. Етап глобалізації. Наприкінці 50-х – на початку 60-х рр. 20 ст. відбувається становлення "інформаційного суспільства". Створення "нової" класичної макроекономіки, заснованої на теорії раціональних очікувань. Формування нового кейнсіанства яке включає монетарне посткейнсіанство, калецкіанське посткейнсіанство, неорікардіанське посткейнсіанство. Формування довгострокової теорії ефективного попиту на основі теорії вартості. Відродження інституціоналізму на основі місця і ролі людини в економічному житті НТР, інформації, влади, політики та ін. Радикальна політекономія.

Навчальний тренінг

Основні поняття:

Глобалізація, світова торгівля, інтеграція, інформаційне суспільство, іноземні інвестиції, монетарне посткейнсіанство, калецкіанське посткейнсіанство, неорікардіанське посткейнсіанство, радикальна політекономія.

Питання самоконтролю:

1. Охарактеризуйте основні етапи становлення глобалізації.
2. Назвіть основні передумови глобалізації?
3. Розкрийте ознаки інформаційного суспільства з позиції довгострокових тенденцій економічного розвитку, та технологічного прогресу.
4. Хто є творцями "нової" класичної макроекономіки, заснованої на теорії раціональних очікувань?
5. Монетарне посткейнсіанство його характеристика?
6. Охарактеризуйте калецкіанське посткейнсіанство.
7. Неорікардіанське посткейнсіанство загальний зміст?
8. Нове кейнсіанство його характеристика
9. Теорія трансакційних витрат її зміст.
10. Економічна теорія прав власності її зміст.

11. Охарактеризуйте теорію суспільного вибору.
12. Назвіть основні характерні риси неінституціоналізму.
13. Розкрийте основний зміст радикальної політекономії.
14. В чому зміст навчання П.Баран, П.Суїзі, Е.Мандел?
15. Яке навантаження несе соціал-демократична теорія?

Тестові завдання:

Тест 12.1

1. Хто є засновниками «нової» класичної макроекономіки?
 - а) Я.Крегель, Б.Моор;
 - б) А.Ейхнер, К.Коулінг;
 - в) Т.Сарджент, Р.Лукас.
2. З чим пов'язаний термін «нова економіка»?
 - а) з науковими дослідженнями;
 - б) з розвитком економіки;
 - в) з поширенням Інтернету.
3. Ідея М.Фрідмена про «природний рівень безробіття» має місце в:
 - а) теорії походження держави;
 - б) теорії раціональних очікувань;
 - в) теорії вартості.
4. Кейнсіанська ортодоксія – це:
 - а) це найбільш типова, загальновизнана, домінуюча та поширена теоретична складова цього напрямку, яка забезпечує його наукову визначеність, сформованість та сталість;
 - б) одна з макроекономічних шкіл, закладених Джоном Кейнсом;
 - в) напрям у політичній економії, що сформувався в 70-х роках ХХ століття внаслідок деякого оновлення кейнсіанства та інших течій, головним чином інституціоналізму.
5. Міхал Калецкі був засновником:
 - а) неорікардіанського посткейнсіанства;
 - б) калецкіанського посткейнсіанства;
 - в) монетарного кейнсіанства.
6. Неорікардіанське посткейнсіанство аналізує:

- а) ринок капіталів;
 - б) ринок послуг;
 - в) ринок товарів через призму «витрат меню».
7. Н.Калдор, Дж.Робінсон, П.Сраффа були предстваниками:
- а) калецкіанського посткейнсіанства;
 - б) монетарного кейнсїанства;
 - в) неорїкардіанського посткейнсіанства.
8. Який напрям кейнсїанства продовжує традиції дослідження «грошової економіки»?
- а) нове кейнсїанство;
 - б) монетарне посткейнсіанство;
 - в) неорїкардіанське посткейнсіанство.
9. Кейнсїанство – це:
- а) система філософських і математичних ідей і методів, зв'язаних з розумінням математики як сукупності «інтуїтивно переконливих» розумових побудов;
 - б) економічна теорія за якою кількість грошей в обігу є визначальним фактором формування господарської кон'юнктури та існує прямий зв'язок між зміною маси грошей в обігу та величиною валового й національного продуктів;
 - в) це сформований Дж.М. Кейнсом та його чисельними прихильниками і послїдовниками напрям, об'єднаний визнанням нестабільності ринкової економіки та необхідності її державного регулювання.
10. Автор книги «Загальна теорія зайнятості, процента і грошей»:
- а) Дж.М. Кейнс;
 - б) П.Семюелсон;
 - в) Б.Моор.

Тест 12.2

1. Хто вперше висунув тезу про становлення інформаційного суспільства:
- а) Ф. Махлуп;
 - б) Т. Умесао;
 - в) Ф. Енгельс.

2. Хто є творцями "нової" класичної макроекономіки, заснованої на теорії раціональних очікувань:
 - а) Т. Сарджент і Р. Лукас;
 - б) Ф. Перру;
 - в) К.Маркс.
3. М.Калецький у своїх працях:
 - а) різко критикував неокласичні теорії ціноутворення;
 - б) займався розвитком сільського господарства;
 - в) вивчав меркантилізм.
4. Які типи фінансування існують за вченням Х.Мінські:
 - а) забезпечене фінансування, спекулятивне, «понці-фінансування»;
 - б) «понці-фінансування»; незабезпечене фінансування
 - в) «понці-фінансування»; кредиторське фінансування.
5. Несприятливий вибір, що це?
 - а) така ринкова ситуація, коли фінансується придбання далеко некрайніх ресурсів, товарів, активів;
 - б) така ринкова ситуація, коли фінансується придбання найкращих ресурсів, товарів, активів;
 - в) ситуація коли купуються тільки вибіркові товари.
6. Хто започаткував концепцію гістерещу(запізнювання)?
 - а) нові кейнсіанці;
 - б) неоінституціоналісти;
 - в) монетаристи.
7. Хто започаткував вчення про «економіку нерівноваги»?
 - а) Аксель Лейонхуфвуд;
 - б) Сінді Вайнтрауб
 - в) Міхало Калецький
8. В яких роках сформувалося нове кейнсіанство?
 - а) 70-80 рр. 20ст.
 - б) 30-40 рр. 20 ст.
 - в) 20-30 рр. 20 ст.
9. Що стало підґрунтям формування вчення монетарних кейнсіанців:
 - а) «теорія грошової економіки»;
 - б) «теорія раціональних очікувань»;
 - в) «теорія про народонаселення».

10 Що таке радикальна політекономія:

- а) трансформація економічної системи й гуманізація всіх сторін життя людини;
- б) розвиток торгівельних взаємовідносин;
- в) удосконалення фінансової системи країни.

Тест 12.3

1. Першим завданням, що постало перед світом одразу після закінчення Другої світової війни, було?
 - а) відновлення зруйнованого господарства;
 - б) конверсія гіпертрофованого військового виробництва на потреби розвитку в умовах миру;
 - в) інше.
2. В 50-60 рр. на заході сформувалася соціально-економічна система, яку вона мала назву?
 - а) соціальне ринкове господарство;
 - б) традиційне ринкове господарство;
 - в) інше.
3. Соціально-економічна система поєднувала в собі?
 - а) розвинуту систему соціальних гарантій;
 - б) принципи організації господарства;
 - в) а і б.
4. Що є найважливішою ознакою соціального ринкового господарства ?
 - а) стабілізація відносин між суб'єктами ринку на основі інтеграції;
 - б) конкурентний характер;
 - в) доступність практично всіх товарів і послуг для переважної більшості населення.
5. Дайте визначення - змішана економіка - це?
 - а) галузь економічної науки, сферою інтересів якої є соціально-економічні відносини;
 - б) економіка в якій активну роль відіграє держава, взаємодіючи з ринком;
 - в) наука, яка вивчає взаємодію окремих економічних суб'єктів та досліджує механізм функціонування конкретних ринків.
6. Дайте визначення - міжнародні економічні відносини - ?

- а) відносини, що об'єктивно складаються між людьми, що беруть участь в суспільному виробництві;
 - б) відносини, які виникають та існують між людьми з різних країн із приводу виробництва, обміну і споживання товарів, послуг та ідей;
 - в) інше.
7. Виробництво чого, стало пріоритетним в повоєнні часи?
- а) аграрної техніки;
 - б) воєнної техніки;
 - в) нічого.
8. Тягар війни в першу чергу позначався на робітниках, яким чином ?
- а) карткова система;
 - б) спекуляція;
 - в) знецінення грошей.
9. Що передбачала програма переходу до змішаної економіки в неоестатичному варіанті?
- а) націоналізацію низки головних галузей промисловості;
 - б) втілення елементів планування в управлінні економікою;
 - в) прийняття соціально-орієнтованих законів.
10. Що сталося з радянською системою планування народного господарства ?
- а) вона вийшла на новий рівень;
 - б) вона зруйнувалась;
 - в) інше.

Тест 12.4

1. Представниками неінституціоналізму є:
 - а) Й. Шумпетер, Е. Чемберлін, Дж. Робінсон;
 - б) Р. Коуз, Дж. Б'юкенен, Д. Норт;
 - в) Т. Веблен, Дж. Коммонс, Дж. Гобсон;
2. Хто вперше ввів поняття транзакційні витрати?
 - а) Р. Коуз;
 - б) Е. Чемберлін;
 - в) Т. Веблен.
3. В основу теорії суспільного вибору покладено
 - а) порушення рівноважного стану конкурентної

- господарської системи й експлуатація найманої праці;
- б) виявлення взаємозалежності політичних і економічних явищ, застосування економічних методів до вивчення політичних процесів;
 - в) підприємці займаються здійсненням нових комбінацій факторів виробництва за допомогою вкладання коштів.
4. Позиція Дж. Гелбейта багато в чому нагадує позицію пізнього
- а) Й. Шумпетера;
 - б) Дж. М. Кейнса;
 - в) А. Сміта.
5. Основними працями Рональда Коуза є:
- а) «Загальна теорія зайнятості, відсотка і грошей»;
 - б) «До критики політичної економії», «Капітал»;
 - в) «Природі фірми», «Проблема соціальних втрат»;
6. Неоінституціоналізм прийшов після
- а) Першої світової війни;
 - б) Другої світової війни;
 - в) Голодомору.
7. Транзакційні витрати — це
- а) витрати, що забезпечують перехід прав власності із одних рук до інших і охорону цих прав;
 - б) витрати, що забезпечують перехід до державного бюджету;
 - в) усі відповіді вірні.
8. Рональд Коуз
- а) американський економіст;
 - б) австрійський економіст;
 - в) англійський економіст.
9. Ідеї Коуза заклали основу
- а) інституціоналізму;
 - б) неоінституціоналізму;
 - в) неолібералізму.
10. Незалежність оптимального рішення від розподілу прав власності є положення
- а) «теорема Веблена»;
 - б) «теореми Гелбейта»;
 - в) «теореми Коуза».

Тест 12.5

1. «Неокласичне відродження» —це
 - а) течія в економічній теорії, що виникає в 70-х роках XIX ст;
 - б) течія в економічній теорії, що виникає в 70-х роках XX ст.;
 - в) течія в економічній теорії, що виникає в 70-х роках XVIII ст.
2. Неокласичне відродження виникло на базі ідеї про
 - а) необхідність мінімізації державного втручання в економіку;
 - б) попит та безробіття;
 - в) дослідження сфери виробництва.
3. На відміну від кейнсіанців прихильники теорії висунули тезу про
 - а) те, що попит породжує відповідну пропозицію;
 - б) циклічність – закономірність економічного зростання;
 - в) залежність сукупного попиту від сукупної пропозиції.
4. Хто є представниками неокласичного відродження
 - а) Й. Шумпетер, Е. Чемберлін, Дж Робінсон;
 - б) Р. Лукас, Т. Сарджент, Н. Уоллес;
 - в) У. Петті, Т. Мальтус, Ф. Кене.
5. Дві течії неокласичної теорії
 - а) «раціональних очікувань» та «економіки пропозиції»;
 - б) «економіки попиту» та «економіки пропозиції»;
 - в) «раціональних очікувань» та «економіки попиту».
6. Автором ідеї «раціональних очікувань» є
 - а) А. Лаффер;
 - б) Т. Мальтус;
 - в) Дж. Мут.
7. Основний шлях до зростання виробництва представники течії «раціональних очікувань» вбачали в
 - а) створенні ринку неймовірно рідких товарів;
 - б) стимулюванні праці, заощаджень та інвестицій;
 - в) Використання ціни як інструменту впливу на попит та регулювання збуту.
8. Представники якої школи захищаючи принципи вільного підприємництва, піднесли проблему оподаткування до

- рангу конкретної економічної політики
- а) «економіки пропозиції»;
 - б) «економіки попиту»;
 - в) «раціональних очікувань».
9. Хто є представником теорії монетаризму
- а) Роберт Лукас;
 - б) Артур Лаффер;
 - в) Мільтон Фрідмен.
10. Артур Лаффер є представником
- а) «економіки пропозиції»;
 - б) «економіки попиту»;
 - в) «раціональних очікувань».

МОДУЛЬ 5.

ЕВОЛЮЦІЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ В УКРАЇНІ

РОЗДІЛ 13

ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ В УКРАЇНІ (період до XVIII ст.)

13.1. Економічна думка Русі.

Витоками економічної науки, що дійшли до нас в пам'ятках економічної думки є: «Руська правда» Ярослава Мудрого (XI ст.), «Повчання Володимира Мономаха» (XI ст.), «Слові о полку Ігоревім» (XII ст.), літописи XI-XIV ст..

Зокрема у літописах, а саме у «Повісті врем'яних літ» висвітлено початки розвитку Київської держави (похід влітку 907 р. князя Київського Олега на греків, на Царгород). З літопису можна визначити, що у той період активно велась торгівля із Візантією, Грецією, при цьому товари русинів не обкладалися митом; визначалися взаємні зобов'язання сторін, спадкове право, обмін полоненими, взаємодопомога у договірних відносинах.

У X ст. міжнародна торгівля обіймала першу позицію в економічній політиці князів Руських. Щодо внутрішньої економічної політики, то домінувало оподаткування, зокрема, обкладання даниною земель різних племен та поселень Русі.

Історично достеменний факт походу за даниною князя Ігоря на древлянську землю (до Іскоростеня) у 944-945 роках; саме надмірний розмір данини призводив до обурень і заворушень (результатом стало убивство київського князя Ігоря древлянами, за якого потім помстилася його дружина – Ольга).

Від часів Святослава (сина княгині Ольги) і до часів Ярослава Мудрого основними формами наповнення державної казни стали «погости», «дань», «ловища» та «оброки».

«Руська правда» Ярослава Мудрого є першим кодексом законів Древньоруської держави, зміст якого відображав існуючі економічні, у т.ч. місцеві господарські, правові,

політичні, суспільні та моральні відносини, сприяв їх формуванню та зміцненню панівного становища князів.

Вона містить дані щодо організації господарства князів у формі вотчини, охорони приватної, земельної, власності, власності на підданих, худобу, знаряддя, відповідальності за порушення польових меж; дає точне уявлення про грошову систему та позики, передбачені жорстокі заходи щодо приборкання експлуатованих, придушення їхнього протесту. Відображає стан розвитку:

- сільського господарства (хліборобства, скотарства), індивідуально-сімейного домогосподарства та існування спадкового права;

- системи повинностей, економічних відносин;

- верховенства (князі і бояри) і підданства (груда, боржники);

- прото-соціальних інститутів, системи та міри покарань за індивідуальні та колективні злочини, прото-системи судочинства (свідки, князівський суд);

- захищались станова структура суспільства й економіки;

- висвітлювались проблеми лихварства (ціни, «ріст» (відсотки)), відносин найму (господар, наймит, холоп (наймит, що заборгував господарю)).

На думку С. Злупка: «Кари і штрафи за вбивства людей, за нанесення їм тілесної шкоди і т.п., можна би витлумачити як спробу зберегти в доброму стані робочу силу, челядь, воїнів, які були такі потрібні для обробітку мастків, ведення війни, продажу в рабство». Крім того: «Якщо окремі статті «Правди Руської» згрупувати за змістом, то виявиться, що майже половина (20 із 43) з них у короткій редакції присвячена відповідальності за порушення права власності та іншим економічним питанням; із 121 статті Розширеної Правди 87 присвячено економіці. Це доволі промовисті факти, які підтверджують місце «Правди Руської» в історії української економічної думки. ...в «Правді Руській» вперше використовується низка економічних термінів, які, звичайно, збагачують економічну думку України. Однак вже однією своєю наявністю вони формували економічне мислення принаймні в

частини освічених людей, розширювали і збагачували господарсько-ділову мову».

Була представленою у різні періоди розвитку економічних відносин і економічної думки XI – XIII століть та відображає національні особливості їх розвитку.

По Ярославу у середині XI – початку XII ст. зміцнив внутрішнє економічне становище Володимир Мономах. Векторами його державної політики були зовнішній (продовження війн за посилення впливу Київської Русі на землі інших країн, відносини їхнього підданства) і внутрішній (розвиток системи збору данини «збирачами доходів», соціальна, духовна сфери, справедливе судочинство), що активізація якого щоразу посилювалась.

На думку С. Злупка, Володимир Мономах «виявився добрим законодавцем, поборював лихварство, яке в його часи набуло значних масштабів. Він намагався впорядкувати економічні стосунки між боярами і підданими, пильнуючи інтереси кожної категорії селян».

Його спадщина представлена «Повчанням», що сповідує не стільки державотворчість, скільки соціальні, моральні засади, зокрема боготерпіння, покірність, милостивість, взаємодопомога, благодійність: «Лучче нагість праведних, аніж великі багатства грішних»; «Навчися, праведний чоловіче, поступати благочестиво, навчися... очима управлять, язик стримувать, ум упокоювать, тіло поневолювать, гнів погублять, помисли чисті мати, спонукаючись на добрі діла... позбавлений – не мати, зненавиджений – люби, гнаний – терпи, підданий хулі – моли, умертви гріх».

Історико-економічний здобуток часів Київської Русі доповнюють «Слово про закон і благодать» Митрополита Іларіона (сер. XI ст.), «Слово» або «Моління» Данила Заточеника; проповіді Кирила Туровського 60-80-х років XII ст., діяння Феодосія Печерського та ін. Їх автори закликали шанувати селянську працю, виявляти доброчинність, справедливість, соціальний захист немічних.

У Галицько-Волинському літописи (13 ст.) йдеться про економіку політику галицьких та волинських князів, котрі

заохочували розвиток ремесел, торгівлі, міст, що сприяло розвитку економіки цих земель.

З 14 ст. на українських землях починає діяти магдебурзьке право (виникло в 13 ст. в Магдебурзі), за яким міста звільнялися від управління та суду, великих князів чи королів, одержували привілеї на самоврядування. Це право встановлювало порядок і функції органів міського самоврядування, суду, цехів, купецьких об'єднань; регулювало питання торгівлі, опіки та успадкування; визначало покарання за різні види злочинів. Київ його отримав 1494р.

Феодална роздробленість послабила могутність слов'янської держави та стала причиною монголо-татарських пограбувань. Усе це посилювало тенденції до політичної централізації, основою якої стало Московське князівство за часів правління Івана Калити (1325-1340). Економічна думка цього періоду сприяла об'єднанню Росії, що позначилося на економічній політиці московського князя Івана III, а пізніше Івана IV (Грозного). Економічна політика Івана Грозного (1530-1584) базувалася на принципах завершення феодалізації села, досягнення єдності Російської держави й закріплення самодержавної влади царя. У системі економічних заходів, що здійснював Іван Грозний, слід виокремити реформу великого землеволодіння, яка послабила позиції боярства і піднесла соціальну значущість служилого дворянства, що залежало від царя. У період царювання Івана Грозного кріпосництво було оформлене юридично.

Таким чином, у працях тих часів домінували питання державності, державної єдності і зміцнення влади великого князя, розвивалась законотворчість, посилювалась роль християнства, засуджувались лихварство, надмірна експлуатація з одночасним захистом феодалної (перш за все, майнової) власності, відстоюванням наявних методів наповнення руської скарбниці (данина з населення, надходження від торговельної діяльності).

Отже, економічна думка в Київській Русі розвивалася під впливом тогочасних соціально-економічних і політичних обставин у контексті християнських впливів і утвердження їх соціальних доктрин. Це відображалось в літописах, правових актах, торговельних договорах, проповідях церковних достойників,

повчаннях монастирської братії. Варто наголосити і на тому, що економічні погляди та ідеї завжди були тісно пов'язані з неперехідними цінностями християнського віровчення, що утверджувалося тоді на руїнах язичницьких світоглядних явлень. Це надавало певної своєрідності економічній думці княжої доби, традиції якої відгукувалися в українській соціально-економічній і загально-культурній ментальності протягом наступних століть.

Незважаючи на те, що в період Київської Русі економічна думка ще остаточно не сформувалася, а була складовою частиною системи соціального світогляду, розуміння її цінностей і суспільних орієнтацій є необхідною передумовою для розкриття генетичного коду економічного мислення, без якого не можна відтворити закономірностей розвитку української *економічної думки взагалі*.

13.2. Економіко-кооперативна думка: М.В. Левитський, С.В. Бородаєвський, Б.М. Мартос, Ю.В. Павликовський, О.М. Луцький

Економічна думка періоду Гетьманщини представлена різними еволюційними поглядами на розвиток господарських форм та включення їх у європейську торговельно-ринкову систему, що було основою економічної політики Б. Хмельницького та І. Мазепи.

Праці раннього періоду представлені конституцією Пилипа Орлика “Гетьманське самодержавство” та вченнями Д. Апостола.

Першою офіційною пам'яткою статистики України, що дійшла до нас, є «Зборівський реєстр українського козацтва» (1649), коли були переписані дорослі воїни-козаки, голови родин, здатні нести службу за власний кошт. У наступні десятиліття й століття не раз проводилися часткові поповнення перепису населення України.

Іншим було ставлення до населення і його трудового потенціалу, української економічної думки, представники якої з незалежним розумінням і повагою ставилися до людської праці, намагалися звеличити її, не принижуючи гідності людини, надати незалежних морально-етичних якостей. Такий підхід до

праці відповідав менталітету народу, форми буття якого визначалися протягом тривалих історичних епох.

У творах того періоду висловлюються думки щодо чесної праці, за усунення дискримінації у торгівлі, ремеслі й інших видах господарської діяльності, що повинні проходити на основі моральних засад.

Архімандрит Інокентій Гізель (1600 – 1683) також виступав із позиції християнського світогляду. Він звернув увагу на працелюбство і його морально-етичні засади. І. Гізель у межах концепції християнських гріхів відвертав людей від лінивства, бо воно є гріховним.

У межах концепції «економічних гріхів» вчений критикував усі категорії населення, які намагалися нечесним шляхом збагатитися, одстоював справедливі цілі, виступав проти лихварства, ремісників-партачів і торговельних шахраїв.

Так, з аналізу лихви він виводить такі сентенції: «1. якщо маєш гроші вдома, то сам їх використовуй; 2. якщо даєш гроші комусь то цей повинен чимось віддячити. Гроші не самі собою, але через старання і працю, прибуток і користь творять» (Злупко)

Надто важливим є те, що в великому творі І. Гізеля «Мир с Богом человеку» йшлося про широкий спектр різних видів господарської діяльності, засвідчуючи тим самим високий рівень поділу праці в Україні у середині та другій половині XVII століття. Уже в той час Україна розвивалась у контексті загальноєвропейського ринку, мала конкуренцію, формуючи національний ринок. Тому різні види господарювання, ремесла, торгівлі належало поважати.

Яскравим представником економічної думки XVII ст. був Опанас Ордін-Нащокін (1605—1680), державний і політичний діяч, ініціатор заходів щодо затвердження абсолютизму, утвердження самостійності й незалежності Росії. У складеному ним "Новоторговому статуті" (1667) торгівля вважалася найважливішою статтею доходу Російської держави. Як прихильник активного торгового балансу він обстоював перевищення обсягів вивезення товарів над обсягом їх увезення, нагромадження національного капіталу, заборону чи обмеження вивезення золота й срібла з Росії. Ця політика несла в собі

елементи раннього меркантилізму, пов'язані з монетарною системою, і відповідала інтересам молодого російського дворянства.

Як бачимо, ідеї меркантилізму не обійшли Росію, але на відміну від вчених Заходу російські економісти не розглядали активний торговий баланс як єдине джерело багатства. На думку Юрія Крижанича (1618— 1683), розвиток продуктивних сил у промисловості, землеробстві й ремеслах, а також праця простих людей, які створюють товари, можуть бути джерелом стабільніших державних доходів, ніж нагромадження золота й срібла від активної зовнішньої торгівлі. Ю. Крижанич вважав за доцільне сконцентрувати управління зовнішньою торгівлею та підпорядкувати його загальним інтересам народу.

Провідним ідеологом російського купецтва кінця XVII — початку XVIII ст. був Іван Посошков (1652—1726), відомий політичний і економічний діяч епохи Петра I, що поділяв принципи його реформаторської діяльності. Найважливіша праця вченого — "Книга про злиденність і багатство" — присвячена можливостям і необхідності примноження народного багатства, регламентації праці як промислових робітників, так і кріпосних селян, виважених відносин з природою. У системі поглядів І. Посошкова торгівля посідала перше місце, а виробництво й торгівля розглядались як єдиний народногосподарський комплекс. Щодо теорії грошей І. Посошков був номіналістом; він стверджував, що їх цінність визначається авторитетом царя.

Економічна політика й соціально-економічні погляди Богдана-Зиновія Хмельницького (1595-1657), гетьмана України, державного діяча й полководця, істотно вплинули на розвиток економічної теорії в Україні. Б. Хмельницький боровся не проти феодалних відносин, а проти великої земельної власності польських і українських магнатів, польської шляхти, монастирів і короля.

Він розумів необхідність удосконалення рентних відносин, а також переваги натуральної та грошової ренти перед відробітковою (панщиною). Діяльність Хмельницького була спрямована на розвиток ремесел, промислів, і торгівлі, розширення економічних зв'язків України з Росією. Велика

увага приділялася питанням зовнішньої торгівлі України, формуванню національного купецтва. Уміло здійснювалася політика протекціонізму через управління митними тарифами: імпорнтне й експортне мито становило 2 % вартості товарів, а золото, срібло й дорогоцінне каміння звільнялися від імпорнтного мита, проте обкладалися високим експортним митом. Одним з основних напрямків економічної діяльності Б. Хмельницького була також фінансова політика, яка зводилася до збільшення додаткового продукту та норми його нагромадження

Вчений Климентій Зінов'єв відобразив у своїх творах професіоналізацію праці. Ним були визначені майже 50 видів господарських занять. Він захоплено писав про гончарів, рільників, ткачів, теслярів, шевців, склярів, мірошників, гутників, друкарів, виноробів, слюсарів, лікарів, пивоварів тощо. Здається, не було в той час в Україні жодного виду занять, про які б не сказав доброго слова К. Зінов'єв, використавши поетичну форму. Він своєрідно відтворив зародження індустріалізації економіки не лише в Україні, але й в країнах Західної Європи, створивши енциклопедію способу життя українського народу XVIII ст. Варто зауважити, що акцент на поділі праці український поет зробив ще за доби І. Мазепи. Це було задовго до появи «Багатства народів» А. Сміта, який у своїх творах виходив із законів поділу праці.

На час теорії останнього припадає творчість Григорія Сковороди, який також не обминув проблем праці у своїх філософських роздумах.

У концепції «Всесвітньої Божої економії» Г. Сковороди однією з найважливіших компонентів була спорідненість праці та економія часу. «Бог – найкращий економ.» – стверджував філософ. Усе, що потрібно людині, вона знайде у собі, тобто, працюючи, задовольнить свої потреби. Тому людина повинна прагнути до якомога більшої економії праці, відмовитися від бездіяльності. «Кинь, люб'язний друже, бездіяльність, – закликав Г. Сковорода. – Тут же берись до діла, бо час упливе».

Вільна праці – вільна людина – суспільний ідеал Г. Сковороди. В епіцентрі вчень стоїть людина, поведінка якої закодована в її внутрішньому стані. З'ясував проблему праці,

багатства, добродієності через людину. Здатність людини до праці – це не фізичні її ознаки, а духовна наповненість, яку мислитель і намагався поєднати з матеріальною результативністю її застосування. Критично ставився до тих хто зневажав селянську працю.

У своїй байці «Бджола й шершень» філософ захищає поведінку першої, бо бджола постійно працює. Бджолина праця – це природний взірець спорідненості з природними обдаруваннями, відповідно до яких кожен повинен займатися тільки визначеною йому справою. Бог, на думку Г. Сковороди, наповнив усі посудини відповідно до їх місткості, на яких стоїть напис «Нерівна усім рівність». Отже кожен повинен займатися призначеною йому справою, не гаючи часу, який не можна зберегти інакше, ніж в добрих учинках. У них треба шукати щастя хліборобові, священнослужителіві, студенту, тощо. «Щастя в серці, серце в любові, любов же в законі вічного», – ось засада Г. Сковороди.

Єлисей Феофан Прокопович – визначив предмет і завдання економічної науки. Радив завести книгу прибутків і витрат, тримати в охайності свій інвентар.

А. Алейников відстоював вільну торгівлю продуктами землеробства, добивався права селянам самим продавати свої вироби. Вимагав заборонити закріпачення, перетворювати у кріпаків імігрантів, надати більшу свободу і «козацький» статус сиротам, наділивши їх землею.

Яків Петрович Козельський виступав проти виняткових привілеїв родового дворянства. Відстоював інтереси селянства: вимагав надання селянам не тільки права власності на рухоме майно, але права спадковості у землеволодіння. Вимагав втручання держави у відносини між селами і поміщиками, всановлення законів, які регулюють відносини селянами і поміщиками незалежно від волі останніх.

Я.П. Козельський розумів добробут як те, що приносить постійне задоволення, до якого люди прагнуть, але рідко хто цим користується. Розглядав у морально повноправчальній філософії дві частини: юриспруденцію та політику. Розділив закони на божественні, натуральні, всесвітні і цивільні. Протестував проти того, щоб в Росії убогу людину називали бідною, а простий

народ підлим. Він виступав проти морнотарства, хвалив ощадливість, таврував скупість, не любив скнар.

Власність, господарська поведінка, моральні засади – це стиржневий корелітив економічних уявлень. Багато уваги приділяв людським добродійствам і вадам, окремо розглядав відносини між людьми, зокрема економічні. В економіці він виводив ціну окремо безпосередньо з обміну. Осуджуючи лінощі він був проти надмірної праці, її пригнічення, бо це не приносить економічного результату.

У 80рр. 16 ст. в ході боротьби проти унії та католицизму виникає полемічна література. Вона мала гостру соціальну та політичну спрямованість. Видатними полемістами були: Герасим Смотрицький, Іван Бороцький, Іван Вишневецький та інші. Так зокрема тема соціальної рівності притаманна творам і Вишневецького (др. пол. 16 – перш 17 ст.). він виступав проти уніатства, критикував існуючий соціальний суспільно-економічний лад. Він говорив, що будь-яке багатство, яким володіють пани і духовенство створене працею і потом кріпаків. В своїх працях він показав основні форми, за допомогою яких здійснювалася привласнення результатів праці селян і ремісників: панщину, оброк, податки, торгівельний та лихварський прибуток. Він розумів, що майнова соціальна нерівність людей не від природи або Бога, а від земних несправедливостей

Резюме

Теоретико-методологічні принципи, що історично домінували під час еволюції напрямків, течій та шкіль економічної думки. Витоки економічної науки, що дійшли до нас в пам'ятках економічної думки. Економічна думка Русі. Економічна думка періоду Гетьманщини. Вчення Б. Хмельницького та І.Мазепи; Конституція Пилипа Орлика – „Україна обох боків Дніпра має бути на вічні часи вільною від чужого панування”, „Гетьманське самодержавство”; Д. Апостола, Іннокентія Гізеля, Климентія Зіновієва, Єлисея Феофана Прокоповича, А. Алейникова і Я.П. Козельського. Г. Сковорода – в епіцентрі вчень стоїть людина, поведінка якої закодована в її внутрішньому стані. З'ясував проблему праці,

багатства, добродієності через людину тощо.

Навчальний тренінг

Основні поняття:

Економічна думка, магдебурзьке право, конституція, Бог, моральні засади, добродіє, предмет і завдання, гетьман, «економічні гріхи».

....

Питання до самоконтролю:

1. Теоретико-методологічні принципи, що історично домінували під час еволюції напрямків, течій та шкіл економічної думки.
2. Витоки економічної науки, що дійшли до нас в пам'ятках економічної думки.
3. Економічна думка Русі.
4. Економічна думка періоду Гетьманщини: вчення І. Гізеля, К. Зінов'єва, Є.-Ф. Прокоповича, Я. Козельського, Г. Сковороди.
5. „Повчання Володимира Мономаха” (XI ст.), „Руська правда” Ярослава Мудрого (XI ст.), „Слово о полку Ігоревім” (XII ст.) як джерела історико-економічної інформації.
6. „Слово про закон і благодать” Митрополита Іларіона як кодекс соціально-економічних вимог.
7. „Слово” або економічні „Моління” Данила Заточеника.
8. Принципи, напрями гетьманської економічної політики.
9. Економічні вчення Інокентія Гізеля „Мир с Богом человеку” й „енциклопедії” К.Зінов'єва.
10. Економічні поради Єлисея Феофана Прокоповича.
11. Економічні погляди А.Алейникова та Якова Петровича Козельського.
12. Проблема праці, багатства, добродієності у працях Г. Сковороди.

Тестові завдання

Тест 13.1

1. Зведенням законів давньоруського права є:

- а) «Повість минулих літ»;
 - б) «Повчання дітям»;
 - в) «Руська Правда»;
 - г) «Галицько-Волинський літопис».
- 2.** Єднання Давньоруської держави перед загрозою навали кочовиків є метою:
- а) «Повість минулих літ»;
 - б) «Повчання дітям»;
 - в) «Руська Правда»;
 - г) «Галицько-Волинський літопис».
- 3.** Описує відносини між землевласниками і заможними селянами:
- а) «Повість минулих літ»;
 - б) «Повчання дітям»;
 - в) «Руська Правда»;
 - г) «Галицько-Волинський літопис».
- 4.** Мономах в XII ст. написав:
- а) «Повість минулих літ»;
 - б) «Руська правда»;
 - в) «Галицько-Волинський літопис»;
 - г) «Повчання дітям».
- 5.** Захищає феодалну власність, відображає розвиток суспільного поділу праці, відокремлює ремісництво від землеробства:
- а) «Повість минулих літ»;
 - б) «Руська правда»;
 - в) «Галицько-Волинський літопис»;
 - г) «Повчання дітям».
- 6.** Магдебурське право на українських землях почало діяти з:
- а) XV ст.;
 - б) XIII ст.;
 - в) XIV ст.;
 - г) XVI ст.
- 7.** Магдебурзьке право- це право, за яким міста одержували:
- а) грошові позики;
 - б) права підприємницької діяльності;

- в) звільнення від податків;
- г) права самоврядування.
- 8.** Київ отримав Магдебурзьке право в:
 - а) 1603 році;
 - б) 1494 році;
 - в) 1506 році;
 - г) 1472 році.
- 9.** У 80-х роках XVI ст. В ході боротьби проти унії та католицизму виникла:
 - а) радянська література;
 - б) революційна література;
 - в) полемічна література;
 - г) політична література.
- 10.** Представником полемічної літератури був:
 - а) Іван Вишенський;
 - б) Остап Вишня;
 - в) Тарас Шевченко;
 - г) Григорій Сковорода.

Тест 13.2

- 1.** Основним твором Фоми Аквінського був:
 - а) «Сума теологій»;
 - б) «Руська правда»;
 - в) «Салічна правда»;
 - г) «Капітулярій про вілли».
- 2.** Порушення умов обміну відбувається коли:
 - а) існує рівноцінний обмін;
 - б) людина вимушена здійснювати обмін;
 - в) речі дають користь одному за рахунок іншого;
 - г) немає правильної відповіді.
- 3.** Головною ідеєю «Суми теологій» є:
 - а) принципи католицького врівнення;
 - б) засудження рабовласницького устрою;
 - в) принципи феодального устрою;
 - г) атеїстичне вчення.
- 4.** Аквінат був прихильником:
 - а) товарного господарства;
 - б) натурального господарства;

- в) торгового об'єднання різних країн;
 - г) нагромадження капіталу.
- 5.** Аквінат виправдовував торгівлю, яка:
- а) відбувалася будь-якими методами задля одержання прибутку;
 - б) відбувалася з метою одержання прибутку для забезпечення сім'ї;
 - в) відбувалася між країнами;
 - г) немає правильної відповіді.
- 6.** Призначенням грошей є:
- а) нагромадження;
 - б) справедливий обмін;
 - в) міра вартості;
 - г) правильні відповіді б та в.
- 7.** Аквінат засуджував:
- а) лихварство;
 - б) торгівлю;
 - в) рабство;
 - г) вищі чини церкви.
- 8.** Фома Аквінський належав до:
- а) меркантилістів;
 - б) схоластів;
 - в) маржиналістів;
 - г) неокласиків.
- 9.** Представником якої країни був Аквінат:
- а) Греція;
 - б) Англія;
 - в) Нідерланди;
 - г) Італія.
- 10.** Фома Аквінський наслідував погляди:
- а) канонічні;
 - б) політичні;
 - в) ідеологічні;
 - г) всі відповіді вірні.

Тест 13.3

- 1.** Що в економічній політиці князів руських займало

- першу позицію?
- а) міжнародна торгівля;
 - б) війни;
 - в) допомога населенню;
 - г) стягнення податків.
- 2.** Хто вбив князя Ігоря?
- а) сіверяни;
 - б) древляни;
 - в) уличі;
 - г) половці.
- 3.** Які форми наповнення державної казни стали основними від часів Святослава?
- а) дань;
 - б) ловища;
 - в) оброки;
 - г) дань, ловища та оброки.
- 4.** Яка книга є першим кодексом законів Древньоруської держави?
- а) «Руська правда»;
 - б) «Слово о полку Ігоревім»;
 - в) «Повчання В. Мономаха»;
 - г) «Слово про закон і благодать».
- 5.** Скільки частин можна виділити у «Повчанні Володимира Мономаха»?
- а) 4;
 - б) 3;
 - в) 2;
 - г) 5.
- 6.** Що з перерахованого не описано у «Повчанні Володимира Мономаха»?
- а) релігійні вказівки;
 - б) невдалий похід князя Ігоря Святославича на половців;
 - в) правила, що торкаються обов'язків князя;
 - г) життєпис самого автора.
- 7.** Хто написав «Слово про закон і благодать»?

- а) митрополит Іларіон;
 - б) Ярослав Мудрий;
 - в) Феодосій Печерський;
 - г) Кирило Туровський.
- 8.** Кому належить поняття «споріднена праця»?
- а) К. Зінов'єву;
 - б) Інокентію Гізелю;
 - в) Г. Сковороді;
 - г) Д. Апостола.
- 9.** Із скількох статей складалася «Конституція Пилипа Орлика»?
- а) 20;
 - б) 16;
 - в) 15;
 - г) 30.
- 10** Яка праця належить Інокентію Гізелю?
- - а) «Мир с Богом человеку»;
 - б) «Первое учение отрокам»;
 - в) «Нарциз, або пізнай самого себе»;
 - г) «Моління».

Тест 13.4

- 1.** Яку назву носить концепція Каразін?
- а) домоводство;
 - б) мультиплікатор;
 - в) акселератор;
 - г) мультиплікатор-акселератор.
- 2.** Прихильником, якої теорії був Каразін?
- а) суспільного вибору;
 - б) трудової вартості;
 - в) трансакційних витрат;
 - г) прав власності.
- 3.** Позицію кого прийняв професор Балудянський щодо трактування ролі людської праці у створенні національного багатства?

- а) Д.Рікардо;
 - б) Ф. Перру;
 - в) А. Сміта;
 - г) Дж. Робінзона.
- 4.** Який проект розробив професор Балудянський?
- а) звільнення селян Російської імперії від кріпацтва;
 - б) закріпачення селян;
 - в) виходу з кризи;
 - г) енергетичної економіки.
- 5.** Хто перший видав в нашій країні курс політекономії «Записки про політичну економію»?
- а) І. Вернадський;
 - б) І. Франко;
 - в) В. Навроцький;
 - г) Тихон Степан.
- 6.** Погляди кого критикував Тихон Степан?
- а) А. Маршалла;
 - б) А. Сміта;
 - в) Мальтруса;
 - г) Ф. Візера.
- 7.** Чиї ідеї критикував М. Бунге у своїй праці «Нариси політико-економічної літератури»?
- а) П. Самуельсона;
 - б) Кейнса;
 - в) К. Маркса;
 - г) Енгельса.
- 8.** Яка економічна праця належить І Франку?
- а) «Катехізм економічного соціалізму»;
 - б) «Паперові гроші і метал»;
 - в) «Теорія кредиту»;
 - г) «Політична економія. Курс популярний».
- 9.** М. Туган-Барановський вперше в світі розробив вчення про...
- а) капітал;
 - б) закономірність циклічності економічної динаміки;
 - в) корисність трудового процесу;
 - г) граничну корисність;

10 Яка теорія належить М. Туган-Барановському?

- а) раціональних очікувань;
- б) колективного капіталізму;
- в) пропозиції;
- г) кон'юнктурна теорія грошей.

Тест 13.5

- 1.** У якому столітті відбувся процес об'єднання східнослов'янських племен і формування Київської Русі як держави феодального типу?
 - а) VII-VIII;
 - б) XI-XII;
 - в) IX-X.
- 2.** У який період відбувається поступова заміна земельних податків грошовими? («рубльовий оклад»)
 - а) державної власності;
 - б) приватної власності;
 - в) земельної власності.
- 3.** На захисті чого стояла Конституція Пилипа Орлика?
 - а) земельної власності;
 - б) державної власності;
 - в) приватної власності.
- 4.** Кому за Конституцією Пилипа Орлика надавалась законодавча влада?
 - а) генеральній раді;
 - б) гетьману;
 - в) полковнику.
- 5.** У який період відбулося поглиблення спеціалізації окремих районів Київської Русі?
 - а) у першій половині XVIII ст.;
 - б) у другій половині XVII – першій чверті XVIII ст.;
 - в) у другій половині XVIII.
- 6.** Кому належить пам'ятка Київської Русі «Правда Руська»?

- а) Княгині Ользі;
 - б) Володимиру Великому;
 - в) Ярославу Мудрому.
7. Яке виробництво набуло розквіту в Київській Русі у VI-IX ст.?
- а) ремісниче виробництво;
 - б) текстильне виробництво;
 - в) ювелірне виробництво.
8. В якому році була створена Конституція Пилипа Орлика?
- а) 1989;
 - б) 1710;
 - в) 1345.
9. В який період зародилась індивідуальна земельна власність у Київській Русі?
- а) в другій половині XI ст.;
 - б) в XV ст.;
 - в) в XVII ст.
10. Коли виникли перші гради на Київській Русі?
- а) наприкінці V- у першій половині VI ст.;
 - б) у X ст.;
 - в) наприкінці IX.

РОЗДІЛ 14.

РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ НАУКИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX - ПОЧАТКУ XX ст.

14.1 Теорії В.Н. Каразіна, М.А. Балудянського, Т.Ф. Степанова, В.І. Вернадського, М.І. Зібера

1. На рубежі XVII – XVIII ст. економічні знання в Україні, як і в багатьох країнах Європи, почали виокремлюватися зі світоглядної системи уявлень, перетворюючись щоразу більше на сферу професійних знань; і вже з кінця XVIII ст. в Україні

відбувається процес формування економічної науки як окремої галузі знань.

На шляху цієї еволюції помітними є погляди Василя Н. Каразіна (1773 – 1842) і М.А. Балудянського (1769 – 1847), кожен з яких займався розвитком поглядів на населення, працю і трудову діяльність.

У цей період ліберальний економіст **В.Н. Каразін** пропонував повністю ліквідувати панщину і перейти до грошової ренти, прискорювати розвиток промисловості, зміцнити грошовий обіг і державні фінанси. Наприклад, у концепції «Домоводства» вчений не тільки виступає прихильником трудової теорії, а й дослідником демографічних процесів в Україні, зокрема її Слобідсько-Української губернії. Він першим зробив докладний аналіз регіону в аспекті сіл і містечок, оцінив демографічний і трудовий потенціали у порівнянні з іншими губерніями Російської імперії та країнами Західної Європи (1708 – 1717).

Передусім Каразін відстоював сільськогосподарську діяльність. Особливо був прихильником освіченості, адже без неї, як він зазначав, усі зусилля виявляться марними. Вчений розглядав енциклопедичні зацікавлення просвітництвом, технічним удосконаленням, вільною працею у контексті її ефективної господарської діяльності, перспективної організації зайнятості.

Якщо В.Н. Каразін виражав перехідну епоху від загально-світоглядних до економічних поглядів на населення, працю та її мотивацію, то **М.А. Балудянський** – епоху економічної науки. Розглядаючи економічні теорії посередників, він став на позицію Адама Сміта з його трактуванням місця й ролі людської праці у створенні національного багатства. «Народне багатство, – стверджував Балудянський, – полягає у нагромаджені продукту валової праці. Взагалі на всякий товар, на виробництво якого використано більше праці, при обміні має більшу вартість».

Таким чином, він надавав великого значення продуктивній праці, під якою розумів працю у матеріальному виробництві, був прихильником вільної праці, а тому розробив проект звільнення селян Російської Імперії від кріпацтва.

Погляд на працю в інтерпретації класичного напрямку політичної економії довго тривав в Україні, економісти якої – Т.Ф. Степанов, В.І. Вернадський – надавали великого значення моральним цінностям, національним, культурним українським традиціям .

У першій половині ХІХ ст. професор Харківського університету **Тихон Степанов** (1795–1847) видав перший курс в нашій країні політичної економії «Записки про політичну економію» (1844 р.), в яких виступав прихильником вчення Адама Сміта, різко критикував погляди Т. Мальтуса, був прихильником вільної торгівлі, засуджував протекціонізм, розглядав такі кардинальні питання, як суть і джерела багатства, природа й праця, цінність, суспільний поділ праці, машини, капітал і його нагромадження, заробітна плата, прибуток і рента, національний доход, кредит, процент тощо. Отже, він торкнувся майже всіх основних проблем політичної економії і заклав підвалини фундаментальної економічної освіти в Харківському університеті, де згодом одержав освіту «найвідоміший слов'янський економіст» (за Й. Шумпетером) М.І. Туган-Барановський .

Розвитку економічної науки сприяв професор Київського університету **Іван Васильович Вернадський** (1821–1884). Він був прихильником невтручання держави у приватну ініціативу, вільну конкуренцію, намагався довести, що протекціонізм суперечить «природним» економічним законам. Свої економічні погляди І. Вернадський найповніше викладав у журналі «Економічний показчик», який був на той час унікальним виданням.

14.2. Наукові новаторства кінця ХІХ – початку ХХ ст.: теорії С.А. Подолинського, М.П. Яснопольського, М.І. Туган-Барановського, Є.Є. Слуцького.

Видатним науковцем, політекономом та господарським діячем ХІХ ст. був **Микола Христофорович Бунге** (1823–1895). Вихованець, а згодом професор і ректор (1859–1862, 1871–1875, 1878–1880) Київського університету. Теоретичні погляди М.Х. Бунге дещо еkleктичні, в більшій мірі маржиналістські.

Головна сфера наукового інтересу – грошовий обіг, фінанси, кредит, банківська справа. Основні праці: «Теорія кредиту» (1852), «Основи політичної економії» (1870), «Банківські закони і банківська політика» (1874), «Про відновлення металевого обігу в Росії» (1877), «Державні рахунки та фінансова звітність в Англії» (1890). В останній своїй праці «Нариси політико-економічної літератури» (1895) він виступив з критикою К. Маркса та ідей соціалізму.

Напевне, більш плідною ніж наукова, була державницька діяльність М.Х. Бунге. У 1881–1886 рр. він посідав місце міністра фінансів, а з 1887-1895 рр. був головою Комітету міністрів. В інтересах розвитку національної економіки протягом цього часу (1881–1886) він проводив протекціоністську політику. Зокрема, посилив державне залізничне будівництво, викупував приватні залізниці для поліпшення їх використання. Бунге був фундатором Дворянського і Селянського поземельного банків. Рятував від банкрутства великі підприємства та банки. Для поліпшення становища робітників та селянства заснував фабричну інспекцію та відмінив подушну подать. Провадив заходи по впорядкуванню бюджету та поліпшенню грошового обігу в Російській імперії. Сучасні історики народного господарства говорять, що усі відомі економічні реформи С.Ю. Вітте та П.А. Столипіна підготовлені плідною діяльністю М.Х. Бунге.

Володимир Навроцький (1847–1882), який походить з Тереховлянщини, після закінчення Львівського університету до кінця життя працював в м. Жешові на посаді державного службовця. Був талановитим публіцистом, етнографом, але насамперед він був чи не найкращим дослідником економіки Галичини. Сфери дослідницьких інтересів: причини зубожіння галицького селянства в пореформенний (після 1848 р.) період, причини та напрямки трудової міграції галичан. Активно виступав проти пропінації (монополія шляхти на виробництво та продаж спиртних напоїв), вказуючи на погіршення становища селянства. Зокрема, в статті «П'янство і пропінація в Галичині» він визначив, що кожен крейцер, одержаний паном від продажу горілки «обмитий не тільки кривавим потом, а й слізьми селянських родин». У статті «Подвійна крейдка» В. Навроцький

викрив грабіжницький характер податкової системи Австро-Угорщини щодо галицького селянства. Влучна, образна мова та назви економічних статей свідчать про літературну обдарованість В.Навроцького, даремне ж його вірші входять в антологію поезії, складену І.Франком.

Концепції трактування праці населення, її прийнятності, ідеї трудової вартості були відображені в творах відомого політичного діяча і науковця *Сергія Подолинського* (1850–1891), який різко критикував кріпосницький характер реформи 1861 р., виступав проти поміщицького землеволодіння. С. Подолинський вважав себе прихильником соціальних теорій. Розробив власну концепцію енергетичної економіки, в якій центральне місце відведено людській праці – дослідження «Праця людини та її відношення до розподілу енергії», в якій доводив свою теорію розподілу енергії на земній поверхні і дав наукове обґрунтування вирішальної ролі людської праці в одержанні енергії. Це є найцінніше його відкриття – «закон Подолинського».

Вчений вперше дав нове природничо-наукове визначення праці, зазначивши, що праця дає змогу нагромаджувати енергію ... Найкращим способом найбільшого нагромадження енергії вчений вбачав соціалізм.

Саме С.А. Подолинський чи не вперше у світі спромігся звести воедино астрономічні, фізичні, біологічні та економічні знання. Він довів, що творча діяльність *homo faber* (людини діяльної), спрямована на протидію стихійним, хаотично небезпечним силам природи.

Теорії С.А. Подолинського знайшли втілення у працях бельгійського і американського вченого російського походження Іллі Романовича Пригожина (1917–2003) «Порядок із хаосу. Новий діалог людини з природою», «Час, хаос, квант: до вирішення парадоксу часу», «Від класичного хаосу до квантового», якого відзначено Нобелівською премією у галузі хімії 1977 року «За праці з термодинаміки незворотних процесів, особливо за теорію дисипативних структур». Пригожин запропонував власну інтерпретацію синергетики.

Якщо дослідження «Праця людини та її відношення до розподілу енергії», так би мовити, має глобальний характер, то в

інших своїх працях «Про бідність», «Парова машина», «Життя й здоров'я людей в Україні» тощо Подолинський з'ясовує різні аспекти розвитку населення, трудових відносин, мотивації праці у поневоленій Україні. Головною ознакою праць Подолинського була об'єктивність зображення українського населення. На підтвердження сказаного можна навести чимало фактів: «...верхньоавстрійці завдяки ліпшому клімату, житлу та їжі не поступаються українцям... Тутешні господарі, я впевнений, дорого би дали, щоб мати таких косарів і молотильників, як наші українські». З особливою симпатією вчений трактував побут і працю українських жінок. «Треба віддати велику похвалу нашим простим українкам, – писав Подолинський, – при браку освіти, при загальній бідності вони все ж усі гарно годують і як можуть доглядають своїх дітей, далеко краще, ніж в інших сторонах, і багатших, і освіченіших. Певно, це один із резонів, чому український народ множитья доволі швидко...». Дослідження С.А. Подолинського щодо працьовитості українців, їх трудових стосунків, гігієни побуту, дає змогу повніше збагнути погляди українських вчених на місце людини у господарському процесі.

Наприкінці ХХ століття проявилось те, що своєю теорією щодо розуміння світу людством С.А. Подолинський «вирвався» вперед майже на сторіччя.

Важливе місце серед представників політичної економії в Україні належить професору Київського університету **Миколі Зіберу** (1844–1888), який дослідив еволюцію трудової теорії вартості від Д. Рікардо до К. Маркса. М. Зібер значну увагу в своїх працях приділив розвитку машинного виробництва, простежив процес виникнення грошей, проаналізував їхні функції, а також дослідив капітал, прибуток, трудову теорію вартості. Він був ученим-економістом, який вніс значний вклад у розробку багатьох суспільно-економічних проблем.

Знаним для свого часу дослідником був **Іван Франко** (1856–1916) – видатний український письменник, громадсько-політичний діяч, людина енциклопедичних знань. Він видав ряд економічних праць, зокрема, «Катехізм економічного соціалізму» (1878 р.), «Основи суспільної економії» (1879 р.). Показуючи в своїх творах боротьбу праці з капіталом, Франко

розкрив суперечності між ними.

Економічні погляди І. Франка відбивають складний процес поступового засвоєння вченим кращих зразків світової суспільної думки. Певний вплив на його економічні погляди мав марксизм, який був тоді дуже популярним. Він став першим перекладачем українською мовою окремих глав «Капіталу» К. Маркса і «Анти-Дюрінга» Ф. Енгельса, але не поділяв поглядів Маркса на шляхи переходу до соціалізму та його устрою. У творчій спадщині Франка-економіста вражає обізнаність із світовою економічною думкою різних епох і народів. Його економічні погляди є своєрідним етапом української економічної думки.

Порівняно багато своїх праць І.Я. Франко присвятив розвитку населення, становищу українського населення Галичини, причинам і наслідкам його заморської еміграції, приводом якої, на думку дослідника, передусім треба вважати матеріальну структуру. Еміграція селян із Галичини – «невідлучна товаришки зубожіння, пролетаризації галицького селянства» .

Незважаючи на те, що робітничий клас у часи І.Я. Франка в Україні лише формувався, його проблеми були об'єктом аналізу вченого. Зокрема, у дослідженні «Про працю» він намагався дати відповідь на питання хто є робітником, як виникла наймана праця, що дає нам праця, на кого працюємо, тощо. І.Я. Франко писав: «Робітником можна назвати лише того, хто, не маючи власності, працює за ціну, якої має йому вистачити на покриття коштів для свого утримання».

Наведені висловлювання свідчать, що І.Я. Франко у той час перебував під дією соціальних доктрин і дотримувався трудової теорії. Він зумів доволі повно охарактеризувати відтворення населення, зайнятості, трудові відносини, умови праці не тільки в Галичині, а і в інших провінціях і країнах. Одночасно, матеріалістична доктрина «шлункової» мотивації праці обмежувала науковий інструментарій І.Я. Франка. Він це зрозумів це згодом, відійшовши від перших трактувань праці, зайнятості, більше почав аргументувати її соціально-культурними цінностями, шукаючи підстави у духовності людей, їхній виробничій та громадській поведінці.

Надзвичайно важливого значення він надавав політичній економії, відводячи їй одне з центральних місць у системі загальноосвітніх наук, вважаючи, що вона «безперечно найважливіша з усіх наук».

Найвизначнішим українським економістом, «найкращим слов'янським економістом» був **Михайло Іванович Туган-Барановський** (1865–1919) – теоретик економічної науки, міністр фінансів Центральної Ради Української Народної Республіки, професор Київського університету, академік АН України .

Вчений першим у світі розробив вчення про закономірність циклічності економічної динаміки, що пов'язана з періодичністю промислових криз як чинника, що впливає на зміни у народному житті.

У 1894 р. вийшла у світ його праця «Промышленные кризисы в современной Англии, их причины и самые близкие влияния на народную жизнь»⁶³. Вона викликала гучну дискусію серед широкого кола вчених – спеціалістів не лише економічної науки, а й інших суспільних дисциплін та напрямів.

Опублікована у наступному році його стаття «Значение экономического фактора в истории» зазнала критики таких відомих російських істориків-народників, як М. Михайловський і М. Кареев. І це не випадково, оскільки М.І. Туган-Барановський показав *закономірність не лише виникнення криз, а й їх подолання завдяки активізації інвестиційної й соціальної політики*. Причому він чи не вперше звернув увагу на необхідність саме соціальної, а не політичної спрямованості економічного розвитку шляхом підсилення соціальної політики через гармонізацію диференційованих кіл суспільства. Це було враховано вже в середині ХХ ст. стокгольмською школою наукової думки і відкрило шляхи самозбереження та розвитку капіталізму через його шведську модель, найбільш удадо реалізовану на сьогодні саме у скандинавських країнах, які за рівнем життя в останні роки стійко утримують перші місця

⁶³ Злупко С.Н. Занятость населения и ее региональные особенности (Методология, методы, организация) / Автореферат докт. диссерт. – Львов, 1989.

серед найбільш розвинених країн світу⁶⁴.

М.І. Туган-Барановський обрав для аналізу широкий діапазон показників економічного розвитку Великобританії протягом ХІХ століття. Це пов'язано з тим, що ця держава була лідером світової економіки на той час. Причому предметом економічного аналізу Туган-Барановського були не лише виробничі показники, а й показники, що характеризували стан англійського грошового і товарного ринків, а також його вплив на населення Об'єднаного Королівства і перерозподіл доходів та витрат у соціальних прошарках цього населення. Таким чином, видатна праця українського вченого стала першим у світі системним дослідженням циклічних закономірностей соціально-економічного розвитку. У ХХ ст. ця праця Туган-Барановського була перекладена на німецьку, англійську, японську і багато інших мов.

Вчений зробив помітний внесок у розвиток теорії кооперації, грошового обігу, критику економічних доктрин марксизму. В 1905 р. у праці «Теоретичні основи марксизму» він зробив висновок, що в нових умовах теорія К. Маркса лише «почасті справедлива».

Світове визнання М.І. Туган-Барановський отримав за дослідження з теорії ринку й економічних криз, розробку концепцій економічної кон'юнктури, яку високо оцінили економісти багатьох країн ще за життя вченого. Але найвищим досягненням в його теоретичній спадщині є *номіналістично-кількісна, або кон'юнктурна теорія грошей*, яку він виклав в праці «Паперові гроші і метал» (1917 р.). Туган-Барановський цією теорією на п'ятдесят років випередив кількісну теорію грошей американського професора Мілтона Фрідмена.

Важливе значення для становлення економічної теорії як науки має його підручник «Політична економія. Курс популярний» (1919 р.). У ньому автор по-своєму розкрив багато відомих економічних категорій і понять, як капітал, капіталістичне господарство, обмін і ціни, торгівля, гроші, кредит та банки, кооперація та її види.

Політичну економію вчений вважав однією з найважливіших

⁶⁴ Клас Екмунд. Эффективная экономика. Шведская модель. – М., 1991, – 349 с.

наук і дав таке визначення її предмету, яке актуальне і сьогодні: «Питання про причини різниць у багатстві та убогості народів; неоднакового поділу багатства серед кожного народу і розповсюдження скрізь постійної бідності серед зростання багатства – розглядає наука, що зветься політичною економією. Політична економія досліджує сучасний господарський лад, в його історичному розвитку».

До речі, якраз за його фундаментальними підручниками із політичної економії до 1917 р. майже вся Росія здобувала економічні знання, які були в них систематизовані разом із філософськими узагальненнями сутності господарської діяльності, що розроблені Туган-Барановським.

М.І. Туган-Барановський звернув увагу на духовні джерела праці майже одночасно із Франком, та одним з перших у світовій економічній думці спробував поєднати трудову теорію й теорію граничної корисності, поставивши в центрі економічного поступу людину з її психологічними мотиваціями. Вчений виділив п'ять груп потреб людини :

- 1) фізіологічні – для безпосередньої підтримки життя й почуття спадковості;
- 2) статеві;
- 3) симптоматичні інстинкти;
- 4) альтруїстичні;
- 5) потреби, що ґрунтуються на практичних інтересах.

«Мотиви й інтереси не господарського роду, – твердив М.І. Туган-Барановський, – мали особливо великий вплив на розвиток господарства».

Зокрема, великою історичною силою є релігія. Вчений зараховував її до наймогутніших сил у господарському поступі. Особливо високо вчений цінував патріотизм у системі психологічних факторів суспільного розвитку. На його думку, національність «часто являє собою крайню межу для симпатичних почувань сучасної людини».

М.І. Туган-Барановський визнавав активну дію людини, її волі, взаємодії усіх частин природи. Він дотримувався думки про те, що «людина – міра всіх речей», заперечував класову мораль, класовий інтерес, який не є критерієм доброти, істини і краси. Тому класовий підхід до суспільства вважав

неприйнятним.

Як видно з наведеного, М.І. Туган-Барановський зробив чималий внесок у гуманістичне трактування місця й ролі людини, її праці у господарському поступі. Він підняв світову і національну економічну науку на новий рівень узагальнення, виходячи з критеріїв і цінностей новітніх досягнень економічної та загальносуспільної думки.

Щодо трудової вартості він зазначав, що відповідність граничної корисності трудовій цінності є «...граничним рівнем, до якого повинна прагнути національна економіка».

«...трудова теорія цінності є головним чином, економічною теорією цінності, тоді як теорія граничної корисності є більш універсальною психологічною теорією цінності, а не конкретно економічною теорією цінності».

За теорією М.І. Туган-Барановського економічний процес складається з людської діяльності, яка спрямована на отримання матеріальних засобів для задоволення потреб. Головна теза полягає в тому, що в людській економіці людина представляє єдиний абсолютний елемент вартості. Лише людина є особистістю, суб'єктом економіки. Витрати людської праці рівноцінні витратам її людської особистості.

Отже, М.І. Туган-Барановський дістався висновку, що лише людська праця виробляє багатства. Ця концепція символізує не суб'єкт людської діяльності, а саму Людину.

М.І. Туган-Барановський є першим українським ученим, якого визнали економісти всього світу .

У своїй науковій діяльності український засновник праксеології, економіст, статистик, математик Євген Євгенович Слуцький (1880–1948) відтворював цілісну теорію граничної корисності. Він розглядав її психологічні основи, теорію діяльності, теорію цінності та корисності, теорію складної системи інтересів і основи теорії ринку. Визначним є факт, що Є.Є. Слуцький навчався в Житомирській класичній гімназії, яку закінчив в 1899 році із золотою медаллю.

До числа його найцінніших публікацій належить праця 1926 року «Етюд до проблеми будування формально-праксеологічних засад економіки», яка і стала основою у формуванні нової науки ХХ ст. під назвою праксеологія, тобто «теорією раціональних

рішень при різних комбінаціях умов», – наукою, яка б розробляла принципи раціональної поведінки людей за різних умов. Він стверджував:

«Людську діяльність аж ніяк не можна геть чисто розкласти на кількісні взаємини точних елементів якоїсь квазімеханічної системи».

Вчений розглядав формально-праксеологічні поняття (системи, ситуації тощо), формально-праксеологічні основи економіки, зорове поле і видимий простір. Явище виконання (невиконання) і виправлення цієї системи він вважав важливим розділом праксеології. Моделі науковця були побудовані з використанням математичного апарату.

Розроблена ним теорія раціональних рішень відшукала своє подальше втілення у працях польських дослідників та числа західних економістів-кібернетиків середини ХХ століття.

У тому ж 1926 році Є.Є. Слуцький висунув на той час нову теорію границь стохастичних функцій, на підставі якої побудував математичну теорію циклів, що виникають з випадкових причин (стаття з окресленої проблематики була розміщена у 1937 році в американському журналі «Econometrica»).

Вчений також відзначився такими здобутками: математичним обґрунтуванням принципу рівноваги попиту споживача, поєднавши граничні суб'єктивні оцінки вартості з коливанням цін і грошових доходів споживача (стаття «До теорії збалансованого бюджету споживача»); аксіоматизацією теорії ймовірностей подій та частоти подій у послідовності незалежних вибірок; теорією неповної гамма-функції та оберненої неповної бета-функції; теорією випадкових функцій. .

Ідеї Є.Є. Слуцького знайшли відображення у працях західних економістів М. Дебре, Х. Хаутекера, Дж. Хікса, Г. Шульца та інших.

Резюме

Розвиток української економічної науки: теорії Т.Ф. Степанова, В.І. Вернадського, „Економічна система” М.А. Балудянського. Фізіократичні погляди В.Н. Каразіна. Класичні теорії Й. Ланга. Марксизм праць М.І. Зібера. Прикладні

аспекти агрономів-економістів А. Самборського, М. Ліванова, А. Прокоповича-Антонського. Наукові новаторства кінця XIX – початку XX ст.: теорії С.А. Подолинського, М.П. Яснопольського, М.І. Туган-Барановського, Є.Є. Слуцького. Школи економічної кон'юнктури. „Вчення про граничну корисність господарських благ як причину їх цінності” – маржиналістські ідеї М.І. Туган-Барановського. Поєднання трудової теорії вартості і теорії граничної корисності в роботах В. Дмитрієва та Є.Слуцького. Теорема цінності: вартість і трудова вартість. Теорія ринків і криз. Засади інвестиційної теорії циклів. Теорія економічної кон'юнктури. Рента та джерела її виникнення. Економічне обґрунтування кооперації. „Нарис теорії потреб” І.В. Вернадського.

Навчальний тренінг

Основні поняття:

Економічна кон'юнктура, гранична корисність, трудова теорія вартості, математична теорія циклів, формально-праксеологічні поняття, зорове поле, видимий простір, симптоматичні інстинктні потреби, альтруїстичні потреби, номіналістично-кількісна, або кон'юнктурна теорія грошей.

Питання до самоконтролю:

1. Розвиток ідей класичної школи в Україні. Школи економічної кон'юнктури.
2. Класичні теорії Й. Ланга.
3. Фізіократичні погляди В.Н. Каразіна.
4. „Економічна система” М.А. Балудянського.
5. Фундаментальна економіка Т.Ф. Степанова.
6. „Нарис теорії потреб” І.В. Вернадського Енергетична економіка С.А. Подолинського.
7. Дослідження Галичини В.Навроцького.
8. Марксизм праць М.І. Зібера.
9. Маржинальні ідеї М. Тугана-Барановського та його внесок у світову економічну науку.
10. Теорії М.П. Яснопольського.

11. Київська психологічна школа.
12. Прикладні аспекти агрономів-економістів А. Самборського, М. Ліванова, А. Прокоповича-Антонського.
13. Математико-праксеологічне вчення Є.Є. Слуцького.
14. Статистична та економіко-математична школи в Україні.
15. Економічні реформи С.Ю. Вітте.
16. Поєднання трудової теорії вартості і теорії граничної корисності в роботах В.Дмитрієва та Є.Слуцького.

Тестові завдання

Тест 14.1

- 1. Який проект розробив професор Балудянський?**
 - а) звільнення селян Російської імперії від кріпацтва;
 - б) закріпачення селян;
 - в) виходу з кризи.
- 2. Регулятором економічних процесів і явищ М.Зібер вважав**
 - а) землю;
 - б) капітал;
 - в) працю.
- 3. В чіях працях найкраще представлені маржиналістські ідеї в Україні?**
 - а) М.Тугана-Барановського;
 - б) С.Злупко;
 - в) Д.Піхно.
- 4. Яку назву має праця написана І. Франком?**
 - а) «Катехізм економічного соціалізму» ;
 - б) «Теорія кредиту»;
 - в) «Домоводство».
- 5. Що об'єднувало Інокентія Гізеля, Феофана Прокоповича, Григорія Сковороду, Пилипа Орлика?**
 - а) всі вони навчались у Києво-Могилянському колегіумі;
 - б) всі вони в різний час очолювали Харківський університет;
 - в) вони були представниками кооперативної думки України.
- 6. Хто був учнем і послідовником М.Тугана-Барановського?**
 - а) К.Менгер;
 - б) В.Тимошенко;

- в) У.Джевонс.
- 7.М.** Туган-Барановський вперше розробив вчення:
- а) кредити;
 - б) фінанси;
 - в) про закономірність циклічної економічної думки.
- 8.** У 1894 році вийшла праця Туган-Барановського під назвою.
- а) «Промислові кризи в сучасній Англії, їх причини та найбільші впливи на народне життя»;
 - б) «Політекономія»;
 - в) «Теорії економіки».
- 9.** Феофан Прокопович - це...
- а) церковний діяч і політик;
 - б) письменник;
 - в) філософ.
- 10.** Позицію кого прийняв професор Балудянський щодо трактування ролі людської праці у створенні національного багатства?
- а) Д.Рікардо;
 - б) Ф. Перру;
 - в) А. Сміта.

Тест 14.2

- 1.** Які риси за Конституцією втілювало в собі козацьке господарство?
 - а) приватне господарство;
 - б) соціалістичне господарство;
 - в) капіталістичне господарство.
- 2.** На який розділ економіки мала великий вплив працяЄ.Слуцького?
 - а) економетрики;
 - б) геометрії;
 - в) макроекономіки.
- 3.** Хто був найкращим дослідником економіки Галичини
 - а) Є.Слуцький;
 - б) В.Навродський;
 - в) П.Яснопольський.
- 4.** Хто досліджував Еволюцію трудової вартості від Рікардо до

- Маркса?
- а) Х.Бунге;
 - б) Й.Ланг;
 - в) М.Зібер.
- 5.** Хто з них був агрономом-економістом
- а) К. Зинов'єв;
 - б) І. Гізель;
 - в) М. Ліванов.
- 6.** Пилип Орлик народився у:
- а) 1672 р.
 - б) 1800 р.
 - в) 1700 р.
- 7.** На якій території України діяла Конституція до 1714року?
- а) на Правобережжі;
 - б) на Лівобережжі;
 - в) в Закарпатті.
- 8.** У відповідності до якого договору визначалися кордони України в Конституції?
- а) «Договір про злуку»;
 - б) Зборівський договір;
 - в) Гадяцький договір.
- 9.** П. Орлик спробував захопити Правобережжя у:
- а) 1712р.
 - б) 1816р.
 - в) 1766р.
- 10.** Запорізька Січ була відновлена:
- а) 1763р.
 - б) 1733р.
 - в) 1816р.

Тест 14.3

- 1.** М. Зібер був одним з тих, хто очолював
- а) перше кооперативне споживче товариство;
 - б) друге кооперативне споживче товариство;
 - в) третє кооперативне споживче товариство.
- 2.** Яку теорію досліджував М. Таган-Барановський?

- а) теорія криз;
 - б) теорія кооперацій;
 - в) теорія соціальних реформ капіталізму.
- 3.** Українська РСР увійшла до складу Радянського Союзу
- а) 1910 р.;
 - б) 1922 р.;
 - в) 1934 р..
- 4.** В якому році вийшла праця М. Туган-Барановського «Промислові кризи»?
- а) 1890;
 - б) 1894;
 - в) 1895.
- 5.** На Закарпатті українська кооперація виникла в ході ...
- а) повстання;
 - б) верховинської акції;
 - в) акції – повстання.
- 6.** У грудні 1927 р. XV з'їзд ВКП(б) затвердив директиви по складанню п'ятирічного плану розвитку народного господарства
- а) третього;
 - б) другого;
 - в) першого.
- 7.** Ярмаркова, базарна та постійна стаціонарна торгівля були формами організації
- а) зовнішньої торгівлі;
 - б) внутрішньої торгівлі;
 - в) місцевої торгівлі.
- 8.** Загальне керівництво і контроль за діяльністю кооперативів здійснював
- а) РСУК;
 - б) УРСР;
 - в) ПСК.
- 9.** У чому на думку М. Туган-Барановського криється причина криз?
- а) « у сфері нагромадження і втручання суспільного капіталу»;
 - б) « у сфері торгівлі»;

- в) « у сфері виробництва».
- 10.** Рада Державних Секретарів була створена ... 1918 р.
- а) 10 грудня;
 - б) 10 листопада;
 - в) 10 вересня.

Тест 14.4

- 1.** За теорією Туган-Барановського тільки ... може забезпечити безперервний рівень виробництва:
- а) науково-технічний прогрес;
 - б) інвестиції;
 - в) гроші;
- 2.** Туган-Барановський був:
- а) лікарем;
 - б) міністром фінансів;
 - в) президентом;
- 3.** Туган-Барановський вперше розробив вчення:
- а) кредити;
 - б) фінанси;
 - в) про закономірність циклічної економічної думки;
- 4.** У 1894 році вийшла його праця:
- а) «Промислові кризи в сучасній Англії, їх причини та найбільші впливи на народне життя»;
 - б) «Політекономія»;
 - в) «Теорії економіки»;
- 5.** У 1895 році вийшла стаття:
- а) «Забруднення атмосфери»;
 - б) «Значення економічного фактора в історії»;
 - в) «Мобільність ресурсів»;
- 6.** Світове визнання Таган-Барановський отримав за:
- а) новий прилад;
 - б) програмування;
 - в) дослідження з теорії ринку економічних криз;
- 7.** Який напрямок наукових досліджень не належить М. Туган-Барановському:
- а) теорія криз;
 - б) теорія кооперацій;

- в) теорія соціальних реформ капіталізму;
- 8.** Хто був професором і ректором Київського університету?
 - а) М. Бурге;
 - б) В. Навроцький;
 - в) І. Франко.
- 9.** Хто був професором і ректором Київського університету?
 - а) М. Бурге;
 - б) В. Навроцький;
 - в) І. Франко.
- 10.** Хто вперше переклав «Капітал» на українську мову?
 - а) Туган-Барановський;
 - б) Зібер;
 - в) Франко.

Тест 14.5

- 1.** Хто поєднав у своїх роботах трудову теорію вартості і теорію граничної корисності?
 - а) В. Дмитрієв і Є. Слуцький;
 - б) В. Дмитрієв і К. Зинов'єв;
 - в) І. Вернадський і Є. Слуцький.
- 2.** Що досліджував у своїх роботах В. Навроцький?
 - а) Київщину;
 - б) Галичину;
 - в) Одещину.
- 3.** Хто з них був агрономом-економістом?
 - а) К. Зинов'єв;
 - б) І. Гізель;
 - в) М. Ліванов.
- 4.** Хто написав роботу «Домоводство»?
 - а) І. Гізель;
 - б) А. Сміт;
 - в) В. Каразін;
- 5.** Яку епоху виражав В. Карабін
 - а) перехідну;
 - б) нову;
 - в) економічної науки.
- 6.** Хто видав перший в нашій країні курс політекономії?
 - а) А. Сміт;

- б) Т. Степанов;
- в) Я. Мудрий.
- 7. Що критикував С. Подолинський?
 - а) економіку;
 - б) кріпосництво;
 - в) працю людини.
- 8. На що звернув значну увагу М. Зібер?
 - а) на будівництво;
 - б) на трудові відносини;
 - в) на розвиток машинного виробництва.
- 9. Яку працю написав І. Франко?
 - а) «Катехізм економічного соціалізму»;
 - б) «Теорія кредиту»;
 - в) «Домоводство».
- 10. В якому році вийшла праця М. Туган-Барановського «Промислові кризи»?
 - а) 1890 р.;
 - б) 1894 р.;
 - в) 1895 р.

РОЗДІЛ 15. КОНЦЕПЦІЇ ХХ СТ. ТА МОДЕЛІ УКРАЇНСЬКОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПЕРСПЕКТИВИ У ХХІ СТ..

15.1. Економіко-кооперативна думка

Кооперативний рух має тривалу історію і в міжнародному, і в національному вимірі. Науково-теоретичний і практичний інтерес до нього не згасає; навпаки, він періодично відновлюється, особливо в періоди трансформаційних зрушень у суспільстві, виникнення нових господарських форм, кризових ситуацій, економічної нестабільності тощо.

На сучасному етапі в Україні спостерігається ситуація коли через економічну невизначеність посилився практичний інтерес до процесів кооперування та діяльності кооперативних економічних організацій. Саме проблема кооперації є актуальною з позицій соціально-економічного розвитку країни,

тому що ідея кооперації включає передусім духовну, моральну та освітньо-виховну складові. Розвиток різних форм кооперативного руху гарантує держава завдяки прийнятим законам "Про сільськогосподарську кооперацію" (1997), "Про кредитні спілки" (2001), "Про кооперацію" (2003) та ін.

Серед тих, хто в кінці XIX – на початку XX ст. доклав максимуму зусиль задля популяризації кооперативних ідей поміж населення Наддніпрянської України та вироблення організаційних принципів, практичних рекомендацій щодо створення національних кооперативних інституцій, були В.Доманицький, Б.Мартос, М.Левитський, К.Мацієвич, М.Туган-Барановський та багато інших діячів, котрі поклали початок орієнтуванню кооперативних організацій на задоволення національних інтересів українців і вже на етапі зародження українського кооперативного руху намагалися поєднати його завдання з невідкладними політичними та соціально-економічними проблемами українського суспільства.

Особливої уваги заслуговує фундаментальна праця М.Туган-Барановського "Соціальні основи кооперації", яка здобула визнання в усьому світі та ввела ім'я вченого до складу класиків-теоретиків кооперативного руху. Книга була опублікована англійською, німецькою, польською і французькою мовами, до 1918 року тричі видавалася в Росії. Українське видання, яке до друку підготував сам автор, вийшло в Києві під назвою "Кооперація, її природа і мета", у 1936 р. його було перевидано у Львові.⁶⁵ Кооперацію вчений розглядав як один з елементів поступу українського народу до незалежності, тому прагнув надати їй характеру національного громадського руху. Основними принципами, які, на думку М.Туган-Барановського, мали би забезпечити успішний розвиток кооперації в Україні, були зацікавленість кооператорів у досягненні високих економічних результатів, поєднання особистих інтересів із суспільними⁶⁶.

⁶⁵ Гелей С. Михайло Туган-Барановський – визначний теоретик кооперативного руху / С. Гелей // Українська кооперація: історичні та соціально-економічні аспекти. – Л., 1998. – Т. 1. – С. 5–17.

⁶⁶ Перший Український просвітньо-економічний конгрес уладжений Товариством "Просвіта" в сорокліте заснована у Львові в днях 1 і 2 лютого 1909 року / Протоколи і

М.Левитський вважав, що «кооперація є найліпше і найкраще виявлення людського генія в межах соціально-економічного будівництва». Він закликав дрібних селянських власників до добровільної гуртової господарки, яка б недопускала навіть тіні примусу. На таких засадах артільний рух під гаслами М.Левитського з Херсонщини поширився на Катеринославщину, Полтавщину, Чернігівщину, Канівщину, Донеччину навіть на російські терени.

Згідно з поглядами М.Левитського, хліборобська артіль будувалася на таких засадах:

– вся наша земля на всіх наділах наших, а також орендована, об'єднується разом в єдине ціле і передається до неподільного та спільного володіння користування всієї артілі;

– усе рухоме та нерухоме майно, різні будівлі т.д. належать нероздільно і перебувають у спільному користуванні всієї артілі;

– кожне суспільство живе окремо і влаштовує своє хатне життя як само хоче;

– урожай весь обов'язково звозиться в один двір; урожай після виплати артільних боргів, податків і т.ін. поділяється поміж усіма учасниками за кількістю робітних душ без різниці статі (причому хлопці 14-17 років і дівчата 13-16 років отримують половину належного дорослим учасникам);

– щоб наше артільне діло йшло добре, всі повинні жити в злагоді, любові та згоді, як брати і як подобає дійсним християнам; ми не повинні лаятися, ані сваритися, ані п'янствувати..."

Як видно з оригінальної і докладної артільної умови, М. Левитський хотів з артілі створити зародок нової господарської іморальної організації. Такі намагання робили суспільні реформатори в країнах Європи і Америки. Найхиткішими артільні засади М.Левитського були в тому, що вони невраховували багатоговікового побутування українських селян, вже сам характер землеробських занять яких породжував приватновласницькі інтереси і мотивації до праці. Власне це й ствердила спеціальна комісія Вільного економічного товариства.

реферати зредагували д-р І. Брик і д-р М. Коцюба. – Л. : Наукове т-во ім. Шевченка, 1910. – С. 364–366.

"Всі завоювання соціального прогресу, - писав він, - по суті, здобуті стільки економічними факторами, скільки силами моральними і перемагав зрештою не той, хто був сильніший економічно, а той, хто був сильніший морально". М.Левитський розглядав економічний розвиток із позицій еволюціонізму, бо "історія жодних різких кроків не знає", відзначав демократично-республіканський дух українського народу, який прагне створити "вільний устрій життя без панаї хлопа". Він звинувачував марксистів у зловживанні теорією, радив не керуватися "німецькими шаблонами", а виявити справжню творчість, поклавши її у "фундамент майбутньої будови".

Керуючись цим, М.Левитський склав низку проектів про організацію землеробських і ремісничих артілей, споживчих, кредитних і кооперативних об'єднань, створення артільних лавок і кас різних типів, тимчасових складів товарів, виставок сільськогосподарських знарядь, товариств сприяння артілям і т.п.

В основу ідеології української кооперації була покладена теза про злиття кооперативного руху в одне ціле з національно-визвольною боротьбою українського народу заради здобуття державної самостійності власними силами. Саме такі мотиви прозвучали у виступах відомих кооперативних діячів з Наддніпрянщини, Галичини, Буковини на Першому просвітньо-економічному конгресі, що проходив 1–2 лютого 1909 р. у Львові. Зокрема, висловлюючи свої погляди на кооперацію та її роль у національному житті українського народу, А.Ільченко (Жук) переконував учасників конгресу, що важливість кооперації полягає в тому, що вона "згуртує українців у націю". За несприятливих політичних обставин український кооперативний рух, вважав він, "мусить мати характер боротьби національної, боротьби за національне самостійне існування"⁶⁷

До визначних економістів-кооператорів належить і Сергій Бородаєвський. Він не обмежувався кооперативно-чиновницькою діяльністю, а займався творчою роботою в галузі

⁶⁷ Перший Український просвітньо-економічний конгрес уладжений Товариством "Просвіта" в сорокліте заснованя у Львові в днях 1 і 2 лютого 1909 року / Протоколи і реферати зредагували д-р І. Брик і д-р М. Коцюба. – Л. : Наукове т-во ім. Шевченка, 1910. – С. 364–366.

теорії та історії кооперативного руху, читав лекції на Вищих Комерційних Курсах і в Політехнічному інституті в Петербурзі, 1910 року зайняв посаду віце-директора департаменту Міністерства торгівлі й промисловості. До жовтневого перевороту 1917р.учений написав низку праць з кооперації. Особливо популярною стала його книжка "Збірник про дрібний кредит", в якій розглядалися суть, закони, організація і діловодство ощадно-позичкових і кредитних товариств. Вона витримала шість видань тиражем 30 тисяч примірників.

Опинившись після поразки українських визвольних змагань в еміграції, С.Бородаєвський читав лекції про кооперацію в Міжнародній Академії в Брюсселі та в Сорбонні (1921-1922), в 1923р. був обраний професором Української Господарської Академії в Подєбрадах і Українського Технічно-Господарського інституту, професором Українського Вільного Університету в Празі. С.Бородаєвський належить до перших членів Інституту для Кооперативних Студій, що його заснував видатний теоретик і організатор кооперації француз Ш.Жід.

Одним із найважливіших монографічних досліджень С.Бородаєвського є "Історія кооперації", в якій узагальнено порівняльний матеріал з понад 40 країн світу. Вона належить до піонерних досліджень такого типу не тільки в українській, але й в світовій кооперативній літературі. "Ця праця перш завсе, звичайно, мала на увазі дати студентам Економічно-Кооперативного відділу Української Господарської Академії в Чехословаччині, атакож студентам інших високих шкіл докладний підручник з історії кооперації, але одночасно, пише автор, - вона може бути корисною для всіх, хто цікавиться кооперацією теоретично, чи практично; хто хотів би простудіюватисуть різних кооперативних організацій у різних країнах і поступовий хід їх розвитку"

Це означає, що не можна тлумачити зміст "Історії кооперації" С.Бородаєвського звужено, як збірку історико-кооперативних фактів, бо в ній відображено теоретичні погляди автора на основузагальнення великого міжнародного досвіду розвитку кооперативного руху. "Перш ніж перейти до викладів з історії кооперації, - зазначає С.Бородаєвський, - докладно встановити поняття того економічного явища, яке ми будемо

досліджувати в історичній перспективі, треба докладно сказати, що ми розуміємо під кооперацією, який круг явищ ми залуцаємо до цього поняття."

Вказавши на походження поняття кооперації, учений відзначив, що кооперація - це така форма співробітництва, яка "шляхом об'єднання окремих осіб стріміться поліпшити умови існування населення та ступнево усунути негативні явища сучасного економічного ладу". Найсильнішою рисою кооперації, на думку дослідника її історії, є принцип справедливості, що й носить кооперація в суспільно-економічні відносини.

Він співставляв кооперацію із соціалізмом й комунізмом, знаходження спільного й відмінного між ними. "Соціалізм, - відзначав С.Бородаєвський, полишає для індивідуальності дуже обмежене поле діяльності. Кооперація ж дає своїм членам значні межі свободи для індивідуальних розпочинань. Соціалізм не визнає приватної власності на знаряддя продукції. Кооперація визнає приватну власність на такі знаряддя і лише стремить до пом'якшення негативних наслідків, що з цього виникають..."

Ще більшою є різниця між кооперацією і комунізмом. "Комунізм не визнає грошей, виключає прибутки, не допускає найманої праці. Кооперація ж працює в умовах грошового господарства. Вона припускає прибутки (лише не надмірні), вона мириться з найманою працею. І далі: "Комунізм існує своєю силою; кооперація міцна силою переконання. Комунізм - це примусовий союз, кооперація-це вільне об'єднання, що стійко оберігає свою незалежність від органів влади." Соціалізм і комунізм прихильники атеїзму що оголошують релігії жорстоку війну, бо вона гальмує розпалювання в колах пролетаріату непримиренну ненависть до заможних верств та прагнення скинути владу капіталістів.

С.Бородаєвський твердив, що "тільки кооперація з її пошаною людської особи, з її захопленням альтруїзмом, з її прагненням уперто й систематично боротися проти болячок сучасного капіталістичного устрою... здібна змінити цей устрій у найліпший спосіб. Тільки кооперація в стані перетворити

умови людського існування на більш сприяючі, ясніші приємніші для всіх."

В особі С.Бородаєвського українська кооперативна думка має видатного теоретика й організатора, який тільки протягом 1921-1942 рр. опублікував понад 500 фахових статей у 22 країнах світу - "від Розаріо до Сайгону"- у 85 виданнях кооперативної преси: українських, болгарських, чеських, сербських, польських, румунських, німецьких, французьких, швейцарських, китайських та ін. У багатьох з цих видань було вміщено життєписи про видатного українського вченого, а за працю "Народногосподарські проблеми і мир" С.Бородаєвський отримав нагороду на міжнародному науковому конкурсі.

Помітне місце серед інституціоналістів-кооператорів посідає Б.Мартос. Розглядаючи чинники розвитку кооперації, вчений на перше місце поставив працю. "Головним чинником людської культури, - твердив він, - слід визнати працю". Далі йде ініціатива, здатність до об'єднання, добровільність, жертвовність. Кооперативний рух - це "боротьба за самостійне економічне становище, за визволення од залежності економічної, заусунення взиску в дорозі..". Б.Мартос писав: "Кооператив є добровільне, на принципі рівності самопомоги засноване об'єднання людей, з метою поліпшити свій добробут шляхом ведення на спільний рахунок підприємства, яке має збільшувати трудовий заробіток учасників, або зменшувати їхні видатки на споживання, відповідно до використання ними цього підприємства, а не по кількості вкладеного капіталу".

Б. Мартос розробив свою класифікацію кооперативів, докладно описав кожен кооперативну форму, спираючись на український і зарубіжний матеріал.

В Україні, на його думку, найпоширенішими видами кооперації буди кредитові, споживчі й сільськогосподарські товариства та їхні союзи. Вчений розглянув також статут "кооперативів, правові обов'язки членів, інші статутно-організаційні питання кооперативного руху. З'ясування цих проблем не втратило свого практичного значення досі.

Підсумовуючи свої дослідження, Б. Мартос дає цінні поради, спрямовані на організацію кооперації. Особливу увагу він звертає на кадрове забезпечення з погляду фаховості

моральних засад. Для розвитку кооперації, - писав учений, - потрібні досвідчені керівники та добре підібраний фаховий персонал. "...В першу чергу керівник кооперативної установи, - зазначав Б.Мартос, - повинен бути людиною порядною. Розум, досвід та енергія людини нечесної принесуть кооперації не користь, а тільки шкоду, тому в першу чергу потрібні люди непідкупні, що для них матеріальні блага не грали б у житті першої ролі, і то однаково, чи справа йде про які-небудь дрібні вигоди, чи про якусь велику користь. Кожен працівник, будучи найталановитішим, повинен пам'ятати, що не кооперація існує для нього, а він для кооперації. Такий принцип відповідає сутності кооперації.

Як видно, кооперативна теорія і практика цінувала насамперед фундаментальні моральні засади людини, господарські, національні й культурні традиції. Це були ті ознаки, які відрізняли кооперацію від господарських систем капіталізму і державницького соціалізму. "Теорія кооперації" Б.Мартоса - помітне явище в науці про кооперацію.

Теоретиком і організатором кооперації був Юліян Павликовський. У Відні український слухач зацікавився агрономією і біологією, мав намір виїхати до Голландії для продовження студій і підготовки до академічної кар'єри. Ю.Павликовський найбільше цікавився політичною економією, зокрема в інтерпретації професора К.Гофмайстра, який належав до молодшої історичної школи.

Сила українських кооперативних організацій, на переконання теоретиків кооперації, – у їх масовості, тому керманічі кооперативного руху прагнули залучити в систему кооперації, підпорядковану Ревізійному союзу українських кооперативів (РСУК), якомога більше українських селян. "Кооператива не є замкненою в собі спілкою, – писав Ю.Павликовський. – Вона стоїть отвором для всіх, які бажають при помочи кооперативної організації двигнути своє господарство на вищий економічний і культурний рівень. Чим більший гурт ідейних, господарних одиниць об'єднується в

кооперативній спілці, тим більша її матеріальна і моральна сила”⁶⁸.

За власним зізнанням, він зачитувався працями вчених Німеччини й Австрії, згуртованих у Союз соціальної політики на чолі з Г.Шмоллером (1838-1917). Учені-економісти цієї школи протиставляли свої ідеї абстрактним економічним теоріям ліберального індивідуалізму, марксистського детермінізму і деяким висновкам психолого-математичної школи. Вони шукали позитивних фактів розвитку суспільно-економічних стосунків, еволюційних стремлінь до поступу і нового соціального ладу. Український учений був обізнаний також і з американською інституційною економічною школою, яка вважала, що кожній нації притаманні історично сформовані суспільно-економічні інституції й традиції, з якими потрібно рахуватися, модернізуючи господарську систему. Ю.Павликовському імпонували теорії "Кембріджськоїшколи". Він не раз посилався на А.Маршалла (1842-1924), який високо цінував реальну наукову допомогу суспільному прогресові.

Цікавими є думки ідеологів українського кооперативного руху з приводу взаємовідносин кооперації і держави. Ні в якому разі, вважав Ю.Павликовський, не можна дозволити державі втручатися у внутрішні справи кооперації. “Від держави, – на його думку, – кооперативний рух повинен вимагати доцільних законів, які упорядковували б свобідний розвиток самостійного кооперативного руху: доцільної економічної, скарбової і соціальної політики, яка... охороняла б трудові верстви їх організації; справедливого примінювання законів, а на випадок домагання їх органами влади – охорони перед надужиттям”⁶⁹. “Кооперація не повинна приймати матеріальної допомоги від нікого постороннього, а тільки від власних сил матеріальних і моральних, солідарно працюючих”⁷⁰.

⁶⁸ Гаврилко А. Значення кооперативної свідомості і як її ширити / А. Гаврилко // Господарсько-кооперативний часопис. – 1921. – Ч. 5–6. – С. 12

⁶⁹ Павликовський Ю. Природа, мета і світогляд українського кооперативного руху / Ю. Павликовський. – Л., 1934. – 16 с.

⁷⁰ Павликовський Ю. Народ і кооперація / Ю. Павликовський // Кооперативна республіка. – 1928. – № 2–4. – С. 3.

З метою популяризації кооперативної ідеї поміж населення організатори кооперації налагодили активну агітаційно-пропагандистську роботу серед нього. Завдання полягало в тому, щоб не тільки донести ідею кооперації до кожного селянина чи робітника, але й спрямувати народну ініціативу в потрібне русло. Керівництво РСУК розробило спеціальні листівки, у яких роз'яснювалися завдання кооперативних організацій. В одній з них, наприклад, читаємо: “Кооператива – це організація бідніших в цілях самопомоги. Кожний кооператив має ціллю взаємну поміч. У споживчих кооперативах змагаємо до самопомоці шляхом закупів просто у джерела, у гуртівників з полишенням торговельних посередників. Ми купуємо товари якнайдешевше і продаємо своїм членам якнайдешевше. Водночас змагаємо до того, щоб продукти й сирівці членів збувати якнайдорожче ...”⁷¹.

На теоретичні засади цих наукових шкіл Ю.Павликовський спирався у своїй практичній діяльності, спрямованій на відбудову й активізацію господарського життя на західноукраїнських землях.

Роль кооперації в господарському житті українського народу висвітлювалася на сторінках кооперативної періодики. Так, у 1921 р. в одному з номерів “Господарсько-кооперативний часопис” опублікував статтю А.Гаврилка під заголовком “Значення кооперативної свідомості і як її ширити”. У ній автор ґрунтовно й у доступній навіть для малограмотного селянина формі доводив, що “кооперація є сама собою метою і водночас засобом до мети. Вона прагне краще і дешевше, ніж приватний підприємець, задовольнити матеріальні потреби своїх членів, сприяє розвитку українського промислу і села, піднімає світогляд нації”, і зазначив напрями, за якими треба вести кооперативну пропаганду: “Усвідомлювати на такі теми, як про зло теперішніх господарських відносин, що їх повинна замінити кооперація; розповідати про матеріальне значення

⁷¹ Коберський К. Вільне спілчанство (кооперація) – шлях до піднесення народу / К. Коберський. – Л. : Самоосвіта, 1935. – 40 с.

кооперативної організації; роз'яснювати мету кооперації, засоби кооперативної праці”⁷².

Для визначення стратегії розбудови української кооперації, форм і методів діяльності кооперативів важливе значення мали праці видатного українського кооператора К.Коберського. У своїх наукових студіях він послідовно проводив думку, що кооперативний рух – не суто господарський, а швидше політико-державницький рух, покликаний створити сприятливі умови для повноцінного життя українства ⁷³.

К.Коберський проаналізував твори багатьох представників світової кооперативної думки, намагався ознайомити з їхніми поглядами українських фахівців у сфері кооперації. У 1934 р. за його редакцією у Львові вийшла книга “Ідеологія кооперації. Вибір з кооперативного письменства”, яка знайомила читачів з важливими положеннями з праць найкращих представників світової кооперативної думки – П.Ворбасса, Ш.Жіда, Дж.Раселя та багатьох інших⁷⁴. Морально-етичні ідеї світової кооперативної думки, згідно з якими в основу діяльності кооперативів було покладено принципи добровільності та взаємодопомоги, співпраці й співвідповідальності, українські кооператори прийняли у свою програму.

Як самодіяльна, національно-орієнтована громадсько-господарська організація, яка в умовах чужоземного поневолення згуртовувала всі стани українського населення краю, кооперація перебувала в центрі уваги різних суспільних сил, у тому числі й національних політичних партій та об'єднань. Насамперед варто відзначити, що всі українські політичні партії та об'єднання, що діяли в Західній Україні у 20–30-х роках ХХ ст., прагнули зберегти й розширити свою соціальну базу. Із цією метою у своїх програмах вони декларували завдання щодо покращення соціально-економічного становища українського громадянства й однією з

⁷² Ідеологія кооперації. Вибір з кооперативного письменства / [упоряд. К. Коберський, В. Левицький]. – Л. : Накл. РСУК, 1934. – 105 с.

⁷³ Павликовський Ю. Природа, мета і світогляд українського кооперативного руху / Ю. Павликовський. – Л., 1934. – 16 с.

⁷⁴ Луцький О. Велика ціль кооперації / О. Луцький // Господарсько-кооперативний часопис. – 1926. – Ч. 41–42. – С. 1–5.

форм господарювання, що в умовах польського панування дозволяла українцям розвивати власну економіку, визнавали кооперацію. Проблеми й перспективи розвитку української кооперації викладалися в програмних документах національних політичних організацій, обговорювалися на партійних форумах, висвітлювалися в пресі.

Таким чином, основою ідеології українського кооперативного руху була орієнтація на перетворення кооперативів в осередки українського національного руху, які повинні були забезпечити економічні підвалини самостійного розвитку нації в умовах бездержавності й у такий спосіб підготувати українство до боротьби за національні ідеали й державну незалежність. Розробка ідеологічних основ кооперативного руху велася одночасно кооперативними установами, політичними партіями, громадськими організаціями, окремими кооперативними діячами, і кожний суб'єкт цієї діяльності відчував на собі вплив інших учасників ідеологічного процесу. Головними ідеологічними засадами українського кооперативного руху в Західній Україні в 1920–1939 рр. були визначені такі: основне завдання кооперації – піднесення матеріального добробуту українського народу та задоволення його національно-культурних потреб; опора на власні сили; виховання ідейних, національно-свідомих громадян, для яких найважливішим завданням є служіння громаді й своєму народові.

15.2. Економічна думка ХХ – на початку ХХІ ст.

Україна не мала своєї державності, її суспільство було поділене між двома багатонаціональними імперіями. Природно, що в такій ситуації осередки економічної науки і в Східній Україні на західноукраїнських землях, хоч і представляли собою нерозривну єдність як складові культури одного народу, водночас продовжували розвиватися у різних соціально-економічних і політичних умовах та сферах наукових впливів, відбиваючи їхні характерні риси й особливості.

Українська економічна думка плідно розвивалася у другій половині ХІХ - на початку ХХ ст. Вже на початку минулого

століття в Україні було представлено всі напрями світової економічної науки, а українські економісти не лише сприйняли досягнення вчених Західної Європи, а й зробили власний суттєвий внесок в економічну теорію⁷⁵.

Вивчення джерельної бази сучасних досліджень з історії української економічної думки у другій половині XIX - на початку XX ст. дає підстави говорити, що їхні автори, спиралися, здебільшого, на опубліковані наукові праці українських економістів указанного періоду, статистичні матеріали та публікації тогочасної періодики, значно рідше - на архівні джерела. Провідні фахівці акцентуючи увагу на завданнях глибокого вивчення економічної теоретичної спадщини України, вказують, що чимало праць тогочасних видатних українських економістів залишаються маловідомими не тільки широкому загалу, а й багатьом теоретикам і практикам галузі⁷⁶. Тому виявлення, типологізація і загальна характеристика українських видань з економічної проблематики другої половини XIX - початку XX ст. є актуальним завданням в в контексті історико-наукознавчих, документознавчих і бібліографознавчих досліджень.

У другій половині XIX - на початку XX ст. Україна долала наслідки кріпосництва і поволі просувалася по шляху розвитку капіталістичних відносин. В центрі уваги прогресивної економічної думки того часу перебували проблеми з'ясування причин відставання країни в економічному та суспільно-політичному розвитку від провідних західних держав, індустріалізації та впровадження здобутків технічного прогресу в усі галузі народного господарства, піднесення продуктивності сільськогосподарського виробництва, обмеження негативного впливу царської бюрократії на суспільно-економічне життя, які уже частково пов'язувалися з ідеями українського національного самовизначення і зміцнення національних елементів у провідних галузях економіки⁷⁷.

⁷⁵ Лортикян Э. Л. Украинские экономисты первой трети XX столетия: Очерки истории экономической науки и экономического образования. - Х., 1995. - С. 180.

⁷⁶ Там само. - С. 188.

⁷⁷ Горкіна Л. П. Нариси з історії політичної економії в Україні: Остання третина XIX - перша третина XX ст. - К.: Наук. думка, 1994. - С. 10-11.

Плідні економічні ідеї та наукові розробки того часу втілені у творчій спадщині вчених-економістів як Східної України, що входила до складу Російської імперії, так і західноукраїнських земель, які перебували у складі Австрійської імперії. Наукові сили Східної України зосреджувалися переважно у Харківському, Київському та Одеському (Новоросійському) університетах, численних вищих учбових закладах, наукових товариствах. Багато вчених-економістів виходців з України працювали в наукових та учбових закладах Петербурга, Москви, інших міст Росії. Головними науковими центрами, до яких тяжіла українська інтелігенція на західноукраїнських землях, були Львівський та Чернівецький університети, а також Наукове товариство ім. Шевченка у Львові.

Розвиток капіталізму і ринкових відносин наприкінці ХІХ - на початку ХХ ст. викликав потребу у фахівцях-економістах нового профілю, з широкою економічною та комерційною підготовкою, які б володіли не лише економічною теорією, а й практичними навичками комерційної діяльності. Здобути таку освіту можна було лише у спеціальних вищих навчальних закладах - Київському і Харківському комерційних інститутах, заснованих на початку ХХ ст. Наукові праці викладачів з економічних, комерційних наук, статистики, економічної географії, демографії, товарознавства публікувалися, зокрема, на сторінках "Известий Киевского коммерческого института". Кожна публікація часопису, як правило, починалася з окремої пагінації і пізніше могла бути випущена окремим виданням. Так, наприклад, були видані праці засновника, директора і професора Київського комерційного інституту М. В. Довнар-Запольського⁷⁸. При цьому інституті працював під керівництвом проф. К. Воблого економічний семінар матеріали якого також видавалися окремими випусками⁷⁹.

⁷⁸ Довнар-Запольский М. В. Русский вывоз и мировой рынок // Изв. Киев. коммерч. ин-та. - 1914. - Кн.22. - С. 1-46, 1-26 (табл.); Його ж. Русский вывоз и мировой рынок: В табл. и диагр. - К.: Тип. И.И.Чоколова, 1914. - V, 45, [1] с.; 7 л. табл., диагр.

⁷⁹ Остапенко С. С. Внешние рынки России. 1. Персидский рынок и его значение для России. - К.: Тип. И. И. Чоколова, 1913. - 4, 175 С.: табл., диагр. - (Тр. экон. семинария проф. К. Г. Воблого при Киев. коммерч. ин-те).

У XIX ст. в Україні засновано чимало наукових товариств, які ставили за мету дослідження України - її археології, історії, культури, побуту та інших сфер суспільного життя, в тому числі соціально-економічної. Значний внесок у розвиток економічних досліджень зробив Південно-Західний відділ Російського географічного товариства, заснований у Києві в 1873 р. У статтях, з економіки що вміщувалися в його "Записках"⁸⁰, розглядалися питання торгівлі, історії промисловості, аграрних відносин, зокрема, пореформеного розвитку селянського господарства, тобто ті ж, що порушувались також у монографічних дослідженнях вчених-економістів, і на сторінках фахових економічних журналів⁸¹.

Мали велике значення історико-економічні дослідження, глибокі наукові розробки проблем сільськогосподарської та промислової статистики, демографії, економіки аграрного виробництва, теорії і практики сільськогосподарської кооперації, економіки промисловості, фінансів і кредиту тощо. Ці галузі економічного знання відзначені в Україні працями таких відомих науковців, як М. Бунге, Т. Рильський, К. Воблий, Р. Орженцький, В. Косинський, О. Анциферов, Л. Федорович, Є. Слуцький, О. Русов, М. Рклицький, В. Падалка, О. Шлікевич, В. Варзар, А. Бориневич, В. Левитський, П. Фомін та багато інших.

Наукове товариство ім. Шевченка (1873-1939) - перший національний науковий заклад, що заклав основи для розвитку всіх галузей української науки. Окрім здійснення наукових студій товариство пропагувало рідну мову, історію, науку і культуру за допомогою своїх численних монографічних, серійних та періодичних видань. У 1906 р. Утворено Статистичну комісію НТШ (голова - М. Грушевський), яка мала на меті проводити статистичні дослідження населення та фактів суспільного життя України, не охоплених офіційною

⁸⁰ Волков Ф. К. О сельских ярмарках и о значении их для изучения ремесленной и кустарной промышленности // Зап. Юго-Зап. Отд. Рус. геогр. о-ва. - 1873. - Т. I. - С. 265-289; Чубинский П. П. Село Сокиринцы и сокиринское ссудо-сберегательное товарищество // Там само. - С. 235-264; Яснопольский Н. П. Изменения направления хлебной торговли Юго-западных и малороссийских губерний под влиянием рельсовых путей из этих местностей к Северо-западным рынкам // Там само. - С. 194-221.

⁸¹ Корнійчук Л. Я. Суспільно-економічна думка на Україні в 70-х роках XIX ст. - К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1971. - С. 110.

статистикою. Друкованим органом комісії були "Студії з поля суспільних наук і статистики" (1909-1912). Всього вийшло 3 томи цього видання, в яких опубліковано теоретичні і практичні розвідки з історії статистики і власне статистики. В них розглянуто низку проблем господарського, суспільного і культурного життя українського народу⁸².

Ще одне видання цього товариства - "Часопись правнича і економічна" (1900-1906, 1912). На думку його редактора, журнал мав розвивати право та політичну економію на новітній основі⁸³ 19. Деякі праці з історико-економічної проблематики були опубліковані в "Записках НТШ", вийшли в серії "Українсько-руський архів" тощо⁸⁴.

Значну групу виданих в Україні матеріалів з економіки складають матеріали земської статистики. Її виникнення зумовили практичні потреби діяльності земств, що вимагали точних відомостей про різнопланове господарське життя громади. Найбільшого розвитку такі дослідження набули в Чернігівському земстві, де в 1875 р. було утворено постійний статистичний відділ. У його роботі брали участь відомі українські статистики - П. Червінський, О. Русов, В. Варзар, О. Шлікевич та інші, праці яких увійшли до скарбниці історії і теорії української статистики⁸⁵.

Значний вплив на формування програм і методики земських статистичних досліджень мав політекономічний напрям статистики, представлений в Україні Д. П. Журавським та

⁸² Гехтер М. Земська статистика про заробітню платню в сільському господарстві Лівобережної України // Студії з поля суспільних наук і статистики. - Т. 1. - Л., 199. - С. 161-195; Він же. Із статистики України // Там само. - Т. 2. - Л., 1910. - С. 182- 193; Дністрянський С. Національна статистика // Там само. - С. 27-67; Залізняк М. Індустрія на південній Україні // Там само. - С. 194-211; Панейко В. З історії і теорії статистики // Там само. - Т. 1. - Л., 1909. - С. 1-16 та ін.

⁸³ Романюк М. М., Галушко М. В. Українські часописи Львова, 1848-1939 рр.: Іст.-бібліогр. дослідження: У 3 т. Т. 1. 1848-1900 рр. - Л.: Світ, 2001. - С. 133.

⁸⁴ Барвінський В. Матеріали до історії суспільного та економічного побуту Лівобережної України в XVIII ст. // Зап. НТШ. - Т. 90. - Л., 1909. - С. 25-32; Крип'якевич І. Матеріали до історії торгівлі Львова // Там само. - Т. 65. - Л., 1905. - С. 1-46; Франко І. Я. Громадські шпихліри в Галичині: (Причинки до історії економічних і соціальних відносин Галичини в XVIII - XIX в. Вип. 1. - Л., 1907. -168 с. - (Українсько-руський архів; Т. 2) та ін.

⁸⁵ Русов А. Опыт программы для изучения экономических и общественных отношений в южно-русском селе. - К., 1880.

М.І. Зібером, тому земські статистики досліджували не лише процес виробництва, а й процес реалізації і споживання⁸⁶. Ними закладено основи вітчизняної бюджетної, промислової і математичної статистики, надано економічній науці такі цінні статистичні джерела як соціально-економічні описи губерній⁸⁷.

Завдяки проведенню земським статистичним дослідженням нині з'явилася величезна кількість масових даних про соціально-економічний розвиток України в період капіталізму, вміщених у численних земських публікаціях. Так, наприклад, результати статистичної діяльності земств трьох губерній Півдня України відображено у 650 виданнях - від ґрунтовних томів до невеликих брошур. Серед них - найбільше видань поточної статистики, є також видання з основної статистики, облікового характеру, монографічні дослідження окремих статистиків⁸⁸.

Часто у передмовях до них можна відзнайти описи методики проведення статистичних досліджень, програми, за якими вони здійснювалися, оцінку статистиками своєї діяльності, критичну оцінку вірогідності зібраних даних. Відомий український економіст М. Гехтер, вказував, що "для української науки земська статистика є першорядним джерелом, з якого повними руками можна черпати дуже коштовний матеріал"⁸⁹.

У 20-их роках в Україні, де розвиток економічної науки відображав цивілізаційні особливості національної економіки ленінська програма побудови державного соціалізму не знаходила підтримку. Критикуючи програму більшовиків, М. Туган-Барановський, В. Косинський, К. Воблий та інші виступали проти націоналізації, що на їх погляд призведе до більшої анархії, ніж капіталізм, оскільки неможливо створити такий апарат, який зможе замінити саморегулюючу силу ринку.

⁸⁶ Мекшун Л. М. Особливості земської статистики в Україні у другій половині XIX - на початку XX ст. (іст.-екоп. аспект): Автореф. дис. канд. екоп. наук. - К., 2004. - С. 15.

⁸⁷ Описание Черниговской губернии: В 2 т. / Сост. А. Русов. - Чернигов, 1898-1899: Т.1. - 1898. - 668 с.; Т. 2. - 1899. - 704 с.; Сводный сб. по статистич. Описанию Полтавской губернии в 1882-1889 гг. - Полтава, 1901. - Вып. 1. - 278 с.

⁸⁸ Петров О. О. Діяльність земських статистичних закладів південноукраїнських губерній у другій половині XIX - на початку XX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст.наук. - Дніпропетровськ, 2003. - С. 13.

⁸⁹ Літературно-науковий вісник. - 1910. - Т. 52. - С. 431.

У 1918 р. була створена Українська Академія Наук, в якій М. Туган-Барановський очолив соціально-економічний відділ. За його ініціативою в 1918 р. був створений Інститут економічної кон'юнктури (він став його директором), який мав на меті проведення економічних досліджень закономірностей суспільного розвитку та вироблення рекомендацій для його соціально-економічного стимулювання. Після його смерті в 1919 р. інститут очолив М. Птуха, згодом - К. Воблій, Р. Орженцький. Розробки цього інституту базувались на дослідженнях світової економічної теорії, і були спочатку орієнтовані на обґрунтування хибності економічної програми більшовизму, на розробку плану самостійного розвитку України (формування української кооперації, власної валюти, на створення наукової концепції планування, створення нової системи фінансів, єдиної системи української сільськогосподарської кооперації).

В 1920 р. було засновано Товариство економістів, до якого входили такі видатні вчені як Є. Слуцький, К. Воблій, Р. Орженцький, М. Птуха, Ф. Задорожний та інші, що займались теоретично-економічним та прикладним аналізом народного господарства.

В теоретичних концепціях того часу відстоюється думка про регулюючу роль ринку та ринкових цін, про неможливість зведення їх в економічних відносинах до системи натурального та трудового (вартісного) обліку. Вказувалось на те, що не зважаючи на декларування цієї системи, держава повинна орієнтуватись на ринок та ринкові показники. Українська економічна думка досягла значних наукових висот і за рівнем та напрямками досліджень знаходилась в авангарді світової економічної думки. Праці Є. Слуцького, К. Воблого, Р. Орженцького, М. Птухи, Л. Яснопольського, О. Чайнова, О. Фелінцева та інших отримали світове визнання. Проте орієнтація владних структур на тоталітаризм поклала край розвитку економічної думки в Україні, перетворила її на складову радянської економічної теорії.

Були закриті щойно створені інститути та кафедри, припинені економічні дослідження, багато вчених було вислано з країни. З 30-х років змістом наукових досліджень стає

доведення переваг економічної політики, що будується за “класовим принципом”, а самі дослідження проникаються ідеями планування, директивності, централізму. Науковців, що підносили ці ідеї, відносили до складу “офіційних” і лише вони могли розраховувати на визнання, оскільки їхні ідеї не розходились з ідеологічними постулатами Компартії. До них можна віднести таких, як В. Чубар, О. Шліхтер, В. Введенський, Т. Жигалко та ін. Роботи цих економістів майже нічим не відрізнялись за спрямуванням, але все ж містили наукові положення щодо визначення принципів соціалістичного планування (серед яких балансовий метод), планового ціноутворення, планування товарообігу (особливо в частині побудови економіко-математичних моделей), кредитного планування та ін.

Особливе місце займала тоді критика “волобуїщини”, як прояву націоналістичних настроїв у економічній думці. М. Волобуєв 1928 р. виступив на сторінках преси з ідеєю про переваги самостійного економічного розвитку України, зазначаючи, що імперська політика Росії сприяла спотворенню природнього розвитку продуктивних сил України, пристосуванню її економіки до власних потреб. Він вказував на те, що Україна володіє достатнім потенціалом, аби інтегрувати до світової господарської системи самостійно, безпосередньо, а не через російську економіку, за що був оголошений ворогом соціалізму радянської держави. Згодом були оголошені ворожими, буржуазними ідеї М. Туган-Барановського, Є. Слуцького та інших.

З цього часу економічна думка України розвивається відповідно до соціального замовлення, знаходиться в ізоляції від світової економічної думки. Її відродження починається разом із відродженням інших економічних наук в 60-х роках “політичної відлиги”. Саме в цей час виходять з друку праці українських вчених І. Лукінова, Ю. Пахомової, В. Корнієнка, І. Ястремського та інших. В роботах цього періоду розробляються теоретичні засади впровадження господарського розрахунку, про місце та роль товарно-грошових відносин в економічному розвитку. В українській економічній літературі, як і в радянській взагалі, починають обговорюватись проблеми,

що чекали свого вирішення ще у 30-ті роки. Однак період піднесення змінюється періодом застою - коли проблеми політекономії соціалізму починають розглядатись в контексті “розвинутого соціалізму”. Але і в цей період з’являється низка фундаментальних праць, в яких характеризуються проблеми розвитку економічного механізму, теоретично розробляються підходить до використання ринкових форм в умовах соціалізму. Саме в цей час з’являються праці з історії економічної думки”, де аналіз її розвитку ведеться не лише з позицій критики, а й позитивного внеску. Накінець 80-х - початок 90-х років в Україні починають формуватися засади сучасної концепції суспільного розвитку, з’являється ряд статей та публікацій в українській науковій пресі.

Повернення української економічної теорії в лоно світової економічної думки тільки розпочинається, її ставлення до процесів, що відбуваються, ще не визначене. Але вже тепер в економічній літературі панує плюралізм поглядів, який сприяє розвитку науки. З огляду на це, в Україні існують передумови розвитку економічної теорії. Але такий процес має відбуватись на тлі переосмислення економічної спадщини та розвитку прогресивних економічних концепцій сучасності. Значну роль в цьому процесі повинна зіграти молода економічна еліта, вільна від стандартів тоталітарного мислення.

Основні наукові проблеми, над вирішенням яких працюють українськіучені-економісти: 1) кінцева мета докорінних перетворень в економічному суспільному політичному житті країни; 2) ефективні напрямки і проблеми трансформації вітчизняної економіки в ринкову; 3) структурна перебудова народного господарства і джерелінвестиційного процесу; 4) шляхи забезпечення фінансово-кредитної стабілізації; 5) досягнення продовольчої безпеки і забезпечення розвитку сільського господарстваУкраїни.

Геєц В., Кваснюк Б. *Основні ідеї*: 1) перебудова економіки можлива тільки на основі посилення інвестиційного процесу; 2) практика фінансування інвестиційних таінноваційних проектів за рахунок зовнішніх позик є вимушеною, але не виправданою. Необхідно посилювати національніінвестиційні джерела; 3) у грошовому регулюванні необхідно поступово

переходити від стримування грошової маси до її помірного розширення.

Покритан А. *Основні ідеї*: 1) на кінець 90-х років завершується формування тільки передумов для розвинутих ринкових відносин, саме ж становлення розвинутого ринкового господарства почнеться вже за межами 2000 року; 2) особливість перехідного періоду в Україні – значна руйнація продуктивних сил, на базі якої виникли існують економічні відносини, притаманні ранньому капіталізмі навіть докапіталістичним формам життя. Ці відносини суттєво гальмують становлення розвинутих ринкових відносин; 3) процес приватизації, який здійснюється в Україні, є лише формою первісного нагромадження капіталу; 4) головним напрямком становлення ринкової економіки є інтенсифікація інвестиційного процесу, на базі формування капіталу як реального явища.

Лукінов І., Чухно А. *Основні ідеї*: 1) перехід до ринкової економіки треба здійснювати без різких заходів на основі поступової трансформації сучасних економічних відносин в ринкові; 2) відродження економіки України треба базувати на розвитку власного внутрішнього ринку за рахунок підвищення платоспроможності товаровиробників і споживачів; 3) основою структурної перебудови народного господарства може стати тільки посилення інвестиційного процесу; 4) інвестиції в економіку мають бути мобілізовані за рахунок внутрішніх джерел /амортизація, накопичення прибутку підприємств, кошти держави, кредитні ресурси комерційних банків і т.ін./; 5) занадто жорстка монетарна політика /шляхом штучного обмеження грошей в обігу/ блокує інвестиційний процес і перешкоджає структурній перебудові народного господарства.

Пахомов Ю. *Основні ідеї*: 1) при відсутності соціального замовлення перетворююча функція економічної теорії підміняється апологетичною; 2) досліджував розвиток теорії товарно-грошових відносин при соціалізмі; 3) обґрунтував висновок про необхідність створення в країні економічних і правових умов для зміни існуючих виробничих відносин; 4) підкреслював зв'язок між наростанням процесів одержавлення

економіки й розвитком відчуження працівника від реального розпорядження загальнонародною власністю.

Рибалкін В. *Основні ідеї*: 1) використовував плюралістичні методи при вивченні предмету економічної теорії; 2) вважав, що відносини власності /у т.ч. й соціалістичної/ опосередковуються товарно-грошовими відносинами; 3) товарно-грошові відносини пов'язував з економічними методами управління національною економікою.

Черняк В. *Основні ідеї*: 1) виділив групи причин існування догматизму в політекономії соціалізму; 2) узагальнив можливості аналізу системи економічних відносин на основі рівнів власності, фаз відтворення, суб'єктів власності; 3) доводив, що економічна теорія має не лише досліджувати суть економічних законів, а й виробляти форми та методи їх використання; 4) відносини власності мають складну ієрархічну структуру, містять елементи й зв'язки різних рангів, постійно оновлюються, виступають процесом; 5) соціально-економічні труднощі пов'язував з відсутністю персоніфікації та індивідуалізації відносин власності; 6) вважав, що у межах державної власності можлива сукупність різних форм господарювання – сімейної, кооперативної, орендної та акціонерної.

15.3. Сучасна фізична економія, синергетика, праксеологія

Суспільна економічна думка протягом всієї історії цивілізації намагається осмислити сутність взаємодії суспільства і природи, оцінити цю взаємодію в конкретних показниках, що дозволяє цивілізації виявляти закономірності, що виникають у ході цієї взаємодії, і використовувати них для свого розвитку. На жаль, показників взаємодії з природою, що задовольняють як природу, так і людину, а тому дозволяють їм гармонійно співіснувати, ще не придумано.

Свій бурхливий розвиток економічна теорія починає з XVII століття, коли стали з'являтися стійкі капіталістичні відносини, збільшилася чисельність населення, зросли обсяги виробництва, активізувалася зовнішньоекономічна діяльність,

суспільство стало використовувати значні обсяги природних ресурсів для задоволення своїх зростаючих потреб як для створення нових виробництв, так і для випуску нових товарів, що з'явилися завдяки науковим відкриттям, - усе це зажадало розвитку економічної науки.

Однією з перших економічних теорій, що з'явилася в XV столітті, була теорія меркантилізму, представниками якої є Т.Мін (Англія), А.Серр (Італія), А.Монкретьєн (Франція) та ін. Розвиваючи вчення меркантилістів, Вільям Петті вперше назвав джерелом багатства працю і землю.

Економічне вчення збагатилося теорією фізіократів, а лікар Ф.Кене став одним з його основних представників. Він розробив "Економічні таблиці", де вивів основні балансові співвідношення між натуральними і вартісними елементами суспільного продукту. Ф.Кене затверджував, що джерело багатства ховається в кількості продукту, отриманого в землеробстві, що перевищує витрати продукту, витраченого для одержання результату.

Розвиваючи економічну теорію, А.Сміт заклав основи трудової теорії вартості. Він вважав, що товари обмінюються відповідно до кількості праці, витраченої на їхнє виробництво в рамках однієї країни, а при торгівлі з іншими країнами така еквівалентність порушується і країна з меншими витратами одержує вигоду, рівноцінну обсягові товару, проданого за кордон. Двадцяте століття зажадало від суспільства нових економічних концепцій, що оформилися в ряд напрямків: неокласичне, кейнсіанське, інституціонально-соціологічне, проте жодне з них не змогло остаточно подолати кризу у відносинах людини з природою.

Чи принесе прогрес цивілізації глобалізація або створить нові соціальні протиріччя-це залежить від того, наскільки суспільство усвідомлює свою роль і місію в природі в новому часовому періоді розвитку цивілізації. У середині XX століття американський учений-економіст, людина енциклопедичних знань, мільярдер, шестиразовий претендент на посаду президента США, Ліндон Ларуш опублікував свої ідеї, засновані на вивченні праць класиків економічної науки, сучасних економістів і робіт фізиків, що займаються питаннями

перетворення енергії. Зокрема, вивчаючи роботи Римана про ударні хвилі і їхнє поширення, він робить висновок, що концентрація енергії в обмеженому просторі веде до ущільнення енергетичного потоку, а цю властивість людина використовує в організації процесів своєї взаємодії з природою.

Вітчизняна школа фізичної економії. Перші систематизовані погляди, що вказують на енергетичний характер суспільного багатства, якщо не вважати фізіократів, описані в минулому столітті українським мислителем Сергієм Подолинським. Він виклав основні положення теорії розвитку суспільства, що базується на використанні людиною природної енергії, а сама людина розглядалася С. Подолинським як тепла машина. При цьому праця є використанням накопиченої в організмі механічної і духовної енергії, що дозволяють у результаті процесу праці збільшити загальну кількість енергії на земній поверхні. Під нагромадженням загальної кількості енергії на земній поверхні С. Подолинський розумів створення матеріальних цінностей, що використовують у своїй подальшій діяльності люди. У своїх розрахунках він доводив, що праця людини забезпечує нагромадження енергії в кількості, що не менш, ніж у 10 разів, перевищує енергію, витрачену мускулами людини. Це співвідношення він називав економічним коефіцієнтом. Існування людства, по його визначенню, має умову, відповідно до якої праця людської машини може перетворюватися в таку кількість накопиченої енергії, що задовольняє потреби суспільства, що перевищує силу людства в кількості разів, рівна співвідношенню чисельника із знаменника в економічному коефіцієнті.

Великий учений В.І.Вернадський, основоположник вчення про ноосферу, використовував ідеї С.Подолинського у своїх дослідженнях і називає людину геохімічною силою, що чинить вплив на природу в усе зростаючих масштабах. Розглядаючи розвиток цивілізації в часовому періоді рівному декаміріаді (100 тис.років), він, природно, бачить вплив людства на середовище помешкання в масштабах, колосальних за своїм обсягом.

У 1972р. Український дослідник соціально-економічних процесів Микола Данилович Руденко в радянському самвидаві

випускає книгу "Енергія прогресу", за яку йому довелося розплатитися 12 роками волі, як провідникові наукової істини. Крок за кроком, аналізуючи теорію Маркса, він доводить, що праця є провідником, а не джерелом доданої вартості. Природа, завдяки сонцю, накопичує щорічно на нашій планеті 450 млн.тонн живої речовини-або 128 тонн на кожну людину (виходячи з чисельності населення 4млрд.чіл.) (у той період). Людство використовує три види енергії: органічних видів палива, енергію гумусного шару, нову енергію сонця. Органічне паливо виснажується і якщо не перейти на термоядерну енергію, то відбудеться згортання усіх виробничих процесів. Про нове розуміння фізики простору М.Руденко пише в другій своїй книзі "Гносис і сучасність", про це пише Н.Кузнецов у своїй роботі "Основи теорії єдиного поля і єдиний механізм моделювання спектра реальних мас і явищ природи".

Якщо не відновлювати гумусний шар, створений сонцем і процесами фотосинтезу, то людство залишиться без їжі, пише М.Руденко, без гумусного шару не буде можливості використовувати нову енергію сонця. Сьогодні відомі гідропонні технології вирощування сільськогосподарської продукції без землі, що відсуває небезпека втрати гумусу на другий план, але неможна не погодитися з М.Руденко в тім, що завдяки гумусові створюється не тільки 450 млн.тонн біомаси, але і 350 млн.тонн кисню і поглинається близько 600 млн. тонн вуглеводню.

М.Руденко відзначає, що згідно Ф.Енгельсу весь приплив відштовхування ми одержуємо від сонця, тоді нашу власну працю слід розглядати як відштовхування. Енергія живої праці виступає в личині вартості тільки тому, що немає вимірювальних приладів, що оцінюють виробництво і споживання біологічної енергії в суспільному виробництві-крім грошей. М.Руденко робить висновок, що праця є процес витрати біологічної енергії, а тому додана енергія виникає в суспільстві тільки від енергії, що надходить від сонця, що дозволяє рости рослинам, уживаним у їжу.

Вартісне відображення процесів у суспільстві зв'язано з політикою, а її реалізація визначеними суспільними групами спирається на теорію власності. Поки суспільство не

перебудується у своїй якості на одухотворених колективістів, а не корисливих сріблολюбів досягти своєї гармонічної єдності з природою йому не вдасться. Капітал - це діяльність сонця на нашій планеті, її збагачення космічною енергією, вважає М.Руденко.

Природничо-наукові основи фізичної економії. Економічні процеси необхідно розглядати як ланцюжок причинно-наслідкових зв'язків, обумовлених взаємодіями одних якісних структур простору з іншими, що породжують їхню трансформацію в якісно нові структури простору. Взаємодії ці відбуваються завдяки людині, що є об'єктом, що володіє енергетичними імпульсами, генерованими усередині її в результаті поглинання нею їжі для підтримки своєї життєдіяльності як біологічної істоти, а також завдяки енергоімпульсам, що з'являються в результаті організації людиною виробництва, що виробляють енергію, яка забезпечує взаємодію речовин у виробничих процесах.

У зв'язку із цілеспрямованим впливом людини на навколишнє середовище, що полягає у відділенні частини речовини від нього, її переміщення в просторі й приєднанні частини до іншої частини для одержання нового цілого, людина забезпечує рух елементів середовища в просторі їхнє перетворення шляхом впливу енергоімпульсами на їхню структуру. Вивчаючи навколишнє середовище, людина постійно відкриває його нові якості, що дозволяє їй збільшувати потужність потоку енергоімпульсів і щільність їхньої концентрації на одиницю площі. Все це дозволяє людині впливати на навколишнє середовище в зростаючих масштабах. Речовина навколишнього середовища є "нейтральною" енергомасою, що у певних умовах проявляє в більшій мірі свої енергетичні або речовинні якості, при цьому енергомаса переходить або в енергетичну якість (ентропує), або в речовинну якість (негентропує).

Поділ речовини на дві протилежні його *складові*, що перебувають у єдності, є принциповим. Перша зі складових представлена *енергомасою речовин*, що мають великий коефіцієнт миттєвої ентропії, обумовленої нестійким атомарним станом за певних умов, - це енергоносії: деревина, вугілля, газ,

вода, вітер, уран і т.п. Друга складова представлена *енергомасою речовин*, що мають стійкі атомарні зв'язки, що дозволяють їм при будь-яких, досить потужних впливах зберігатисвої негентропійні (як говорить Л. Ларуш) властивості не ентропувати у простір навколишнього середовища досить довгий період. Людина організовує взаємодію перших - ентропів (ентропиків), і других, які названі негентропами (негентропіками), при цьому одержує комплексну їхню властивість, що виражається перехідним станом (енергомасою), якість якого дозволяє йому перетворювати речовинні компоненти, що беруть участь у виробництві, у якісно нові негентропи.

Пізнаючи навколишнє середовище, людина створює нові конструкції своїх організаційних форм, які забезпечують їй більше "ефективну" взаємодію із середовищем, тобто забезпечують більше прискорене його руйнування. Ці форми характеризуються різними видами, що функціонують і розвиваються сьогодні на планеті. Якщо перший вид представлений формою людини, то сьомий вид представлений глобальною економікою, що організовується в мегамодель. Восьма форма, квазимодель, починає проявлятися в організованому людиною взаємодії елементів у космічному просторі й тільки формується. Поява кожної з форм впливає на швидкість перетворення середовища, що оточує людину, що є ресурсною базою цих форм.

Ресурсна база соціально-економічних моделей представлена *чотирма їхніми видами*. Це природні *матеріально-енергетичні ресурси*, що становлять як речовинну основу моделей, сконструйованих людиною, так і які забезпечують моделі енергоімпульсами, необхідними для організації руху елементів, що становлять їхньої конструкції. Другим ресурсом *соціально-економічних моделей* є технологічний ресурс, представлений знаряддями праці, що забезпечують процес перетворення форм навколишнього середовища й зміну його якостей як шляхом відділення від її структурних утворень, так і переміщенням і перетворенням їх у нові форми і якості.

Третім ресурсом є відбита у свідомості людини її *інформаційна база* про властивості навколишнього середовища,

обсяг його знань, що формують віртуальний мир людини, її уявлення про навколишнє середовище, склад його елементів, характер їхніх причинно-наслідкових зв'язків, структурованості якостей навколишнього середовища, їхньої завершеності, періодичності поширення в просторі й існування в часі. Накладання частот повторення їхньої періодичності на загальну довжину розмірів їхніх якостей у просторі й узгодження з масштабами споживання їх як ресурсів, що перебувають у розпорядженні людини, дозволяє їй формувати систему формування цілей, що включає в себе *фактор часового існування процесів*, що забезпечують стійкість функціонування моделі в певній якості, що можна назвати четвертим ресурсом, ресурсом потреб, рушійною силою взаємодії людини із середовищем.

У взаємодії із середовищем людина створює сфери захисту, що обгороджують її від впливу цього середовища, що представляють собою конструкції рукотворних негентропів. Обсяг цих негентропів постійно примножується, їхній приріст є результатом процесу праці людини, який прийнято в економічній теорії називати прибавочним продуктом, а оцінка його здійснюється за допомогою вартості, кількості праці, що перебуває в продуктах праці, і знаходить своє вираження в грошовій формі. Але чим є праця без використання знань фізики, пояснити неможливо, чого саме економічна наука робити не хоче, відокремившись від точних наук, пішовши в суб'єктивні абстракції. А раз не можна пояснити працю з позицій фізичних законів, та не можна й виміряти її кількість за допомогою фізичних вимірників.

Це приводить соціально-економічні моделі в такі їхні стани, які виявляються надзвичайно небезпечними для їхнього стабільного функціонування й породжує економічні кризи. Процес виникнення будь-якого виробу у виробництві або речовинній формі в природі не є взаємодія вартостей (кількостей праці), а є взаємодія якостей простору, укладених у певних його об'ємах, взаємодія яких здійснюється в певних пропорціях як ентропійних і негентропійних якостей простору. Сьогодні досягнення науки дозволяють виміряти ці якості, а

тому з'являється об'єктивна можливість виміряти знову створений продукт в енергетичних одиницях.

При аналізі результатів діяльності суспільства з позицій енергоімпульсного підходу виявляється, що в соціально-економічних моделях у результаті їхньої взаємодії із природою з'являється додатковий продукт-негентроп, ентропію якого людина починає контролювати, чи то це основні виробничі фонди, чи це об'єкти інфраструктури й соціально-побутового призначення або запаси продуктів-ентропів (енергоресурсів), які перебувають у негентропному стані.

Сьогодні впевнено торує собі шлях у науці новий напрям – синергетика (від грецьк. *synergetikos* – спільний; що діє узгоджено), що вивчає процеси утворення масової (колективної) взаємодії в нерівноважних умовах і супроводжується інтенсивним обміном енергією та матерією підсистем із системою і системи з довкіллям, характеризується довільністю (відсутністю жорсткої детермінації ззовні) у поведінці своїх об'єктів (підсистем) та має наслідком упорядкування, самоорганізацію, зменшення ентропії і еволюцію систем.

Дедалі більша затребуваність синергетичних знань вимагає усвідомлення генези синергетики як науки – її витоків, природи, причин, особливостей розвитку, а також механізмів синергетичної дії, аспектів прояву синергетичних явищ і процесів та їх сучасних моделей.

Інтерес до синергетики як науки у економістів пов'язаний із визнанням цивілізаційного характеру соціально-економічного розвитку через вплив на нього численних і повною мірою не вивчених позаекономічних факторів (інституцій). Актуалізація питань синергетики останнім часом зумовлена подіями світової кризи та пошуком шляхів її подолання на нових конструктивних засадах.

Спеціалізація розвитку наук, диференціація напрямів досліджень із часом спричинили проблему їх самозаглиблення і відриву від інших галузей знань, породивши прірву між ними. Сьогодні її намагається заповнити синергетика. Адже саме в єдності, сумісності, тандемі наукового знання – його сила. І ця сила системної узгодженості наук називається синергетикою. А міць будь-якої системи, в тому числі й наукової, створюють

системні функціональні зв'язки її структурних елементів. Відтак можна стверджувати, що синергетика є власне інфраструктурою в системі наукового знання.

Синергетика – наука про суцільність і системність, бо саме численні й до кінця не вивчені чинники системи та комбінації їх взаємовпливу породжують потужний синергетичний ефект – ефект міждисциплінарної взаємодії.

Перевірка часом показує обмеженість, фрагментарність, формалізм абстракцій суто економічного знання, заперечує лінійність економічного розвитку, його детермінованість винятково економічними факторами. Натомість історія засвідчує багатоплановість економічного розвитку та альтернативність його сценаріїв залежно від характеру впливу на нього варіюваних параметрів розвитку інших суспільних сфер і державних інституцій.

Дія синергетики є актуалізацією зворотних системних взаємозв'язків. Ці зв'язки дають про себе знати переважно в довготерміновому періоді, тоді як у короткотерміновому – переважно виявляється дія прямих зв'язків. Інтенсивність зворотних зв'язків до певного часу є пасивною – допоки не урветься «терпець витривалості» матерії. Тому ми на них не зважаємо, оскільки звикли спостерігати як X впливає на У, а не навпаки. А коли настає критичний момент, зворотні зв'язки активізуються – і це для нас стає несподіванкою, яку й називають синергетикою. В. Вернадський з цього приводу говорив, що людство невпинно перетворює навколишній світ і тим самим руйнує не тільки його, а й саме себе. Біосферу (старий світ дії сил природи) людина трансформує у ноосферу (новий світ дії сили розуму) завдяки озброєності науковими знаннями. Але через відносну обмеженість наукових знань наш економічний раціоналізм є умовним і тому досить хибним. Чим ширшим стає коло людських знань, тим більше розсуваються грані невідомого нам, що межує із відомим.

Вивчення взаємовпливу та взаємодії із економікою таких сфер, як соціальна, політична, правова, інформаційно-технологічна, екологічна, морально-етична, має стати активним полем міждисциплінарних досліджень суспільствознавчого напрямку розвитку синергетики.

Синергетика виявляється у взаємоузгодженні соціальної та економічної, екологічної та економічної, а також екологічної та соціальної сфер, і на цьому ґрунтуються теорії соціально орієнтованого, екологічно орієнтованого та ергономічного суспільного господарства.

Вихідною засадою синергетики з позиції панівного в суспільних науках принципу людиноцентризму є біопсихосоціальний статус людини. Як відомо, людина являє собою одночасно біологічну істоту, фізіологічно пов'язану із природним довкіллям; психологічну субстанцію, що має спосіб мислення, втілений у раціональності поведінки і спрямований на максимізацію корисності; соціальну особу, яка є частиною суспільної організації колективного співіснування людей на засадах кооперації та розподілу. Тому поведінка людини, зокрема в процесі організації економічної діяльності, має бути природною (тобто екологічною), раціональною (тобто ефективною) та соціальною (тобто морально етичною, соціально справедливою).

Говорячи про біологічно-матеріальні засади життя людини, варто згадати, що витоки синергетики як прикладної науки пов'язані з біологією.

Синергетика знаходиться на перетині суспільних та природних знань і виявляється завдяки наявності комплексних функціональних взаємозв'язків, що формуються у живій матерії – живому організмі не лише природної, а й соціальної систем. Природні та суспільні аспекти синергетики є фізично сумісними на енергетичних засадах.

Господарська взаємодія природи і суспільства розглядається фізичною економією як енергетична. Людина, за теорією фізичної економії, є термодинамічною машиною з високим ККД і потенційно має високі творчі здібності та відповідно велику продуктивність суспільної діяльності. Це означає, що людство у процесі своєї життєдіяльності може набагато більше створювати енергії та різних форм корисних речей, ніж споживати.

Праксеологія (від грец. *praxis* — дія) — це соціально-філософська концепція діяльності. Основоположником її вважають польського логіка і філософа Т. Котарбінського, який вважав праксеологію міждисциплінарною галуззю знання, що

зорієнтована на розробку методологічних основ ефективної раціональної діяльності суспільстві.

Сфера праксеологічних досліджень пропонує три рівні аналізу суспільної діяльності. Специфіка першого з них полягає у типології соціальної діяльності та формуванні відповідної системи категорій. Другий рівень передбачає розробку ефективних нормативних систем діяльності у контексті конкретних соціокультурних умов. Третій рівень праксеологічного аналізу спирається на критичне осмислення людської діяльності з погляду її методів та соціальних перспектив.

Загалом праксеологія є сферою науково-методологічного аналізу людської діяльності, тому основні акценти її соціальної результативності розставляють у контексті її методологічних надбань. Основними праксеологічними працями вважають «Трактат про хорошу роботу» Т. Котарбінського, а також його дослідження «Нариси про практику», «Принципи раціональної організації діяльності» та ін. Основними джерелами праксеології, за Т. Котарбінським, є такі філософські напрями, як прагматизм Ч. Пірса та В. Джемса, інструменталізм Дж. Дьюї, другий позитивізм та марксизм, а також теорію соціального біхевіоризму Дж. Г. Міда, тобто ті концепції, в основі яких лежить ідея практичного ставлення до світу.

Головним критерієм соціального прогресу з погляду праксеології стає «вивільнення від елементів культури, що втратили значення». Адже тотальність культурного середовища, домінуючи над індивідуальністю, повертає її до виконання часткових спеціалізованих функцій.

Відповідно, актуалізується потреба пошуку нових технологій роботи зі знанням, нових механізмів його структуризації для раціоналізації суспільної діяльності людини. Суттєвий теоретико-методологічний вплив праксеологічних досліджень на сучасне соціально-філософське знання простежується у контексті формування своєрідних концепцій соціального управління.

Резюме

Кооперативний рух має тривалу історію в міжнародному і в національному вимірі. В Україні значний внесок у розвиток кооперативного руху внесли такі визначні економісти-кооператори як: Левитський М.В., Бородаєвський С.В., Мартос Б.М., Павликовський Ю.В., Луцький О.М. Становлення та розвиток історії економіки та економічної думки відзначається різноманітністю течій і напрямів, багатством економічних ідей та визначними здобутками, що піднесли її на рівень світової. Сучасні економісти, такі як Геєц В., Кваснюк Б., Покритан А., Лукінов І., Чухно А., Пахомов Ю., Рибалкін В., Черняк В. досліджують ефективні напрями і проблеми трансформації вітчизняної економіки в ринкову, способи перебудови народного господарства, забезпечення фінансової стабілізації, розвиток с/г України та інше.

Сьогодні набуває популярності у науці новий напрям – синергетика – це наука про суцільність і системність.

Навчальний тренінг

Основні поняття:

кооперативний рух, синергетика, праксеологія, соціально-філософська концепція діяльності, біхевіоризм, фізику простору, негентроп

Питання до самоконтролю:

1. Становлення економічної думки України на поч. ХХ століття.
2. Теорія М.В. Левитського щодо духовно-патріотичних почуттів як чиннику господарського поступу
3. „Історія кооперації” С.В. Бородаєвського.....
4. Актуальність питання кооперації та його роль у підвищення ефективності господарської діяльності
5. Інституціоналізм Б.Мартоса та його класифікація кооперативів
6. Економіко-кооперативна думка Ю.В. Павликовського, О.М. Луцького.

7. Кооперативний світогляд Т. І. Осадчого
8. Розробка теорії класифікації кооперативів Б.М. Мартоса.
9. Концепції та моделі української економічної перспективи.
10. Соціальне вираження економічній думці в Україні у XX – на початку XXI ст.
11. Економічна теорія та вчення фізіократів як фундамент сучасних економічно спрямованих ідей.
12. Сучасні пріоритети розвитку економічної думки.
13. Синегретичні та праксеологічні теорії.

Тестові завдання

Тест 15.1

1. Хто поєднав у своїх роботах трудову теорію вартості і теорію граничної корисності?
 - а) В. Дмитрієв і Є. Слуцький;
 - б) В. Дмитрієв і К. Зинов'єв;
 - в) І. Вернадський і Є. Слуцький.
2. Що досліджував у своїх роботах В. Навроцький?
 - а) Київщину;
 - б) Галичину;
 - в) Одещину.
3. Хто з них був агрономом-економістом?
 - а) К. Зинов'єв;
 - б) І. Гізель;
 - в) М. Ліванов.
4. Хто написав роботу «Домоводство»?
 - а) І. Гізель;
 - б) А. Сміт;
 - в) В. Каразін;
5. Яку епоху виражав В. Каразін
 - а) перехідну;
 - б) нову;
 - в) економічної науки.
6. Хто видав перший в нашій країні курс політекономії?
 - а) А. Сміт;
 - б) Т. Степанов;
 - в) Я. Мудрий.

7. Що критикував С. Подолинський?
- а) економіку;
 - б) кріпосництво;
 - в) працю людини.
8. На що звернув значну увагу М. Зібер?
- а) на будівництво;
 - б) на трудові відносини;
 - в) на розвиток машинного виробництва.
9. Яку працю написав І. Франко?
- а) «Катехізм економічного соціалізму»;
 - б) «Теорія кредиту»;
 - в) «Домоводство».
10. В якому році вийшла праця М. Туган-Барановського «Промислові кризи»?
- а) 1890 р.;
 - б) 1894 р.;
 - в) 1895 р.

Тест 15.2

1. Що було покладено в основу ідеології української кооперації?
- а) злиття кооперативного руху з національно-визвольною боротьбою;
 - б) боротьба заради отримання прибутку;
 - в) відмова від боротьби за самостійність.
2. Що досліджував у своїх роботах М.Туган-Барановського?
- а) розвиток кооперації;
 - б) дослідження негативного впливу кооперації; на український народ;
 - в) розвиток торгівлі.
3. Що таке артіль
- а) добровільне об'єднання осіб для досягнення спільною працею певних господарських цілей
 - б) економічний показник;
 - в) збірка законів .
4. Кого називали артильним батьком?
- а) М.В. Левитського;
 - б) Б.М. Маргоса;

- в) В. Каразін;
- 5.** Що досліджував С. Бородаєвський
 - а) кредит, суть; закони, організація;
 - б) розвиток ткацтва ;
 - в) розвиток зовнішньої торгівлі.
- 6.** Яка праця С. Бородаєвського належить до піонерів розвитку кооперації?
 - а) "Історія кооперації";
 - б) "Збірник про дрібний кредит"
 - в) "Історія кооперативного кредиту".
- 7.** Хто був першим членом Інституту для Кооперативних Студій заснованого Ш. Жідом?
 - а) М Левитський;
 - б) С. Бородаєвський"
 - в) М. Зібер.
- 8.** Хто із науковців підтримував ідею "Головним чинником людської культури - слід визнати працю"?
 - а) Б. Мартос;
 - б) М. Левитський;
 - в) І. Франко.
- 9.** Хто розробив власну класифікацію кооперативів?
 - а) М. Туган-Барановський;
 - б) М. Зібер;
 - в) Б. Мартос.
- 10.** Які мають бути взаємовідносини кооперації і держави на думку Ю. Павліковського?
 - а) держава не втручається у внутрішні справи кооперації;
 - б) держава втручається у внутрішні справи кооперації;
 - в) Держава витримує нейтралітет.

Тест 15.3

- 1.** Хто написав працю: "Ідеологія кооперації. Вибір з кооперативного письменства"?
 - а) А. Гаврилка;
 - б) К. Коберський;
 - в) Ю. Павліковський.
- 2.** Як називався перший національний науковий заклад, що заклав основи для розвитку всіх галузей української науки?

- а) Південно-Західний відділ Російського географічного товариства;
 - б) Київський комерційний інститут;
 - в) Наукове товариство ім. Шевченка;
- 3.** Назвіть відомих українських статистиків?
- а) П. Червінський, О. Русов, В. Варзар, О. Шлікевич;
 - б) М Левитський, К. Коберський;
 - в) Т. Степанов, Я. Мудрий.
- 4.** Хто з українських економістів не підтримував ленінської програми розвитку?
- а) М. Туган-Барановський, В. Косинський, К. Воблий;
 - б) П. Червінський, О. Русов, В. Варзар, О. Шлікевич;
 - в) Ю. Павліковський.
- 5.** В якому році була створена Українська Академія Наук?
- а) 1924р.;
 - б) 1930р.;
 - в) 1918.
- 6.** Назвіть основну причину руйнації розвитку ринкових відносин.
- а) воєнне положення;
 - б) орієнтація владних структур на тоталітаризм
 - в) розвиток сільського господарства.
- 7.** Що таке “волобуївщина”?
- а) прояв націоналістичних настроїв у економічній думці;
 - б) розвиток ринкових відносин;
 - в) розвиток статистики.
- 8.** В яких роках починається відродження економічної науки (відповідно до соціального замовлення)?
- а) в 60-х рр.;
 - б) в 70-х рр.;
 - в) в 80-х рр..
- 9.** В яких роках відбувається повернення української економічної теорії в лоно світової економічної думки?
- а) кінець 80-х - початок 90-х років;
 - б) кінець 90-х - початок 96-х років;
 - в) кінець 97-х - початок 2000-х.
- 10.** Назвіть основних економістів 90-х років?
- а) Дж. Робінсон і Е. Чемберлін, А. Маршалл, Ф. Еджуорт;

- б) Геєц В., Кваснюк Б., Покритан А. Черняк В;
- в) Л. Ерхард, М.Фрідмен, В. Ойкен.

Тест 15.4

- 1.** Хто називає людину геохімічною силою?
 - а) С. Подолінський;
 - б) В. Вернадський;
 - в) А. Маршал.
- 2.** Хто із українських вчених вказав на енергетичний характер суспільного багатства?
 - а) В. Ойкен;
 - б) С. Подолінський;
 - в) В. Вернадський.
- 3.** Хто являється основоположником вчення про ноосферу?
 - а) Л. Ерхард;
 - б) М.Фрідмен;
 - в) С.Вернадський.
- 4.** Хто написав у 1972 р. книгу "Енергія прогресу"?
 - а) М. Руденко;
 - б) А. Покритна;
 - в) В. Черняк.
- 5.** Що таке негентроп?
 - а) кількість праці;
 - б) додатковий продукт;
 - в) енергоресурси.
- 6.** Що таке синергетика?
 - а) наука про суцільність і системність;
 - б) наука про трудову вартість;
 - в) наука про енергію.
- 7.** Що таке праксеологія?
 - а) це соціально-філософська концепція діяльності.
 - б) наука про комах;
 - в) наука про розвиток мовлення.
- 8.** Хто являється основоположником праксеології?
 - а) Т. Котарбінський;
 - б) Ч. Пірса;
 - в) В. Джемса.
- 9.** Що таке біхевіоризм?

- а) наука про поведінку;
 - б) наука про харчування;
 - в) наука про комах.
- 10.** Хто досліджував фізику простору?
- а) М. Руденко, Н. Кузнецов;
 - б) Ч.Пірса;
 - в) А. Покритна

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Encyklika «*Laborem exercens*» Jana Pawła II («O ludzkiej pracy»), 14 września 1981 roku.

2. Encyklika «*Redemptor hominis*» Jana Pawła II («Odkupiciel człowieka»), 4 marca 1979 roku.

3. Encyklika «*Veritatis splendor*» Jana Pawła II («Blask prawdy»), 6 sierpnia 1993 roku.

4. *Gunning, J. Patrick*. Praxeology, Economics, and Ethical Philosophy. / In Ebeling, Richard M. (ed.). // *Austrian Economics: Perspectives on the Past and Prospects for the Future*. Hillsdale, Michigan: Hillsdale College Press, 1998.

5. *Gunning, J. Patrick*. The New Subjectivist Revolution: An Elucidation and Extension of Ludwig von Mises' Contribution to Economic Theory. Savage, Maryland: Rowman and Littlefield, 1990.

6. *Kotarbiński Tadeusz*. Dzieła wszystkie. Elementy teorii poznania, logiki formalnej i metodologii nauk. PAN, 1990.

7. *Ludwig von Mises*. Human Action. Chicago: Contemporary Books, Inc., 1963, re.: 1997.

8. *Ludwig von Mises*. Epistemological Problems of Economics. New York: New York University Press, 1981. (originally published in German in 1933).

9. Praxeology and the Philosophy of Economics. The International Annual of Practical Philosophy and Methodology. Volume 1. Transaction Publishers. New Brunswick (the USA) and London (The UK of GB and NI), 1991.

10. Random House Webster's Dictionary, 1990. – 1568 pages. – P. 1060.

11. *Wojtyła K.* Ocena możliwości zbudowania etyki chrześcijańskiej przy założeniach systemu Maxa Schelera. – Lublin, 1959.

12. *Алдер Г.* НЛП – современные психотехнологии. – СПб: Питер, 2001. – 160 с.

13. *Ананьев В.Г.* Человек как предмет познания. – Л., 1968.

14. *Андронов А.* Личность и творческая действенность. – София, 1980.

15. Библия. Книги Святого Письма Старого і Нового Заповіту. Канонічне. В Російському Перекладі з Паралельними

місцями. Американське Біблійне Товариство. – Нью-Йорк, 1948.

16. *Бугуцький О.А. та інші.* Соціально-трудовий потенціал аграрної економіки. – К., 1996.

17. *Бульчев И.И.* Человек как интегральная философская проблема. – М., 1993.

18. *Витанович Ілля.* Історія українського кооперативного руху. // Нью-Йорк, 1994.

19. *Генон Рене.* Царство количества и знамения времени: Пер. с франц. – М.: Беловодье. – 1994.

20. *Генон Рене.* Кризи современного мира: Пер. с франц. – М.: Арктогея. – 1991.

21. *Герцштейн Р.Е.* Війна, яку виграв Гітлер. – Смоленськ, 1996. – С. 66.

22. *Гиппенрайтер Ю.Б.* Введение в общую психологию. Курс лекций. – М., 1988.

23. *Грицанов А.А., Овчаренко В.И.* Человек и отчуждение. – Минск, 1991.

24. *Гудзинський О.Д.* Менеджмент у системі агробізнесу. – К.: Урожай, 1994.

25. *Драккер Питер.* Управление, нацеленное на результаты. – М., 1992.

26. *Динь Ле Хао.* Динамика требований к авторитету руководителя в условиях экономической реформы. – М., 1993.

27. *Емерсон Г.* Дванадцять принципів виробничості. /Переклад з англ. А.І. Ромма. – М., «Техніка управління», 1930.

28. *Ершова-Бабенко И.В.* Методология исследования психики как синергетического объекта. – К., 1993.

29. *Завадський Й.С.* Менеджмент: Management. – Т. 1 – К.: Українсько-фінський інститут менеджменту і бізнесу, 1997.

30. *Завадський Й.С.* Організація і психологія управління трудовими колективами. – К.: Урожай, 1985.

31. *Зеленевский Я.* Организация трудовых коллективов. – М.: Прогресс, 1971.

32. *Зигерт В., Ланг Л.* Руководитель без конфликтов: /Сокр. пер. с нем. – М., 1990.

33. *Злупко С.М.* Економічна думка

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

В. П. Якобчук,
Ю. В. Богоявленская,
С. В. Тищенко

ІСТОРІЯ ЕКОНОМІКИ ТА ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

Підписано до друку 07.05.2015 р. Формат 60x84 1/16.
Друк лазерний. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman.
Ум. друк. арк. 27. Тираж 300 прим.

ТОВ «Видавництво «Центр учбової літератури»
вул. Електриків, 23 м. Київ 04176
тел./факс 044-425-01-34
тел.: 044-425-20-63; 425-04-47; 451-65-95
800-501-68-00 (безкоштовно в межах України)

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 4162 від 21.09.2011 р.